

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 43

CİLT / VOLUME: 128

SAYI / NUMBER: 253

ISSN: 0255-0644

SAYI:
253

TEMMUZ - AĞUSTOS 2021
JULY - AUGUST 2021

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644

2021 / 253
TEMMUZ - AĞUSTOS
JULY - AUGUST

DergiPark
AKADEMİK

SÖBİAD

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
ISAM.
TÜRKİYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

intihal.net

İstanbul - 2021

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.
Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»
Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan
«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
50 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	300 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGİNÜN
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALIYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Yünni SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALIY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Prof. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Prof. Dr. Kürşad ZORLU • <i>Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı</i> Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	cansever.kayapunar@yeniyuzyil.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı	moonozzer@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	kaderozlem@gmail.com
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen Çatlı ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Gökhan KAYA	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgji@turan.org

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Ercan ALKAYA** - Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN - Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Bülent BAYRAM - Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkoloji Araştırma Enstitüsü / Kazakistan
Prof. Dr. Yılmaz KURT - Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Hayrunnisa ÖZDEMİR - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Medeni Hukuk Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Serkan ACAR - Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Jale Özlem Oktay ÇEREZCİ - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU - Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muhittin DEMİRAY - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Böl. / Türkiye
Doç. Dr. Aydın EFE - Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat ELMALLI - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ökkeş Kürşad KARACAGİL - İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Abdurrahman SAVAŞ - İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Özel Hukuk Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK - Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bülent YILDIRIM - Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ - İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Denkalbant ÇOBANOĞLU - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / Türkiye

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Bülent BAYRAM** • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Üçler BULDUK** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU** • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütlüce İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gülnar ERCİLASUN** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ** • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞCIOĞLU** • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ** • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Valentina TUGJEKOVA** • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN** • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail YAKIT** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Okan YEŞİLOT** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Durali YILMAZ** • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Osman YORULMAZ** • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sergei ZAHARIA** • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
- Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA** • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
- Doç. Dr. Celil BOZKURT** • Düzce Üniversitesi,
Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Uğur GÜRSU** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Yavuz HAYKIR** • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Cemile KINACI** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Dinçer KOÇ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ** • Erciyes Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR** • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ** • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Elvin YILDIRIM** • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Meşkure YILMAZ** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU** • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA** • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Uğur ÖLGEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK** • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU** • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÖLGEN** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
- Dr. Murat KARATAŞ** • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü / Türkiye
- Dr. Sinan ÖGAN** • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi millî terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarna iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarın tanıtıcı bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını,
- Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgisi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

h. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özeti altına yazılmalıdır.

i. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynağının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İç Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

d. **TDA'nın dili** Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asil metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayımlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazarın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

- İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

- Olgu sunumlarında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansa, esere ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (Cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınlara adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' denildikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilir.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) Cilt bilgisi: Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilemez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) Basım, baskı bilgisi: Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) Yayım bilgisi: Bu bilgi, atf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) Cilt ve Sayfa Numaraları: Dipnotlarda, kitap, süreli yayım, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C. IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayım makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Editö edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Sürelili yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, *a.y.*

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannan, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik i*, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasına virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirilmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcılara riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılama ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler "teşekkür / bilgiler" kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmacının sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmacının finansal destekleriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'nca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısalabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

T'U-CHÜE (=TÜRK) DEVLET VE ULUS ADI, A-SHİH-NA, A-SHİH-TE BOY ADLARI, MO-CHİH-LİEN (BİLGE KAĞAN) KİŞİ ADI ÜZERİNE <i>ON T'U-CHÜE (TURK) STATE AND ETHNOS NAME, A-SHİH-NA AND A-SHİH-TE TRIBE NAMES AND MO-CHİH-LİEN (BİLGE KAGAN) PERSON NAME</i> Dr. Yusuf GEDİKLİ	243
AÇIKLAMALI BİR KAYNAKÇA DENEMESİ: TÜRKLER VE MOĞOLLAR HAKKINDA BİLGİ VEREN X. - XV. YÜZYILLARA AİT SEYYAHLAR VE SEYAHATNAME TÜRÜNDEKİ ESERLERİ <i>AN ANNOTATED BIBLIOGRAPHY ATTEMPT: 10TH - 15TH CENTURY TRAVELERS AND THEIR TRAVELOGUES WHO GIVE INFORMATION ABOUT TURKIC AND MONGOLIC PEOPLES</i> Dr. Muhammed Ali BUDAK	259
MOĞOLLARDA KEMİK (İSKELET) YAKMANIN İNANÇ BOYUTU VE ETKİLERİ <i>THE FAITH DIMENSION AND EFFECTS OF CREMATION OF BONES IN THE MONGOLS</i> Dr. Öğr. Üyesi Recep YAŞA	309
TÜRKİSTAN'DAN GÜNÜMÜZE PIŞMIŞ TOPRAK KÜLTÜRÜNDE LALE <i>TULIP IN TERRACOTTA CULTURE FROM TURKISTAN TO PRESENT</i> Doç. Dr. Serap ÜNAL	323
OSMANLI DONANMASINDA MODERNLEŞME HAREKETLERİNE BİR ÖRNEK: AMİRAL ARTHUR LİMPUS RAPORU <i>AN EXAMPLE OF MODERNIZATION EFFORTS IN THE OTTOMAN NAVY: ADMIRAL ARTHUR LIMPUS</i> Dr. Rasim KOÇ	345
RUSYA MÜSLÜMANLARINDA ORTAK EDEBİ TÜRKÇE MESELESİ: SIRAT-I MÜSTAKİM DERGİSİ ÜZERİNDEN BİR İNCELEME <i>THE COMMON LITERARY TURKISH ISSUE AMONG RUSSIAN MUSLIMS: A STUDY ON SIRAT-I MÜSTAKİM MAGAZINE</i> İpek YILDIRIM	381
ZARA İLÇESİ'NDE KÖY ADLARI ÜZERİNE COĞRAFİ BİR İNCELEME <i>A GEOGRAPHICAL REVIEW OF VILLAGE NAMES IN ZARA DISTRICT</i> Dr. İbrahim ÖZDEMİR - Prof. Dr. Hasbi SOYLU	397

BİR KÖY VE NAHİYE ADI OLARAK “ABACILI” VE ABACILI’NIN İSKÂN TARİHİNE DAİR BİLGİLER <i>INFORMATION ON THE SETTLEMENT HISTORY OF “ABACILI” AND ABACILI AS A VILLAGE AND TOWN NAME</i>	
Hüseyin Avni GÜLLÜ	419
İNTERNET ORTAMINDA ÇOCUKLARIN KORUNMASI <i>PROTECTION OF CHILDREN IN THE INTERNET ENVIRONMENT</i>	
Halil İbrahim ÖZBAY	441
KİTAP İNCELEMELERİ:	
AVRUPA HEGEMONYASINDAN ÖNCE: 1250-1350 YILLARI ARASINDA DÜNYA SİSTEMİ	
Baykal H. AYDEMİR	461

T'U-CHÜE (=TÜRK) DEVLET VE ULUS ADI, A-SHİH-NA, A-SHİH-TE BOY ADLARI, MO-CHİH-LİEN (BİLGE KAĞAN) KİŞİ ADI ÜZERİNE

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Makalede T'u-chüe (Türk) ulus adı, A-shih-na, A-shih-te boy adları ve Bilge Kağan'ın ön (küçük) adı olan Mo-chih-lien üzerinde durulmuştur.

T'u-chüe ulus adının doğru yeniden oluşturmasının *Türküt değil, Türk olduğu, Pulleyblank'in görüşü doğrultusunda bir kez daha vurgulanmıştır.

Göktürk devletini kuran A-shih-na ailesinin -shih-na ögesinin şu ana değin Moğulca çono "kurt" olduğu ileri sürülmüş ve neredeyse genel kabul görmüştür. Bunun doğru olmadığı, ses çevriminin -ş-'li olduğu, ayrıca shih-na ögesinin yuvarlak değil düz ünlülü olduğu seslendirilmiş, A-shih-na'nın Türkçesinin *Aşnağ veya *Aşan olabileceği belirtilmiştir.

Ayrıca Tunyukuk'un mensup olduğu A-shih-te boyunun yeniden oluşturmasının *Aşnağ olabileceği ortaya konulmuştur. Gerek *Aşnağ ~ Aşan, gerek *Aşnağ boy adlarının anlamları hakkında şimdilik kesin bir şey söylenememiştir.

Bilge Kağan'ın ön adı olan Mo-chih-lien'in Türkçe aslının *Böglen olduğu belirtilmiş, anlamı hakkında kesin bir şey denilememiştir.

Böylece A-shih-na, A-shih-te, Mo-chih-lien ses çevrimlerini yeniden oluşturma hususunda ilerleme sağladığımıza inanıyoruz.

Anahtar kelimeler: T'u-chüe, A-shih-na, Kurt, A-shih-te, Tunyukuk, Mo-chih-lien, Bilge Kağan.

On T'u-chüe (Turk) State And Ethnos Name, A-shih-na And A-shih-te Tribe Names, And Mo-chih-lien (Bilge Kagan) Person Name Abstract

This paper focus on the state and ethnos name of T'u-chüe, the tribe names of A-shih-na, and A-shih-te, and Mo-chih-lien which is first name of Bilge Kagan.

It is emphasized that in line with Pulleyblank's opinion that the autochthonous ethnos name of T'u-chüe, is not *Türküt, but is Türk.

Geliş Tarihi: 28 Şubat 2021 - Kabul Tarihi: 10 Nisan 2021.

Atıf Bilgisi: Yusuf Gedikli, "T'u-Chüe (=Türk) Devlet ve Ulus Adı, A-Shih-Na, A-Shih-Te Boy Adları, Mo-Chih-Lien (Bilge Kağan) Kişi Adı Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 253, İstanbul 2021, s. 243-258.

* Dilbilimci, dryusufgedikli@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6681-5750.

It has been claimed and almost been generally accepted that the -shih-na element of the A-shih-na family, which established the Göktürk state, comes from Mongolian çono "wolf" until now. I pointed out that this is not correct, the vocal translation is -sh- and also the shih-na element is flat vowel rather than round. I revealed that the A-shih-na can be in Turkish *Aşnag or *Aşan.

It is claimed that the reconstruction of the A-shih-te tribe, to which Tunyukuk belongs, may be *Aşdag ~ *Aşan, but I could not say anything definite about the meanings of the *Aşnag and *Aşdag tribe names.

It is revealed that Mo-chih-lien, the first name of Bilge Kağan, is Turkish *Böğlen, but I could not say anything definite about its meaning.

So it is believed that some progress has been made in A-shih-na, A-shih-te, Mo-chih-lien names reproducing vocal translations.

Keywords: T'u-chüe, A-shih-na, Wolf, A-shih-te, Tunyukuk, Mo-chih-lien, Bilge Kağan.

552'de kurulan (Gök) Türk devlet adının Çince ses çevrimi T'u-chüe'dir (ok. Tu-küe). Devletin kurucusu olan Bumın Kağan'ın aile (soy) adı A-shih-na'dır (ok. Aşına). İkinci Göktürk devletinin ünlü başbakanı Tunyukuk'un boyunun adı A-shih-te'dir (ok. Aşıde). A-shih-na soyundan gelen Bilge Kağan'ın Çin kaynaklarındaki ön adı Mo-chih-lien'dir (ok. Mogiliyan).

Makalemizde **1.** T'u-chüe devlet ve ulus adı **2.** A-shih-na **3.** A-shih-te boy adları ve **4.** Bilge Kağan'ın Çinceye Mo-chih-lien olarak aktarılan adı üzerinde duracağız ve son üçünü yeniden oluşturmaya çalışacağız. T'u-chüe devlet ve ulus adını irdelememizin esas amacı Çince ses çevriminin karşılığının *Türk-üt değil, Türk olduğunu bir kez daha vurgulamaktır; Türk sözünün köken ve anlamını araştırmak ve yazmak değildir. Bu ayrı bir makalenin konusudur. Bununla birlikte şunu söyleyelim ki Türk ulus adının kökeni *dürgüdür. Genel kabul gören anlamı "güçlü, kuvvetli"dir.

1. T'u-chüe Devlet ve Ulus Adı

Göktürk devleti 552'de kurulmuştur. Türk sözünün Çince ses çevrimi T'ung-Tien ve Ts'e-Fu Yüan-ku'da **T'u-chüe** şeklindedir.¹

Gumilev şöyle der:

"Bu kelime [T'u-chüe = T'u-küe] P. Pelliot tarafından 'Türk-üt', yani 'Türkler' şeklinde Türkçe değil Moğolca çoğul ekiyle doğru bir şekilde çözülmüştür. Çünkü eski Türkçede bütün politik kelimeler Moğolca çoğul ekiyle kullanılırdı. Bu durum Türk diline dış unsurlardan karışma olduğunu düşünmemize esas teşkil etmektedir."²

Gumilev, Pelliot'nun *Türküt çözümüne dayanarak 1959'da Göktürklerle *Türküt demeyi teklif eder.³

Peter A. Boodberg, E.G. Pulleyblank; Pelliot'nun görüşüne karşı çıkar.⁴

¹ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, TTK, Ankara 1995, s. 95, 110.

² L.N. Gumiläv, *Eski Türkler*, 4. b., Selenge y., İstanbul 2003, s. 36.

³ Gumiläv, *a.g.e.*, s. 38.

⁴ E.G. Pulleyblank, "Çinlilerin Türklere Verdiği Adlar", Çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 121, Ağustos 1999, s. 150.

1.1. *Türküt Çözümü

E.G. Pulleyblank, Çince T'u-chüeh (böyle yazar) yazımını temel alıp bunu *Türküt biçiminde yorumlayan ilk kişinin Markuart olduğunu (1914, 1915); Markuart'ın ilikliğini Pelliot'nun da kabul ettiğini (1920), sonraları Pelliot'nun *Türküt biçimini geliştirip yaydığını yazar (1915).⁵

Pulleyblank, Çince işaretlerle yapılan transkripsiyonların muğlak olduğunu, Çince T'u-chüe ~ T'u-chüeh biçiminin tek heceli Türk sözünün normal bir transkripsiyonu olduğunu, bunun "var olduğu kesin ispatlanmış olan Türk şeklinden başka bir şeyi temsil etmediğini" kaydeder.⁶ Kısaca Çince ses çevrimlerinin *Türküt değil, Türk sözünü gösterdiğini bildirir.

Biz de Pelliot'nun ve Gumilev'in (Gök)türklere *Türküt denmesi gerektiği görüşünü doğru bulmuyoruz. T'u-chüe, Çinceye -r-'siz aktarılmıştır ve bu biçim Türk sözcüğünün karşılığıdır, *Türküt'ün değil. Yani T'u-chüe adı *Türküt değil, doğrudan doğruya Türk'tür. *Kök "gök, sema, ilahi"* Türk'ün sıfatıdır. Kök Türk'ün tam karşılığı "*Göksel Türk, Semavi Türk, İlahi Türk*"tür. Kesinlikle "*mavi Türk*", yani renk adı değildir.

Daha önce birkaç kez yazdık. Bir kez daha yazalım: Moğulcanın Türkçeye etkisi 1207'de Kırgızları, 1209'da Uygurları kendilerine bağlamalarından, 1211'de Doğu Karahanlıları ve 1220'de Harzemşahları mağlup etmelerinden sonradır. Türkçeye giren Moğulca sözler bellidir, bilinir. Bundan önce Moğulcanın Türkçe üzerinde etkisinden söz edilemez. Olsa da tek tük, serpiktir. Dolayısıyla Türk veya başka etnik adların Moğulca -üt ekiyle çoğullandırıldığını ileri süren Pelliot ve ona uyan Gumilev'in görüşü doğru değildir. Doğru görüş Pulleyblank'in yukarıda aktardığımız **Türk** görüşüdür.

1.2. Clauson'un (1891-1974) Görüşü

Sir Gerard Clauson, yazıtlarda Türük olarak geçen iki heceli biçimin **Türkü** okunması gerektiğini ileri sürer; Pulleyblank "*bunu akla en az yakın*"⁷, Talat Tekin "*kabul edilemez*" bulur.⁸ Gerçekten de Clauson'un görüşü doğru olamaz.

Türk ulus adı yazıtlarda Türk ve Türük olarak iki biçimde geçer. Esas biçimi Türk'tür; Türük biçiminde araya ünlü girmiştir.

2. A-shih-na Boy Adı Hakkında Çin Kaynaklarının Verdiği Bilgiler

Çin kaynaklarına göre Göktürk devletini kuran Bumın Kağan A-shih-na ailesindendi.⁹ *T'ung-Tien* ve *Ts'e-Fu Yüan-kui*, A-shih-na'nın "*anne kabilesinin adı olduğunu*" belirtirler.¹⁰ Yine bu kaynaklar Göktürklerin P'ing-Liang'ın "*muhtelif Hu'lar*"ından olduklarını yazarlar.¹¹ M. Mori, *Sui-shu*'nun da aynı bilgiyi verdiğini, Göktürklerin atalarının P'ing-liang'daki Tsa Hu "*karışık barbar-*

⁵ Pulleyblank, "a.g.m.", s. 149 vd.

⁶ Pulleyblank, "a.g.m.", s. 152 vd.

⁷ Pulleyblank, "a.g.m.", s. 153.

⁸ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 2008, s. 73 vd.

⁹ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 95, 110, 122, 141.

¹⁰ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 96, 111.

¹¹ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 95, 110.

lar”dan olduklarını, A-shih-na soyadını taşıdıklarını, 439’da Kuzey Liang’ın yıkılmasından sonra Altay dağlarında demircilikle uğraştıklarını kaydeder.¹² Mori herhangi bir yorumda bulunmaz.

T’ung-Tien ek olarak ana kurdun on erkek çocuğunun “dışarıdan evlendiklerini” kaydeder.

NOT: Eski çağlarda istisnasız tüm toplumlarda kadının çocuk üzerinde genetik etkisi ve hakkı olduğu bilinmez, kabul edilmezdi. Kadın *tarla*, erkek *tohum* olarak düşünülürdü. Toprağa mısır ekerseniz mısır, buğday ekerseniz buğday alırdınız. Başka deyişle kadın Çinliyle evlendiyse çocukları Çinli, Türk’le evlendiyse çocukları Türk olurdu; çocuklar da kendilerini baba tarafından sayarlardı. Bunun aksi düşünülmezdi.

2.1. Aşına ~ Açına ~ Asena Boy Adı Hakkında Gumilev’in Görüşü

Gumilev’e göre **Açına** (böyle yazar) “*asil kurt*” demektir; *şono* ~ *çino* Moğulca “*kurt*”tur; *a-* ise Çince “*saygı, hürmet, asalet eki*”dir.¹³ Mesudî bunu Arapçaya **Şane** olarak aktarmıştır.¹⁴ Gumilev’in görüşü birçok kişi tarafından kabul edilmiştir.

Gumilev, Açına ailesinin 439’da Siyenbice, yani eski Moğulca’yı anladığını, 439’da Gobi’nin kuzeyine bu dili konuşarak geldiğini,¹⁵ Çin’den Altaylara sürülünce orada bir asır içinde tamamiyle Türkçe konuşulan bir ortamda yaşadıklarını, Türk denizinin ortasında bir damla kadar kaldıkları için Türkçe konuşmaya başladıklarını, kısaca Açına ve arkadaşlarının bir asır içinde Türkleştiklerini, sadece Moğulca unvanlarını koruduklarını söyler.¹⁶

2.1.1. Gumilev’i Eleştirme

Gumilev **Açına** “*asil kurt*” açıklamasını yaparken kendi eserini kaynak gösterir (*Tri işçeznuvşix naroda / Stranı i narodi Vostoka*, II, Moskova 1961, s. 104-105).¹⁷ Herhalde Açına “*asil kurt*” açıklaması Gumilev’indir ve handiyse genel kabul görmüştür. Gumilev’in böyle bir açıklama yapması Çin kaynaklarının verdiği “*Göktürklerin dişi bir kurttan türediği*” bilgisine dayanmaktadır. Ancak Türklerin kurt kökenli olması ve Göktürklerdeki kurt kültürünün, Açına’nın açıklamasına bu şekilde yansıtılması ne kadar doğrudur? Yahut gerçekten öyle midir?

Şunu vurgulayalım: Çin kaynakları ailenin dişi kurttan geldiğini yazmakla birlikte, Açına sözünün kurtla ilişik bir anlamının olduğunu söylemezler. Normalde söylemeleri gerekirdi.

Ayrıca Açına ailesinin ve dolayısıyla Göktürklerin “*hangi Moğulca unvanlarını korudukları?*” sorulmaya değer bir sorudur.

¹² Prof. Dr. Masao Mori’nin *Göktürkler Ders Notları*, Yay. Haz. Gülçin Çandarlıoğlu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 2019, s. 26 vd.

¹³ Gumiläv, *Tri işçeznuvşix naroda / Stranı i narodi Vostoka*, II, Moskova 1961, s. 104-105’ten aktaran L.N. Gumilev, *Eski Türkler*, 4. b., Selenge y., İstanbul 2003, s. 35-36.

¹⁴ Gumiläv, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁵ Gumiläv, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁶ Gumiläv, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁷ Gumiläv, *a.g.e.*, s. 35 vd.

2.2. Diğer Görüşler

Klyaştorıny (1994'te) Soğutça **axane**, Harzem Sakacası **asseine** sözlerinin “*mavi*” demek olduğunu, bundan ötürü Kök Türk öbeğinin “*mavi Türk*” olması gerektiğini, ayrıca bazı Fars lehçelerinde **aşana** sözünün “*değerli ve soylu*” anlamında olduğunu bildirir.¹⁸

Klyaştorıny'nın (1997'de) başka bir görüşü daha vardır: X. yüzyılda Kıtan > Kun > Kay > Şaru (Sarı) > Oğuz > Kumanların batıya aktıklarını, bu akış sonucunda Basmılların A-shih-na'yı Asen'e dönüştürerek Kumanlara devrettiklerini yazar.¹⁹

I. Vasary, 12. yüzyılda Bulgaristan'da hüküm süren Asen'in (başka Asenler de vardır) ana tarafının Kuman olduğunu, A-shih-na'nın Asen demek olabileceğini beyan eder.²⁰ Beckwith 1987'de A-shih-na'nın, Doğu Roma kaynaklarından Menandr'da geçen Arsilas, yani “*arslan*” olduğunu söyler.²¹

2.2.1. Görüşleri Eleştirme

Biz yukarıdaki izahların hiçbirisini doğru bulmuyoruz. Klyaştorıny'nın birinci görüşü olan “*mavi Türk*” kesinlikle yanlıştır. O çağlarda Türkler renk adlarını kavim, boy adı olarak kullanmazlardı. Kök Türk'ün anlamı şüphesiz ve kuşkusuz “*Göksel, Semavi, İlahi Türk*”tür. Klyaştorıny'nın ikinci önerisi (değerli ve soylu) sadece bir sav değerindedir. Klyaştorıny'nın üçüncü görüşü olan Basmılların A-shih-na'yı Kumanlara devretmesi fikri de esassızdır. Arslan savı da mümkün değildir. En azından ses çevrimi bunu doğrulamaz.

2.3. Sencer Divitçioğlu'nun Görüşleri

Sencer Divitçioğlu, Çince ses çevriminin henüz çözülemediğini, özellikle Klyaştorıny'nın açıklamalarının A-shih-na'nın Hint-İran kökenli olduğunu düşündürdüğünü bildirir.²² Ayrıca Yenisey halklarından Ket dilinde *d'acanang*, Arin dilinde *aşinang* “*bağlamak, ağlamak, ıztrap çekmek*” sözlerinin bulunduğunu, bunların Türklerin çektikleri zulümlerin bir anısı olup olmadığını bilinmediğini söyler. Pulleyblank'in (1962) kısmen, Strostin'in (1995) ve Vovin'in (2000) tamamen, Hunların Yeniseyce konuştuklarını ileri sürdüklerini, bu üç dilcinin Hunların yönetici sınıfının Yeniseyli olduklarını iddia ettiklerini aktarır.²³

2.3.1. Görüşleri Eleştirme

Bunları “*öyle değilse böyle*” veya “*o olmasın bu olsun*” kabilinden savlar olarak kabul ediyoruz. Birçoğu bitmiş, kalan bir tanesi bitme noktasına gelen ufak tefek Yenisey halklarının binlerce kilometre güneydeki topraklarda yaşayan savaşçı halklara nasıl egemen olduklarını ikna edici bir tarzda açıklamak,

¹⁸ Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar*, (Köktürklerin yenilenmiş 3. baskısı), İmge k., Ankara 2005, s. 35.

¹⁹ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 35.

²⁰ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 35.

²¹ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 35.

²² Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 35.

²³ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 35 vd.

herhalde büyük ustalık isteyecektir. Tarih, Yenisey halklarının Türk, Moğul, Mançu vb. halklar gibi güneye inip Çin'i istila ettiklerini, devlet veya hanedan kurduklarını bir kez dahi olsun, kaydetmemiştir.

Hunların Türk olduklarına dair dilsel delillerse günden güne çoğalmaktadır. Hun Türkçesi üzerine yazdığımız makalelerde Çin kaynaklarında yer alan transkripsiyonların bir kısmının Türkçe olduğunu ortaya koyduk.²⁴ 2021'de yayımladığımız *Avrupa Hunları ve Avrupa Hun Türkçesi* adlı eserimizde Avrupa Hunlarına ait pek çok sözcük ve unvanı çözdük. Bu çözümler Hunların Türk olduğunu açık biçimde göstermektedir.

2.4. Taşağıl'ın Verdiği Bilgi

Taşağıl tarihçi olduğu için sorunu dil açısından incelemez, tartışmaz. Taşağıl'a göre tarih bakımından Kuzey Liang devletini kuran Chü-ch'ü (*Küç)²⁵ sülalesinin Göktürklerle ilişkisi sadece bir rivayettir. Diğer rivayetlerden bir farkı yoktur. Göktürklerin kökeni Hunlardır. Ortaya çıktıkları yer Altay dağlarıdır. Kurtla ilişik köken efsaneleri vardır.²⁶

2.5. A-shih-na = A-çino "Soylu Kurt" mu?

Çin kaynakları 552'de devlet olarak tarih sahnesine çıkan Göktürklerin kağan sülalesini A-shih-na olarak kayıtlamıştır; A-ch'ih-na (Açına) veya A-sena (Asena) olarak değil. Dolayısıyla Çin kaynaklarının verdiği A-shih-na adını A-çino olarak çözümlemek doğru değildir. Demek istediğimiz şudur: *-shih-na* ögesi Moğulca *çono* "kurt, börü" olamaz. Çünkü *-shih-na*'daki ses *ş*'dir, *ç* değil. *ç* sesi *s* ve kolaylıkla *ş* olabilir (Krş. Bugünkü Türkçe kaçmak > kaşmak, uçmak > uşmak vb. ile). Ancak *ş*'nin *ç* olması veya tersinden söylersek *ç*'nin *ş*'den gelmesi çok zordur, nadirdir (Örneğin günümüz Güney Azerbaycan Türkçesinde yahşı > **yahçı** olmuştur. Yalnız bu, Türkçenin bir ağzında ortaya çıkmıştır ve son devirlerin olayıdır; belirttiğimiz gibi nadirattandır). Eğer "552'de Moğulca **şono** sözü vardı; **şono** bugün **çono** oldu" deniyorsa, bunun fonetik olarak ispatlanması gerekir. Başka deyişle çağdaş Moğulca *çono* "kurt, börü" sözü 552'de *şono* değildir, olamaz. Dolayısıyla sanırız ilkin Gumilev tarafından ortaya atılan A-çına ~ A-se-na yeniden oluşturması ve tabii *kökence-si* (etimolojisi) doğru değildir.

Asıl önemlisi şudur: Çağdaş Moğulcada *çono* olan sözcüğün ünlüsü *-o*'dur. Moğulca da Türkçe gibi ses uyumuna sahip bir dil olduğuna göre ister *şono* ister *çono* olsun, sözcük o zaman da *-o*'lu olmalıdır. Şayet *shih-na* unsuru *şono* - *çono* olsaydı, Çinlilerin *-shih-* unsurunu **-shoh-* şeklinde çevirmeleri gerekirdi. Yani A-shih-na ses çevrimi **A-shoh-na* olurdu. Demek ki sözcük

²⁴ Bu makaleler 2006 - 2008 arasında *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisinde, 2009 - 2015 arasında *Yom* dergisinde, 2017'den itibaren tekrar *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisinde yayımlanmıştır.

²⁵ Chü-ch'ü Türkçe **küç* unvan niteleyicisidir; "cesur" anlamındadır. Yen-chih Türkçe *yenge* sanıdır. T'u-ch'i Türkçe **tuç* yahut **tuk* unvanıdır. Bunlar için bakınız: Yusuf Gedikli, "Hun Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler - 7 : Hun Türklerindeki Chü-ch'ü, Yen-chih, Chuan-chü Yen-chih, Hsü-lü Chüan-chü, T'u-ch'i (T'o-k'i, Tuşi) Unvanlarının Köken ve Anlamları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 174, Mayıs - Haziran 2008, s. 207-239.

²⁶ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 13.

şono - *çono* değildir. Kısaca *-shih* ögesinin karşılığı yuvarlak ünlülü değil, düz ünlülü bir hece olmalıdır.

Baştaki *a*'nın soyluluk eki olduğu da kuşkuludur. Tarih boyunca Çinliler yüzlerce belki binlerce Türk halkı, aile ve soyunun, boyunun ses çevrimlerini yaptılar. Bunların arasında birçok soylu kişi, aile, soy, boy vardı. Neden soyluluk eki olan *a*'yı onlarda hiç kullanmadılar da sadece Göktürk çağında, A-shih-na'da kullandılar? Bu da yanıtlanması gereken bir sorudur.

Demek ki Gumilev'in A-shih-na'nın Asena, yani Moğulca "*soylu kurt*" açıklaması, sadece bir görüşün, fikrin ifadesidir. Gerçeğin değil.

A-shih-na, "*soylu kurt*" olmadığı gibi "*dişi kurt*" anlamında da değildir. "*Dişi kurt*" Asena ailesinin mitolojik anasıdır.

Sonuç olarak söylendiği ve kabul edildiği üzere A-shih-na veya Gumilev'deki Açına ve bazılarının yazdığı Asena, Moğulca "*soylu kurt veya dişi kurt*" değildir. Sözcüğün hangi dilde olduğunu söyleyemeyeceğiz ama (tabii ki en yüksek olasılık Türkçe olduğudur) Moğulca olmadığını söyleyebiliriz. Ne yazık ki A-shih-na'nın kelime anlamını şu anda dahi bilemiyoruz.

Eski Uygurcada **Asana** "*antroponim*"i vardır.²⁷ Bunun Göktürkçeden veya Göktürklerden aktarıldığı açıktır. Dikkat edersek ünlüleri düzdür. Bu da yukarıdaki görüşlerimizi doğrular.

2.6. A-hsien-shih Unvanı

Çin kaynağı Sui-shu'da (629-636), A-shih-na'nın diğer kardeşlerine başkanlık ettiği ve bundan sonra **A-hsien-shih** unvanını aldığı belirtilir; aynı şeyi Chou-shu da (629) söyler.²⁸

A-hsien-shih ses çevriminin yeniden oluşturması *Asinaş ~ *Asnaş'tır. Yani Asinas ~ Asnaş biçimleri A-hsien-shih unvanından gelir (*-hsien-* ögesini *-s*'li okumak gerekir. Doğaldır ki sonradan *-ş*'leşebilir. Unvanın son ögesinin *şad olduğu yönünde görüşler vardır. Fakat *-shih*'daki ünlü neden dardır?).

2.7. Bugut'taki Aşinas Biçimi

Görüşlerimizi Bugut yazıtında geçen **Aşinas** biçimiyle de doğrulayabiliriz; Aşinas Karabalgasun yazıtında ve Takashi'ye göre Khor Asgat yazıtında da geçer.²⁹

Bugut'taki Aşinas'ın *-şinas* unsuru Moğulca *-çono* ihtimalini kesin bir şekilde saf dışı bırakmaktadır. Çünkü ünlülerin yuvarlak değil, dar ve düz olduğu açık seçik ortadadır. Sondaki *s* sesinin çoğul eki olduğu düşünülmür. Biraz yukarıda bu sözcüğün **A-hsien-shih** unvanından geldiğini söylemiştik. Dolayısıyla çoğul eki olduğu ihtimali zayıftır. Ayrıca Aşinas, *shih* unsurunun *şad* olmayabileceği görüşümüzü de destekliyor.

Son okuyuşa göre Bugut yazıtında daha önce var olduğu söylenen Mahan Tekin'in İlahî Umna, Taspar'ın Tatpar olduğu yazılır.³⁰

²⁷ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 14.

²⁸ F. Sema Barutcu Özönder, "Türkler Ne Zaman Bir 'Millet' İdi", *Kök Araştırmalar*, 1/2, Güz 1999, s. 72 vd.

²⁹ "Bugut Yazıtı", *Vikipedi*, 5 Şubat 2021, 20.57.

³⁰ "Bugut Yazıtı", *Vikipedi*, 5 Şubat 2021, 20.57.

2.8. Kişi ve Yer Adı Olarak Aşnâs

Aşnâs, kişi adı ve yer adı olarak Türklerde uzun süre yaşamıştır. Halife Mu'tasım (833-842) ve Vasik devirlerinin (842-847) başta gelen Türk komutanlarından biri Aşnâs'tı. Mu'tasım, Samerra'yı kurarken el Kerh'te oturan Türklerin başına Aşnâs'ı getirmişti. F. Sümer bu adın manasını bilmediğini söyler.³¹ **Aşnâs**, *Aşinas* sözünden başka bir nen (şey) değildir. Bu adda Samanlılarda da bir emir vardı.

Ayrıca Moğul istilası esnasında Sıgnak ile Cend arasında, Seyhun'un sulunda **Aşnâs kalesi** vardı (bugün Asanas).³² Kişi adından yer adı meydana gelmiştir.

2.9. A-shih-na'nın Yeniden Oluşturması Ne Olabilir?

Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre Göktürk kağan sülalesinin A-ch'ih-na veya A-se-na olmadığını, A-shih-na olduğunu,³³ anlamının da "*soylu kurt*" olmadığını belirttik. Peki A-shih-na'nın Türkçesi ne olabilir?

A-shih-na'nın okunuşu *Aşına'dır. Göktürkler Türk (Gumilev'in dediği gibi Moğul değil) ve dilleri de Türkçe olduğuna göre (Gumilev'in dediği üzere Siyenbice veya eski Moğulca değil) kelimeyi Türkçe temelinde açıklamaya çalışmak en doğru ve en uygun girişimdir.

10 Temmuz 2016 günü şöyle bir fikir yürüttük: Baştaki A- ögesi A'dır. -shih-, yani -ş- ögesi bir -ş- sesinin karşılığıdır. Sondaki -na ise tabii ki bir -n sesinin veya bir -na ses öbeğinin karşılığıdır. Bunları yeniden oluşturmaya çalışırsak *Aşnag sözünü elde ederiz. Sonda bir g vardır. Daha önce birçok kez yinelediğimiz gibi Çinliler sondaki g, d, l vb. yumuşak ündeşleri yazmazlar (Çinlilerin A-shih-na ses çevrimini neden *A-shin, yani iki heceli yazmadığını kendi kendimize hep sormuşuzdur. Krş. Mo-yen ses çevrimiyle; burada -yen tek hecedir).

Demek ki Göktürk çağında *Aşına kağan soy (sülale) adının o zamanki Türkçesi *Aşnag'dır. Sözcük şigmatizmlidir. Tabii ş ve s her zaman birbirlerinin yerine geçebilir; normalde sözcüğün bir önceki evresi *Asnag olmalıdır.

A-shih-na'nın *Aşnag olduğunu düşünürsek ve ***Aşnag**'dan geriye doğru hareket edersek, şöyle bir değişim ve gelişim çizgisi oluşturabiliriz:

A-shih-na = *aşnag < *alnag < *alngag < *yalngag < *yalgag < *dalgag.

İlk kaynaktan yola çıkarsak değişim çizgisi şöyle olur:

*dalgag > *yalgag > *yalngag > *alngag > *alnag > *aşnag = A-shih-na.

*Aşnag'daki -şn- sesleri için Kâşgarlı'daki **aşnu** "önce, evvel" örneğini gösterebiliriz.³⁴ *Aşnu* da şigmatizmlidir. *Aşnunun* geriye doğru değişimi şöyle olabilir:

aşnu < *alnu < *alngu < *yalngu < *yalgu < *yalgag < *dalgag.

Gelişimini ilk kaynaktan izlersek şöyle olabilir:

*dalgag > *yalgag > *yalgu > *yalngu > *alngu > *alnu > aşnu.

³¹ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999, s. 478.

³² V.V. Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan y., İstanbul 1981, s. 229.

³³ Taşağül, *Göktürkler*, s. 2, 8, 10-12, 52, 95, 110, 122, 141.

³⁴ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 12.

2.9.1. A-shih-na'nın Başka Bir Yeniden Oluşturması

A-yı tabii ki yine *a-* olarak alacağız. *-shih-na* unsurlarını *-şan* olarak da düşünebiliriz. Böylece *Aşan yeniden oluşturmasını elde ederiz. Daha önceki bir evrede *Asan biçimi de mümkündür (13 Kasım 2020).

Elde ettiğimiz *Aşan sözü şigmatizmdir. **Aşan**'dan geriye doğru gidersek şöyle bir ilk kaynağa ulaşırız:

A-shih-na = *Aşan < *alan < *alang < *alng < *yalng < *yalg < *dalg.

İlk kaynaktan yola çıkarsak değişim çizgisini şöyle oluşturabiliriz:

*dalg > *yalg > *yalng > *alng > *alang > *alan > *Aşan > = A-shih-na.

2.10. *Aşnag ~ *Asnag veya *Aşan ~ *Asan'ın Anlamı?

Anlamaları için kesin bir şey diyemiyoruz. Aramaya devam edeceğiz. *Şimdi-lik* birkaç ihtimalden söz edebiliriz:

1. Eski Uygurcada bulduğumuz **Aşan, Aşan Puka, Aşan Toğrul, Aşan Tutung** “*özel ad*”larının³⁵, üzerinde durduğumuz A-shih-na = *Aşan ile ilişik olduklarına inanıyoruz. Eski Uygurcadaki bu “*özel ad*”lar *Aşan veya *Asan çözümümüzün daha muhtemel olduğunu gösteriyor.

Bu Aşanların fiilden türediği sanısında değiliz. Bunlar isim, belki unvan isimleridir. Belki de unvan niteleyicileridir.

2. Eski Uygurcada **asan** “*sağlam, sıhhatli, esen*”, **äsän** “1. esen, sağ, salim, sıhhatli 2. sulh, barış”, **Äsän Buğa** “*antroponim*”dir.³⁶ A-shih-na, yani *Aşan bu anlamda olabilir. Eski Türkler sağlamlıkla, güçle ilgili kişi ve boy adlarını severlerdi.

Asan Kaygı adında bir şairin 1350-1450 yılları arasında Kazak bozkırlarında yaşadığı bilinir. Kesin doğum, ölüm tarihleri belli değildir.

3. Kırgızca **asoo**¹ “boyun eğmez (kişi)”, **asoo**² “*inatçı, sert*”, **asoo**³ “*terbiye edilmemiş (hayvan)*”tir.³⁷ Bu sözcüğün bir önceki evresi *asagdır. Bunun -ş-’li biçimlerinden düşünebileceğimiz *Aşan “*boyun eğmez (kişi), inatçı, sert*” anlamlarında olabilir.

Kazakça **asav** “*huysuz, asi*”³⁸; Kırgızca **asoo** ile aynıdır.

4. Kırgızca **aşın-** “*üstün gelmek*”tir.³⁹ *Aşan belki “*yenen, galip gelen*”dir.

5. Anadolu Selçüklülerinde **Tâşân Bey**, Anadolu beylikleri döneminde, 14. yüzyılın ikinci yarısında Samsun yöresini yöneten **Taşan oğulları** bilinir.⁴⁰ Bu adların anlamları meçhuldür.

6. Kâşgarlı’da **yaşın** “*şimşek*”, *Kutadgu Bilig*’de **yaşın yaşamak** “*şimşek çakmak*”tır.⁴¹ Çağdaş Tatarca ve Başkurtçada **yäşin** “1. şimşek 2. yıldırım”-

³⁵ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 15.

³⁶ Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 14, 50, 51.

³⁷ Selahaddin Çankaya, *Kırgızca - Türkçe Sözlük*, Bilge Kültür Sanat y., İstanbul 2014, s. 66.

³⁸ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991, s. 52.

³⁹ K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Çev. Abdullah Taymas, MEB, Ankara 1945, s. 55.

⁴⁰ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 741, 766.

⁴¹ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 146. / Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig - İndeks*, TKAE y., Ankara 1979, s. 530.

dır.⁴² Acaba *Aşan veya *Aşnag yaşından türeyebilir mi? Karayca **yasna-** “ışıl-damak, parıldamak”, **yas yasna-** şimşek çakmak⁴³, -s-li biçimdir. Örnekler çoğaltılabilir. Bunların *y*-li olması sorun değildir. Kimi ağızlarda *y*- düşebilir.

Dediğimiz gibi aramaya ve düşünmeye devam edeceğiz.

NOT : Bu ve aşağıdaki boy adlarının anlamlarını S.G. Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth - Century Turkish* adlı sözlüğünde de aradık (Oxford 1972). Fakat boy adı olabilecek herhangi bir sözcüğe rasgelmedik. Sözlüğün 240-265. sayfaları arasında -s-li, ve -ş-li sözcüklere yer verilmiştir. Yalnız 257. sayfada yer alan **aştal oğul** “bir adamın en genç oğlu” söz öbeği⁴⁴ şu bakımdan dikkatimizi çekti (*Aştal oğul* öbeğini daha önce de görmüştük. Lakin hiç dikkatimizi çekmemişti): Çin kaynağı *Ts'e-fu Yüan-kui*, A-shih-na'nın Na-tou-liu'nun küçük karısının oğlu olduğunu, başkanlık için yapılan yarışmada genç olduğu için en yükseğe zıpladığını ve başkanlığı kazandığını bildirir.⁴⁵ Acaba A-shih-na ile *aştal oğul* arasında anlamsal bir ilgi var mıdır? Yani A-shih-na “en genç oğul” anlamında mıdır? Belki de öyledir. Gerek *A-shih-na* gerek *aştal*, şigmatizmlilerdir.

Klaus Röhrborn'un *Uigurische Wörterbuch* adlı sözlüğünün 3 ve 4. fasiküllerine de baktık. Burada da konumuzla ilgili bir kelimeyle karşılaşmadık (3. fasikül 1981'de, 4. fasikül 1988'de Wiesbaden'de yayımlanmıştır. Bu fasiküllerin 243-247. sayfaları arasında -s-li ve -ş-li sözcükler yer almıştır).

3. Tunyukuk'un Boyu A-shih-te (A-shih-tê)

Tunyukuk A-shih-te ailesindendi (boyundandı).⁴⁶ A-shih-te 664 yılında Güney Gobi'de bulunan askerî valilik sahasındaki Göktürklerle başkan olmuştu.⁴⁷

Uygurlar çağında 16 Aralık 755'te Çin'de büyük bir isyan çıkaran An Luşan'ın anası da A-shih-te boyundan bir Türk'tü, babası Soğdak'tı.⁴⁸ An Luşan, 757'de öldürülmüştür.⁴⁹

A-shih-tê yer adı olarak da geçer. *Yu-yang tsa-tu* adlı Çin kaynağında Türklerin kökeninden söz edilirken “*A-shih-tê mağarasının batısında yaşayan göl ruhu*” ifadesi kullanılır.⁵⁰

Sencer Divitçioğlu 1283 nolu Tibetçe el yazmasında geçen **A-şa-ste** boy adını A-ça-ste yazar, Hint-Avrupa (İran) kökenli bir boy sayar,⁵¹ Tunyukuk'un boyu olan A-shih-te ile birleştirir.⁵² Divitçioğlu'nun görüşünü *şimdilik* kabul edemiyoruz.

⁴² *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 826-27, 988-89.

⁴³ *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözdik)*, Kenan Koç - Ayabek Bay-niyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003, s. 121.

⁴⁴ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 12.

⁴⁵ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 111.

⁴⁶ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 3, 12, 13.

⁴⁷ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler II (Fetret Devri 630-681)*, TTK, Ankara 1999, s. 49.

⁴⁸ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar*, s. 227.

⁴⁹ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang-Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 2. b., TTK, Ankara 2000, s. 33-34.

⁵⁰ Özönder, “Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi?”, s. 73.

⁵¹ Semih Tezcan, “VIII. Yüzyıldan Kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK, Ankara 1975, s. 304.

⁵² Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar*, s. 60.

3.1. A-shih-te'nin Yeniden Oluşturması

A-shih-te'nin Türkçe yeniden oluşturmasını *Aşdag olarak düşünüyöruz. Baştaki A-’yı a- olarak alıyoruz; -shih- ögesi -ş-’dir. -te hecesi ise -d-’dir. Sondaki g doğallıkla yazılmamıştır. Bu kelime *Aşnag veya *Aşan gibi şigmatizmlidir. *Aşdag’ı geriye doğru izlersek şu değişim ve gelişim çizgisini görürüz:

A-shih-te = *aşdag < *aldag < *yaldag < *daldag.

İlk kaynaktan yola çıkarsak gelişim çizgisi şöyle olur:

*daldag > *yaldag > *aldag > *aşdag = A-shih-te.

Tunyukuk’un mensup olduğu *Aşdag boy adının şigmatizm öncesi biçiminin *aldag olduğunu söyleyebiliriz.

A. Bombacı bir makalesinde A-shih-tê Hu-lu’nun Türkçesini *Aştak-uluğ, A-shih-tê Mi-mi’nin Türkçesini *Aştak-Mekmek olarak tahmin eder.⁵³ Sonuncusunun daha uygunu *Aşdag *Memeg olmalıdır. Belki Memiş kişi adı da bu *Memeg’le ilişiktir (Unvan olabilir mi?).

3.2. A-shih-te (*Aşdag) Boy Adının Anlamı

*Aşdag boy adının Alçın olabileceğini düşündük. Alçın boyu XIII. yüzyıldan itibaren tanıklanabilmekte ve halen Kazakların, Özbeklerin arasında Alçın boyları bulunmaktadır. Fakat *Aşdag’da sonda n sesi yoktur. Dolayısıyla fikrimiz isabetli değildir. Alçın “*yurtcu bir kuşun adı*”dır. Başta a düşümüyle **laçına** dönüşmüştür. Moğulcaya **naçin** olarak geçmiştir (Doerfer *laçının* Hiung-nuca veya Avarcadan kalma bir alıntı olduğunu, *lök* “*bir tür erkek deve*”nin de Avarcadan kalabileceğini söyler).⁵⁴

A-shih-te’nin yeniden oluşturması olan *Aşdag ile A-shih-na’nın yeniden oluşturması olan *Aşnag ~ *Aşan, ses açısından birbirine yakın gözüküyor. Her iki kelime birbirinin ocaktaşı olabilir (kökteşi değil).

*Aşdag ve ocaktaşı olabileceğini düşündüğümüz *Aşnag ~ *Aşan sözlerinin “*alp, kahraman, yiğit; savaşta önde giden*” olduğunu varsaydık. Bu karara Göktürkçe **alp** “*yiğit, cesur; ...*” sözünden vardık.⁵⁵ Daha doğrusu *alp* sözcüğünün *ald ve *alg biçiminde iki ocaktaşı olması gerektiğini farzettik. Sonra görüşümüzden caydık. Çünkü şu ana değin *ald veya *alg sözünün şigmatizmlili biçimlerine raslamadık; *asd veya *aşd; *asg veya *aşg gibi.

Kısaca *Aşdag boy adının anlamı hakkında da *şimdilik* bir şey söyleyemiyoruz. Aramaya ve düşünmeye devam edeceğiz.

4. Bilge Kağan’ın Ön (Küçük) Adı

Bilge Kağan’ın ön (küçük) adı Çin kaynaklarında Mo-chih-lien ~ Mo-chü-lien biçiminde kayıtlanmıştır.⁵⁶

⁵³ A. Bombacı, “Prensese Hsien - Li Bilgenin Kocaları”, Çev. İnci Enginün, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XXI, 1973 - 21, s. 51.

⁵⁴ Hasan Eren, “lök”, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 284,

⁵⁵ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 97.

⁵⁶ Ahmet Taşağl, *Göktürkler III*, TTK, Ankara 2004, s. 70, 88, 91, 101.

4.1. Görüşler : İ. Kafesoğlu'nun Görüşü

İbrahim Kafesoğlu, 1984'te Bilge Kağan'ın adının Çin kaynaklarında üç türlü yazıldığını belirtir. **1.** Mo-kü **2.** Mo-ki-lien **3.** Pu-kia, P'i-kia.

Kafesoğlu, bunlardan sonuncusunun Türkçe *bilge* sözcüğünün Çince ses çevrimi olduğunu, diğerlerinin üzerinde durulmadığını belirtir.⁵⁷ Hemen şunu belirtelim ki Mo-kü ile Mo-ki-lien aynı sözcüğü işaret eder. İlki kısaltılmış, ikincisi tam ses çevrimidir. Çinliler zaman zaman sözcükleri kısaltırlar.

Kafesoğlu, Mo-kü'nün "*beğ-kür*", Mo-ki-lien'in "*beğ-kürlüğ*" olabileceğini söyler.⁵⁸ Yani *Mo-* unsurunu "*beğ*", *-ki* unsurunu "*kür*" olarak düşünür. *-lien* unsurunun karşılığıysa *-lüğ'dür*: *Beğ-kürlüğ*. Kafesoğlu, *kür* sözcüğünün Orkun yazıtlarında KT D 6, BK D 6'da geçtiğini, "*sağlam, sarsılmaz, yiğit*" anlamında olduğunu, *Kür-boğa* kişi adında raslandığını, Karahıtaylarda *kür-han* şeklinde unvan olarak kullanıldığını, kelimenin günümüzde *gür* olarak yaşadığını yazar.⁵⁹

Kafesoğlu burada 3 ayrı *kür*, *gür* sözcüğünü ve anlamlarını birbiri yerine düşünmüştür. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları D 6'da geçen *kürlüğ* "*hilekâr, aldattıcı*" manasındadır.⁶⁰ Yani burayla ilgili olamaz. Kâşgarlı'da geçen *kür* "*yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı*"dır.⁶¹ Anlam olarak uygundur, ancak ses çevrimi bunu desteklemez. Günümüzdeki *gür* sözüyse bildiğimiz anlamdadır: "*Bol, verimli; sık; gümrah.*" Burayla ilişik olamaz.

Kafesoğlu'nun çözümünün *beğkürlüğ olduğunu söyledik. *Beğkürlüğ'de* üç *g* (ğ) ~ *k* sesi vardır. Oysa Mo-ki-lien'de ancak bir *g* (ğ) ~ *k* sesi vardır. Kafesoğlu *-r-* sesine de yer vermiştir. Gerçi çoğu ses çevrimlerinde *-r-* yazılmaz. Fakat burada gerçekte de *-r-* yoktur (Aşağıda görülecektir). *-lien*'in sonundaki *-n* ise çözümde hiç gözüküyor. Üstelik *Mo-* hecesi yuvarlaktır; bu açıdan bakıldığında karşılığı düz ünlülü Türkçe *beğ* ~ *beğ* olamaz.

Özetle Kafesoğlu'nun çözüm denemesi başarısızdır.

4.2. Osman Fikri Sertkaya'nın Görüşü

Osman Fikri Sertkaya adın Türkçesinin **mergen** "*avcı, iyi yay çeken*" anlamına geldiği fikrini ortaya atmıştır.⁶² Bunu da doğru göremeyiz. Çünkü *Mo-chih-lien*'de *m g l n* şeklinde dört ündeş ses vardır. Gerçi *mergende* de *m r g n* biçiminde dört ündeş ses vardır. Çinliler bildiğimiz üzere *r* sesini yazmazlar, bazen *l* ile yazarlar. Çinlilerin *r*'yi *l* ile yazdıklarını varsaysak bile *mergen* önerisi doğru olmamaktadır. Çünkü asıl önemlisi seslerin sırasıdır. Çince biçimde **m g l n** ses sırası vardır. *Mergende* ise **m r (l?) g n** ses sırası vardır. Yani Çince biçimde ikinci sıradaki *g* yerine *mergende* ikinci sırada *r* vardır (*l* de olsa durum değişmez). Özellikle bundan dolayı *Mo-chih-lien*'in Türkçe karşılığı *mergen* olamaz. İkincisi de ilk hecenin ünlüsü yuvarlaktır. Oysa *mergende* düzdür.

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Bilge Kağan'ın Adı ve Lakabı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1984'ten *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler*, Ötügen n., İstanbul 2014, s. 200.

⁵⁸ Kafesoğlu, "a.g.m.", s. 202.

⁵⁹ Kafesoğlu, "a.g.m.", s. 202 vd.

⁶⁰ T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK y., s. 157.

⁶¹ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 79.

⁶² Osman Fikri Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE y., Ankara 1995, s. 96.

Üçüncü olarak *mergen* genellikle Moğulcaya bağlanır. Moğulların Kırgızları yönetimlerine aldıkları 1207 tarihinden önce Türkçede Moğulca söz düşünemeyiz. Olsa da serpiştir, nadirattandır. Dolayısıyla *mergen* tarihsel açıdan da doğru olamaz.

Sonuç olarak ortaya konulan iki deneme de tatmin edici değildir.

4.3. Mo-chih-lien ~ Mo-chü-lien'in Yeniden Oluşturumu

Mo- hecesini *bö-* olarak düşünmeliyiz. (Ses çevrimi ince sıradandır). *-chih-* unsurunu *-g-* olarak alacağız (*-k-* olması için *-ch'ih* yazılmalıydı). *-lien* ögesinde iki ses vardır: *-l-* ve *-n-*. Hepsini yan yana dizdik mi **b g l n** ses dizimini elde ederiz. İlk hece yuvarlak olduğu için ünlü *-ö-*'dür. *-lien* ögesindeyse ünlü *-ie-*, yani *-e-*'dir. Bütün bunları bir araya getirirsek *böğlen sözcüğünü elde etmiş oluruz. Kısaca **birinci** çözümümüz adın *Böğlen olabileceğidir. Bunun bir önceki evresi *Bölgen'dir. Yani sözcük göçüşmelidir.

Yazık ki şu ana değin *Böğlen kişi adına rasgelmedik ve anlamını da bilemiyoruz. Yalnız Özbekçe **Polkän** (< *Pölken? ~ *Pülken?) kişi adının Mo-chih-lien ~ Mo-chü-lien'in Türkçe karşılığı olabileceğini düşündük. Bu adı taşıyan Özbek halk şairi 1874-1941 arasında yaşamıştır.⁶³

8 Kasım 2020 günü Polkän kişi adının anlamını sayın Timur Kocaoğlu'na sorduk. O da Özbek bilgini Cabbar Eşankulov'a sordu ve Eşankulov, Muhammedkul Canmurat oğlu Polkän adlı Özbek halk şairinin *Polkän* ögesinin Rusça *polkovnik* "*albay*" kelimesinin kısaltması olduğunu söyledi. Polkän 1916-17'de geri hizmette çalıştırılmak üzere askere alınmıştı (İletişim İstanbul - Michigan - Taşkent arasında telefon mesajlarıyla gerçekleşti).

Kırgızistan'ın Ala Too televizyonunun *aba irayı* "*hava durumu*" haberlerinde ülkenin güneybatı ilçelerinden birinin Pülgön olduğunu gördük. Acaba bu ad Özbek halk şairinin adına izafeten mi konmuştu? 10 Şubat 2021 günü bunu da sayın Kocaoğlu'na sorduk. Ertesi gün "*Kırgızca Pülgön sözü Pölken ile aynıdır, Kırgızcada çok ileri ses uyumu vardır, onun için ilk hecedeki ses daha sonraki hecelerde de sürer*" cevabını aldık.

Özetle şu ana değinki girişimlerimiz *Böğlen kişi adının anlamı hakkında bize yardımcı olmadı. Araştırmayı sürdürüyoruz. Eğer herhangi bir Türk halkının dilinde *Böğlen ~ *Böklen / *Bölgen ~ *Bölken / *Büğlen ~ *Büklen / *Bülgen ~ *Bülken kişi adına raslarsak ve bunun anlamını bilirsek *Böğlen kişi adının anlamını çözüme kavuştururuz.

4.4. Mo-chih-lien *Beglen Olabilir mi?

12 Aralık 2012 günü Karahanlılarda (Kâşgarlı'da) bulduğumuz **Beklän** "*bir erkek adı*"nın Mo-chih-lien'in Türkçesi olduğunu düşündük.⁶⁴ (Aslında *Beklän* adını daha önceleri de görmüştük. Fakat insan zihni her zaman ayık olamı-

⁶³ Kemal Özgerin, "Şair ve Destancı Pölken", *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı: 351, Ekim 1978, s. 8458.

⁶⁴ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti't Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev. ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabalı y., İstanbul 2007, s. 180. / Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim y.e., Konya 2012, s. 107.

yor veyahut her zaman farkındalık gösteremiyor. Bunun için meselenin önce düşünülmesi, sonra bilinçaltının bir süre konu üzerinde çalışması gerekiyor).

Beklên sözünün daha önceki evrelerinden biri *Belgên'dir. Yani sözcükte yer değiştirme vardır. Anlamı hakkında *şimdilik* bir şey diyemeyeceğiz. Herhangi bir Türk halkının dilinde *Beglen ~ *Beklen / *Belgen ~ *Belken / *Biglen ~ *Biklen / *Bilgen ~ *Bilken şeklinde bir kişi adı görürsek ve bunun anlamını bilirsek bir fikir yürütme olanağına kavuşuruz.

Günümüz Kazaklarında **Beklan** "erkek adı" vardır.⁶⁵ Anlamını *şimdilik* bilmiyoruz.

Bununla birlikte ***Beglen ~ Beklên** yeniden oluşturması *Böglen ve çeşitlemeleri yeniden oluşturması kadar sağlam değildir. Bunun en büyük nedeni Beklên'in birinci hecesinin düz olmasıdır. Oysa yuvarlak olmalıdır.

Kısaca ilk yeniden oluşturmamız olan *Böglen (< *Bölgen), her bakımdan tatmin edicidir.

NOT : Zayıf olasılıkla şu mümkündür: Ad *Beklên* olabilir ve -e- > -ö- değişimiyle Böglen'e çevrilebilir. Türkçede -e- > -ö- değişimine raslanır. Krş. *Telis > Tölis ile. Her halükârda kök ünlü -ö'dür.

5. Sonuç

Bir ulus, iki boy ve bir kişi adını inceledik. **İlk olarak T'u-chüe** ses çevriminin *Türküt değil, Türk olduğunu tekrar anımsattık ve vurguladık.

İkinci olarak boy adı olan A-shih-na'nın şu ana değin söylendiği üzere Moğulca "soylu kurt" veya "dişi kurt" olamayacağını, inandırıcı kanıtlarla ortaya koyduk. Tam tersine sözcük Türkçe olmalıdır, yeniden oluşturması *Aşnag ~ *Asnag / *Aşan ~ *Asan'dır. Anlamı için kesin bir şey söyleyemiyoruz.

Üçüncü olarak Tunyukuk'un boyu olan A-shih-te'yi ele aldık. Bunun yeniden oluşturmasının *Aşdag olması gerektiğini bildirdik. Bunun anlamı hakkında da kesin bir şey diyemedik.

Dördüncü olarak Bilge Kağan'ın ön (küçük) adı olan Mo-chih-lien'i inceledik. Bunun Türkçesinin *Böglen olması gerektiğini belirttik. Anlamı için bir fikir ileri süremedik. Özbekçe Polkân kişi ve Kırgızca Pülgön yer adlarıyla ilişik olabileceğini düşündükse de araştırma ve soruşturmalarımız bizi herhangi bir sonuca ulaştırmadı.

Anlam bakımından kesin şöyler söyleyememekle birlikte ses bakımından üç ses çevrimini de doğru veya doğruya yakın çözdüğümüze inanıyoruz. Başka deyişle bilginlere yararlı bilgiler ve fikirler sunduğumuza inanıyoruz. Bilginlerin sergilediğimiz bilgilere ve görüşlere kendi bilgi ve görüşlerini ekleyerek anılan sorunsalları çözeceğine de inanıyoruz. Böyle bir durumda bizi anmalarını umut eder, diler ve bekleriz (30 Ağustos 2012 - 28 Şubat 2021).

Kaynaklar

BARTHOLD, V.V.: *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan y., İstanbul 1981.

⁶⁵ T.J. Januzakov - K.S. Esbayeva, *Kazak Türklerinde Kişi Adları*, Akt. Nurettin Aksu, TDK y., Ankara 2003, s. 12.

BOMBACI, A.: "Prensese Hsien - Li Bilge'nin Kocaları", Çev. İnci Enginün, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XXI, 1973 - 21.

"Bugut Yazıtı", *Vikipedi*, 5 Şubat 2021.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.

ÇANKAYA, Selahaddin: *Kırgızca - Türkçe Sözlük*, Bilge Kültür Sanat y., İstanbul 2014.

Divanü Lügatit Türk Dizini, TDK, Ankara 1972.

Divanü Lügatit Türk Tercümesi, Çev. B. Atalay, TDK, c. III, IV, Ankara 1986.

Divanü Lügati't Türk, Mahmüd el-Kâşgari, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev. Iler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabcacı y., İstanbul 2007.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer: *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar* (Köktürklerin yenilenmiş 3. baskısı), İmge k., Ankara 2005.

GEDİKLİ, Yusuf: "Hun Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler - 7 : Hun Türklerindeki Chü-ch'ü, Yen-chih, Chuan-chü Yen-chih, Hsü-lü Chüan-chü, T'u-ch'i (T'o-k'i, Tuşı) Unvanlarının Köken ve Anlamları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 174, Mayıs-Haziran 2008.

GUMİLEV, L.N.: *Eski Türkler*, Selenge y., İstanbul 2003.

İZGİ, Özkan: *Çin Elçisi Wang-Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 2. b., TTK, Ankara 2000.

JANUZAKOV, T.J. - ESBAYEVA, K.S.: *Kazak Türklerinde Kişi Adları*, Akt. Nurettin Aksu, TDK y., Ankara 2003.

KAFESOĞLU, İbrahim: "Bilge Kağan'ın Adı ve Lakabı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1984'ten *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler*, Ötügen n., İstanbul 2014.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, KB y., Ankara 1991.

Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözdik), Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003.

ÖZERGİN, Kemal: "Şair ve Destancı Pölken", *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı: 351, Ekim 1978.

ÖZÖNDER, F. Sema Barutcu: "Türkler Ne Zaman Bir 'Millet' İdi", *Kök Araştırmalar*, 1 / 2, Güz 1999.

Prof. Dr. Masao Mori'nin Göktürkler Ders Notları, Yay. Haz. Gülçin Çandarlıoğlu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı y., İstanbul 2019.

PULLEYBLANK, E.G.: "Çinlilerin Türklere Verdiği Adlar", Çev. E. Bengi Özbiçen, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 121, Ağustos 1999.

SERTKAYA, Osman Fikri: *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE y., Ankara 1995.

SÜMER, Faruk: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999.

TAŞAĞIL, Ahmet: *Göktürkler*, TTK, Ankara 1995.

_____ : *Göktürkler II (Fetret Devri 630-681)*, TTK, Ankara 1999.

_____ : *Göktürkler III*, TTK, Ankara 2004.

TEKİN, Talat: *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003.

_____ : *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK y., İstanbul 2008.

TEZCAN, Semih: "VIII. Yüzyıldan Kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine", *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK, Ankara 1975.

ÜNLÜ, Suat: *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim y.e., Konya 2012.

YUDAHİN, K.K.: *Kırgız Sözlüğü*, Çev. Abdullah Taymas, MEB, Ankara 1945.

Extended Abstract

On T'u-chüe (Turk) State And Ethnos Name, A-shih-na And A-shih-te Tribe Names, And Mo-chih-lien (Bilge Kagan) Person Name

This article focuses on the name of the nation T'u-c-hüe (Turkish), the clan names of A-shih-na, A-shih-te and Mo-chih-lien, which is the forename of Bilge Khagan.

The Chinese transcription of the Göktürk state name established in 552 is T'u-chüe in T'ung-Tien and Ts'e-Fu Yüan-kui. Gumilev says that this transcription was decoded by P. Pelliot as *Türküt and in 1959 he proposes to call the Göktürks *Türküt. Peter A. Boodberg and E.G. Pulleyblank disagree with Pelliot's view. Pulleyblank states that the Chinese form "T'u-chüe-T'u-chüeh" is a typical transcription of the monosyllabic word "Türk". In our view, T'u-chüe is the equivalent of Turkish form, as Pulleyblank says, not *Türküt. As Pulleyblank and Talat Tekin state, it is also not correct for Sir Gerard Clauson to read the two-syllable form referred to as Türuk in the Orkun inscriptions, as Türukü.

According to Chinese sources, Bumin Khagan, who founded the Göktürk state, was from the A-shih-na family. T'ung-Tien and Ts'e-Fu Yüan-kui point out that A-shih-na is "the name of the mother clan". In addition, T'ung-Tien notes that ten sons of the ancestor wolf "married outside their clan."

Both sources write that the Göktürks were from P'ing-Liang's "various Hu's". M. Mori says that Sui-shu also gave the same information; Sui-shu also writes that the ancestors of the Göktürks were from Tsa Hu "mixed barbarians" in P'ing-liang, that they carried the surname A-shih-na, and that they were engaged in black-smithing in the Altai mountains after the collapse of Northern Liang in 439. Mori does not comment on this.

Gumilev describes the clan name of Ačina (as he writes) as "noble wolf". Shono-Chino is Mongolian for "wolf"; /a-/ is the "respect, reverence, nobility suffix" in Chinese. Mesudi transferred this to Arabic as "Şane". Gumilev making such a statement is based on the information given by Chinese sources that "Göktürks are descended from a female wolf". We find Gumilev's description of A-shih-na as "noble wolf" as incorrect because the sound in -shih-na is /ʃ/, not /ʃ/. Additionally, the vowel in the word "chono" in modern Mongolian is /o/. So, the counterpart of the -shih-na unit should not be a round vowel, but an unrounded (flat) vowel syllable. If the -shih-na element were "shono-chono" the Chinese would have had to translate the -shih- element into *shoh-. So the transcription of A-shih-na would have been *A-shoh-na. This means that the word is not "shono-chono".

It is also doubtful that the initial /a-/ is the nobility suffix. In short, Gumilev's description of A-shih-na as Asena, meaning his description of "noble wolf" in Mongolian, is merely an expression of an opinion, of an idea. Not fact. A-shih-na does not mean "she-wolf" either. The "she-wolf" is the mythological mother of the Asena family.

We also affirm that A-shih-na has flat vowels, with the Ashinas form in the Bugut inscription. We come across A-shih-na in Asana "anthroponym" in Old Uyghur. The word has flat vowels there as well. Ashinas lived on for a long time in Turkic populations as a personal and place name. One of the leading Turkish commanders of the Caliph Mu (833-842) and Vasik periods (842-847) was Ashnas. In addition, there was the Ashnas castle (Asanas today) between Siğnak and Cend during the Mongul invasion. This place name has derived from a personal name.

The Turkish form of A-shih-na is either *Aşnag or *Aşan. In Old Uyghur, there are "personal names" of Aşan, Aşan Puka, Aşan Toğrı, Aşan Tutung. We cannot say anything certain about its meaning. Concerning A-shih-na, Klyashtorny, Vasary I and Beckwith also gave their opinions.

Klyashtorny's description of Göktürk as "blue Türk" is most certainly incorrect. In those times, the Türks did not use the names of colors as the name of their clans or peoples. The meaning of Kök Türk is undoubtedly "Sky-like, Heavenly, Divine Türk".

The famous prime minister of the Göktürks, Tunyukuk, was from the A-shih-te family (clan). We think of A-shih-te's reconstruction in Turkish as *Aşdag. We cannot say anything about its meaning.

A. Bombaci also predicts the Turkish form of A-shih-tê Hu-lu to be *Aştak-uluğ, and A-shih-tê Mi-mi to be *Aştak-Mekmek.

The Turkish name of the famous Bilge Khagan of the Göktürks was transferred to Chinese as Mo-chih-lien-Mo-chü-lien. If we determine the sounds in Mo-chih-lien-Mo-chü-lien, we get a /b/, /g/, /l/, /n/ sound sequence. Because the first syllable is rounded, the vowel is /œ/. In the -lien unit, the vowels are "e", which are equivalent to /e/. If we put all these together, we end up with the word *Böğlen. The previous stage of this is *Böğlen. So the word underwent metathesis. However, unfortunately we do not know the meaning of this word as of yet.

In conclusion, firstly we reminded and emphasized that the Chinese transcription of T'u-chüe is Türk, and not *Türküt. Secondly, we have demonstrated with convincing evidence that the name of the clan, A-shih-na, cannot be "noble wolf" or "she-wolf" in Mongolian as it has been claimed until now. The word must be *Aşnag-*Aşnag / *Aşan-*Aşan in Turkish. We cannot say anything certain about its meaning. Thirdly, we dealt with A-shih-te, the clan of Tunyukuk. We have stated that the reconstruction of this word must be *Aşdag. We could not say anything certain about the meaning of this either. Fourthly, we examined Bilge Khagan's forename Mo-chih-lien. We stated that the Turkish equivalent of this should be *Böğlen. We could not put forward an idea for its meaning.

Although we cannot say anything for certain in terms of meaning, we believe that we have correctly or nearly correctly deciphered the last three transcriptions in terms of sound. In other words, we believe we have provided useful information and ideas to scholars. We also believe that scholars will solve the aforementioned problems by adding their own knowledge and opinions to the information and opinions we have provided. In such a case, we hope, wish and wait for them to remember us.

AÇIKLAMALI BİR KAYNAKÇA DENEMESİ: TÜRKLER VE MOĞOLLAR HAKKINDA BİLGİ VEREN X. - XV. YÜZYILLARA AİT SEYYAHLAR VE SEYAHATNAME TÜRÜNDEKİ ESERLERİ*

Dr. Muhammed Ali BUDAK**

Öz

Tarih çalışmaları için seyahatnameler, birinci derecede önemli kaynaklar arasındadır. Bununla beraber son zamanlara kadar hak ettikleri değeri görmemişlerdir. Bu çalışmada, X. ve XV. yüzyıllar arasında, Türk ve Moğol toplulukları hakkında bilgi veren seyahatname türü eserler ve onların yazarları hakkında kısaca bilgi verilmeye çalışılmış, bu alanda çalışma yapacak araştırmacılar için hiç değilse bir başlangıç noktası oluşturulması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkler, Moğollar, Seyahatname, Ortaçağ.

An Annotated Bibliography Attempt:

10th - 15th Century Travelers And Their Travelogues Who Give Information About Turkic And Mongolic Peoples

Abstract

Travelogues are among primary sources for historical works. But they haven't yet gotten the value they deserve until recently. In this study, provided that between 10th and 15th centuries, travelogues and their authors that give information about Turkic and Mongolic peoples are introduced. In this way it is intended to establish a starting point for researchers who want to work in this field.

Keywords: Turks, Mongols, Travelogues, Medieval.

Sosyal tarihin incelenmesi konusunda, çok köklü ve etkili olan kaynaklar arasında çeşitli edebi ve tasavvufi eserler de vardır. Hatta Osmanlı İmparator-

Geliş Tarihi: 02 Mart 2021 - Kabul Tarihi: 21 Mart 2021.

Atif Bilgisi: Muhammed Ali Budak, "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi: Türkler ve Moğollar Hakkında Bilgi Veren X. - XV. Yüzyıllara Ait Seyyahlar ve Seyahatname Türündeki Eserleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 253, İstanbul 2021, s. 259-308.

* Bu makale, *Ortaçağ Seyahatnamelerinde Türkler ve Moğolların Sosyo-Ekonomik Durumları (X. - XV. Yüzyıllar)* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** malibudak@yahoo.com.tr, ORCID ID: 0000-0002-4610-090X.

luğunun kurulduğu döneme dair bilgiler veren yegâne kaynaklardan birisi, İbn Battuta tarafından yazılan seyahatnamedir.¹ Seyyahlar, yolculuklarını ve bu yolculuklarda başlarına gelenleri yazıya dökerken, bazen içinden geçtikleri bazen bir süre beraber yaşadıkları toplulukların üyeleri tarafından belki hiçbir zaman görülemeyecek şeyleri görmüş, bunları tespit etmiş ve ortaya koymuştur.² İçeriğinde budun bilimine (etnografi) ve insan bilimine (antropoloji) yönelik çeşitli tespit ve eleştirilerin de yer aldığı, İtil Bulgar Devleti'ne Abbasi Halifeliği'nin elçisi olarak gönderilen İbn Fazlan'ın seyahatnamesi, bazı bilim adamlarının gözünde Rusya'dan bahseden, "en eski yabancı kaynaktır."³ Turgut Akpınar'ın da söylediği üzere Halil İnalçık gibi mahir bir tarihçinin elinde, Johannes Schiltberger'in sağladığı birkaç tümcelik bilgi, muazzam bir önem kazanmıştır.⁴ Bu eserler sadece kültür ve sosyal tarih için değil, aynı zamanda tarihi coğrafya konusunda da çok değerli kaynaklardır. Onların yazılmasının ve çoğunlukla yazıya geçirilmesinin ana nedeni ve sağlayıcısı olan gezginler, yolcular, esirler, elçiler yani bu eserlerin yazarları da onlara dair yeni bir araştırma sahası açılabilir kadar önemlidir.⁵ Tüm bunlara rağmen uzman tarihçilerin üstünde önemle durdukları nokta, bu yazın türlerinin çok dikkatli, ciddi ve detaylı bir şekilde eleştirilmesi; mümkün olduğunca bu eserlerden elde edilen bilgilerin, başka kaynaklarla kıyaslanması gerekliliğidir.⁶

Türk tarihi içinde Türk gezginler tarafından yazılan yolbetiği yani seyahatname türündeki eserler ana olarak yedi gruba ayrılabilir durumdadır. Bunlar (1) Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nin en yerinde örnek olarak verilebileceği, gidilen ve görülen yerlere ait dikkati çeken veya farklı gelen durumların anlatıldığı, "Yolculuğun Esas Alındığı Seyahatnameler", (2) Siyasetin yanında tarih alanına kaynak olması amacıyla, yabancı ülkelere gönderilen elçiler tarafından kaleme alınan ve resmi olma özelliği taşıyan "Sefâretnameler", (3) Geride bırakılan aile veya arkadaş çevrelerine içinde bulunulan durumu anlatmak veya kurtarılmak amacıyla gerekli olan paranın istendiği "Esaretnameler", (4) Genellikle hac için yola çıkan kervan ve kabilelerin güzergâhı hakkında bilgi vermeyi hedefleyen "Hac Seyahatnameleri", (5) Yabancı ülkelerde yaşanan sıkıntıların anlatıldığı ve şiir biçiminde yazılan seyahatnameler, (6) Devlet adamlarının düzenledikleri seferlere yönelik bilgiler veren, seyahatname özelliğinin yanı sıra biyografi ve tarih nitelikleri de taşıyan eserler ve (7) Yolculuk esnasında görülen ya da başkaları aracılığıyla haklarında bilgi edinilen top-

¹ Mehmet Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 4. bs, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 16-18.

² Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, 6. bs, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1998, s. 24-25.

³ Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: XXXVII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2009, s. 10.

⁴ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, 2. bs, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 20.

⁵ İlber Ortaylı, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C: 47, S: 3, Ankara 1992, s. 271.

⁶ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 18; Ortaylı, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", s. 271; Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, s. 25.

lumların, onların ananelerinin, tarihlerinin, yaşadıkları coğrafyanın anlatıldığı, hem coğrafya hem de tarih bilgilerini barındıran eserlerdir.⁷

Moğol İmparatorluğu dönemi hem Çin’de hem de Avrupa’da seyahatname türündeki eserlerin hızlı bir şekilde çoğalmasına neden olmuşsa da⁸ Uzak Doğu’daki seyahat kültürü hakkında daha çok araştırma yapılması gerekmektedir. Bununla beraber şimdilik bunlar Fa-Hien,⁹ Hsüan-tsang¹⁰ ve Wu-K’ong¹¹ örneklerinde olduğu gibi dini; Kao-ch’ang Uygurlarına giden Wang Yen-Te örneğinde olduğu gibi ticari¹² ve önce istihbari amaçlarla (Ch’ao Hung, P’eng Taya ve Hsü T’ing)¹³ sonra da Çin’i yönetme konusunda onlara yardımcı olmaları için Moğollara gönderilenlerin örneklerinde (Bu amaçla Ch’ang-ch’un Cengiz Han’a, Yeh-lü Ch’u-ts’ai Ögeday’a ve Chang Te-hui de Kubilay’a gönderilmiştir.)¹⁴ görüldüğü gibi siyasi olmak üzere üç grupta toplanabilir.

Doğu’da seyahatname kültürü aslında esasen İslamiyet ile beraber gelişmiştir ve bunun da iki ana nedeni vardır. Bunların ilki zaten Arapların İslamiyet’ten önce büyük oranda ticaret, yani kervan ticareti ile geçimlerini sağlamaları ve bunun için uzun yolculuklara çıkmalarıdır.¹⁵ Süleyman et-Tacir’in Çin ve Hindistan’a ticaret amacıyla yaptığı yolculuklarını anlattığı seyahatnamesi, bu alandaki en iyi örneklerden biridir.¹⁶ Hac ibadeti ayrı olmak şartıyla, İslamiyet’in bu konudaki en büyük etkilerinden biri, bilgi elde etmek isteyen Ortaçağ Müslüman bilim insanlarının, öğrenim görmek istedikleri müderrislere ulaşmak amacıyla yolculuklara çıkmalarını sağlamasıdır. Çünkü kitaba karşı müderrisin üstün olduğunu kabul eden İslami bilim kültüründe yetişen Müslüman bilim insanları “*tek meşru bilginin icazet verilmiş bilgi ve icazet verilmiş bilginin de silsileye dayalı bilgi olduğuna karar*” vermiş ve bundan dolayı kendi dönemlerindeki en ünlü müderrislerin yanına gitmek ve onlardan ders almak için uzun seyahatler yapmışlardır.¹⁷

⁷ Menderes Coşkun, “Seyahatname”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: XXXVII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2009, s. 13-15.

⁸ Richard Marton Sontag, *Chang Te-hui and His Journey to Qaraqurum at the Summons of Qubilai Qan*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Arizona Üniversitesi, Doğu Çalışmaları Fakültesi, Arizona 1978, s. 18.

⁹ Fa-Hien, *A Record of Buddhistic Kingdoms*, çev. James Legge, Clarendon Press, Oxford 1886.

¹⁰ İsmail Hakkı Ergüven, *Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (Metin Çevirisi ve Değerlendirme)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, s. 1-2.

¹¹ Yong-Seong Cho, *Wu-K’ong Seyahatnamesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 7.

¹² Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Ten-te’nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 40.

¹³ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, çev. Ankhbayar Danuu, yay. haz. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2012, s. 22, 33.

¹⁴ Sontag, *Chang Te-hui...*, s. V.

¹⁵ Muhammed Ali Budak, “Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti’nin Eğitim ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa’ya Katkıları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 23, Isparta 2016, s. 171.

¹⁶ Süleyman el-Tacir, *Doğu’nun Kalbine Seyahat*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 11-12.

¹⁷ Houari Touati, *Ortaçağ’da İslam ve Seyahat*, 2. bs, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s. 14.

Batı'daki seyahatname kültürünün gelişmesinin de ana olarak iki nedeni vardır. Bunların ilki ve en etkili dini nedenlerle olanı yani hac ibadettir. Zira Hristiyanlık inancında, hac ibadetinin yapıldığı yerlerin en önemlisi Kudüs şehri ve Filistin bölgesidir. Bunun yanında Mısır, Anadolu, İtalya ve İspanya'da da hac esnasında ziyaret edilen yerler bulunmaktadır.¹⁸ Bu amaçla hac yolculuğuna çıkan ve ardında bu seyahatine dair bir eser bırakan sayısız kişi arasından Aquitania'lı (Akitanya) S. Silvia (385),¹⁹ Theodosius (530),²⁰ Bernard (870),²¹ Würzburg'lu John (1160-1170)²² ve Felix Fabri (1480-1483)²³ sayılabilir.

İkinci neden de yine içinde dini etki bulunmakla beraber aslında siyasi- dir ki bu da Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıdır. Çünkü Cengiz Han tüm Türk ve Moğol kavimlerini tek bir imparatorluk içinde toplamış, Çin ve Avrupa sınırı arasındaki bu büyük coğrafyada, eşi benzeri görülme- yen güvenli bir ortam yaratmıştır. Cengiz Han Barışı olarak adlandırılan bu dönemde, imparatorluk sınırları içindeki güven sayesinde, kervanların yanında seyyahlar da rahatça yolculuk yapabilme imkânı bulmuştur.²⁴ Bu durumun bir diğer etkisi Doğu ve Batı dünyalarının ilk kez aracı- sız yüz yüze gelmesidir. Hem Moğollar hakkında bilgi almak, hem onları mümkünse Hristiyan dinine geçirmek, hem de ortak düşman olarak görülen İslam dünyasına karşı muhtemel bir ittifak kurulması amacıyla, Batı'dan çeşitli elçiler onlara yollanmıştır ki bunlar kaleme aldıkları seyahatnamelerinde Moğollar hakkında ilk güvenilir bilgileri Avrupa'ya getirmişlerdir.²⁵ Buna benzer bir durum Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kendilerine müttefik arayan Avrupalı devletlerin, Akkoyunlular ile çeşitli siyasi temaslarda bulunmasında ve bunun için Doğu'ya çeşitli elçiler göndermesinde kendini bir daha gösterecektir.

Burada seyyahlar konusunda, özellikle Müslüman seyyahlar konusunda söylenmesi gereken son bir nokta daha vardır. O da Batı'da Rönesans Adamı (polimat), Doğu'da ise Hezarfen olarak tanımlanan kişilerle ilgilidir. Zira bu kişiler birden fazla bilim dalıyla uğraşmış ve bunlarda uzmanlaşmışlardır. Bu konuda ilk akla gelenler kuşkusuz İbn-i Sina ve Leonardo da Vinci'dir. İbn Haldun'a göre "tarihçilerin üstadı" olan Mesudi²⁶ de böyle bir kişidir ve hem onun yazdığı eser (Mürucu'z-Zeheb), hem de İbn Havkal tarafından yazılan

¹⁸ Ömer Faruk Harman, "Hac", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIV, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996, s. 384-386.

¹⁹ *Pilgrimage of S. Silvia of Aquitania to The Holy Places*, çev. John H. Bernard, Palestine Pilgrims' Text Society, Londra 1891.

²⁰ *Theodosius*, çev. John H. Bernard, Palestine Pilgrims' Text Society, Londra 1893.

²¹ *The Itinerary of Bernard The Wise and How The City of Jerusalem is Situated*, çev. John H. Bernard, Palestine Pilgrims' Text Society, Londra 1893.

²² John of Würzburg, *Description of The Holy Land*, çev. Aubrey Stewart, Palestine Pilgrims' Text Society, Londra 1890.

²³ *Felix Fabri*, çev. Aubrey Stewart, Vol. I, Part 1, Palestine Pilgrims' Text Society, Londra 1896.

²⁴ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. Mehmet Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s. 247.

²⁵ Gregory G. Guzman, "Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal", *Speculum*, C: 46, S: 2, 1971, s. 232-234.

²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 7. bs, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, Cilt: 1, İstanbul 2011, s. 195.

eser (Suretül-Arz) bir coğrafya kitabı olarak görülse de bunların seyahatname niteliği taşıdığı da unutulmamalıdır. Bununla beraber mutlak surette sadece bir kişinin eseri bu sınıfa dâhil edilememektedir. Hayatının oldukça uzun bir bölümünü, Türk boyları arasında dolaşarak, onların dillerine dair bilgiler toplayan Kaşgarlı Mahmud²⁷ hiç şüphesiz bir seyyahdır. Ama onun kaleme aldığı, Türkçeye ait dil bilgisi, Türklere ait efsane, folklor, ad ve kişi adlarını da içinde barındıran, ansiklopedik bir eser olan ve Kaşgarlı Mahmud'un kendi gözlemlerine dayanan Divanü Lügati't-Türk,²⁸ yapılan yolculuklara ait bilgiler içerse de bir seyahatname değildir.

Bu çalışma bir deneme niteliği taşımaktadır ve pek çok açıdan eksiklerle doludur. Bununla beraber burada, söz konusu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için hiç değilse bir başlangıç teşkil etmesi amaçlanmıştır.²⁹

²⁷ Ömer Faruk Akgün, "Kaşgarlı Mahmud", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXV, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2002, s. 10.

²⁸ Mustafa Sinan Kaçalın, "Divanü Lügati't-Türk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1994, s. 447.

²⁹ Bu çalışmanın içerisinde şu yazarlar ve eserler yoktur: **(1)** Yirmi yıldan fazla bir süre, Endülüs, Sind ve İran'ın doğusunda bulunan Siciistan hariç olmak üzere hemen tüm İslam topraklarını gezen, fakat Müslüman olmayan topraklara gitmek bir yana onlar hakkında bilgi dahi vermeyen Makdisi. Tam adı ve künyesi Ebü Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr el-Benna el-Makdisi eş-Şami el-Beşşari'dir. (Marina Tolmacheva, "Makdisi, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2003, s. 431). Bizzat Makdisi bu konuda, "Eserimizde yalnızca İslam ülkelerinden bahsettik. Kâfirlerin ülkeleriyle ilgilenmek zorunda değildim. Çünkü onların ülkelerine gitmedim ve dolayısıyla o ülkelerin anlatılmasında bir fayda mülhaza etmedim." demiştir. [Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekasim)*, çev. Durmuş Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 27.] Bununla beraber o, eserinde yani *Ahsenü't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekalim*'inde (*Ahsenü't-Tekasim*), Hazar Denizi civarındaki Türklere bahsetmiştir. (Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türklere ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 21-22.) **(2)** Nisbesinden Kudüslü olduğu ortaya çıkan, "bazı din ve mezhepleri bizzat tanımak için uzun ve yorucu seyahatlerde" bulunan, *el-Bed ve't-Tarih*'in yazarı olan başka bir Makdisi [Ebu Nasr el-Mutahhar b. Tahir (el-Mutahhar) el-Makdisi]. (Süleyman Sayar, "Makdisi, Mutahhar b. Tahir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXVII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2003, s. 432). O da aynı nedenlerden ötürü buraya dâhil edilmemiştir. Çünkü *el-Bed ve't-Tarih*'te Doğu Türkleri hakkında birtakım önemli bilgiler vermesine rağmen hayatına yönelik hiçbir şey bilinmemektedir. (Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 21.) **(3)** I. Haçlı Seferi'ne katılan Toulouse Kontu IV. Raymond'un maiyetindeki bir rahip olan Raymond Aguilers ve onun tarafından yazılan *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* isimli eser. (Fatih Erkoçoğlu, *Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2018, s. 26) Kendisi, savaş taktikleri ve yöntemleri hakkında bilgi verdiği Türkleri eleştirmiş olsa da (Birsal Küçüksipahioglu, "Birinci Haçlı Seferi'nin Bir Görgü Tanığı: Raimundus Aguilers", *Tarih Dergisi*, S: 41, 2005, s. 20.) onun eseri asıl olarak Kont ve Provence birliğinin yaptıklarını anlatmaktadır. Hatta Eskişehir Savaşı ve Antakya'ya kadar Anadolu'da yaptıkları yolculuğu tamamen görmezden gelmiş ve bu konuda tek bir cümle yazmakla yetinmiştir: *pacifice et alacriter per Romaniam usque ad Antiochiam venimus*, (Romanya'da, Antakya'ya kadar barış içinde ve coşkuyla ilerledik.) [John France, *A Critical Edition of The Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem of Raymond of Aguilers*, (Basılmamış Doktora Tezi), Nottingham Üniversitesi, Nottingham 1967, s. XLVIII-XLIX.] **(4)** 1101'de yapılan Haçlı Seferi'ne katılan Ekkehard of Aura (Aura'lı Ekkehard) tarafından kaleme alınan *Hierosolymita*. Bu eser aynı zamanda, bu sefere katılan biri tarafından yazılan yegâne kaynak özelliği taşımaktadır. Fakat tarihçiler tarafından 1096'da Rhineland (Renanya) Yahudilerinin uğradığı kıyım ve 1101 Haçlı Seferi'nin görgü tanığı olarak kullanılmaktan öteye gidememiştir. Haçlı ordusuyla beraber İstanbul'a geldikten sonra gemi yoluyla Yafa'ya gitmeye karar vermesi Ekkehard'ın hayatını kurtarmış, detaylı olarak anlattığı Türklerin Haçlılara karşı gerçekleştirdiği gerilla savaşına dair bilgileri (Matthew LaBarge King, *We're on a Mission from God: A Translation, Commentary, and Essay Concerning The Hierosolymita by Ekkehard of Aura*, (Basılmamış Bitirme Tezi), Washington Üniversitesi Tarih Bölümü, Washington 2011, s. 7-8, 11, 78.) Muhtemelen başka kaynaklardan elde etmiştir ve dolayısıyla, Anadolu'daki Türk faaliyetlerinin doğrudan görgü tanığı olamamıştır. **(5)** 1106'da Antakya Prinkepsi I. Bohemund tarafından, maiyetindekilere papazlık yapması için seçilen ve 1107'de onunla beraber doğuya gelen Ralph of Caen'in (Caen'li Ralph) kaleme aldığı *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana (Haçlı Seferi'nde Tancred'in Yaptıkları)*. Ralph, Türk-

lerin olduğu topraklara yakın yerlerde bulunmuş olsa da o I. Haçlı Seferi'ne yönelik bir kitap yazmayı seçmiş, asıl olarak Bohemund'un yeğeni ve ikinci Antakya Prinkepsi olan Tancred'in kahramanlığını anlattığı eserini, büyük çoğunlukla Bohemund, Tancred ve bu iki kişinin hizmetinde olan askerlerden elde ettiği bilgilerle oluşturmuştur. (*The Gesta Tancredi of Ralph of Caen-A History of the Normans on the First Crusade*, çev. Bernard S. Bachrach and David S. Bachrach, Routledge Publishing, New York 2016, s. 2-3, 9.) (6) II. Haçlı Seferi'ne katılan Fransa Kralı VII. Louis'in yanında hem rahiplik hem de kâtiplik yapan Odo (Eude, Odon) de Deuil'in yazdığı *Gesta de Louis VII* (veya *Historie de la Croisade de Louis VII*) isimli eser. [Ömer Kahraman, *Geste de Louis VII Adlı Fransız Haçlı Kaynağında Türkler ve Türkiye*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2020, s. 3-4] II. Haçlı Seferi'ne katılan Fransız ordusunun Antakya'ya kadar yaptığı yolculuğu diğer tüm kaynaklardan daha detaylı ve canlı anlatan bu eser (Erkoçoğlu, *Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları*, s. 31) yolculuk esnasında Türklerle yapılan savaşlardan başka, onlara yönelik neredeyse hiçbir bilgi kaydetmemiştir. (Kahraman, "Geste de Louis VII...", s. 51) (7) Aslan Yürekli Richard'ın Doğu'ya yaptığı yolculuğu ve yaptıklarını anlatan *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*. III. Haçlı Seferi sırasında, Türklerin Haçlılarla yaptıkları savaşların yanında, büyük bir Türk liderinin savaşta öldürülmesinin ardından, o kişinin atının kuyruğunun kesilmesi gibi İslam Kavas, "Üçüncü Haçlı Seferi'nde Türk' İmgesi: Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi Örneği", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 7, S: 1, 2019, s. 28) değerli bilgiler veren bu eserin önceleri Geoffrey of Vinsauf tarafından yazıldığı kabul edilse de günümüzde *Itinerarium Peregrinorum*'un tek bir kişinin kaleminde çıkmayan bir derleme olduğu ortaya konmuştur. (Helen Nicholson, *Chronicle of the Third Crusade: A Translation of the Itinerarium peregrinorum et gesta Regis Ricardi*, Routledge Publishing, New York 2016, s. 6-14.) (8) 1165-1173 yılları arasında İslam dünyasında yolculuk yapan Yahudi seyahatçisi Tudelâh Benjamin'in seyahatnamesi. Benjamin, Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın Oğuzlarla yaptığı savaş hakkında, kendi zamanından yaklaşık on beş veya yirmi yıl önce, yapılan bu savaşa şahit olan biri tarafından anlatılanları kaydetmiş, böylece Nişabur ve etrafında bulunan Yahudilerin Oğuzlarla iyi geçindiği ortaya çıkmıştır. (*Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın (Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia) İslam Dünyası Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2009, s. XI, 103.) Bundan başka seyahatnamesini Türklerle ilgili verdiği bilgi son derece azdır. (9) Wilbrand von Oldenburg'un son tarafları eksik olan seyahatnamesi. Utrecht piskoposu olmasının yanında piskoposluk ordusuna kumanda edebilecek kadar becerikli bir asker olan Wilbrand von Oldenburg'un bu özelliği seyahatnamesine de yansımıştır. Fakat 1211-1212 arasında yolculuk güzergâhında bulunan Çukurova, Doğu Akdeniz, Kıbrıs'a ve buradaki siyasi duruma dair bilgiler verirken Antakya civarında rastladığı Türkleri bedevi Araplara benzetmekle yetinmiştir. (Wilbrand von Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat*, çev. Mehmet Ersan, İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi, İzmir 2000, s. V, X, XV-XVI, 22.) (10) Ye-lü Ch'u ts'ai tarafından yazılan *Si yü lu (Batı Yolculuğunun Notları)*. Kitan imparatorluk ailesinden gelen, bir dönem Mahmut Yalvaç'la karıştırılan ve Cengiz Han'ın batıya yaptığı yolculukta onun yanında olan, Cengiz Han'ın becerikli devlet adamı ve bakanının yazdığı bu eserin aslı günümüzde kaybolmuş durumdadır ve eldeki metin, asıl metnin özetinden ibarettir. Buna rağmen bu özet halinde bile özellikle, İranlı yazarların hakkında çok az bilgi verdiği, Cengiz Han'ın batıya yaptığı seferin güzergâhını son derece detaylı bir şekilde gözler önüne sermektedir. (Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources: Fragments Towards The Knowledge Of The Geography and History of Central and Western Asia From The 13th to the 17th Century*, Vol. I, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., Londra 1910, s. 9-11.) (11) Longjumeau'lu Andrew. Fransız Dominiken keşiş ve bir diplomat olan Andrew, Papa IV. Innocent tarafından Moğollara ilk olarak 1247'de ikinci olarak da 1249'da elçi olarak gönderilmiştir. Moğolların tavırlarına dair kaydettikleri oldukça doğru olmakla beraber, içinde tarih ve efsanenin bir arada olduğu gözlemleri, özellikle Rubruck'lu William (Wilhelm von Rubruk) ve Jean de Joinville olmak üzere başka yazarların yaptığı atıflara bilinmektedir. (Charles Raymond Beazley, "Andrew of Longjumeau", *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs, C: I, The Encyclopaedia Britannica Company, New York 1910, s. 972-973.) (12) Kilikya Ermeni Kralı Hetum. Hetum'un 1254-1255 yılları arasında Moğollara itaatini bildirmek amacıyla yaptığı yolculuğun kısa kaydı, tarihi bilgilerden ziyade Ortaçağ Orta Asya coğrafyasını ilgilendirmektedir. (John Andrew Boyle, "The Journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the Court of the Great Khan Möngke", *Central Asiatic Journal*, C: 9, S: 3, Wiesbaden 1964, s. 175-189.) (13) Korykoslu Hayton (Hetum). Günümüzdeki Mersin'in Kizkulesi ilçesine denk gelen Korykos'un yönetimini üstlenen, Kilikya Ermeni Krallığı'nın öne çıkan kişiliklerinden biri olan Hayton, ana olarak büyük ihtimalle Abaka ve Argun hanların tahta çıkması nedeniyle İran'a ve 1306'da Papa V. Clement'in yanına, Poitiers'e yolculuk yapmıştır. Bunun dışında onun kaleme aldığı ve Moğollara dair önemli bir kaynak olan eser (*Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*), çoğunlukla bir seyahatnameden ziyade tarih kitabı özelliği taşımaktadır. (Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 10-13.) (14) Rabban bar Savma (Sauma). "Avrupa'ya ulaştığı bilinen ilk Çinli" ve "Carpini, Rubruk ve Marco Polo'nun anlatılarının bilinen ilk Asyalı dengi" olarak bilinen bir Nesturi olan Rabban bar Savma, Kudüs'ü ziyaret etmek için büyük ihtimalle 1275'te Hanbalık'tan batıya doğru yola çıkmış ve 1279'da İran'a ulaşmıştır. Bunun ardından 1287'nin başında, Memlûkûlere karşı Avrupa'da müttefik bulmak amacıyla, Argun Han tarafından Avrupa ülkelerine elçi olarak yollanmıştır. Onun, yolculuklarını kaleme aldığı özgün metin

1. Ahmed b. Fazlan b. el-Abbas b. Raşid b. Hammad (er-Rihle)

Bağdatlı büyük bir aileden gelen İbn Fazlan hakkında bilinenler, eserinin başında yazdıklarıyla³⁰ sınırlıdır ve Mısır'ı Tolunoğullarından alan Abbasi kumandanı Katibül-ceyş Muhammed b. Süleyman'ın azat edilmiş kölesidir (mevlâ). Kendini mevlâ olarak tanıttığı için Araplaşmış olduğunu savunanlar vardır.³¹ Fakat Zeki Velidi Togan onun azat edilmiş bir köle olması nedeniyle

kayıptır. Eserin Süryanice çevirisi günümüze değin gelebilmiştir. Fakat bu çeviriyi yapan, Süryanice bilen Hristiyan din adamı, Rabban bar Savma'nın dinsel konulardan bahsettiği bölümleri korurken, ne yazık ki seyahatleriyle ilgili olan çoğu yeri çıkartmıştır. (Morris Rossabi, *Kubilyay Han'ın Seyyahı-Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, çev. Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 3-4, 46, 99-102.) (15) Cemal-i Karşi. 1264'ten 1303'e kadar Orta Asya'nın önemli yerleşimlerini dolaşmış, gördüğü yerlerin etnik ve coğrafi durumunu eş-Şurah mine's-Şihah isimli kitaba zeyl olarak yazdığı *Mülhakatü's-Şurah*'ta anlatmış olmakla beraber bu kitabın büyük çoğunluğu efsanevi bilgilerle doludur. (Mustafa Budak, "Cemâl-i Karşî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: VII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1993, s. 304-305.) Onun Ceyhun etrafındaki Türkler hakkında verdiği bilgiler için bkz. Faruk Sümer, "Türkmenler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XLI, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012, s. 607-611. (16) Adı bilinmeyen Fransisken Tarikatı üyesi İspanyol bir seyyah. XIV. yüzyılda bilinen dünyanın hemen her yerini gezdiğini iddia eden bu kişinin eserine dikkatle yaklaşılmalıdır. ("Heroic Flags of the Middle Ages: The Geography of the Earth as Known in Medieval Times, Symbolized in 96 Historic Standards", *National Geographic Magazine*, S: 32, 1917, s. 388.) (17) Giovanni di Monte Corvino. XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başlarında Uzak Doğu'ya gönderilen Fransisken bir misyoner olan Giovanni di Monte Corvino, Hindistan ve Çin'de pek çok yer görmüşse de geride bir-iki mektuptan başka bir şey bırakmamıştır. (Charles Raymond Beazley, "Monte Corvino, Giovanni di", *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs., C: XVII, The Encyclopaedia Britannica Company, New York 1911, s. 763-764.) (18) John Mandeville. Böyle birisi yoktur. Üstünde bu adın bulunduğu kitap (*Sir John Mandeville'in Gezileri*) Pordenone'lu Odoric, Marco Polo ve Plano Carpini gibi gerçek seyyahların eserlerinden alınan parçalardan oluşturulmuştur. (Edward Williams Byron ve Henry Yule, "Mandeville, Jehan De", *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs, C: XVII, The Encyclopaedia Britannica Company, New York 1911, s. 560-562.) (19) Giovanni de Marignolli. XIV. yüzyılda Uzak Doğu'ya gönderilen pek çok misyonerden biri olan Giovanni de Marignolli'nin gördüklerini kaleme aldığı yazı, bir seyahatname hatta bir anlatı olmaktan çok uzaktır. Son derece kibirli anlatımlar arasında zamansal atlamalar ve kopukluklar muazzam boyuttadır. (Henry Yule ve Charles Raymond Beazley, "Marignolli, Giovanni de", *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs, C: XVII, The Encyclopaedia Britannica Company, New York 1911, s. 717-718.) (20) Sultaniyeli Johannes. Timur'un Avrupa'ya gönderdiği elçi olan Johannes'in eserinde Türkler ve özellikle Osmanlılara dair çeşitli kayıtlar varsa da o ana olarak Avrupa'ya dair bilgiler vermiştir. (Altay Tayfun Özcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adli Eserinden Bazı Parçalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 33, S: 55, 2014, s. 132-155.) Ayrıca bkz. Anthony Lutrell, "Timur's Dominican Envoy", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, Ed. Colin Heywood ve Colin Imber, The Isis Press, İstanbul 1994; Sultaniyeli Johannes, *Timur'un Sarayında*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2020. (21) Gıyaseddin Nakkaş. Timur'un oğlu Şahruh tarafından Çin'e elçi olarak gönderilen ve Türk tarihindeki ilk seyahatnamelerden birini kaleme alan Gıyaseddin Nakkaş'ın eseri oldukça kısadır ve ana olarak yol üstünde ve Çin'de gördüklerini anlatmaktadır. [Muhaddere Nabi Özerdim, "Acaib-ül-letâif (Hitay Sefaretnamesi) İle Çin Kaynakları Arasında İliği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: 8, S: 3, 1950, s. 345.] Ayrıca bkz. Gıyaseddin Nakkaş, *Hitay Sefaretnamesi*, haz. Betül Mutlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013. (22) Niccolò de Conti. XV. yüzyılda Yakın Doğu ve Hindistan'da yolculuklar yapan ve İtalyan bir tüccar olan Niccolò de Conti, büyük oranda Hindistan hakkında bilgi verdiği bu yolculukları kendi yazıya geçirmemiş, Papa'nın hizmetinde olan Poggio Bracciolini isimli bir bilim adamı, kendi yazdığı kitabında onun anlamlarına da yer vermiştir. (Ingrid Maumgartner, "Conti, Niccolo Dei", *Literature of Travel and Exploration*, Vol: 1, Ed. Jennifer Speake, Fitzroy Dearborn, New York 2003, s. 277-279.) (23) Felix Fabri. Daha önce Kutsal Toprakları ziyaret eden ve yine hac yapmak için bir arkadaşıyla beraber yola çıkan Felix Fabri bu amacını gerçekleştirmiş, gitmek isteyenlere yol göstermesi için yaşadıklarını kaleme almıştır. Kitapta Memlük yönetimi altındaki yerler anlatılsa da ana olarak Hristiyanların kutsal mekânları hakkında bilgi verilmiştir. (Lia Scheffer, "A Pilgrimage to the Holy Land and Mount Sinai in the 15th Century", *Zeitschrift Des Deutschen Palästina-Vereins*, S: 102, 1986, s. 144-151.)

³⁰ "Bu kitap Muhammed b. Süleyman'ın mevlâsı ve Halife Muktedir'in Bulgar hükümdarına elçilik vazifesi ile gönderdiği Ahmed b. Fazlan b. el-Abbas b. Raşid b. Hammad'ın eseridir." Bkz. İbn Fazlan, *Seyahatname*, 2. bs., çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s. 23.

³¹ İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 11; Zeki Velidi Togan, "İbn Fadlan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, 1. Kısım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 730; Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlan", *TDV İslam*

Arap olmadığı yönündeki görüşlerin doğru olmadığını belirtmiştir.³² İbn Fazlan kültürlü, meraklı, hem gözlem yeteneği hem de kalemi güçlü biridir.³³ O, “İslam ilimlerine bihakkın vakıf” ve İtil Bulgarlarına gönderilen elçilik heyeti için fakihlik görevini yerine getirmesinin yanında, İtil Bulgarlarındaki Müslüman fakih ve öğretmenleri de denetlemekle görevli olmuştur.³⁴ “Ahlaklı, din-dar, dürüst, iffetli ve İslamiyet’i yayma” isteğiyle dolu birisi olan İbn Fazlan, elçilik heyetinin başkanı olmamasına rağmen İtil Bulgar hükümdarına gönderilen Halife’nin mektubunun, dört bin dinarın ve çeşitli hediyelerin ona teslim edilmesine bakılırsa, elçilik kafilesindeki en becerikli ve bilgili kişidir.³⁵

Yaklaşık olarak 912 yılında İslamiyet’e geçmeye karar veren İtil Bulgar Hanı İlteber Almuş, Abbasi Halifesi Muktedir-Billah’a bir mektup yazarak öncelikle kendi hükümdarlığının halife tarafından meşru olarak görülmesini, Bulgarlara bu dini öğretecek uzmanlar gönderilmesini ve sınırdaş olduğu Yahudi Hazarların saldırılarına karşı korunmak amacıyla bir kale yaptırmak için para yardımında bulunmasını isteyen bir mektup göndermiş; bunun üzerine içinde İbn Fazlan’ın da bulunduğu elçilik heyeti 921 yılında yola çıkmıştır. 21 Haziran 921’de Sevsen er-Ressi ismindeki elçinin önderliğinde yola çıkan elçilik heyeti 12 Mayıs 922’de İtil Bulgar Hanı’na ulaşmış, yaz mevsimini burada geçirdikten sonra kıştan önce geri dönmüştür.³⁶ İbn Fazlan’ın bu seyahatini anlattığı *Risale* veya *er-Rihle* olarak bilinen eser, Zeki Velidi Togan tarafından bulununcaya değin, bu seyyah bir yalancı veya sahtekâr olarak tanınmış, 1924’ten sonra ise bu eser üzerine yapılan araştırmalar sayesinde İbn Fazlan, “ortaçağların âlim ve dikkatli bir seyyahu ve asrının büyük çapta diplomattı” haline gelmiştir.³⁷ Onun *er-Rihle*’sini yazmasının en büyük nedeni, halifelik sarayında gördüğü Türkler ve onların ülkeleri hakkında duyduklarından dolayı ortaya çıkan merak duygusu olmuş, yine de bazı noktalarda abartıya kaçmıştır. *er-Rihle*’nin büyük bir kısmı İbn Fazlan’ın kendi tanıklığından ve duyduklarından oluşmaktadır. Başta Bulgarlar olmak üzere Oğuzlar, Peçenekler, Başkurtlar ve hatta Ruslar gibi çeşitli ulusların siyasi ve dini durumları, dilleri ve ekonomileri gibi konularda yaptığı açıklamalar dikkat çekicidir.³⁸ İbn Fazlan’ın eseri, bir kısım araştırmacılar tarafından Ruslarla ilgili çeşitli bilgiler veren en eski yabancı kaynak olarak kabul edilmektedir.³⁹ *er-Rihle*’nin, X. yüzyıl Türk tarihi mevzubahis olduğunda, “*en canlı, en sağlam vesikalardan*” biri olduğu özellikle vurgulanmalıdır.⁴⁰

Ansiklopedisi, Cilt: XIX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1999, s. 477; Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi...*, s. VII.

³² Togan, “İbn Fâdlân”, s. 730.

³³ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi...*, s. VII; İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 12.

³⁴ Togan, “İbn Fâdlân”, s. 730-731.

³⁵ Aliev, “İbn Fadlân”, s. 477.

³⁶ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi...*, s. VIII; Aliev, “İbn Fadlân”, s. 466-467.

³⁷ Togan, “İbn Fâdlân”, s. 731.

³⁸ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 12; Aliev, “İbn Fadlân”, s. 478.

³⁹ Yazıcı, “Seyahatname”, s. 10.

⁴⁰ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi...*, s. VII.

2. Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (*el-Mesâlikü'l-Memâlik*)

İstahrî'nin hayatına dair elde pek bir bilgi yoktur ve kendisi Kerhî olarak da bilinmektedir. Nisbesinden İran'ın Fars bölgesinde bulunan İstahr şehrine mensup olduğu anlaşılmaktadır. Bir İslam Coğrafyası Okulu olan Belh Okulunun -bu okula ismini veren Belhi'nin (Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî) eseri elde olmadığı için- ilk temsilcisi olan İstahrî, Hindistan sınırına değin Asya'nın pek çok yerine seyahatler yapmış, İran'dan başka Arabistan, Suriye ve Mısır'a da yolculuklar gerçekleştirmiştir. Yaşamının sonlarını Huzistan veya Bağdat etrafında geçirdiği sanılmaktadır.⁴¹

el-Mesâlikü'l-Memâlik İstahrî tarafından yazılan ve onun, günümüze kadar gelebilen tek eseridir. Tarihte ilk kez bu kitapta, Sicistan'daki yel değirmenleri hakkında bilgi verilmektedir.⁴² İstahrî'nin eseri konusunda, bu okulun kurucusu olan Belhi'nin eserinin, “genişletilmiş bir düzenlemesi olduğu” olduğu yönündeki görüş halen kabul görmektedir.⁴³ Bununla beraber İstahrî'nin asıl bilgi kaynakları kendi yaptığı yolculuklar ve çağdaşı olan diğer coğrafyacıların eserleri olmuş, 951-952 yılı civarında, yine Belh okulundan bir coğrafyacı olan İbn Havkal ile Sind veya Bağdat'ta görüşmüştür. İstahrî, İslam ülkelerini gezmiş ve elde ettiği bilgiler, bu yolculuklarda yaptığı gözlemlere dayanmıştır. O, İbn Havkal ile görüştüğünde ona kitabını vermiş ve bazı değişiklikler yapmasını istemiştir.⁴⁴ İbn Havkal, İstahrî'nin bazı haritalarını mükemmel bazılarını da eksik olarak görmüş, onun talebi üzerine eksik ve karışık haritaları yeniden çizmiştir. İbn Havkal tarafından çizilen haritalar İstahrî'nin haritalarına göre çok daha gelişkin bir haldedir.⁴⁵ İstahrî tarafından Türkler genel olarak Uygurlar, Kırgızlar, Kimaklar, Oğuzlar ve Karluklar başlıklarına ayrılarak incelenmiştir. Verilen bilgiler çok yoğun değildir ve bu bilgiler de genellikle İslam sınırlarına yakın yerler hakkındadır. *el-Mesâlikü'l-Memâlik*'te özellikle Hazar Denizi etrafında bulunan Türkler hakkında detaylı bilgiler vardır.⁴⁶

3. Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (*Mürücü'z-Zeheb*)

Mesudi hakkındaki bilgilerin büyük bir çoğunluğu eserlerinde bulunanlardan elde edilmektedir. Bu eserler de özellikle *Mürücü'z-Zeheb* ve *et-Tenbih ve'l-işrâftır*. Onun Abdullah b. Mesüd'un soyundan gelmesi dolayısıyla Mesudi, Hüzeyl kabilesine mensup olmasından dolayı da Hüzelî nisbeleriyle

⁴¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. XI; Marina Tolmacheva, “İstahrî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXIII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2001, s. 203; Murat Ağarı, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahrî”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 34, 2007, s. 178-179.

⁴² İstahrî, *a.g.e.*, s. XII; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 21.

⁴³ Sayyid Maqbul Ahmad, “Coğrafya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VIII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1993, s. 53.

⁴⁴ Tolmacheva, “İstahrî”, s. 203; Ahmad, *a.g.e.*, s. 53; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. XII.

⁴⁵ Ahmad, *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁶ Ağarı, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri...”, s. 184; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. XXVI; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 21.

bilindiği görüşünün yanında⁴⁷ (Arapların eskiden doğdukları yere göre bir soyad almaları nedeniyle) Mesudi'nin Abdullah b. Mesud'un soyundan geldiği için değil de Bağdat'ta bulunan Mesude isimli mahallede dünyaya geldiği için bu adı aldığı savunular da vardır.⁴⁸ Mesudi gençlik dönemlerinde İran'ı dolaşmış, 915'te İstahr'da bulunmuş, bundan bir yıl sonra önce Hindistan'a buradan sonra Seylan'a (Sri Lanka) gitmiş, tacirlere katılarak Çin Denizi'ni dolaşmış, buradan dönüşte de Hazar Denizi'nin güney sahillerinde seyahat yapmıştır. Dersler ve kitaplardan öğrendikleriyle yetinmeyen, daha çok şey öğrenmek amacıyla böyle seyahatlere çıkan Mesudi, 932 yılında Hazar Denizi ve civarında yaptığı yolculuğun ardından 941 veya 942'de Mısır'a, 946'da Dımaşk ve Antakya'ya gitmiş, Mısır'ı da dolaştıktan sonra 947'de Fustat'a gelmiştir. Bu tarihten sonra başka bir yolculuğa çıktığına dair bilgi yoktur.⁴⁹

Kendi döneminin tarihçilik geleneğinin dışına çıktığı için o zamanlar hak ettiği ilgiyi görmemiş, ancak şimdiki zamanda değeri çok daha iyi bir şekilde anlaşılmıştır. Mesudi "eski otoritelerin aşılabilir olmadıklarını, yeni gelen ilim adamlarının onların hatalarını, eksiklerini düzelterek, ilmin yavaş da olsa devamlı ilerlediğini söyleyen nadir İslam âlimlerindedir."⁵⁰ Mesudi'nin hareketli bir hayat geçirmesi eserlerine de yansımıştır. Fakat onu yolculuk yapmaya iten şey sadece macera yaşamaktan ibaret değildir, bunun yanında bitmek bilmez öğrenme tutkusunun da büyük bir etkisi olmuştur.⁵¹ Mesudi'nin İslam topraklarının dışına ilgi duyması, başka yerlerde yaşayan insanları ve onların kültürlerini öğrenmenin en iyi yolu olarak doğrudan kaynağa gitmeyi ifade etmesi dikkat çekicidir. Bundan dolayı yaptığı seyahatlerin yanında âlimler, tüccarlar, başka seyyahlar, din görevlileri, devlet memurları gibi farklı kesimlerden bilgi toplaması sayesinde Mesudi, sadece İslam tarihçisi olmamış bir dünya tarihçisi haline gelmiştir.⁵² Onun yazdığı eserler özellikle tarih ve etnoloji açısından son derece değerlidir. Çok sayıda yere yolculuk yapan Mesudi bir o kadar çok eser kaleme almış, bunlardan sadece *Mürûc'z-Zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-İşraf*'ın günümüze kadar gelmiştir. Eserlerinin sayısı üzerinde anlaşmazlık olsa da toplamda on yedi ilâ otuz dört kitabı olduğu düşünülmektedir. Irak Okulu'na mensup bir coğrafyacı da olan Mesudi'nin bu konudaki en önemli görüşlerinden biri, belirli bir bölgede hâkim olan coğrafi şartların, o bölgedeki insanlar, hayvanlar ve bitkiler üzerinde doğrudan etkili olduğu yönündeki düşüncesidir. Sürekli seyahat etmesi nedeniyle Mesudi'nin bilgisi derinleşmemiş yüzeysel kalmış, çeşitli efsane ve masalları eleştirmeksizin ka-

⁴⁷ Carl Brockelmann, "Mes'ûdi", *İslam Ansiklopedisi*, 3. bs, Cilt: VIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 144; Casim Avcı, "Mes'ûdi, Ali b. Hüseyin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXIX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2004, s. 353.

⁴⁸ Mesudi, *Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, 4. bs, çev. Durmuş Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 13.

⁴⁹ Brockelmann, "Mes'ûdi", s. 144; Avcı, "Mes'ûdi, Ali b. Hüseyin", s. 353.

⁵⁰ Mes'ûdi, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 9-10.

⁵¹ Brockelmann, "Mes'ûdi", s. 144.

⁵² Avcı, "Mes'ûdi, Ali b. Hüseyin", s. 353.

bul etmiş olsa da özellikle İslam topraklarının etrafındaki bölgeler hakkında elde bulunan değerli bilgiler onun sayesinde öğrenilmektedir.⁵³

4. Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbûî (*Rihle ile's-Sin*)

Gezgin bir Arap şairi ve edebiyatçısı olan Ebu Dülef'in doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak hiçbir yerde yoktur. Onun X. yüzyılın başlarında doğduğu ve 1000 yılı civarında da öldüğü düşünülmektedir. Bundan başka onun Hazrecî ve Yenbûî nisbelerinden yola çıkılarak, Ebu Dülef'in ensardan olduğu ve Medine'nin batısındaki Yenbûunnahl ile ilişkisi olduğu düşünülmektedir.⁵⁴ Ebu Dülef X. yüzyılda, Horasan ve İran hükümdarlarının sarayları arasında bir hayat sürmüştür, Samani hükümdarı II. Nasr b. Ahmed'in sarayında yaşamıştır. 943 yılında, Samanilerin Buhara yöneticisinin kızını, kendi imparatorlarına istemek için Çin'den gelen bir heyeti, ülkelerine geri götürmek amacıyla yine II. Nasr b. Ahmed tarafından görevlendirilmiştir.⁵⁵ O bu seyahatinden geri dönerken Hindistan'ı da ziyaret ettiğini söylese de Ebu Dülef'in yaptığı yolculuklar hakkında anlattıkları şüphe çekicidir.⁵⁶ *er-Risâletü'l-ûla* veya *Rihle ile's-Sin* adıyla bilinen ve Ebu Dülef'in Çin'e yaptığı yolculuk hakkında bilgi veren eserinde, Türkler hakkında çok düzensiz ve karışık bilgiler vardır.⁵⁷ Bu yolculuk esnasında takip edilen yol bellidir. Fakat Ebu Dülef, yolu üzerinde olmayan, hatta bu güzergâhtan uzakta yaşayan Peçenekler, Kırgızlar gibi topluluklar hakkında da bilgi vermektedir. Bu durum ya Çin'e giden heyetin dönüş esnasında takip edilmesi gereken güzergâhın sağında ve solunda bulunan yerlere uğramasından ya da Ebu Dülef'in başka yerlerden elde ettiği bilgileri, kendi deneyimi olarak göstermeye çalışmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁸ Bundan başka Çin'e giderken önce, Türk boylarından Karluk, Yağma ve Çiğillerden oluşan Karahanlılara uğranılması gerekmektedir. Fakat Ebu Dülef, Tahtah ve Neca isminde bilinmeyen yerlerden bahsetmiştir ve verdiği bilgiler birbirini tekrar eder mahiyettedir, bundan dolayı da güven vermemektedir. Bunlara ek olarak Ebu Dülef tarafından kaydedilen coğrafi bilgilerde bile şüphe vardır.⁵⁹ Vladimir Feodoroviç Minorskiy, Ebu Dülef'in yazdıklarının sahte ve aslen Tamim İbn Bahr'dan geldiğini iddia etmiştir.⁶⁰ *er-Risâletü's-sâniye* veya *Rihle fi vasatı Asiyâ* ismiyle de bilinen eserinde, Ebu Dülef'in İran'ın hem batısı hem de doğusunda yaptığı yolculuklar anlatılmaktadır ama bu ki-

⁵³ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 21; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb...*, s. 14-15; Avcı, *a.g.e.*, s. 353; Brockelmann, "Mes'ûdî", s. 144.

⁵⁴ Carl Brockelmann, "Mis'ar", *İslam Ansiklopedisi*, 3. bs., Cilt: VIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 363; İnci Koçak, "Mis'ar b. Mühelhil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2005, s. 176.

⁵⁵ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 14; Brockelmann, *a.g.e.*, s. 363; Koçak, *a.g.e.*, s. 176.

⁵⁶ Brockelmann, *a.g.e.*, s. 363; Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi...*, s. XI.

⁵⁷ Koçak, "Mis'ar b. Mühelhil", s. 176.

⁵⁸ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 14.

⁵⁹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. XI; Brockelmann, "Mis'ar", s. 363.

⁶⁰ Vladimir Feodoroviç Minorskiy, "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C: 12, S: 2, 1948, s. 294, d.n. 3.

tapta da çelişkili ifadeler vardır. O, ülkenin batısındaki seyahatini anlatırken, doğusuna dair bilgiler vermiştir. Bununla beraber İran'da bulunan birtakım madenler ve arkeoloji kalıntılarını anlatmış olması dikkat çekicidir.⁶¹ Ebu Düllef, Türkler ve onların yaşadığı yerler hakkında önemli bilgiler vermektedir ve o tüm eksikliklerine rağmen, X. yüzyılın ilk yarısında doğuda yaşayan Türkler hakkında bilgi veren bir kaynaktır.⁶²

5. Ebü'l-Kāsim Muhammed b. Alī en-Nasībī el-Bağdādī (İbn Havkal) (*Sūretü'l-Arz*)

Sanlı bir seyyah ve coğrafyacı olan İbn Havkal'ın hayatına dair elde pek fazla bilgi yoktur. Bizzat kendisi 943 yılının Mayıs ayında hem ticaret yaparak para kazanmak, hem de ülkeler ve uluslar üzerine araştırmalar yapmak amacıyla Bağdat'tan ayrıldığını anlatmıştır. O başka tüccarlar ve seyyahlardan elde ettiği bilgilerin farklılık arz etmesi nedeniyle, hem bunların doğrusunu ortaya çıkarmak hem de daha çok şey öğrenmek için ticaret kervanlarıyla yolculuk yapmıştır. Yazacağı kitap için bilgi toplamak amacıyla seyahatine başladığı dönemde Abbasiler karışık ve huzursuz bir dönemdedir. Fakat o 943 ve 987 arası tüm İslam dünyasını dolaşmıştır.⁶³ “*Tüccar bir âlim*” olan İbn Havkal, Bağdat'tan yola çıkmasının ardından 947 ve 951 arasında Sudan'ın batısını, Afrika'nın kuzeyini ve hatta Endülüs'ü (İspanya) dolaşmış, 955'te Mısır, Azerbaycan ve Ermeniye bölgelerini, 961 ve 969 arasında da Horasan, Irak ve Fars'ta seyahatler yapmıştır.⁶⁴ İbn Havkal hakkında, onun Fatimi istihbaratı için çalıştığını iddia edenler de vardır. İbn Havkal, Fatimi Halifesi'nden bahsederken, “*Efendimiz*” dese de yine Fatimilerin yönetiminde olan Sicilya'daki Müslümanları şiddetli şekilde eleştirmiş, onların gelmesiyle Mısır'ın gerilediğini anlatmıştır.⁶⁵ İbn Havkal'ın Fatimi yanlısı olduğu yönünde kesin kanıt yoktur ve onun böyle davranmasının nedeni, Bağdat'ı yönetmekte olan Büveyhilerin kötü yönetimleridir.⁶⁶ Büyük ihtimalle 952 yılında İstahri ile görüşen İbn Havkal, Câhiz, Ceyhâni ve İbn Hurdazbih gibi âlimlerin eserlerini gözden geçirmiş, nihayetinde *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* veya *Sūretü'l-Arz* adıyla tanınan kitabını yazmaya karar vermiştir.⁶⁷ İstahri'nin eseri, İbn Havkal'ı kendi kitabını yazma konusunda etkilemiştir ve bu eseri aslen iki kısımdan oluşmaktadır. İslam dünyasının doğu yarısının anlatıldığı ikinci bölümde özellikle Batı Türkistan, Hazar Denizi ve çevresi, Horasan gibi bölgelerin yanında, buraların etrafında bulunup Müslüman olmayan topluluklar hakkında son

⁶¹ Koçak, “Mis'ar b. Mühelhil”, s. 176.

⁶² Yazıcı, “Seyahatname”, s. 10; İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 14.

⁶³ Cornelis van Arendonk, “İbn Havkal”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, 2. Kısım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 747; Ramazan Şeşen, “İbn Havkal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1999, s. 34; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 8.

⁶⁴ *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, 2. bs., der. ve çev. Yusuf Ziya Yörükân, Ötügen Neşriyat A.Ş., İstanbul 2013, s. 44.

⁶⁵ Arendonk, “İbn Havkal”, s. 747; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 10.

⁶⁶ Şeşen, “İbn Havkal”, s. 34.

⁶⁷ *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 44-45.

derece önemli bilgiler verilmektedir. Türkler ve Ruslar hakkında anlatılanlar bu konuda öne çıkanlar arasındadır. İbn Havkal, İstahri'nin kitabını da baştan itibaren yeniden yazmaya karar vermiştir.⁶⁸ Yusuf Ziya Yörükan'a göre İbn Havkal'ın eseri aslında İstahri'nin kitabının genişletilmiş halinden başka bir şey değildir.⁶⁹ Bununla beraber Ramazan Şeşen, İbn Havkal'ın eserinin, "bir coğrafya kitabından ziyade bir seyahat kitabı" olduğunu özellikle belirtmiş,⁷⁰ Hazar Denizi ve Ceyhun ile Seyhun nehirleri etrafındaki Türkler hakkında çok detaylı bilgiler verdiğini, bu iki nehir etrafındaki bilgilerin bizzat kendi gözlemlerine dayandığını kaydetmiştir. Bunlara ek olarak İbn Havkal ile beraber hem İstahri hem de Mesudi, Sicistan'daki yel değirmenlerinden bahsetmektedir ve bu üç kişinin ısrarla ve sürekli şekilde bu yel değirmenlerinden bahsetmesi, bunları Müslümanların icat ettiği düşüncesini güçlendirmektedir.⁷¹

6. Wang Yen-Te

981 yılında Çin İmparatoru T'ai-tsung, Kao-ch'ang Uygurlarına bir elçilik heyeti göndermiş, bu heyeti idare etmek için de bir saray memuru olan Wang Yen-te görevlendirilmiştir. Wang Yen-te 981 yılında çıktığı bu yolculuktan 985'te geri dönmüş ve bunun ardından yolculuğunu bir rapor haline getirerek imparatora takdim etmiştir. Ta-ming şehrinde doğan Wang Yen-te, hayatının gençlik dönemlerinden itibaren Chin sarayında çeşitli görevlerde bulunmuş, iki defa *Kung-feng-kuan* yani "İmparatorun hizmetinde görevli (hadımağaları)" konumunda bulunmuştur. Kao-ch'ang Uygurları hakkında elimizdeki bilgiler, onlar ve Çin arasında gidip gelen birkaç ticari heyete yönelik kayıtlar ve *Yüeh shih*'ta verilenle sınırlıdır. Wang Yen-te'nin seyahatnamesi bundan dolayı çok büyük bir önem taşımaktadır. Zira onun eserini Türkçeye çeviren Özkan İzgi'ye göre o, "seyahatnamesinde, kendisini sadece coğrafi bölgelerle sınırlamamış, bunun yanı sıra, aralarından geçtiği kabileleri, yaşam biçimlerini ve ürünlerini de tanıtmıştır."⁷²

7. Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî (Sefername)

Tarih süresince Nâsır-ı Hüsrev hakkında pek çok kesim tarafından çeşitli efsaneler oluşturulmuş hatta onun adına sahte bir otobiyografi dahi yazılmıştır. Hem Nâsır-ı Hüsrev hem de başka doğulu önemli kişilerin hayatları konusunda en sağlıklı bilgi edinme yolu, onlar hakkında yazılanlardan değil, onların yazdığı çeşitli eserlerden elde edilmektedir ve onun tarafından yazılan çeşitli eserlere ek olarak özellikle *Sefername* ve *Divan* bu konuda en iyi kaynaklar arasındadır.⁷³ Nâsır-ı Hüsrev, Gazneli Mahmud ve onun oğlu Mesud

⁶⁸ Şeşen, "İbn Havkal", s. 35; Arendonk, "İbn Havkal", s. 747.

⁶⁹ Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, s. 48.

⁷⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 10.

⁷¹ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 21; Arendonk, "İbn Havkal", s. 747.

⁷² İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin...*, s. 1, 11, 40.

⁷³ Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2006, s. 395; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehhab Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. VIII.

dönemlerinde kâtip olarak görev yapmış,⁷⁴ 1040'tan sonra Selçukluların hizmetine girmiş, saraylarda son derece itibarlı bir mevkiye ulaşmıştır. Muhakkak surette Selçuklulardan Tuğrul Bey'in yanında memurluk yapmış, Çağrı Bey'in maiyetinde bulunmuştur.⁷⁵ 1040 ve 1045 yıllarında Nâsır-ı Hüsrev'in düşünce şeklinde büyük bir değişiklik olmuş, kehanetvari bir rüya görmesi üzerine bulunduğu mevki ve içinde yaşadığı safahata veda ederek yola çıkmıştır. 1045 yılında Çağrı Bey'in hizmetindeyken divan işleri için Cüzcan'a geldiği sırada gördüğü bir rüya nedeniyle yola çıkmış, yedi yıl boyunca (1045-1052) yolculuk yapmıştır.⁷⁶ Nasır-ı Hüsrev, hac niyetiyle İran'dan başladığı bu yolculuğunda, Mekke'den sonra taht mücadeleleriyle çalkalanan İran'a geri dönmek yerine Mısır'a yönelmiş, buradaki refah, huzur ve bolluktan çok etkilenmiş, bundan dolayı da "İslam âleminin kurtuluşunun Fatimiler eliyle olacağını düşünerek İsmailiyye mezhebine geçmiştir."⁷⁷ 1052 yılında Hicaz, Irak ve İran üzerinden Belh'e dönen Nasır-ı Hüsrev, burada İsmailiği yaymaya başlamış, Çağrı Bey'in emri üzerine takibata uğramış, hayatının son dönemlerini Bedehşan'da geçirmiştir. Onun en büyük eseri olarak yolculuğunu anlattığı *Sefername* gösterilmektedir, fakat o büyük ihtimalle Şiiler tarafından gözden geçirilerek, yani tahrif edilerek günümüze gelmiştir. Nasır-ı Hüsrev'in seyahati esnasında elde ettiği izlenimler, gittiği yerde gördüğü panayırlar, gelenek ve görenekler ve hatta ilim merkezleri *Sefername*'de yazıya dökülmüştür.⁷⁸

8. Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum⁷⁹

I. Haçlı Seferi'ne katılan ve *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum* kitabını yazan kişinin kimliği bilinmemektedir. Buna rağmen kitaptaki bilgilerin dikkatli bir şekilde incelenmesiyle, yazarın adı hariç olmak üzere farkında olmadan kendisi hakkında verdiği pek çok bilgi ortaya çıkmaktadır.⁸⁰ Haçlıların Kürboğa'ya karşı düzenledikleri saldırı esnasında, yazar kendisi hakkında Güney İtalya'daki Apulia şehrinden geldiğini anlatmıştır. Buna ek olarak o Bohemund'a bağlı birisidir. Kimliği bilinmeyen yazarın Güney İtalya'daki Normanların soyundan gelmesi büyük bir ihtimaldir. Silah arkadaşlarının giysilerinde taşıdıkları haç, yazar için bir kahraman olan Bohemund'un giydiği pelerinin kesilmiştir. Bununla beraber o yüksek bir dini hissiyata sahiptir. Buna kanıt olarak Bohemund'un hac amacıyla Kutsal Mezar'a git-

⁷⁴ "Ona ben dedim, Sultan Mahmut Gasnevî ve oğlu Mesut gibi birçok İran padişahları gördüm. Meclisleri pek yüceydi, nice nimetleri vardı, nice bezenmişti." Bkz. Nâsır-ı Husrev, *Sefername*, s. 85.

⁷⁵ Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", s. 395; Nâsır-ı Husrev, *a.g.e.*, s. XI-XIII.

⁷⁶ Evgenii Eduardoviç Berthels, "Nâsır-ı Husrev", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 97; Nâsır-ı Husrev, *a.g.e.*, s. XII.

⁷⁷ Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, s. 52.

⁷⁸ Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", s. 395-396; Berthels, "Nâsır-ı Husrev", s. 97; Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, s. 52.

⁷⁹ Aura'lı Ekkehard'ın *Hierosolymita'sı*, Peter Tudebode'un *Historia de Hierosolymitano itinere'si* ve yazarı bilinmeyen, hem *Monte Cassino Kaynağı* hem de *Historia Belli Sacri* olarak bilinen *Historia peregrinorum euntium Jerusalem ad liberandum sanctum Sepulcrum de potestate ethnicorum* adlı eserler de bu başlığa dâhildir.

⁸⁰ *Anonymi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum*, ed. Beatrice A. Lees, Clarendon Press, Oxford 1924, s. XIII.

mek yerine Antakya'da bir prenslik oluşturma düşüncesinde olduğunu öğrenmesinin ardından, onun maiyetinden ayrılması ve başka bir Norman şövalye olan Kont Raymond de Toulouse'un maiyetine girmesi gösterilebilir.⁸¹ Yazarın anlatımında birinci şahıs ifadeler kullanmasına ve bazı önemli olayları son derece büyük bir canlılıkla anlatmasına bakılarak onun Haçlı Seferi'ne büyük ihtimalle 1096 yazında Amalfi'den çıktığı (Haçı kabul etmek) aynı yılın ilerleyen zamanlarında Güney İtalya güçleriyle Balkanlara geçtiği, Vardar Savaşı'na⁸² katıldığı, 1097'nin ilkbaharında İstanbul Boğazı'nı geçtiği, İznik kuşatması ve Eskişehir Savaşı'nın ardından 1097'nin Ekim ayı sona ermeden Antakya Kuşatması'na katılmak amacıyla şehrin doğusundaki Bohemund'un kampına geldiği ortaya çıkarılmıştır.⁸³ Yolculuğa bir şövalye olarak başlayan yazar bu sayede seferi idare eden liderlerin meclislerine girme ve bir şeyler öğrenme şansına sahip olmuş, atını kaybetmesinin ardından mensubu haline geldiği *pauperes homines pedites*'in⁸⁴ cesaretini ve çektiği eziyetleri anlatmıştır. Kusursuz bir asker olduğu için tüm askeri meziyetlere sahiptir ve bunun sayesinde düşmanı olan Türklerin yeteneği ve cesaretini dahi takdir etmektedir.⁸⁵ Otuz dokuz bölümden oluşan *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*'un ilk yirmi dokuz bölümü, yazar Kasım 1098'de Antakya'dan ayrılmadan önce, geri kalan kısımları da 1101'in başında Kudüs'te ve büyük ihtimalle Askalan Savaşı'nın ardından yazılmıştır. Kitap sade, tutarlı ve öz-lüdüdür, tüm eser "destanı bir özellik" taşımaktadır, ama yazar tanık olmadığı olayları, kendi hayal gücüyle yorumlayarak kaydetmiştir.⁸⁶

Uzun bir süre kimin yazdığı bilinmeyen *Gesta Francorum*'un; Peter Tudebode, yine yazarı bilinmeyen Monte Cassino Kaynağı⁸⁷ ve Aura'lı Ekkehard⁸⁸ tarafından büyük oranda kullanıldığı hatta bezen kelimesi kelimesine aktarıldığı kabul edilmiş olsa da⁸⁹ hem 1101 Haçlı Seferi'ne katılan ve tanık olmadığı I. Haçlı Seferi'ne dair bilgiler veren Ekkehard'ın bizzat bu bilgileri Kudüs'te bulduğu, "küçük bir kitaptan" aldığını söylemesi⁹⁰ hem de kimin yazdığı bilinmeyen *Gesta Francorum*'da yarım kalan ve anlamsız olan cümlelerin, Peter Tudebode'un eserinde tam ve anlamlı olmasından yola çıkılarak, bu eserlerin şu anda kayıp olan ve bilinmeyen başka bir kaynak kullanılarak yazıldığı ortaya konulmuştur.⁹¹

⁸¹ Anonim Haçlı Tarihi, çev. Ergin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 18; *Anonymi Gesta Francorum...*, s. XIII-XIV; Erkoçoğlu, *Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları*, s. 23.

⁸² Bohemund'un 18 Şubat 1097'de Vardar Nehri'ni geçmesi esnasında Türköpöller ve Peçeneklerle yaptığı ve onların saldırısını püskürttüğü savaş. Bkz. *Anonim Haçlı Tarihi*, s. 58-60.

⁸³ *Anonymi Gesta Francorum...*, s. XIV-XV.

⁸⁴ Zavallı erkek yayalar, bkz. *Anonim Haçlı Tarihi*, s. 20.

⁸⁵ *Anonymi Gesta Francorum...*, s. XVI.

⁸⁶ *Anonim Haçlı Tarihi*, s. 15, 21-22.

⁸⁷ Erkoçoğlu, *Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları*, s. 24, 28-29.

⁸⁸ King, "We're on a Mission from God...", s. 14.

⁸⁹ Erkoçoğlu, *Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları*, s. 24.

⁹⁰ King, "We're on a Mission from God...", s. 14-17.

⁹¹ Jay Rubenstein, "What is the Gesta Francorum, and Who was Peter Tudebode?", *Revue Mabillon*, S: 16, 2005, s. 189-192, 197, 200-202.

9. Fulcherius Carnotensis (*Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*)

I. Haçlı Seferi'ne bizzat katılan üç kişinin (*Gesta'nın kim olduğu bilinmeyen yazarı, Raimundus Aguilers ve Fulcherius Carnotensis*) yazdığı eserler arasında Fulcherius Carnotensis özellikle öne çıkmaktadır. Eserinde eksik bilgiler bulunsa da o en güvenilir, en abartıdan uzak, mevzubahis Latin yazarlar arasında en eğitilidir.⁹² Carnotensis, 1098-1100 yılları arasında Urfa Kontluğu'nu yönettikten sonra Kudüs Haçlı Krallığı'nı kuran ve 1100-1118 arasında olmak üzere onun ilk kralı olan I. Baudouin'in rahibi olmuş, diğer iki yazarın aksine eserinde I. Haçlı Seferi'nden sonra yaşanan olayları da kaydetmiş ve onu 1127 yılına değin getirmiştir.⁹³ I. Baudouin'e olan yakınlığı, şahitliği ve bilgili olması sayesinde, "I. Haçlı Seferi hakkında bilgi veren çağdaş vekaayinameler içinde en önemli kaynak" olarak görülmektedir ve pek çok Latin kaynağına kıyasla son derece doğru kayıtlar tutmuştur.⁹⁴ Yazar, Fransa'daki Chartres veya Orleans'ta görev yapmış, büyük ihtimalle de Charters'te doğup yaşamıştır.⁹⁵ 1095'in Kasım ayında gerçekleştirilen ve Haçlı Seferlerinin başlatıldığı Clermont Konsili'ni son derece ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Onun Konsil'e katılıp katılmadığı belli olmasa da İlcan Biher Barlas'a göre "orada olsaydı bunu mutlaka dile getirmek isterdi." Barlas, bundan yola çıkarak muhakkak surette Konsile katılanlar arasında tanıdıklarının olduğu sonucuna varmıştır.⁹⁶ 1096 yılında Kont Étienne de Blois'in yanında sefere çıkmış, İtalya ve Balkanlar üzerinden gelinen Anadolu'da, İznik kuşatmasına katılmış, Eskişehir Savaşı'nda bulunmuş, 1097'nin Haziran ayında Baudouin de Boulogne'nun özel rahibi olarak onunla birlikte Urfa'ya gitmiştir. Onlar Urfa'dayken ana Haçlı ordusu Kudüs'ü ele geçirmiş, 1099 yılında Carnotensis, Baudouin ile beraber Kudüs ve Bethlehem'i ziyaret ettikten sonra Urfa'ya geri dönmüştür. 1110'de Kutsal Mezar Kilisesi'nin Koruyucusu olan Godefroi'nin hayatını kaybetmesinin ardından Baudouin, Kudüs'e çağırılmış, Carnotensis de onunla beraber giderek hayatının sonuna değin burada yaşamıştır. Carnotensis, eserini üç bölüm halinde yazmış, bunların ilki 1101, ikincisi 1106 ve üçüncüsü de 1124-1127 arasında tamamlanmıştır.⁹⁷ Son derece dindar ve sofu biri olan Carnotensis, çıktığı bu Haçlı Seferi'ne yürekte bağlı olmuş, yaptıklarının kesinlikle doğru olduğuna inanmış, bundan dolayı Roma'dan, Brindisi'den geriye dönen Haçlıları küçümsemiştir. Carnotensis bu durumundan dolayı Türklere herhangi bir iyi duygu beslememiş, Müslümanları zalim, merhametsiz ve putperest olarak görmüş, bununla beraber Türkleri, "okçulukta usta olan cesur bir ırk" olarak tanımlamıştır.⁹⁸

⁹² Mukadder Yıldız, *Fulcherius Carnotensis Birinci Haçlı Seferi Vakayinamesi (Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. XXIII-XXIV.

⁹³ Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi (Kutsal Toprakları Kurtarmak)*, çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 17-18.

⁹⁴ Erkoçoğlu, *Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları*, s. 22.

⁹⁵ Carnotensis, *Kudüs Seferi...*, s. 19; Yıldız, "Fulcherius Carnotensis...", s. XXIV.

⁹⁶ Carnotensis, *Kudüs Seferi...*, s. 21.

⁹⁷ Yıldız, "Fulcherius Carnotensis...", s. XXV; Erkoçoğlu, *Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları*, s. 21.

⁹⁸ Carnotensis, *Kudüs Seferi...*, s. 36.

10. Ebû Hâmid el-Gırnâtî (*Aca'ibü'l-Mahlukât ve Tuhfetü'l-Elbâb*)

Ebû Hâmid el-Gırnâtî'nin hayatı hakkında bilinenler, kendi kitaplarında verdiği bilgilerle sınırlıdır. Tam adı ve künyesi Ebû Hâmid Muhammed b. Abdırrahmân (Abdirrahîm) el-Mâzinî el-Kaysî el-Gırnâtî el-Kayravânî olan Gırnâtî⁹⁹ 1080/1081'de Gırnata (Granada) şehrinde doğduktan sonra hem başka yerler görmek hem de bilgisini arttırmak amacıyla ana olarak iki yolculuğa çıkmıştır. Otuzlu yaşlarına değin Gırnata'da aldığı eğitimin ardından ilk olarak 1114/1115 yılında Mısır'a yönelmiş ve İskenderiye ile Kahire'yi ziyaret edip burada fıkıh öğrenmiştir. Bundan sonra Endülüs'e (İspanya) geri dönen Gırnâtî kısa bir süre sonra, yani 1117/1118'te ikinci yolculuğuna çıkmış ve ana yurduna bir daha geri dönememiştir.¹⁰⁰ Bu tarihte önce Sicilya ve Sardinya adalarına uğramış, oradan İskenderiye'ye geçmiştir. Daha sonra geldiği Kahire'de Ebû Bekir et-Turtuşî'den ders almaya devam etmiş, 1122'de Dimaşk ve Tedmür'de (Palmira), 1123'te Bağdat'ta bulunmuştur. 1130'da İran üzerinden Kafkasya ve Yukarı Volga bölgelerine yönelmiş, 1135-1136 arasında Bulgarlar ve Macarların idaresinde olan Başkurtlar arasında yaşayarak buralardaki Müslümanlara dini bilgiler öğretmiştir. Bağdat'a dönmek için yola çıkmış, Ukrayna'ya geldikten sonra Harzem'e yönelmiş, Buhara, Merv, Nişabur, İsfahan ve Rey gibi şehirleri gezmiştir. Önce Mekke ve Medine'ye, buralardan sonra kuzeye yönelip Irak'a ve nihayetinde Bağdat'a varmıştır. Başkurtlar bölgesinde bıraktığı ailesini çok özlediği için topraklarından geçmek amacıyla Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesut'tan izin istemiş fakat cevabı beklemeden yeniden yola çıkmış, önce Musul'a gelmiş, burada Tuhfetü'l-Elbab isimli eserini tamamlamış (1162), Halep'ten sonra uğradığı Şam'da hayatını kaybetmiştir.¹⁰¹

Gırnâtî'nin günümüze gelen ve yaptığı seyahatlerden bahseden iki eseri vardır. Bunların ilki *el-Muğrib (el-Mu'rib) an Ba'zı 'Acâibi'l-Mağrib*'tir. Bu eser *Nuhbetü'l-Ezhân fi Acâ'ibi'l-Büldân ve Aca'ibü'l-Mahlukât* adlarıyla da bilinmektedir. Gırnâtî, Irak'a geldiği esnada Bağdat'ı gerçek anlamıyla yöneten Avnüddin b. Hübeire'nin isteği üzerine bu kitabı yazmış ve ona takdim etmiştir. Endülüs'ün (İspanya) ilginç ve Gırnâtî'ye göre üstün gelen yanları ve özellikle de Türkistan, Doğu Avrupa ve bu civardaki ülkelerde gördüğü insanlar, hayvanlar, buraların ilgi çekici özelliklerinin yanında pek çok efsanevi bilgi de kitabın içeriğine dâhildir. Bulgarlar, Başkurtlar, Harzemşahlar ve Hazar bölgesinde yaşayanlar, Bulgar ve Saksın şehirleri hakkında bilgi verdiği özellikle belirtilmelidir.¹⁰² Gırnâtî'nin yazdığı ikinci kitap, *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuh-*

⁹⁹ Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb* adlı eserinin bir nüshasında adı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdırrahîm b. Süleymân b. er-Rebi' el-Kaysî el-Gırnâtî şeklinde geçmektedir. Bkz. Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Tercüme-i Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb: Gırnâtî Seyahatnamesi*, haz. Sadık Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2015, s. 30, d.n. 3.

¹⁰⁰ el-Gırnâtî, *a.g.e.*, s. 29-31.

¹⁰¹ Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: X, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1994, s. 128-129.

¹⁰² el-Gırnâtî, *Tercüme-i Tuhfetü'l-Elbâb...*, s. 32-33; Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, 2. bs., *Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb)*, haz. ve çev. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 32, 43, 51.

betü'l-A'câb adlı eseridir ve 1161/1162 tarihinde gittiği Musul'da bulunan Şeyh Ebû Hafs Ömer İbn Muhammed'in isteği üzerine, yaptığı yolculuklarda karşılaştığı garip ve acayip olaylarla güvenilir kişilerden duyduğu hikâyeleri, ilk eserine göre daha düzenli bir şekilde yazıya geçirmiştir. Bununla beraber bu kitabında da Hazar ve etrafı hakkında verdiği bilgilerin dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.¹⁰³ Hayvan bilimine (zooloji) yönelik çok önemli gözlemleri olsa da yaptığı anlatılar arasına uzun hikâyeler yerleşirmesi nedeniyle Gırnâti'nin eserleri, şimdiye değin uzak kaldığı tarihçiler tarafından sıkı bir değerlendirmeye muhtaçtır.¹⁰⁴

11. Nüreddin Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Avfi (*Cevâmi'u'l-Hikâyât*)

1171 ve 1177 arasında Buhara'da doğmuş olan Avfi'nin tam adı ve künyesi Nüreddin Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Avfi el-Hanefî'dir ve hakkında bilinenler, büyük oranda kendi eserlerinde yazdıklarından oluşmaktadır.¹⁰⁵ Dayısı, Batı Karahanlı Devleti Beyi Kılıç Tamgaç Han'a doktorluk yapan Şerefü'z-zaman Mecdüddin olan Avfi, ilk eğitimini doğduğu şehirde aldıktan sonra hem kaleme alacağı eserleri için bilgi toplamak, hem de kendi bilgisini arttırmak için Horasan'da, Hindistan'da ve Seyhun ile Ceyhun nehirleri arasında bulunan pek çok şehri ziyaret etmiştir. 1201'de Semerkant'ta, 1203'te Harzem'de, 1206'da Nesâ'da ve pek çok bilim insanıyla görüştüğü Nişâbur'da bulunmuş; 1210'da ziyaret ettiği İsfizar ve Herat'tan sonra geldiği Sicistan'da 1215 yılına kadar kalmıştır. Buradan büyük ihtimalle Buhara'ya geri dönmüş olsa da Moğol tehdidi nedeniyle Horasan ve Gucerat üstünden Lahor'a varmış, 1228 yılında veya ondan bir süre sonra Delhi'ye geçmiş ve 1233'ten kısa bir süre sonra Delhi'de hayata veda etmiştir.¹⁰⁶

Avfi'nin Lahor'da bulunduğu esnada yazdığı *Lübâbü'l-elbâb* İslamiyet'ten sonraki döneme ait İran şairleri hakkındaki ilk tezkiredir. Kendi döneminde yaşayan şairlerin pek çoğuyla bizzat görüşen Avfi, hem şiirle uğraşan hükümdarlar ve devlet adamları hakkında bilgi vermiş hem de Gazneliler'in yanında Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Sancar'dan kendi zamanına kadar tanınmış şairleri anlatmıştır. Ortaçağ Türk-İslam tarihinin ana kaynağı olan bu eserin hak ettiği değeri görmemiş olması çok üzüntü verici bir durumdur. Bununla beraber Avfi'nin en bilinen eseri *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât* adını taşımaktadır ki özellikle tarih bilimi açısından çok önemli bir kaynaktır. Zira kendisi bu kitabı yazmak için bazıları bilinen, bazıları bilinmeyen neredeyse yüz farklı kaynağı kullanmakla kalmamış Aşağı Türkistan, Horasan, Harzem, Sistan, Gazne ve Sind bölgelerindeki seyahatleri sırasında yaptığı gözlemler ve görüşmelerden de faydalanmıştır. Böylece birinci elden yazılan

¹⁰³ el-Gırnâti, *a.g.e.*, s. 34; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 23.

¹⁰⁴ Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnâti", s. 129. Gırnâti'nin Fatih Sabuncu tarafından yapılan çevirisindeki yanlışlar Sadık Yazar tarafından düzeltilmiştir. Bkz. el-Gırnâti, *Tercüme-i Tuhfetü'l-Elbâb...*, s. 121-136.

¹⁰⁵ Tahsin Yazıcı, "Avfi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IV, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991, s. 115; Mehmed Fuad Köprülü, "Avfi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: II, Milli Eğitim Basımevi, Beşinci Baskı, İstanbul 1979, s. 21.

¹⁰⁶ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 116; Köprülü, *a.g.e.*, s. 22.

bir kitap özelliği de taşımaya başlayan *Cevâmi'u'l-Hikâyât*'ta Avfi, yaptığı bu yolculuklar esnasında tanıştığı bilim ve devlet adamları, hükümdarlar, sufiler ve şairlerden duyduklarını da kaydetmeyi ihmal etmemiştir. Yolculuklarını gerçekleştirdiği bölgelerin sosyal tarihinin yanında özellikle de Batı Karahanlılar hakkında bilgi veren çok az sayıdaki kaynaktan biridir.¹⁰⁷

12. Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî¹⁰⁸ (*Rihlet el-Kinani*)

Tam adı ve künyesi Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî olan ve İbn Cübeyr olarak bilinen Endülüslü (İspanya) seyyah 1145 yılında, Kinâne kabilesinin bir üyesi olarak doğmuştur. Bundan dolayı adı bilinmeyen seyahatnamesi *Rihlet el-Kinani* olarak tanınmıştır.¹⁰⁹ İbn Cübeyr'in hem bilim öğrenmek hem hac yapmak hem de Doğu'da öğrendiklerini kaydedip Endülüs'te (İspanya) bunları tanıtmak için Doğu'ya doğru bir yolculuk yapma yönünde isteği olduğu, seyahatnamesinde kullandığı ifadelerden ortaya çıkmaktadır. İbn Cübeyr 1183 yılının Şubat ayında, yanına Granadalı (Gırnata) bir doktor olan Ebu Cafer Ahmed b. Hasan'ı da alarak yola çıkmış ve bu yolculuğunu gün gün veya yaşadığı olayların anısı henüz tazeliğini korurken kaydederek yazıya geçirmiştir.¹¹⁰ Granada'dan bir Ceneviz gemisiyle ayrıldıktan sonra Sicilya ve Girit üzerinden İskenderiye'ye gelmiş, Kahire'ye uğradıktan sonra Nil Nehri'yle Kus'a (Qus) oradan da Ayzab'a ulaşmıştır. Deniz yoluyla Kızıldeniz'i geçerek Cidde'de karaya çıkmış ve 1183'te Mekke'ye varmıştır. Bunun ardından beş gece kalacağı Medine'ye 1184 yılının Nisan ayında uğramış, Irak'a dönüş yolculuğu yapan hac kervanıyla Bağdat, Samarra, Musul, Nusaybin, Halep ve Hama üstünden Şam'a gelmiştir. Daha sonra Haçlıların bulunduğu Filistin'e girmiş, Sur ve Akka'yı gördükten sonra maceralı bir deniz yolculuğuyla 1185'te ülkesine geri dönmüştür. Selahattin Eyyübi'nin Kudüs şehrini ele geçirmesine çok sevinerek tekrar gittiği ikinci (1189-1191) ve bundan sonra üçüncü ve son kez gerçekleştirdiği hac yolculuğuna dair herhangi bir kayıt tutmamıştır. 1204 yılında eşinin ölmesinden duyduğu üzüntü nedeniyle çıktığı üçüncü hac seyahatinin ardından önce Kudüs sonra da İskenderiye'ye gitmiş, bu son şehre yerleşmiş ve 1217'de burada ölmüştür.¹¹¹

¹⁰⁷ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 116; Köprülü, *a.g.e.*, s. 22-23.

¹⁰⁸ İbn Cübeyr'in İngilizce çevirisinde "Tibnin'den -Allah orayı harap etsin- Pazartesi şafakta ayrıldık. Yolumuz, Franklarla rahat içinde yaşayan Müslümanların oturduğu sürekli uzanan çiftlikler ve düzenli yerleşimlerden geçiyordu. Allah böyle bir ayartılmadan (günahtan) bizi korusun." (Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr, *The Travels of Ibn Jubayr*, çev. Ronald Joseph Callender Broadhurst, The Camelot Press, Londra 1952, s. 316) olan kısmın, Türkçe çevirisinde, "Tibnin'den (Allah orayı perişan etsin) Pazartesi günü seher vakti ayrıldık. Yolumuz hep birbirine bitişik ova ve düzenli bayındır topraklardı. Buralardaki ahali, tamamıyla Müslümandı. Beladan Allah'a sığınırız; ancak bunlar Franklara karşı gevşektirler." (İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, 3. bs, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 223) şeklinde olması gibi çeviri değişiklikleri bulunduğu belirtilmelidir.

¹⁰⁹ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Cübeyr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1999, s. 400; İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 10.

¹¹⁰ Karaarslan, *a.g.e.*, s. 400-401; Cübeyr, *The Travels of Ibn Jubayr*, s. 15-16.

¹¹¹ Karaarslan, "İbn Cübeyr", s. 400-401.

Arap edebiyatının en seçkinlerinden ve seyahatname türünün dikkat çeki- ci örneklerinden biri olarak tanımlanan İbn Cübeyr'in seyahatnamesi, büyük oranda Kutsal Topraklar hakkında bilgi vermekteyse de bu bölge ve etrafında bulunan Türklerin faaliyetlerine dair birinci elden bir gözlemcinin kayıtlarını içerdiği için ayrı bir öneme sahiptir. Selahattin Eyyübi'yi ve özellikle onun adaletini kitabının hemen her sayfasında övmüş, onu üstün ve olması gereken bir Müslüman lider olarak anlatmıştır. Bunun yanında onun ziyareti esnasında çöküş dönemini yaşayan Abbasi Halifeliği hakkında da bilgi vermiş, Selçukluların boyunduruğunda yaşayan ve onlardan kurtulmak için gafilâne bir harekette bulunarak Cengiz Han'dan yardım isteyen¹¹² Halife Nasır'ı detaylı bir şekilde anlatmıştır.¹¹³ Kendisinin yolda korunma amacıyla Medine'den ayrılırken katıldığı kervan, Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı II. Kılıç Arslan'ın torunu Melike Hatun'un, Zengiler'den Kutbeddin Mevdud'un eşinin (Mardin Artuklu Beyi Timurtaş'ın kızı Zümrüt Hatun) ve "İsfahan valisi ed-Dukus" olarak andığı Harzemşah Alâeddin Muhammed Tekeş'in kızının idaresinde olan bir kervandır. Selahattin Eyyübi'nin ordusunda bulunan Türk askerlerden Oğuz adıyla bahsetmesi de dikkat çeken başka bir noktadır.¹¹⁴ Kendi alanında önemli bir yere sahip olan bu seyahatname, kendinden sonra yazılan seyahat- nanelere örnek olmuş, İbn Battuta'nın aralarında bulunduğu pek çok seyyah ondan etkilenmiş, hatta İbn Battuta'nın bazı yerleri onun seyahatnamesinden aynen aktardığı iddia edilmiştir.¹¹⁵

13. Historia de Expeditione Friderici Imperatoris

III. Haçlı Seferi'ne yönelik en zengin ve en önemli kaynak olarak değerlendirilen *Historia de Expeditione Friderici Imperatoris*'in, kim tarafından yazıldığı tam olarak bilinmemekle beraber bir derleme olduğu kesindir. Eserin Mühl- hausen'de (Milevsko) bulunan nüshasında, yazının buradaki manastırın baş- rahibi olan Gerlach tarafından kaleme alındığı yazılmış, fakat daha sonra el yazısıyla buraya 'Ansber' ismi de eklenmiştir. Bununla beraber eserin önem- li bir kısmı, yani yolculuğun Anadolu'da geçen bölümünü, Passau Katedrali Başkanı olan ve sefere bizzat iştirak eden Tageno isimli Baviera'lı bir rahibin seyahatnamesi oluşturmaktadır. *Historia de Expeditione Friderici Imperato- ris* İmparator Friedrich'in ölümüne kadar olan üç buçuk haftayı, yani eserin üçüncü bölümünü, 1190'da Trablus'da (Tripoli, Trablusşam) ölen Tageno'nun eserinden neredeyse kelimesi kelimesine aktarmıştır. Ağırlıklı olarak eserin ancak son bölümünün Ansbert tarafından yazıldığı düşünülmektedir. *Historia de Expeditione Friderici Imperatoris* Haçlı Ordusu'nun izlediği güzergâhı kesin

¹¹² Bu konuda ayrıca bkz. Fatih Güzel, "Moğol İstilasında Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Rolü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C: 4, S: 1, 2015, s. 142-158.

¹¹³ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, s. 10-11; Karaarslan, "İbn Cübeyr", s. 402; Cübeyr, *The Travels of Ibn Jubayr*, s. 16.

¹¹⁴ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 39, 43, 49, 103-104, 130-131 ve s. 266-267, dn. 59-63; Bahattin Kök, "Mevdüd b. İmâdüddin Zengi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXIX, TDV İslam Araştırmaları Mer- kezi, Ankara 2004, s. 430.

¹¹⁵ Karaarslan, "İbn Cübeyr", s. 401.

bir şekilde göstermenin yanında bu yolculuğun nasıl ve ne şekilde yapıldığını, hem detaylarıyla hem de tarihiyle kaydetmiştir. Buna ek olarak yolculuğun arka planında olan diplomatik ilişkiler de bu eserde kendine yer bulmuştur.¹¹⁶ 1188 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'nden Nürnberg'e elçiler gelmesi, Bizans İmparatorluğu'nun ordusunda görev yapan Türkler ve Kumanlar, kışı geçirmek için Edirne'de konaklayan İmparator'a Türkiye Selçuklu Devleti adına Tokili adında bir elçinin gelmesi ve Haçlı Ordusu'nun güvenlik içinde Anadolu'da geçeceği bildirilmesi buna rağmen Denizli'yi geçip Türk topraklarına girmelerinin ardından karşılarına çıkan ve dost olarak gördükleri Türklere ait olan beş bin başlık hayvan sürüsüne hiçbir zarar vermemeleri, fakat daha sonra Türklerin saldırılarına uğramaları öne çıkan detaylarıdır ki bu durum Türkiye Selçuklu Devleti'ni on bir oğlu arasında paylaştıran II. Kılıç Arslan'ın zayıflayan gücünü, Kutbeddin Melikşah tarafından baskı altına alınması ve oğulları arasındaki iktidar kavgalarını göstermektedir.¹¹⁷

14. Ebû Abdullâh Şihâbeddîn Yâkût b. Abdullâh (*Mu'cemü'l-büldân*)

1179'da Bizans İmparatorluğu'nda Arap olmayan bir ailede dünyaya gelen Yakut'un tam adı ve künyesi Ebû Abdullâh Şihâbeddîn Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî'dir. Doğum yerinden dolayı el-Rûmî,¹¹⁸ küçük yaşta köle olarak Bağdat'a getirilmesi nedeniyle el-Bağdâdî ve burada Ebû Nasr İbrâhim el-Hamevî tarafından satın alınması nedeniyle de el-Hamevî nisbelerine sahiptir. Grek yani Rum asıllı bir aileden gelmesi fikrinin yanında¹¹⁹ Türk kökenli olduğu da değerlendirilen ihtimaller arasındadır.¹²⁰ Yakut, küçük yaşta iyi bir eğitim almış, Müslüman olarak yetiştirilmiş, adını daha sonra Yakub olarak değiştirirse de eski adıyla bilinmeye devam etmiştir. Kendisi, efendisi gibi ticaretle uğraşmış, bundan dolayı yolculuklara çıkarak efendisi adına döneminin büyük ticaret merkezlerini de görme fırsatı bulmuştur. Efendisinin ölümünün ardından Bağdat'ta kitap ticareti yapmaya devam eden Yakut 1213'te yeniden yolculuklarına başlamış, önce Tebriz sonra Suriye ve 1215'te de Mısır'da bulunmuştur. Burada Aleviler aleyhinde söylediklerinden dolayı linç edilmekten kurtularak Şam'a, ondan sonra da Halep, Musul, Hırsan ve Merv'e kaçmıştır ve eserlerinin asıl çekirdeğini bu şehirde toplama-ya başlamıştır.¹²¹ Merv'de kaldığı süre boyunca Nişabur, Belh, Nesa ve Herat şehirlerini de görmüş, 1219'da Harzem bölgesine girmiş ve buranın başkenti

¹¹⁶ *The Crusade of Frederick Barbarossa*, çev. Graham Alexander Loud, Routledge Publishing, New York 2016, s. 1-3, 7, 25-26.

¹¹⁷ Erdoğan Saruhan, *III. Haçlı Seferinin Temel Kaynağı: Ansbertus Historia De Expeditione Friedrici Imperatoris*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2020, s. 13, 16, 56, 59, 74, 80-82.

¹¹⁸ Régis Blachère, "Yakut Rûmî", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s. 357.

¹¹⁹ Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XLIII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2013, s. 288; Mehmet Faruk Toprak, "Yâkût el Hamevî'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış", *EKEV (Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı) Akademi Dergisi*, S: 21, Erzurum 2004, s. 174.

¹²⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 23.

¹²¹ Blachère, "Yakut Rûmî", s. 357; Avcı, "Yâkût el-Hamevî", s. 288.

olan Gürgeç'e uğramıştır. Bu esnada Moğolların gelmesine ve onların istilalarına şahit olmuş, korkusundan 1220 yılında tüm malını Horasan'da bırakarak önce Erdebil sonra da Musul'a kaçmış, 1229 yılında bulunduğu Halep'te hayatını kaybetmiştir.¹²²

Aralarında günümüze ulaşamayanların da bulunduğu pek çok kitap yazar Yakut, aslında hiçbir orijinal eser kaleme almamış, o daha ziyade kendinden öncekilerin yazdığı kitaplardan mükemmel bir şekilde faydalanmıştır. Bununla beraber en önemli eserlerinden biri 1215'te yazmaya başladığı ve ölümlüne değin üzerinde çalıştığı *Mu'cemü'l-Büldân*'dır.¹²³ Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân* isimli eserini, yerlerin adlarına dair bir kitaba ihtiyaç duyulması üzerine yazdığını söylemiş, bunun için daha önce kaleme alınan tarih, coğrafya ve edebiyat kitaplarını incelemesinin yanında yolculukları esnasında gördükleri, görüştükleri, deneyimleri ve kendi gözlemlerinden de yararlanmıştır.¹²⁴ Yakut'un yazdığı bu eser aslında bir coğrafya kitabı olarak görülse de bizzat gezdiği İran, Horasan, Seyhun ve Ceyhun nehirleri etrafıyla buralarda bulunan Merv, Semerkant, Buhara, Nesa gibi şehirler hakkında, gitmediği yerlere kıyasla çok daha fazla miktarda bilgi vermiş, hatta ayrıntılarıyla anlattığı bu şehirlerin köy ve mahallelerinden dahi bahsetmiştir. Bununla beraber Türkler hakkında verdiği bilgilerin sadece çok az bir kısmının, kendinden öncekilerden nakil olmadığı ihtimal dâhilindedir.¹²⁵

15. Ch'ao Hung (*Meng-Ta Pei-lu*)

Ch'ao Hung hakkında bilinenler henüz aydınlığa çıkartılamamıştır. Kendisinin soyadına bakılarak onun aslında Jin Hanedanlığı'nın Cürcen bölgesinden Song Hanedanlığı'na getirildiği sonucuna varılmıştır. Huadong Vilayeti Askeri Kumandanlığı'nda *si ci i quang* (umumi karargâh kumandanı) rütbesindeki memurluk görevini yaparken, Moğol Kumandanı Mukali'ye elçi olarak gönderilmiştir. 1220 yılını Moğollar arasında geçirdikten sonra 1221'de ancak Mukali'nin yanına gelebilen Ch'ao Hung'a verilen bu görev emrinin, merkezi hükümet tarafından verilen idari bir görev emri değil de Hua t'ung Vilayeti Komutanlığı tarafından verilen askeri bir emir olması dikkat çekicidir. Kaynaklarda onun bir müzakere yapmak amacıyla bu yolculuğa gönderildiği belirtilse de bahsedilen müzakereye dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ch'ao Hung'un hazırladığı ve Moğolların kökeni, devletlerinin adı, yapısı, yöneticileri, orduları ve özellikle askeri teşkilatları hakkında bilgi veren bu rapora bakılarak, onun aslında istihbarat amacıyla Moğollara gönderildiği sonucuna varılmıştır.¹²⁶

1221 yılında Moğol Kumandanı Mukali ile görüşmek için yola çıkan Ch'ao Hung tarafından yazılan ve *Meng-Ta Pei-lu* (Moğol Tatarlarının Umumi Tarihi) adını taşıyan bu raporun önemi, Moğol İmparatorluğu'na ait ilk kaynak olmasından ileri gelmektedir. Bunun yanında Ch'ao Hung'un, Cengiz Han'ın

¹²² Avcı, *a.g.e.*, s. 288.

¹²³ Blachère, "Yakut Rûmi", s. 357.

¹²⁴ Avcı, "Yakut el-Hamevi", s. 289.

¹²⁵ Toprak, "Yakut el Hamevi'nin...", s. 175; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 24.

¹²⁶ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 15-16, 22.

doğum tarihi olarak 1154 yılını vermiş olması da son derece dikkat çekici bir durumdur. Zira bu konuda Cengiz Han'ın ardılları, Moğol İmparatorluğu'na dair Moğolca yazılan eserler ve başka Ortaçağ kaynaklarında bu tarihin 1162 olarak gösterildiği bilinmektedir. Kendisinin elçilik görevi sırasında Cengiz Han'ın halen hayatta olması nedeniyle Ch'ao Hung'un bu konuda yanlışlama-yacağı özellikle vurgulanmış, Moğolların doğum tarihini gizlemeye yönelik yaygın ananeleri nedeniyle, Cengiz Han henüz hayattayken onun hakkında bilgi almak isteyen yabancılara kasten yanlış tarihlerin verilmesi ihtimali üzerinde durulmuştur. Bunlara ek olarak Ch'ao Hung, *Meng-Ta Pei-lu*'da, Çin'de o dönem hâkim olan merkezîyetçi ve milliyetçi düşünceyi yansıtır şekilde Moğolları bilinçli şekilde yermiştir.¹²⁷

16. Cha'ng Ch'un (*Hsi Yu Chi*)

Cengiz Han'ın çağırması üzerine onun yanına gitmek için çıktığı yolculuk *Hsi Yu Chi* adıyla yazıya geçirilen Taocu keşiş Cha'ng Ch'un 1148 yılında Ch'ih-sia şehrinde dünyaya gelmiştir. Kendisine büyük bir saygı duyulan ve bilgeliğiyle tanınan Cah'ng Ch'un'un bu özellikleri, Kuzey Çin'i ele geçiren Cengiz Han tarafından da öğrenilmiş ve devleti yönetimi konusunda bilgilenecek için bizzat Han tarafından yanına çağırılmıştır. Cha'ng Ch'un da hayli ilerlemiş yaşına rağmen Çin'den yola çıkmış, Türkistan'dan geçerek İran'a ve daha sonra da Hindistan sınırına değin gitmiştir. 1221-1224 arasında gerçekleştirilen bu yolculuğun başında Cengiz Han, Otrar Faciası'ndan sonra başlattığı Batı Seferi'nin sonuna gelmiş haldedir. Cha'ng Ch'un tarafından değil de öğrencilerinden biri tarafından yazıya geçirilen *Hsi Yu Chi*'de yol üstünde karşılaşılan ve siyah arabalar ile beyaz çadırlara sahip göçer Moğollardan Cengiz Han'ın küçük kardeşi olan ve keşiş tarafından Otçigin olarak anılan Temüge'den, Temüge'yi ziyaretleri esnasında gerçekleştirilen bir Moğol düğününden bahsetmiş; Moğolların nasıl geçindikleri, nasıl giyindikleri, nasıl haberleştikleri gibi onların sosyal durumlarına dair pek çok bilgi vermiştir.¹²⁸

17. P'eng Ta-ya (ve Hsü T'ing) (*Hei-Ta shih-lüeh*)

Moğol İmparatorluğu'na gönderilen diğer bir Song Hanedanlığı elçisi olan P'eng Ta-Ya'nın son derece deneyimli bir diplomat olduğu belirtilmektedir. Kendisi 1232 yılında hazırlanan elçilik heyetinde görev almış, bu yolculuktan döndükten bir yıl sonra, yani 1233'te de Song Hanedanlığı ulema riyasetine yükseltilmiştir. Bir süre sonra Ssu-ch'uan Vilayeti'nde görevlendirilmiş, 1240 yılında yeniden elçilik amacıyla kuzeye gönderilmiştir. Ondan önce Ssu-ch'uan Vilayeti hem ekonomik hem de imar açısından çok kötü bir haldeyken, onun buraya gönderilmesiyle, bu vilayet ve Ch'ung-ch'ing şehri yirmi yıl boyunca büyük bir kalkınma göstermiştir. Bununla beraber halka ağır işler yüklemesi ve bazen acımasız olması, ona düşman kazandırmış olsa da

¹²⁷ A.g.e., s. 14-15, 23-24.

¹²⁸ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 35, 49-53; Li Chih-Ch'ang, *The Travels of an Alchemist*, çev. Arthur Waley, George Routledge & Sons, Londra 1931, s. 47; Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı*, 2. bs, çev. Gülşah Hasgüçmen, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 67.

Ch'ung-ch'ing şehrinin Song Hanedanlığı'nın batı kapısı olduğunu söyleyerek halkın gönlünü kazanmış, Wuhou Manastırı'ndan dua metinleri yazdırarak da dindarların sevgisini elde etmiştir. Kendisi 1253'te öldüğünde, halk onun anısına bir manastır dahi kurmuştur.¹²⁹

P'eng Ta-Ya 1232 yılında Song Hanedanlığı'dan Moğollara gönderilen elçilik heyetinde yer almıştır. Yaptığı bu yolculuğa dair *Hei-Ta shih-lüeh* (Kara Tatarlara Dair Muhtasar) isimli eseri kaleme almış, aynı elçilik heyetinin 1235-1236 arasında ikinci kez Moğollara gönderilmesi esnasında bu heyette bulunan Hsü T'ing ile muhtemelen Ssu-ch'uan vilayetindeki görevi esnasında tanışmıştır. Hsü T'ing, kendi yaptığı yolculuğa dair bir kitap yazdığını, P'eng Ta-Ya ile karşılaşmış tanıştıktan sonra beraberce yazdıkları eserleri incelediklerini, aralarında çok büyük bir fark olmadığı için P'eng Ta-Ya'nın eserini kullanmaya karar verdiklerini, kendisinin de bazı yerlerde "*Hsü T'ing (yani ben)..*" ibaresiyle eklemeler yaptığını söylemiştir. XIII. yüzyılın ilk yarısındaki Moğollar ve Moğol İmparatorluğu hakkında son derece derin, detaylı ve önemli bilgiler veren bu esere en büyük katkının Hsü T'ing tarafından yapıldığı söylenmiştir.¹³⁰

Hei-Ta shih-lüeh'nin Moğollar arasında uzun bir süre geçiren, iki deneysel diplomatın elinden çıkmış olması ve onun, aynı *Meng-Ta Pei-lu*'da olduğu gibi çoğunlukla Moğolların askeri durumlarından bahsetmesi, gönderilen elçilik heyetlerinin istihbarat görevini de üstlendiklerini ortaya çıkarmaktadır. Bununla beraber *Hei-Ta shih-lüeh* ile *Meng-Ta Pei-lu* arasında bir kıyaslama yapıldığında, *Hei-Ta shih-lüeh*'nin çok daha detaylı ve değerli bilgileri içerdiği görülmektedir. Moğolların kültürleri ve yaşamlarının yanında Moğol İmparatorluğu'nun vergi sistemine yönelik oldukça detaylı kayıtlara sahiptir. Ayrıca yine bu eserde Moğolların, Hunların soyundan geldiği de kaydedilmiş, Cengiz Han'ın mezarının Onon Nehri havzasında, sıkı koruma altında ve doğduğu yere yakın bir yerde bulunduğu, sadece bu iki elçi tarafından bildirilmiştir.¹³¹

18. Ebü'l-Hasen Nüreddin Ali b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdülmelik b. Saîd el-Mağribî (*Bastü'l-arz fi't-Tûl ve'l-'Arz*)

Tam adı ve künyesi Ebü'l-Hasen Nüreddin Ali b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdülmelik b. Saîd el-Mağribî olan İbn Said, 1214 yılında, Endülüs'te (İspanya) günümüzde Alcalá la Real olarak bilinen Kal'atü Yahsub'da dünyaya gelmiştir. Kendisi eğitimini İsbiliye'de (Sevilla) tamamlamasının ardından yirmi sekiz yaşında babasıyla beraber hacca gitmek için yola çıkmış 1242'de geldikleri İskenderiye'de bir yıl sonra yani 1243'te babasını kaybetmiştir. Bir süre burada kaldıktan sonra 1250'de Bağdat'a, oradan Halep ve Şam'a, daha sonra da Musul, Basra ve Mekke'ye gitmesinden sonra batıya yönelerek Tunus'a gelmiştir. Fakat 1267'de yeniden doğuya yönelmiş hem İran hem de Anadolu'daki bilim merkezlerini ziyaret etmiş, Hülagü ile görüşmek istemiş fakat

¹²⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 27-29.

¹³⁰ *A.g.e.*, s. 26-28.

¹³¹ *A.g.e.*, s. 33-34.

onun ölmesi nedeniyle bu isteğini hayata geçirememiş, 1276 veya 1277'de döndüğü Tunus'ta on yıl sonra hayatını kaybetmiştir.¹³²

İçinde bulunduğu yüzyılın hem genel hem de matematik coğrafya alanında en önemli yazarlarından biri olarak değerlendirilen İbn Said'in bu alanda yazdığı ve günümüze kadar gelebilen başlıca eseri Coğrafya fî'l-Ekâlîmî's-Seba olarak da bilinen Bastül-arz fî't-Tûl ve'l-'Arz olmuştur. Kendi dönemindeki kaynaklardan faydalanması sayesinde İdrisi'ye kıyasla daha çok bilgiler veren İbn Said, bahsettiği yerlerin koordinatlarını da eserinde belirtmiş, Türklerle ilgili kaydettikleri az olsa da Moğolların hüküm sürdüğü dönemde yaşadığı için Moğollar ve Türkler arasındaki ilişkiler ve Türkiye Türklerine dair çeşitli bilgiler vermiştir. Ayrıca çeşitli Türk topluluklarının anane ve dinlerine yönelik kayıtlarına ek olarak Moğolların geldiği dönemde Anadolu'nun içinde bulunduğu kültürel halden, buradaki Türkmenlerin faaliyetlerinden ve özellikle Hatay'ın güneyinde iki yüz bin çadırılık Türkmen grubundan bahsetmesi oldukça önemlidir.¹³³ Bunlara ek olarak İbn Said'in Anadolu hakkında kaydettikleri ile ondan tahminen on yıl önce buraya gelen Simon de Saint Quentin'in anlattıkları arasında oldukça dikkat çeken farklılıklar bulunmaktadır. Köseadağ Savaşı'nın hemen ardından buraya gelen Simon de Saint Quentin'in anlatımından, Türkiye Selçuklu Devleti'nin, o dönemde bile *"Batı'da hala bir zenginlik ve kudret diyarı olarak görüldüğü"* sonucu çıkmaktadır. Buna rağmen bu izlenim İslam yazarlarına yansımamış (beklentilerin bir sonucu olarak), Simon de Saint Quentin'in görkem, zenginlik ve güç gördüğü yerde; İbn Said yakılıp yıkılan arazileri, evlerinden edilen insanları ve göçebelere görmüştür.¹³⁴

19. Giovanni da Pian del Carpine (Plano Carpini, John of Pian de Carpine, John of Plano Carpini veya Joannes de Plano) (Historia Mongalorum)

1180 yılı civarında dünyaya gelen Plano Carpini genç yaşta, Assisi'li Francis tarafından kurulan Fransisken Tarikatı'na girmiştir ve hatta bizzat Francis'in bir müridi olmuştur. Kendisi zaman içinde çeşitli diplomatik görevleri de yerine getirmiş, bu amaçla Kutsal Roma İmparatorluğu'na gönderilmiş, bir dönem İspanya'da da bulunmuştur. Bununla beraber kariyerinin büyük bir kısmını Almanya'da geçirmiştir. Kendisi, muhtemelen biri Doğu Avrupa'ya ait olmak üzere birden fazla dilde konuşabiliyordu. Fakat Papa tarafından Moğollara gönderilmesini sağlayan özelliklerinin başında, sıradan insanlarla kolayca kaynaşabilmesi ve güvenlerini rahatlıkla kazanabilmesi gelmiştir.¹³⁵

¹³² Recep Uslu, "İbn Said El-Mağribî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1999, s. 302-303; "İbn Sa'îd", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, Kısım: 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 799.

¹³³ Uslu, *a.g.e.*, s. 304; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 34; Hasan Çetinel, "İbn Said El-Mağribî'nin Kitâb El-Coğrafyası'ndan Anadolu'ya Dair Anekdotlar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 48, Konya 2019, s. 583, 588.

¹³⁴ Andrew Charles Spencer Peacock ve Sara Nur Yıldız, "Giriş", *Anadolu Selçuklular: Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, ed. Andrew Charles Spencer Peacock ve Sara Nur Yıldız, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 14.

¹³⁵ Giovanni da Pian del Carpine, *The Story of The Mongols Whom We Call The Tartars*, çev. Erik Hildinger, Branden Publishing, Boston 1996, s. 18.

Son derece şişman biri olması nedeniyle, binek olarak bir eşek kullanan Plano Carpini, tarikatı için çok ve fedakârlık içinde çalışmış, onlara Metz'de büyük bir arazi kazandırmış, Fransiskenlerin Lorraine'de yayılmasını mümkün kılmıştır. Saksonya, Almanya, İspanya ve nihayetinde geldiği Köln'deki kiliselerde görev yaptıktan sonra altmış beş yaşında Papa tarafından Moğollara gönderilmiştir. 1245 yılının Nisan ayında Lyon'dan yola çıkan Plano Carpini, Polonya ve Rusya'dan geçerek 1246'nın Temmuz ayında Moğollara ulaşmış, Güyük Han'ın tahta çıkmasına şahit olmuş ve Kasım 1246'da oradan ayrılarak Haziran 1247'de Lyon'a geri gelmiştir. Ağustos ayının birinde öldüğü kaydedilen Plano Carpini'nin ölüm yılı tam belirlenememekle beraber, 1248 ile 1252 arasında olması gerektiği sonucuna varılmıştır.¹³⁶ Moğol ordusuna dair gözlemlerini aktardıktan sonra, bu orduya karşı koyabilmek için neler yapılması yönündeki fikirlerini de belirten Carpini, Ortaçağ kâşifleri arasında, önem derecesinde Marco Polo'yla dahi kıyaslanmıştır.¹³⁷

Kendinden önce Moğollara gönderilen elçilerden farklı olarak o, diğerlerinin yazdığı kabataslak raporların aksine yaptığı yolculuk ve Moğollar hakkında son derece detaylı bir kitap (*Historia Mongalorum*) kaleme almıştır. Plano Carpini'nin, gördüklerini yazıya geçirme konusunda büyük bir doğruluğa sahip olduğu söylenebilir. Arada bir efsanevi konulara değinse de Moğolların askeri yapısına dair son derece isabetli görüşleri bulunmaktadır. Moğolların ortaya çıkışı hakkında söyledikleri, söylentilerle karışık olsa dahi ana hatlarıyla aslında doğrudur. Bunda Moğolların bu gibi konularda herhangi bir yazılı kaynak oluşturmamaları da bir etkidir. Moğol ordusu hakkında verdiği kesin olan bilgilerden sonra Avrupalılar onlarla savaşmaya karar vermişlerdir. Bunun yanında Güyük Han'ın seçimi ve tahta çıkması konularındaki kayıtlarının eşi benzeri bulunmamaktadır.¹³⁸

20. Simon de Saint Quentin (*Historia Tartarorum*)

Papa IV. Innocent, 1245 yılında Moğollara, ikisi Fransisken (Portekizli Lawrence ve Giovanni da Pian del Carpine) ikisi de Dominikan (Longjumeau'lu Andrew ve Ascelin) tarikatının üyeleri liderliğinde olmak üzere dört ayrı elçilik heyeti göndermiştir ki Ascelin'in heyetinde bulunan Simon de Saint Quentin yapılan yolculuğa dair bir anlatı kaleme almıştır. Bu anlatı ne yazık ki hem yolculuğun tamamını kapsamamakta hem de günümüzde kayıp haldedir. Fakat Beauvais'li Vincent, yazdığı *Speculum Historiale*¹³⁹ adlı eserinde Simon de Saint Quentin'in eserinden çokça parçalar almıştır. Bu sayede Ascelin'in heyetinin kimlerden oluştuğu, yolculuk süresi ve güzergâhı hakkında önemli bilgiler elde edinilebilmiştir. Paris'li Matthew'in *Chronica Majora*'sı, diğer el-

¹³⁶ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 17-20.

¹³⁷ Charles Raymond Beazley, "On a Hitherto Unexamined Manuscript of John de Plano Carpini", *The Geographical Journal*, C: 20, S: 6, 1902, s. 647.

¹³⁸ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, s. 9; Pian del Carpine, *The Story of The Mongols...*, s. 28-29.

¹³⁹ Bkz. Beauvais'li Vincent, *Speculum Historiale*, Kitaplar XXX-XXXII.

çilerin kayıtları ve Papalık kayıtlarıyla karşılaştırmalar yapılarak incelenen Simon de Saint Quentin'in eseri sayesinde, Ascelin'in önderliğindeki heyetin 1245'in başlarında (Mart-Nisan) yolculuğa başladığı ve 1248'in sonbaharında (Eylül-Ekim) geri döndüğü ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanında yine Simon de Saint Quentin sayesinde üç yıl yedi ay boyunca yolculuk yapan Ascelin'e, Alexander ve Albertus isimli keşişlerin yaklaşık üç yıl, Simon de Saint Quentin'in iki yıl altı hafta ve Cremona'lı Guichardus'un ise sadece beş ay yoldaşlık ettiği öğrenilmiştir. Böylece Moğollara gitmek ve bir mektup teslim etmek için Ascelin'in görevlendirildiği, onun da Doğu Akdeniz'deki topraklarda yaptığı yolculuğu esnasında yanına bu kişileri aldığı ortaya çıkmıştır. Burada belirtilmesi gereken nokta, resmi Papalık temsilcilerinin pek çok kaynakta dört kişi olarak kaydedilmesidir ki hem asıl heyete Tiflis'te katılması, hem de diğerlerine kıyasla çok daha kısa bir süre onlarla zaman geçirmesi nedeniyle Cremona'lı Guichardus'un heyetin resmi bir üyesi olmadığı düşünülmektedir. Yine Simon de Saint Quentin sayesinde, sanılanın aksine, Ascelin ve Longjumeau'lu Andrew'un elçilik heyetlerinin birbirinden ayrı heyetler olduğu da ortaya çıkmıştır.¹⁴⁰ Simon de Saint Quentin'in günümüze ulaşmayan bu eserinin büyük ihtimalle iki ana bölümden oluştuğu varsayılmıştır. Bunların ilkinde yapılan yolculuğun, ikincisinde de Moğollara dair bilgilerin yer aldığı düşünülmektedir. Moğolların bahsedildiği bölümde, Simon de Saint Quentin'in Giovanni da Pian del Carpine'den (Plano Carpini) faydalandığı görülmektedir.¹⁴¹ Ascelin'in heyetinin geçtiği güzergâh tam olarak bilinmemekle beraber Simon de Saint Quentin, yazdığı *Historia Tartarorum* adlı eserinde, yolcuların mutlak surette Orta Anadolu'dan geçtiklerini kaydetmiştir. Anadolu'da uzun bir süre kalarak gözlemler yapan, bu coğrafyanın önemli bir tarihi kesitine ışık tutan seyahatnamesinde¹⁴² Dominikan keşiş, 1240'ların sonundaki Türkiye'nin hem sosyal, hem ekonomik durumu ve aynı zamanda da Moğollara dair detaylı ve önemli bilgiler vermektedir.

21. Chang Te-Hui (*Ling-pei Chi-hsing*)

Chang Te-hui, 1194 yılında, günümüzde Shanxi olarak bilinen Chi-ning Vilayeti'ndeki Chiao-ch'eng'de doğmuştur.¹⁴³ Büyük bir özveriyle ve özel öğretmenleriyle küçük yaşta öğrenim görmeye başlamış, hem yerel hem de merkezi yönetim tarafından yapılan çeşitli sınavlarda başarı göstermiş ama Moğolların Ho-pei ve Ho-nan bölgelerini işgal etmeleriyle ailesine ait tüm mal varlığını kaybetmiştir. Sansür Bakanlığı¹⁴⁴ sınavlarına girip, başarılı olduktan ve

¹⁴⁰ Guzman, "Simon of Saint-Quentin...", s. 234-236, 240-241.

¹⁴¹ William of Rubruck, *The Journey to the Eastern Parts of the World 1253-55*, çev. ve ed. William Woodville Rockhill, The Hakluyt Society, Londra 1900, s. XXIV-XXV.

¹⁴² Guzman, "Simon of Saint-Quentin...", s. 243-244; Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarından Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006, s. 5.

¹⁴³ Sontag, *Chang Te-hui...*, s. 7.

¹⁴⁴ Çin'deki üst düzey denetim kurumu. Çin Hanedanlığı döneminde kurulmuş, Moğol Yüan Hanedanlığı döneminde büyük bir etkinlik göstermiş ve Ming Hanedanlığı döneminde başka hiçbir kurum hükümete onun kadar nüfuz etmemiştir.

çevre vilayetlerdeki adli vakalarda başarı gösterdikten sonra Çinli aydın sınıf arasında tanınır hale gelmiştir. Moğolların, Kin (Curçen Kin) Hanedanlığı'nın başkenti Pien-liang'ı (K'ai-feng) ele geçirip bu hanedanlığa son vermesinin ardından Sarı Nehri geçmiş ve Ch'eng-an Vilayeti'ne iltica etmiştir. Bu esnada, daha önce tanıştığı Çinli aydınlardan biri olan Yüan Hao-wen onu, Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu kurmasında ona büyük yardımları olan Ye-lü Ch'u-ts'ai'ye önermiştir. Bunun ardından Ögeday tarafından Moğol ordusundaki Han (Çin) güçlerinin kumandasına atanan Shih T'ien-tse'ye takdim edilen Chang Te-hui'ye, maliye işleriyle ilgilenmesi görevi verilmiş, hem bu görevde hem de Moğolların kuzey Ho-nan ve kuzey Ho-pe'i'de bulunan Güney Song güçlerine yönelik saldırıda gösterdiği başarılar sayesinde¹⁴⁵ 1247'de Kubilay'ın yanına çağırılmıştır. 1260'ta Kubilay'ın Moğol Hanı olmasının ardından Chang Te-hui, çeşitli üst düzey makamlarda görev yaptıktan sonra 1274'te seksen yaşında hayatını kaybetmiştir. Chang Te-hui'ye Moğollar tarafından önem verilmesi aslında istisnai bir durum değildir. Çünkü Moğollar Çin'i idareleri altına aldıkça, steplerdeki yönetim uygulamalarının geleneksel ve son derece karmaşık bir sisteme sahip olan Çin için uygun olmadığını anlamış ve bunu çözmek için geleneksel Çin idare usüllerinin benimsenmesine karar vermişlerdir. Bu amaçla Ch'ang ch'un Cengiz Han'a, Ye-lü Ch'u-ts'ai Ögeday'a ve Chang Te-hui de Kubilay'a gelmiştir.¹⁴⁶

1247'nin başlarında Karakurum'da bulunan Kubilay'ın yanına çağırılan Chang Te-hui, Moğol ordasına gelmesinin ardından burada Kubilay'ın isteği üzerine bir yıldan biraz fazla kalmış ve burada Kubilay ile görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde Chang Te-hui, gelecekteki Moğol Hanı'na, Moğol yönetimindeki kuzey Çin'i idare etmek için geleneksel Çin uygulamalarına dayalı çeşitli yöntemleri anlatmış ve idari görevlerde bulunabilecek çeşitli Çinlilerin isimlerini vermiştir. 1248'in Ağustos ayında döndükten sonra *Ling-pe'i Chih-sing* (Dağların Kuzeyine Yapılan Yolculuk) isimli bir kitap kaleme almış ve burada Kubilay ile yaptığı görüşmelere de yer vermiştir. Bunun yanında pek çok gözlemine ek olarak Moğolların, ellerindeki toprakları Moğol hanedan üyeleri ve akrabaları arasında bölüştürdüklerini, çadırı arabalarıyla yazın ve kışın bir yerden başka bir yere gittiklerini, yani yaylak ve kışlak hareketlerini, giyimlerini ve dini ayinlerini anlatmıştır.¹⁴⁷

22. Jean de Joinville (*Livre des Saintes Paroles et des Bons Faiz de Nostre Saint Roy Looijs*)

Jean de Joinville'in doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber 1224'te doğduğu düşünülmektedir. Fransa Kralı'nın sarayında ilk kez 1241'de, IX. Louis'nin kardeşi Alphonse'a şövalye makamı verilirken görülmektedir. Bundan yedi yıl sonra yani 1248'de ailesini terk ederek VII. Haçlı Seferi'ne katıl-

¹⁴⁵ Hok-Lam Chan, "A Recipe to Qubilai Qa'an on Governance: The Case of Chang Te-hui and Li Chih", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 7, S: 2, 1997, s. 260-261.

¹⁴⁶ Sontag, *Chang Te-hui...*, s. V, 7-8.

¹⁴⁷ Chan, "A Recipe to Qubilai...", s. 261-262; Sontag, *a.g.e.*, s. 20-21.

muş,¹⁴⁸ 1250'de yapılan Mansure Savaşı'nda Kralla beraber esir düşmüştür. Yapılan müzakerelere katılmış ve özgür kalınması için ödenmesi gereken fidyenin elde edilmesi için çabalamıştır. Bu süreçte Kralla yakınlaşmış hatta sefere katılan diğer soyluların aksine Kral'a hemen ülkesine dönmek yerine bir süre Kutsal Topraklarda kalmasını önermiştir ki Jean de Joinville'in dürüstlüğüne ve bağlılığına güvenen Kral onun bu önerisini kabul etmiştir. Zira kendisi burada geçirilen esaret süresince Kral'ın daimi danışmanı olmuştur.¹⁴⁹ Hem sefer esnasında hem de esarete, zekâsı ve cesaretiyle ön plana çıkmış, 1254'te Kralla beraber Fransa'ya geri dönmüş ve Fransa Kralı'na gösterdiği bağlılık hiçbir sınıra sahip olmasa da bundan sonra bir adamın ilk görevinin eviyle ilgili olması gerektiğine karar vermiştir. Louis le Hutin'in (X. Louis) annesi ve Philippe le Bel'in karısı Jeanne de Navarre'in isteği üzerine hatıralarını kaleme almaya başlamış ama bunu ancak 1309'un Ekim ayında bitirebilmiş, 1319'da doksan beş yaşında hayatını kaybetmiştir.¹⁵⁰

Jean de Joinville, hatıralarını anlattığı eserini Fransa'ya döndükten elli yıl sonra kaleme almıştır. Eserine *livre des saintes paroles et des bons faiz de nostre saint roy Looijs* adını vermiş olsa da bu kitap günümüzde *Saint Louis'in Hayatı* adıyla bilinmektedir. Olayların üzerinden geçen zaman nedeniyle anlatıklarının dikkatle değerlendirilmesi gerekmektedir. Bununla beraber seksen beş yaşında yazdığı bu kitabında, artık yaşının gereği olarak yıllar önce meydana gelen olaylara hoşgörü ve olgunluk ile bakması, Memlûk Devleti'nin önde gelen kumandanlarından biri olan Fariseddin Aktay'ı, "*vefalı bir Müslüman*" olarak övmesi bu durumun bir getirisidir. Jean de Joinville, son Eyyübi hükümdarı Turanşah'ın öldürülmesine, Bahri Memlûklülerin yönetimi ele geçirmesine yani Eyyübilerin ortadan kalkması ve Memlûklülerin ortaya çıkmasına bizzat şahitlik etmiş, bu devletler içinde görev yapan Türkler hakkında bilgi vermiş, Halka Askerleri, Memlûklerin eğitimi, Türkiye Selçuklularının zenginliği ve Moğolların tarihi, kabileleri ve yaşamlarına dair duyduklarını da kitabında kaydetmiştir.¹⁵¹

23. Wilhelm von Rubruk (*Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis de ordine fratrum Minorum, Galli, Anno gratiae 1253 ad partes Orientales*)

Hakkında kendi söylediklerinden başka bir şey bilinmeyen Wilhelm von Rubruk, Moğollarla iletişime geçmek için gönderilen elçilik heyetlerinden birinde bulunmuştur. Doğum tarihi bilinmemekle beraber 1210 ile 1220 arasındaki bir tarihte doğduğu tahmin edilmektedir. Binmek için güçlü bir ata ihtiyacı olduğunu söylemesi nedeniyle, fiziki olarak uzun boylu ve etkileyici bir yapıda olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında kendisi, sanıldığıının

¹⁴⁸ Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 2. bs., çev. Cüneyt Kanat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 29; George Saintsbury, "Joinville, Jean, Sire de", *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs, Vol: XV, The Encyclopædia Britannica Company, New York 1911, s. 492; Nataša Polgar, "Joinville: A Hagiographic Story About Oneself And About The Other", *Narodna Umjetnost: Hrvatski Časopis za Etnologiju i Folkloristiku*, C. 45, S. 1, Institut za Etnologiju i Folkloristiku, Zagreb 2008, s. 24, d.n. 2.

¹⁴⁹ Polgar, "Joinville: A Hagiographic Story...", s. 24, d.n. 2.

¹⁵⁰ Saintsbury, "Joinville, Jean, Sire de", s. 492.

¹⁵¹ Erkoçoğlu, *Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları*, s. 41; Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, s. 21-23.

aksine Brüksel yakınındaki Brabant'daki Ruysbrock'tan değil Fransız Flan- ders'ndaki Rubruck'dan gelmektedir.¹⁵² Meraklı ve bilgili birisi olan Wilhelm von Rubruck 1249'da VII. Haçlı Seferi'yle Mısır'a gitmiş, Moğollara ulaşmak için çıkacağı yolculuğa iyi bir hazırlık yapmış ve Mısır'da bulunduğu süre- de büyük ihtimalle işe yarar derecede Arapça dahi öğrenmiştir. Bu yolculu- ğa 1253'ün kış ve ilkbaharında İstanbul'da hazırlanmış ve burada bulunan Ermeni tüccarlar ve rahiplerden Moğollarla ilgili bilgiler toplamıştır. Kendisi Moğolların yanındayken pek işe yaramayan tercümanının yerini dolduracak kadar Moğolca da öğrenmiştir.¹⁵³ 7 Mayıs 1253'te İstanbul'dan Kırım'a doğru yola çıkmış, Güney Rusya'dan geçerek Sertak'ın yanına gelmiş, oradan Sa- ray şehrindeki Batu Han'a oradan da Karakurum'daki Büyük Moğol Hanı'na gönderilmiştir. Altı aydan fazla bir süre burada kaldıktan sonra dönüş yol- culuğuna çıkmış ve 1255'te Suriye'ye ulaşmıştır. Kendisi yanında Avrupa'ya Moğollara dair çok önemli ve detaylı bilgiler getirmiştir. Moğol İmparatorlu- ğu'nda yaşayan Hristiyanlardan bahseden ilk kişi olmasının yanında, yine burada yaşayan Uygurların ibadet yöntemleri ve giyimlerine dair de detaylı bir anlatım yapmıştır.¹⁵⁴

24. Marco Polo (*Il Milione*)

Ortak düşman olan İslam dünyasına karşı Avrupa ve Moğollar arasında meydana gelen siyasi yakınlaşmanın ekonomik bir boyutu da vardır. Çünkü daha XII. yüzyılda Avrupa'nın ekonomisini kontrol eden Venedik, Moğollar döneminde hem İpek Yolu hem de Kürk Yolu'nun bittiği noktalarda, yani Ka- radeniz'de bir tekel oluşturmuştur. 1260'tan önce Kürk Yolu'nun sona erdiği Suğdak'a (Sudak, Kırım) gelen iki kardeş, yani Nicolò Polo ve Mafeo Polo ticar- et yapmak için buradan Moğol İmparatorluğu'na girmiştir. 1261 yılına gelin- diğindeyse hem Altın Orda Hanlığı ve İlhanlılar arasında bir savaş başlamış, hem de Venediklilerin elinde olan İstanbul yeniden Bizans İmparatorluğu'nun eline geçmiştir. Bundan dolayı iki kardeşin batıya dönüş yolları kesilmiş ve onlar da doğuya doğru yola çıkmış, nihayetinde Çin'e gelmiş ve Kubilay Han'la görüşmüşlerdir. Kubilay Han, "*Hristiyan dinini ve doktrinini öğretmek üzere yüz bilgin kişi gönderme*" talebinin yazılı olduğu mektubu Papa'ya vermek üzere Polo kardeşlere emanet etmiş ve onları 1266'da geri göndermiştir. Kar- deşler Venedik'e geldikten sonra bu sefer yanlarına Nicolò'nun oğlu Marco'yu da almış, yeni Papa seçilen Visconti'nin, Kubilay Han'ın istediği yüz din bilgini yerine verdiği iki keşişle beraber 1272'de doğuya doğru yeniden yola çıkmıştır. Üç buçuk yıl süren bir seyahatin ardından yeniden Çin'e ulaşmış ve burada on altı yıl boyunca ikamet etmişlerdir. Bu on altı yıl boyunca Marco Polo, Ku- bilay Han tarafından verilen çeşitli görevleri yerine getirmiş, büyük ihtimalle 1284'te Seylan'a, 1288'de veya daha sonra Vietnam'a elçi olarak gitmiştir. Kubilay Han'ın yaşlılığı ve yaklaşmaya başlayan kaçınılmaz ölümünden kor-

¹⁵² Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, 2. bs., çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitap- ları, İstanbul 2012, s. 19-20; Rubruck, *The Journey...*, s. XXXV.

¹⁵³ Rubruck, *a.g.e.*, s. XXX, XXXVI-XXXVII.

¹⁵⁴ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 21-23; Rubruck, *a.g.e.*, s. XXXIX.

kan Pololar, Çin'den ayrılmak için çeşitli nedenler aramaya başlamış, 1291'de Kubilay Han'ın İran'daki büyük amcasına elçi olarak gönderilmelerine karar verildiğinde, umdukları fırsata böylece kavuşmuşlardır. Bu seyahatin sonunda, 1295'te Venedik'e dönmeleriyle birlikte Marco Polo, Venedik ve Ceneviz arasında yapılan bir savaşta esir edilmiş ve 1298'de bir süreliğine atıldığı zindanda anılarını kaleme almıştır. Marco Polo'nun yazdığı kitabın ilk başta büyük bir şüpheyle karşılanmasının nedeni, Avrupa'nın, Doğu'nun gelişmişlik düzeyini kabul edememesi ve seyahatçinin anlattığı yeniliklerin imkânsız olarak görülmesindedir.¹⁵⁵

25. Ricoldus de Monte Crucis (*Liber Peregrinacionis*)

Ricoldus de Monte Crucis'in asıl adı Ricoldus Pennini olmasına rağmen bir Dominikan keşişi olan kendisi 1288'de Papa'nın emriyle, misyonerlik görevi için Kutsal Topraklara gönderilmiş ve Kudüs'teki Golgotha Tepesi'ni ziyaret ettiğinde, eski adını bırakarak Monte Crucis (Haç Tepesi) adını almıştır. Bu durum, onun bu seyahatten ne kadar etkilendiğini göstermektedir. Ricoldus, Akka'da karaya çıktığı 1288 ve görevinin sonlandırıldığı 1300 yılına kadar önce Kudüs'e gidip hacı olduktan sonra kuzeyde Suriye, Doğu Anadolu ve Irak'ta yolculuk yapmış, İlhanlı Hanı Argun'la görüşmüş, Erzurum, Ağrı, Bağdat, Musul, Yafa ve Kudüs gibi şehirleri ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Moğolların tarihi ve geleneklerine yönelik son derece ilginç bilgiler kaydetmiş, Türkmenler hakkında da bilgiler vermiştir. Yazdığı *Contra Legem Sarracenorum (Müslümanların Yasasına Karşı)* adlı eseri ondan sonraki yüzyıllarda İslamiyet'e karşı yazılan yazanlar tarafından kaynak kitap olarak kullanılmıştır. Fakat Ricoldus'un bu konuda önemli bir özelliği vardır ki o da kendisinin, kendinden önceki ilahiyatçılarına aksine, İslamiyet'i bir sapkınlık olarak değil, başlı başına bir din olarak tanımlamasıdır.¹⁵⁶

26. Jordanus Catalani de Sévérac (*Mirabilia Descripta*)

Jordanus'un doğum, ölüm veya Doğu'ya yaptığı yolculukların kesin tarihleri bilinmemektedir. Fakat Toulouse'nun kuzeydoğusunda bulunan Sevrac'da doğmuş olma ihtimali bulunmaktadır. İlk 1321-1323 arasında ve ikincisi de 1330'dan sonra olmak üzere iki defa Doğu'da yani Asya'da bulunmuştur. Tam adı Jordanus Catalani de Sévérac olan Dominikan keşiş ilk olarak 1320 yılında dört Fransisken keşiş ile beraber o dönemde zaten mevcut olan Ch'üan-chou'daki (Zayton) Fransisken misyonerlerle buluşmak için Hürmüz'den doğuya doğru yola çıkmıştır.¹⁵⁷ Jordanus'un 1324 yılının Ocak ayın-

¹⁵⁵ Marco Polo, *Dünya'nın Hikâye Edilişi*, çev. Işık Ergüden ve Z. Zühre İlkelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 11-18.

¹⁵⁶ Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 9-13.

¹⁵⁷ Charles Raymond Beazley, "Jordanus", *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs., Vol: XV, The Encyclopaedia Britannica Company, New York 1911, s. 521; Jordanus, *Mirabilia Descripta: The Wonders of the East*, çev. Henry Yule, Hakluyt Society, Londra 1863, s. V; Marianne O'Doherty, *Eyewitness Accounts of 'the Indies' in the Later Medieval West: Reading, Reception and Re-use (c. 1300-1500)*, Leeds Üniversitesi Ortaçağ Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Leeds 2006, s. 54.

da yazdığı mektuba göre Tebriz'den başladıkları yolculuğun deniz aşamasında çıkan bir fırtına nedeniyle Tana'ya (Salsette Adası'ndaki Thane Şehri) sığınmak zorunda kalmış ve burada Nesturiler tarafından konuk edilmişlerdir. Jordanus burada yol arkadaşlarından ayrılarak daha iyi vaaz verebilmek ümidiyle Baroch'a (Bharuch) yönelmişken, arkada bıraktığı arkadaşlarının tutuklandığını öğrenince geriye dönmüş ama onları öldürülmüş olarak bulmuştur. Zira buradaki yerli Hristiyanlar ile Fransiskenler arasında çıkan bir tartışma Delhi Sultanı ve Tuğluk Hanedanı'nın kurucusu Gıyaseddin'in müdahale etmesine neden olacak kadar büyümüş, bu sürede Fransiskenler, Müslümanlara hakaret etmeleri nedeniyle öldürülmüşlerdir. Bunun üzerine Jordanus 1323'e kadar Hindistan'da kalıp misyonerlik faaliyetleri gerçekleştirmiş ve bu tarihte geriye dönmüştür. Kendisi yukarıda bahsi geçen mektubunda, Tana'da karşılaştığı genç bir Cenovalı'nın yardımıyla, yol arkadaşlarının cesetlerini aldığı ve elinden geldiği kadarıyla düzgün bir şekilde bir kilisenin bahçesine gömmeyi başardığını anlatmıştır.¹⁵⁸ Gördüklerini anlattığı eseri *Mirabilia Descripta* muhtemelen bu yolculuğundan döndükten sonra Avignon'da kaldığı esnada kaleme alınmıştır. Jordanus büyük ihtimalle 1330'da bir kez daha doğuya gitmekle görevlendirilmiştir. Çünkü bu tarihten sonra adına bir daha rastlanmamaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla Karadeniz bu adla ilk kez Jordanus tarafından kaydedilmiştir. Jordanus, İlhanlılar hakimiyetinde olan İran'da yaşayan Hristiyanlar; Türklerin, Yunanlıların ve Ermenilerin yaşadığı Anadolu hakkında bilgi vermiş, çok verimli bir coğrafyada yaşayan Türklerin tarımla ilgilenmediğini gözlemiştir.¹⁵⁹

27. Pordenone'lu Odoric

XIII. yüzyılın ortalarına doğru Papalık, Fransisken Tarikatı'na Asya'nın iç bölgelerinde misyonerlik çalışması yapma görevi vermiştir. Bu amaçla yola çıkanların arasında olan Plano Carpini, Wilhelm von Rubruk ve Montecorvino'lu John'un ardından sıra Pordenone'lu Odoric'e gelmiştir. Çek kökenli bir aileye mensup olan Odoric, tahminen 1286'da İtalya, Friuli'de dünyaya gelmiş ve 1331'de Udine'de ölmüştür. Büyük ihtimalle 1300'de Udine'deki Fransisken Tarikatı'na girmiştir. Bununla beraber Odoric'in eserinden anlaşıldığına göre o resmi bir görev veya yükümlülükle değil, kendi özgür iradesi ve yüklenmediği dini sorumlulukla seyahat kararı almıştır.¹⁶⁰ 1318'in Nisan ayında Padova'dan yola çıkmış, deniz yoluyla Karadeniz'de ilerleyerek Trabzon'a ulaşmış oradan kara yoluyla Erzurum, Tebriz ve Sultaniye'ye gelmiştir. 1322'den önce uzun bir süre, bu şehirlerdeki Tarikat Evleri'nde ikamet etmesi son derece büyük bir ihtimaldir. Sultaniye'den sonra Bağdat ve Hüzmüz'e geçmiş, Hüzmüz'den de bir gemiye binerek aynı Dominikan keşiş Jordanus'un yaptığı gibi Tana'ya (Thane) geçmiştir. Anlattığına göre burada Jordanus tarafından defnedilen Fransiskenlerin kemiklerini almış ve onları Zayton'daki [Chü'an-

¹⁵⁸ Jordanus, *Mirabilia Descripta...*, s. VI-VII; O'Doherty, "Eyewitness Accounts...", s. 53-54.

¹⁵⁹ O'Doherty, *a.g.e.*, s. 56; Beazley, "Jordanus", s. 521; Jordanus, *a.g.e.*, s. 51, 54-58.

¹⁶⁰ Otto Hartig, "Pordenone, Odoric of", *The Catholic Encyclopedia*, Ed. Charles G. Herbermann, vd., Cilt: XII, The Encyclopedia Press, New York 1913, s. 281; O'Doherty, *a.g.e.*, s. 58.

chou (Quanzhou), Güneydoğu Çin] Fransisken Manastırı'na taşımıştır. Eğer bu doğrudur onun Tana'ya geliş tarihi 1323'ten sonraya denk düşmektedir. Zira bu yılda Jordanus aynı şehirde olduğunu ve misyonerlerin kemiklerini nasıl bizzat gömdüğünü anlatmıştır.¹⁶¹ Kendisi, Bombay'ın kuzeyinde bulunan Salsaeete Adası'ndaki Tana'dan (Thane) yola çıkarak Malabar ve Seylan'a gelmiş, Nicobar Adaları'nı geçerek nihayetinde Çin'deki Kuang-chou (Canton) şehrine ulaşmıştır. Çin'de de yolculuğuna devam etmiş, Büyük Kanal aracılığıyla Büyük Han'ın yönetim merkezi olan Hanbalık'a gelmiş, orada artık yaşlanmış olan Pekin Başpiskopos'u Montecorvino'lu John ile buluşmuş ve üç yıl burada kalmıştır. Dönüş yolunda Kabil ve Horasan'dan sonra Hazar Denizi'nin güneyinden geçmiş ve muhtemelen on üç veya on dört yıl önceki doğuya gidiş güzergâhını bu sefer tersine takip ederek İtalya'ya ulaşmıştır. 1330'un Mayıs ayında kendisinin üstü olan Başrahip Guidotto'nun isteğiyle yolculuğunu yazıya geçirtmiştir. Odoric pek çok efsanevi hikâyeyi de naklettiği için yazdıklarının büyük bir titizlikle incelenmesi gerekmektedir. Kendisi Dalai-Lama'nın başkenti Tibet ve Lhasa'yı gören ilk Avrupalı olmakla beraber buraların detaylı anlatımını yapmaması üzücüdür. Bununla beraber Çin'de Marco Polo'ya normal geldiği için onun anlatmadığı fakat kendisine garip gelen pek çok ayrıntıdan bahsetmiştir.¹⁶² Buna bir örnek, Kubilay Han'ın ülkesini on iki yönetim bölgesine ayırması ve ülkesini dört adet baş vezirle yönetmesi gösterilebilir.¹⁶³ Hem Jordanus hem de Odoric'in eserleri XIV. yüzyılın ilk yarısındaki Anadolu ve Delhi Türk Sultanlığı hakkında önemli bilgiler barındıran eserlerdir.

28. Ebu Abdullah Muhammed ibn Battûta Tanci (*Rihlet-ü İbn Battûta*)

Asıl adı *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr* olsa da genellikle *Rihlet-ü İbn Battûta* adıyla bilinen seyahatnamenin yazarı olan İbn Battûta, Ortaçağ'ın en büyük seyyahlarından biridir. A. Sait Aykut'a göre kendi dönemindeki Müslüman seyyahların en büyüğü, Marco Polo'nun ise "bir numaralı rakibidir." İbn Battuta, 1325'te yirmi iki yaşında Tanca'dan yola çıkmış, aynı Anadolu gibi "Türk Ülkesi" adıyla andığı Mısır'a gelmiştir. Sonra kuzeye yönelmiş, Şam'a ulaşmış 1326'da buradan geri dönerek Hicaz'a geçmiştir. Hacı olduktan sonra Irak'ı dolaşmış, Ebû Said Bahadır Han'la görüşmüş, Mardin'e kadar geldikten sonra 1327 yılından itibaren üç yıl boyunca ikamet edeceği Bağdat'a ulaşmıştır. Bu tarihte Kızıldeniz'e açılmış, Doğu Afrika kıyılarını dolaşmış, Hindistan'a gitme amacıyla yola çıkmış fakat başına gelen olaylardan ötürü Nil Nehri üstünden Kahire'ye gelmiş sonra Gazze'ye ve oradan da 1332 yılında Anadolu'ya girmiştir. Buradaki seyahatinin ana hattı önce batıya sonra da kuzeye doğru sahil şeridini izlemek olmuş, Sinop'a geldikten sonra deniz yoluyla Kırım'a geçmiştir. Batıya ilerleyerek İstanbul'a uğradıktan sonra geriye dönmüş, Harzem ve Horasan'da da bulunduktan sonra

¹⁶¹ Hartig, *a.g.e.*, s. 281; Henry Yule, *Cathay and the Way Thither*, Cilt: II, The Hakluyt Society, Londra 1913, s. 10; O'Doherty, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁶² Yule, *a.g.e.*, s. 10; Hartig, *a.g.e.*, s. 281.

¹⁶³ Yule, *a.g.e.*, s. 26.

yedi yıldan fazla bir zaman boyunca kadılık görevinde bulunduğu, Hindistan'a girmiştir. Hindistan'daki Delhi Türk Sultanı tarafından kendisi elçi olarak Çin'e yollanmış, fakat o bu görevi pek ciddiye almamış, deniz yolculuğuyla doğuya giderek Çin'e ulaşmış, önerken Hindistan'a hiç uğramamış ve Basra Körfezi aracılığıyla Mısır'a geçmiştir. 1349'da çıktığı deniz yolculuğuyla da Tunus'a dönmüştür. 1350'de Fas'ta bulunduktan sonra Endülüs'ü (İspanya) de gezmiş, güneye yönelerek Mali ve Nijer'de seyahat ettikten sonra 1353'te Fas'a geri dönmüştür. A. Sait Aykut, İbn Battûta'nın, Marco Polo'nun aksine, gittiği yerlerdeki hayatın içine karıştığını, anılarını da, "hiçbir kuşkuya yer bırakmadan güvenilir birine yazdığını" özellikle vurgulamış, onun Marco Polo'dan daha fazla yer gezdiğini de eklemiştir.¹⁶⁴

29. Francesco Balducci Pegolotti (*La Praticia Della Mercatura*)

Kendisi hakkında bir Floransalı olduğu, eserini XIV. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı ve büyük Bardi Bankası'nda faal bir görevde olduğu kesin olarak bilinen Francesco Balducci Pegolotti, özellikle eseri açısından, buradaki seyyahlardan ayrı bir konumdadır. Banka'nın kayıtlarından öğrenilebildiğine göre kendisi büyük ihtimalle 1290'dan önce doğmuş durumdadır. Zira ilk kez 1310'da Banka'nın maaş cetvelinde adı görülmektedir ve 1311'de Hospitalier (Aziz John) Şövalyeleri'ne verilen borçla ilgilenen beş kişiden biri olarak atanmıştır. Bu dönem Anvers, Brugge, Paris, Londra, Avignon pek çok İtalyan şehri, Mayorka, Rodos, Kıbrıs ve İstanbul'da şubesi olan Bardi Bankası, aynı zamanda Antalya, Ayas (Yumurtalık), Gazimağusa limanları ve Sevilla'da kendisine verilen ayrıcalıklardan faydalanmış hatta Kraków'da bile bir şube açması önerilmiştir. Pegolotti, ilk kez 1315'te yolculuğuna başlamış ve banka adına müzakerelerde bulunmak için Anvers'e gitmiş, Floransalı tüccarların, Alman, İngiliz ve Cenovalı tüccarlarla aynı gümrük vergilerini ödemesini sağlamıştır. Bundan sonra 1317'de İngiltere'ye geçmiş 1318-1321 arası Banka'nın İngiltere şubesinin yöneticiliğini üstlenmiştir. 1321'de Kuzey Avrupa'dan ayrılmış, büyük ihtimalle, kendisinin de anlattığı yün yolunu takip etmiş, yani Londra'dan deniz yoluyla Libourne'ye, kara yoluyla Montpellier ve Aigues-Mortes'ye oradan da yine deniz yoluyla Toskana'ya geçmiştir. 1321'de, Kıbrıs Kralı'ndan, Floransalıların uzun süredir ödediği yüksek gümrük vergisine dair muafiyet almış, 1325 ve 1326'da bunları yenilettikten sonra 1327'de bu muafiyeti kalıcı hale getirmeyi başarmıştır. Bunlardan sonra Pegolotti en az iki yıl daha Kıbrıs'ta bulunmuştur ki kendisi, *La Praticia Della Mercatura* adındaki kitabını büyük ihtimalle burada yazmaya karar vermiştir. 1331'de, Floransa'da politikaya atılmış olması, ticari alandaki faaliyetlerini engellemiş, 1356'da yine Kıbrıs'ta Bardi Bankası adına işlem yaparken görülmüştür. Onun hakkında bilinen son şey de büyük bir zenginlik ve güce sahip olan Bardi Bankası'nın iflasından sonra yapılan işlemlerde adının geçtiğidir. Çin'e giden ticaret yolları, Anadolu, Karadeniz, İskenderiye ve hatta İstanbul'a dair

¹⁶⁴ Ebu Abdullah Muhammed ibn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 2. bs., çev. inc. ve not. A. Sait Aykut, Cilt: I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. XXI-XXXII.

bilgilerini, Kıbrıs'ta bulunduğu sırada bu adadan geçen tüccarlar aracılığıyla öğrenmiş olmalıdır.¹⁶⁵ Ortaçağ'da Akdeniz'in doğusundaki ticaret yollarına dair oldukça güvenilir bilgiler veren Pegolotti, güzergâhlar üzerinde geçiş için ödeme yapılması gereken yerleri de eserinde belirtmesinin yanında, bu dönemde iktisadi tarih üstüne yapılan çalışmalarda başvurulan ana kaynakların başında gelmektedir.¹⁶⁶

30. Johannes Schilberger

Johannes Schiltberger, asil bir ailenin üyesi olarak 1380 veya 1381 yılında doğmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı, Macar Kralı Sigismund'un idaresinde oluşturulan Haçlı Ordusu'na katılmıştır. Bu ordu 1396'da Niğbolu'da yapılan savaşta Yıldırım Bayezid tarafından ortadan kaldırılmış ve Schiltberger için uzun sürecek bir esaret dönemi başlamıştır. Yıldırım Bayezid, bu savaşın ardından, kazandığı zaferin bir nişanesi olarak elde ettiği esirleri çevre hükümdarlara göndermeye karar vermiş, Mısır'daki Memluklu Devleti Sultanı Berkuk'un payına düşen Schiltberger, ayaklarında çıkan yaralar nedeniyle gönderilmemiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmıştır. Altı yıl boyunca Yıldırım Bayezid'in yanında bulunan Schiltberger, bu sürenin sonuna doğru ata binme hakkı dahi kazanmıştır. Fakat 1402'de yapılan Ankara Savaşı'ndan sonra kendisi bu sefer de Timur Bey'in esiri olmuş, onun 1405'te ölmesi üzerine Timur'un oğlu, Mirza Miran Şah'ın hissesine düşmüştür. Onun Karakoyunlularla yaptığı savaşta hayatını kaybetmesi, Schiltberger'i Mirza Miran Şah'ın ikinci oğlu olan Ebubekir'in kölesi yapmıştır. Nihayetinde yirmi beş yıl boyunca Asya'yı dolaşan Schiltberger, Sibiryayı dahi görmüş ve Turgut Akpınar'a göre Avrupa'ya Sibirya sözcüğünü getiren ilk kişi olmuştur. Hayatının büyük bir kısmını bu şekilde esaret altında geçiren Schiltberger, Kırım'dayken arkadaşlarıyla beraber kaçmayı başarmış, Kafkasya, İstanbul ve Tuna Nehri üstünden ülkesine dönebilmiş ve yaşadıklarını kaleme almıştır. Johannes Schiltberger için Joseph von Hammer-Purgstall, *"Almanların Marco Polo'su"*, Richard Peters, *"Büyük bir Türkolog"* ve *"Türkolojinin temellerini atanlardan biri"* demiştir. Onun çok hacimli olmayan kitabı dikkatli bir değerlendirmeye muhtaçtır. Zira kendisi Marco Polo'nun aksine not tutmamış, yıllar sonra aklında kalanları yazıya dökmüştür ve dolayısıyla anlatımında efsanevari kısımlar da bulunmaktadır. Buna rağmen değerlendirmesini bilenler için onun yazdıkları çok değerlidir ve Halil İnalçık'ın, Schiltberger'in Bursa hakkında yazdığı birkaç cümleyi son derece ustaca kullanması buna kanıt olarak gösterilebilir.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Marcatura*, ed. Allan Evans, The Medieval Academy of America, Cambridge, Massachusetts 1936, s. XV-XVIII, XX-XXII, XXIV, XXI.

¹⁶⁶ Guzman, "Simon of Saint-Quentin...", s. 248. Pegolotti ve başka kaynaklarda XIV. yüzyıl Türkiye ticaret tarihine dair bir inceleme için bkz. Serdar Çavuşdere, *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone de Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007.

¹⁶⁷ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, s. 16-20.

31. Ruy Gonzales de Clavijo (*Embajada a Tamorlán*)

Ruy Gonzales de Clavijo'nun Timur'a yaptığı elçilik görevi hakkında yazdığı yolculuğundan bahseden eser, tespit edilebilen en eski İspanyol seyahatnamesidir. Kastilya Kralı III. Henry dünyanın pek çok yerine elçiler göndermiştir ki, bunlardan ikisi Timur'un yanına gitmiş, onunla beraber 1402'deki Ankara Savaşı'nda bulunmuş ve sonra da yanlarında Timur'un temsilcisiyle beraber İspanya'ya dönmüştür. Ruy Gonzales de Clavijo, bu temsilcinin de içinde bulunduğu elçilik heyetiyle beraber 1403'te yola çıkmış, deniz yoluyla İstanbul'a, buradan Karadeniz üstünden Trabzon'a, oradan da kara yoluyla Semerkant'a geçmiş ve İspanya'ya ancak 1406'da geri dönebilmiştir. Kendisi özellikle Trabzon ve Semerkant arasındaki uzun yolculuğunda yaşadıklarını detaylı şekilde anlatmış;¹⁶⁸ Timur Bey, onun yaşamı ve Timurular hakkında birinci elden bir kaynak durumundadır.

32. Ch'en Che'ng (*Hsi-yü-hsing-ch'eng-chi*)

Chiang-hsi'de dünyaya gelen Ch'en Ch'eng, Ming İmparatoru Yung-lo tarafından Timur Hükümdarı Şahruh'a gönderilen bir elçidir. Çin dış ülkelere genellikle yabancı kökenli kişiler elçilik amacıyla gönderse de bu sefer yerli bir Çinli kullanılması dikkat çekicidir. 1394'te Chin-shih unvanıyla bürokrasiye girerek memur olan Ch'en Ch'eng, Çin'in kuzeybatı bölgelerinde askeri danışmanlık yapmış, çeşitli müstahkemlerin kurulmasına yardım etmiştir. Bir ara Annam Kralı ve Kuang-hsi'de yaşayanlar arasında patlak veren sınır anlaşmazlıklarını dahi çözmüştür. Pek çok yabancı dili de bilen Ch'en Ch'eng yabancıların davranışları, ananeleri, onlara nasıl davranılması konularında bilgi sahibi biri olmuştur. Bu özelliklerinden dolayıdır ki üç kez Türkistan'a elçi olarak gönderilmiştir. 3 Şubat 1414'te Çin'den yola çıkan Ch'en Ch'eng 30 Kasım 1415'te geri döndüğü başkent Pekin'de yolculuğundan, Şahruh'tan, bu seyahatte konakladığı on yedi şehirden bahseden Hsi-yü-hsing-ch'eng-chi (Batı Bölgesine Yolculuk Yazısı) isimli eserini vücuda getirmiştir. Bu eserdeki bilgiler İslam kaynaklarıyla kıyaslanabilecek durumdadır. Semerkant, Yengikent, Beşbalık, Kaşgar, Turfan, Taşkent gibi Orta ve Batı Asya şehirleri hakkında önemli bilgiler vermiştir.¹⁶⁹

33. Bertrandon de la Broquière (*Le Voyage d'Outremer*)

La Broquière'lerin soy kütüğü tam olarak bilinmemektedir. XIII. ve XIV. yüzyıllarda bu soydan bazı isimlere rastlanmaktadır. Bununla beraber Bertandon 1421'de tarih sahnesine çıkmıştır. Toulouse yakınında la Broquière arazisinin sahibi Guyenne'li bir asilzade olan Bertandon de la Broquière, bu tarihte Bourgogne dükası Philippe le Bon'nun yanında görülmektedir. Philippe le

¹⁶⁸ Ruy Gonzalez de Clavijo, *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to The Court of Timour at Samarcand, A.D. 1403-6*, çev. Clements Robert Markham, Hakluyt Society, Londra 1859, s. I-VIII. Ayrıca bkz. Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, çev. Zeynep Ertan, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁶⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, *Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri: Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1995, s. 11-13, 47-69.

Bon onu 1423'te özel bir görevle Jean comte de Foix ve Navarre kralı III. Charles'ın yanına göndermiş ve 1428 tarihinde Vieil-Chastel şatosunu ve buranın arazisini ömür boyu ona bağışlamıştır. Bundan dört yıl sonra, yani 1432'de Philippe le Bon, Bertrandon de la Broquière'yi, 'gizli' bir görev için Doğu'ya göndermiştir. O da aynı yıl deniz yoluyla Akdeniz'de ilerleyerek Yafa'da karaya çıkmış, Kudüs'ü ve Hristiyanlığın kutsal yerlerini ziyaret etmiştir. Bir hac seyahati görünümündeki bu yolculuk gittikçe diplomatik bir hal almıştır. Kendisi önce Suriye'ye oradan da Anadolu'ya geçmiş, Ramazanoğulları, Karamanoğulları ve Osmanoğulları beyliklerinin topraklarını boydan boya ve mümkün olan en kısa güzergâhı kullanarak geçtikten sonra nihayet, henüz Bizans İmparatorluğu'nun elinde olan İstanbul'a varmıştır. Bir süre bu şehirde kaldıktan sonra 23 Ocak 1433'te yola çıkmış, Edirne ve etrafında bir hayli oyalanmış Filibe, Belgrad, Buda ve Viyana'ya uğrayarak yurduna geri dönmüştür. Philippe le Bon, ona daha birçok diplomatik görevlerle daha yakın seyahatler yaptırmıştır. Dük 1455'te ondan, vaktiyle yaptığı Doğu seyahatini kaleme almasını istemiştir. O da yazdığı eseri 1457'de kendisine takdim etmiştir. Bundan az sonra da 9 Mayıs 1459'da ölmüştür. Özetle söylemek gerekirse Bertrandon de la Broquière bir ajandır. O bir hacı kılığında doğuya gitmiş, İslam Devleti ve Anadolu'daki beyliklerin önemlilerini bizzat görmüş ve kara yolunu kullanarak Fransa'ya ulaşmıştır. O çağda son derece güç olan bu yolculuğunun ve görevinin amacı Türklerin politik durumlarını yerinde incelemek, Philippe le Bon'un yapmayı tasarladığı bir Haçlı Seferi için zemini yoklamaktır.¹⁷⁰ Bertandon de la Broquière diğer tüm seyyahlardan farklı olarak aslen bir ajan olması hasebiyle, gittiği yerlerde oldukça dikkatli gözlemlerde bulunmuştur. O hem mevcut siyasi ilişkiler hem de güzergâhındaki şehirler, buraların halkları ve nasıl bir yaşantıya sahip oldukları hakkında oldukça değerli bilgiler vermektedir.

34. Pero Tafur (*Tratado de Las Andanças e Viajes*)

Pero Tafur, XV. yüzyılın ilk ve ikinci çeyreğini kapsayan bir zaman diliminde, Orta Avrupa ve Doğu Akdeniz'de çeşitli yolculuklar yapmış bir İspanyol'dur. Kendisi Mısır'daki Memlük Sultanı'nın baş tercümanına söylediğinin aksine Sevilla'de değil Cordoba'da doğmuştur. Tam doğum tarihi bilinmese de 1410'da dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Yani yolculuklarına başladığı sırada yaklaşık olarak 25 yaşındadır. Pero Tafur'un yaptığı seyahat aslında dört aşamadan oluşmaktadır ve bunların ilki 1436 sonbaharı ve 1437 ilkbaharı arasında İtalya'da, ikincisi (Doğu Seyahati) Filistin, Mısır Anadolu ve Karadeniz hattında olmak üzere 1437 ilkbaharı ve 1438 ilkbaharı arasında, üçüncüsü Orta Avrupa'da olmak üzere 1438 ilkbaharı ve 1439 Ocak ayı arasında ve dördüncüsü de İspanya'ya dönmek için yaptığı yolcuktur. 1439'da döndüğü İspanya'da büyük ihtimalle 1453 ve 1457 arasında eserini yazmakla meşgul olmuş ve muhtemelen 1484'te hayatını kaybetmiştir.¹⁷¹ Onun yol-

¹⁷⁰ Bertrandon de la Broquière, *Bertrandon de la Broquière'in Denizaşırı Seyahati*, ed. Charles Schefer, çev. İlhan Arda, haz. Muhittin Salih Eren, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 11-13.

¹⁷¹ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, çev. Hakan Kılınç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 11, 19-21; Pero Tafur, *Travels and Adventures 1435-1439*, Malcolm Letts, George Routledge & Sons, Londra 1926, s. 2.

culuklarına başladığı dönemde Venedik ve Cenova şehirleri, zaten ellerinde bulunan deniz ticareti ağlarını daha da genişletmeye; İspanya'da bulunan Kastilya ve Aragon krallıkları, Akdeniz'in ötesine ulaşmaya; bu denizin doğusundaki uzun ömürlü güç merkezleri, yani Bizans İmparatorluğu ile Memlûklü Devleti de bu yerlerini Osmanlı İmparatorluğu'na bırakmaya başlamıştır. Böyle bir ortamda seyahate çıkan Pero Tafur'un *Tratado de las andanças e viajes* veya *Andanças e viajes de Pedro Tafur por diversas partes del mundo avidos* adını taşıyan seyahatnamesi Ruy Gonzáles de Clavijo'nun seyahatnamesiyle beraber XV. yüzyıl İspanyol gezi edebiyatının iki önemli eserinden birisidir. Pero Tafur'un yolculuklarını anlattığı bu eserde en çok sayfaya sahip olan bölüm, Doğu Seyahati'ni anlattığı bölümdür. Kendisi Yafa'da karaya çıkmasından sonra önce hac yapmış, ardından gittiği Kıbrıs'ta, Kral tarafından kendine Memlûklülere elçi olarak gitme görevi verilmiştir. Mısır'da başına gelen bir olay yüzünden, seyahatinin ve dolayısıyla eserinin geri kalanında, Türklerin doğru söz söyleme özelliklerinden sıklıkla bahsetmiş ve bunu övmüştür. Elçilik görevinin ardından deniz yoluyla İstanbul'a gelmiş, Edirne'de karşılaştığı II. Murat'ın halini ve tavrını övmüş, sefere giden Osmanlı ordusundan etkilenmiştir. İstanbul'a geri döndükten sonra Karadeniz kıyısını izlemiş ve nihayetinde Kırım'a geçmiştir. Buradaki Kefe şehrini, İspanya'daki Sevilla şehriyle kıyaslamış ve Kefe'nin daha büyük olduğuna karar vermiştir. Pero Tafur, burada Türkleşmeye başlayan Moğollarla karşılaşmış, bunun ardından da önce İstanbul'a sonra da İspanya'ya geri dönmüştür.¹⁷²

35. Macaristanlı György (Georgius de Hungaria) (*Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum*)

Schiltberger gibi Osmanlılara esir düşen biri olan Görgy hakkında bilinenler oldukça az durumdadır ve aslında *Türklerin Geleneği, Göreneği ve Hinlikleri Üzerine İnceleme* adlı yazdığı eserde kendisiyle ilgili olarak verdiği bilgilerle sınırlıdır. Kendisi eğitim görmek için küçük yaşta evinden ayrılmış ve Romanya'daki Sebeş'e gelmiştir. 1438 yılında Macaristan'a sefere giden II. Murat bu yerleşimi anlaşma yoluyla aldıysa da içinde György'nin de bulunduğu bir grup teslim olmak istememiş, bir kuleye sığınmış ve direniş göstermiştir. Nihayetinde Türkler, kulenin etrafında ateş yakarak içerdekileri dışarı çıkmaya zorlamış, György'yle beraber sağ kalanlar esir edilmiştir. Esirler köle olarak satılmaları amacıyla başkent Edirne'ye gönderilmiş, burada György bir köylüye satılmış, her kaçma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmış ve şiddetli bir şekilde cezalandırılmıştır. Birkaç defa daha köle pazarında satıldıktan ve nihayetinde Anadolu'nun ücra bir yerinde, yakalanmasından yaklaşık olarak yirmi yıl sonra özgürlüğüne kavuştuktan sonra Roma'da, Papa IV. Sextus'un hizmetinde tercümanlık yapmıştır. Eserini de büyük ihtimalle burada kaleme almıştır.¹⁷³

György'nin eserinde zaman açısından bazı kopukluklar bulunmaktadır. Onun hakkında bilinenler yine kendi anlattıklarıyla sınırlı olduğu için bazı

¹⁷² Tafur, *a.g.e.*, s. 13-49.

¹⁷³ Macaristanlı György, *Türkler-Türklerin Geleneği, Göreneği ve Hinlikleri Üzerine Bir İnceleme*, çev. Lale Aslan Özcan, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2009, s. 11-13.

noktalarda da şüpheli durumlar söz konusudur. Zira özgürlüğüne kavuştuktan sonraki birkaç yıl boyunca ne yaptığına dair hiçbir bilgi yoktur. Kendisi neredeyse yirmi yıl esir hayatı yaşamıştır. Tutsaklığının ilk yılında olanlar ve son on beş yılında başına gelenler bilinmekle birlikte aradaki beş yılda ne olduğu bilinmemektedir. Bu konuda sessiz kalmasına muhtemel bir neden olarak onun din değiştirip Müslüman olduğu ve hatta dervişlere katıldığı öne sürülmüştür. Çünkü kılık değiştirerek Osmanlı topraklarını bir uçtan bir uca geçemeyeceğini anlamış ve Tanrı'nın kendini terk ettiğini düşünerek Hristiyanlıktan şüphe duymaya başlamıştır. Bunun ardından İslam üzerine o kadar çok bilgi sahibi olmuştur ki tanıdığı bir imam, camisinde György'ye bir görev dahi vermiştir. Esaretinden sonra Dominikan Tarikatı'na katılan György'nin, engizisyon mahkemelerinde yargılanmamak için bu süreçten hiç bahsetmemesi doğal bir sonuç olarak görülmüştür.¹⁷⁴

36. Giovanni Maria Angiolello (*Historia Turchesca*)

Soylu bir aileden gelen Giovanni Maria Angiolello 1451 yılında Vicenza'da doğmuş, Fatih Sultan Mehmet'in 1470'te Eğriboz'u kuşatması esnasında Francesco adlı kardeşiyle beraber Türklere esir düşmüştür. Daha sonra kardeşi idam edilmiş, kendisi de İstanbul'a gönderilerek Şehzade Mustafa'nın yanına verilmiştir. Onunla beraber Konya'da kalmış, Akkoyunlulara karşı savaşmıştır. 1474'te Mustafa'nın ölmesinden sonra İstanbul'a gönderilmiş, 1475-1481 arasında bürokrasi de ve maliye de görev yapmış, Fatih Sultan Mehmet'in Kırım, Arnavutluk, Boğdan ve Bosna seferlerine tanıklık etmiş, daha sonra II. Bayezit'in hizmetine girse de 1488'de bilinmeyen bir nedenden ötürü ülkesine geri dönmüştür.¹⁷⁵ Bundan sonra ne yaptığı pek belli olmakla beraber Vicenza'ya döndüğü ve orada evlendiği tahmin edilmektedir. Bundan sonra ya ticaret amacıyla ya da Venedik Cumhuriyeti'nin elçisi olarak İran'a gitmiş, 1499-1515 arasında İran'da yaşamıştır. Çaldıran Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu'na gelmiş, Yavuz Sultan Selim'in ordusunda Mercidabık ve Ridaniye savaşlarına katılmıştır. Bu savaşları bizzat görmesi ve Osmanlı kaynaklarında anlatılmayan bilgiler vermesi çok önemlidir. Bununla beraber Akkoyunlular ve Safevilere dair verdiği bilgiler büyük ihtimale derlemeden ibarettir. Bizzat gördüğü olayları aktarması, yaşadığı ve gittiği ülkelerin dillerini öğrenmiş olması, önde gelen yöneticiler ve devlet adamlarıyla tanışmış olması, *Historia Turchesca (Türk Tarihi)* adını verdiği ve 1300 yılından başlattığı eserinin değerini oldukça arttırmaktadır.¹⁷⁶

37. Afanasiy Nikitin (*Hojdeniyeza Tri Morya*)

Ticaret yapmak amacıyla 1466 veya 1468'de yola çıkıp Hindistan'a giden ve Rus bir tüccar olan Afanasiy Nikitin'in kesin doğum tarihi bilinmemektedir.

¹⁷⁴ Macaristanlı György, *a.g.e.*, s. 12-13.

¹⁷⁵ Mahmut H. Şakiroğlu, "Giovanni Maria Angiolello", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: III, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991, s. 196.

¹⁷⁶ *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, 3. bs., Çev. ve Not. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 11-13; Şakiroğlu, *a.g.e.*, s. 197.

Bununla beraber kendisi Tver şehrinde doğmuş ve seyahatine de yine buradan başlamıştır. Yola çıkış tarihi olan 1468'de yine eserinden öğrenilmektedir. Ticaret amacıyla geldiği Hindistan'da büyük bir hayal kırıklığı yaşadktan ve altı yıl boyunca İran ve Hindistan'da dolaştıktan sonra anavatanına dönmek için yola çıkmıştır. Fakat bu sefer de İran'da yaşanan karışıklık nedeniyle 1472'de deniz yoluyla güç bela Hürmüz'e ulaşmış, Akkoyunlular ve Osmanlılar arasındaki çatışmalar nedeniyle yolculuğu beklenenden uzun sürmüş ve İran yani Akkoyunlular yönünden geldiği için Trabzon'da Osmanlı idarecileri ona zor zamanlar yaşatmıştır. Nihayetinde buradan Karadeniz'e açılmış, 1472'nin Kasım'ında Kırım'a ulaşmıştır.¹⁷⁷

Afanasiy Nikitin, ticaret amacıyla, Moskova Knezi III. İvan'ın Şirvanşahlar'a gönderdiği, adı Hasan Bek olan elçi ile beraber çıktığı seyahatinde önce Kazan, Uslan, Orda ve Saray şehirlerini geçtikten sonra İtil Irmağı'nın bir kolunda seyir halindeyken Türk Tatarların saldırısına uğramış ve tüm malını kaybetmiştir. Bununla beraber artık ticari bir niteliği olmayan yolculuğuna devam etmesi, onun macera düşkünü biri olduğunu gösterir durumdadır. Zira o bundan sonra önce Bakü'ye gelmiş ana olarak Hazar Denizi etrafında bulunan Amul, Demavend, Kaşan, Sircan ve Lar gibi şehirlerde bir yıl boyunca dolaşmıştır. Bundan sonra gemiyle Hürmüz'e ve oradan da Hindistan'a geçmiştir. Afanasiy Nikitin'in seyahatnamesinin (Üç Deniz Ötesine Seyahat) büyük bir kısmını, Hindistan'daki Behmen Türk Sultanlığı ve bu Sultanlığın idaresinde bulunan coğrafyadaki Hintliler hakkında verdiği bilgiler oluşturmaktadır. Onun seyahatnamesinin bir diğer özelliği de dualar, söylemler vs. gibi pek çok şeyin Türkçe, Arapça ve Farsça olarak kaydedilmesidir.¹⁷⁸

38. Muhammed b. Mahmud b. Eca et-Türki (*Kitab fî Tarih Yeşbek ez-Zahiri*)

İbn Eca'nın asıl adı Muhammed b. Mahmud b. Eca et-Türki olmakla beraber hakkında bilinenler sınırlıdır. Bir Türk olan İbn Eca, Memlük ordusunda ordu kadılığı yani kazaskerlik yapmış, Sultan Kayıtbay döneminde Emir Yeşbek ed-Devadar'la beraber Dulkadiroğulları Beyliği'nden Şehsuvar'a yöneltilen seferde bulunmuştur. Bu sırada kendisi önce Emir Yeşbek tarafından Şehsuvar'a, daha sonra da Memlük Sultanı Kayıtbay tarafından Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'a elçi olarak gönderilmiştir. Gördüklerini kaleme aldığı *Kitab fî Tarih Yeşbek ez-Zahiri* adlı eseri, sefere çıktığı 1 Nisan 1471 ile elçilik görevlerinin sonu olan 23 Ağustos 1472 arasını kapsamaktadır. Bununla beraber kendisi 1478'de öldüğü için kitabın yazım tarihi de 1471 ile 1478 arasındadır. İbn Eca'nın seyahatnamesinde XV. yüzyılın ikinci yarısında Mısır, Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak'ta bulunan Türk

¹⁷⁷ Serkan Acar, "Rusya'dan Hindistan'a Bir Sergüzeşt: Afanasiy Nikitin ve Seyahatnamesi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S: 36, Kış 2013, s. 71, 73, 76 ve 71, d.n. 2; Gregory Belkov, *The Journey Beyond Three Seas of Afanasiy Nikitin in A.D. 1466-1472*, British Columbia Üniversitesi Slav Çalışmaları Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Vancouver 1950, s. 3.

¹⁷⁸ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, çev. Sercan Acar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 1-30; Acar, "Rusya'dan Hindistan'a...", s. 72-74.

devletleri ve Türklere dair çok önemli siyasi ve kültürel bilgiler olmasının yanında bu kitap ile başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu olmak üzere söz konusu bölgelerin Türkleştiği gözler önüne konulmuştur.¹⁷⁹

39. Caterino Zeno

Aslen bir Venedikli olan Caterino Zeno'nun babası, soylu bir aileye üye olmasının yanında aynı zamanda bir tüccardır ve bundan dolayı Doğu ülkelerinde uzun süre boyunca çeşitli yolculuklarda bulunmuştur. Caterino Zeno'nun kendisi, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın karısı Despina Hatun'un yeğeniyle evlenmiştir. Mutlak surette bu özelliklerinin de etkisiyle, 1471'de Venedik Cumhuriyeti Senatosu tarafından, Uzun Hasan'ı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kıskırtmak ve onlara savaş açtırmak amacıyla doğuya, Akkoyunlulara elçi olarak gönderilmiştir. Hayatının son yıllarına dair elde pek bir bilgi olmasa da bu görevinden dolayı Venedik'teki Onlar Meclisi'ne seçildiği bilinmektedir.¹⁸⁰ Caterino Zeno, Uzun Hasan'ın yanına vardıktan bir süre sonra Venediklilerin vaat edilen saldırısının gerçekleşmemesi ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuya doğru olan genişlemesi devam ettiği için giderek zor bir durum içinde kalmaya başlamıştır. Nihayetinde Karamanoğulları'nın Osmanlı tarafından ele geçirilmesi, Karamanoğlu Beyleri'nin de Akkoyunlulara sığınması nedeniyle beklenen savaş kendiliğinden çıkmıştır. Fakat Venedik'ten beklenen yardımlara güvenen ve savaşı ilan eden Uzun Hasan, Otlukbeli Savaşı'nda ağır bir yenilgi almış, bu sefer o Caterino Zeno'yu yeni müttefikler bulma göreviyle kendi adına Batı'ya elçi olarak göndermiştir. Caterino Zeno'nun geride bıraktığı eseri Akkoyunlular, Otlukbeli Savaşı, Akkoyunluların ortadan kalkması, Safevilerin ortaya çıkması ve Çaldıran Savaşı'na dair bilgiler de içermekte, Zeno'nun Venedik Cumhuriyeti'nin resmi kayıtlarından da yararlanmış olması bu seyahatnamesinin değerini daha da arttırmaktadır.¹⁸¹

40. Ambrogio Contarini

Akkoyunlulara gönderilen Venedik Cumhuriyeti elçisi Caterino Zeno, daha ülkesine doğru dönüş yolundayken Venedik, Akkoyunlular ve Osmanlılar arasındaki savaşı canlı tutmak için Ambrogio Contarini ve Josaphat Barbaro gibi başka elçileri çoktan Doğuya göndermiştir. Venedikli asil bir soya mensup olan ve 1474 yılının Şubat ayında Venedik'ten ayrılan Ambrogio Contarini büyük ihtimalle güney yolundan Akkoyunlulara gönderilen Josaphat Barbaro'nun, görevini yerine getirememesi ihtimaline karşı bir önlem olarak ve kuzey yolundan gönderilmiştir. Orta Avrupa, Rusya ve Gürcistan topraklarından geçerek aynı yılın Ağustos ayında Tebriz'e gelen Contarini, tüm yolculuğu boyunca büyük bir korku içinde olmuştur. Seyahati esnasında başına gelen çeşitli talihsizliklere ek olarak Tebriz'deyken Uzun Hasan'ın oğlu Uğur-

¹⁷⁹ Muhammed b. Mahmud b. Ecâ et-Türki, *İbn Ecâ Seyahatnamesi*, çev. Mehmet Şeker, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 18-22.

¹⁸⁰ Sema Sertkaya, *15. Yüzyıl İtalyan Seyyahlarının Gözüyle İran*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s. 4.

¹⁸¹ *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri*, 3. bs., çev. ve not. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, s. 1-4.

lu Mehmet'in isyan etmesi nedeniyle oluşan tehlikeli ortamı bizzat görmüş, Tebrizliler de onun varlığından çok rahatsız olmuştur. Önce Uzun Hasan'ın oğlu Maksud Bey ile görüşmüş, tekrar yola çıkmış, Sultaniye'den sonra Kum şehrine gelmiş ve burada ağır bir hastalığa tutulmuştur. Onunla beraber yolculuk eden Akkoyunlu kazaskeri kendi yoluna devam etmiş ve Contarini'ye güvenlik içinde yoluna devam edebileceğini söylemiştir. Kendisi nihayetinde 30 Ekim'de İsfahan'a gelmiş ve burada Josaphat Barbaro ile karşılaşmıştır ki bu onun için çok rahatlatıcı bir sürpriz olmuştur. İki elçi bir süre Uzun Hasan'ın yanında ve onun ordusunda kalmış, daha sonra Contarini, görevini başaramamanın verdiği gönülsüzlükle 1475'in Haziran ayında Tebriz'den yola çıkarak Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinden ülkesine geri dönmüştür. Kendisi sürekli korku içinde olduğu için mümkün olduğunca kaldığı yerlerden dışarı çıkmaya da onun seyahatnamesi Osmanlılar ve Akkoyunlular arasındaki savaşın Venedik cephesini aydınlatmanın yanında, Otlukbeli Savaşı'ndan sonra Uzun Hasan'ın durumu ve dönemin ticaret güzergâhları ve ticari yaşamı konusunda önemli bilgiler vermektedir.¹⁸²

41. Giosafat Barbaro (Viaggidi Giosafat Barbaro)

Venedikli bir tüccar ve meraklı birisi olan Giosafat Barbaro 1436 yılında, o dönem Cenevizlilerin yönetiminde bulunan Tana'ya (Azak) gitmiş ve burada yaklaşık olarak 16 yıl kalmıştır. Kendisi bu sürede Tatarlar olarak anılan Moğollara, Osmanlıların Karadeniz'deki faaliyetlerine, Kazan, Kırım ve Astrahan hanlıkları arasındaki çekişmeye tanıklık etmiştir. Özellikle içinde yaşadığı Tatarların yaşamına dair anlattıkları dikkat çekicidir. Kendisi 1452 yılında ülkesine geri dönmüş, 1474'te bu sefer elçi olarak Akkoyunlulara gönderilmiştir. Barbaro, Contarini ve Zeno'nun aksine, güney yoluyla gönderilmiştir. Kendisi, Osmanlılara karşı kullanılmak üzere Akkoyunlulara gönderilen ateşli silahlar, mühimmat ve bunların kullanılmasını öğretecek subaylarla beraber yola çıkmıştır. Bunların Karaman limanlarında Akkoyunlulara teslimi planlanmış, Osmanlıların Karamanoğlu topraklarını ele geçirmesi üzerine bu plan suya düşmüştür. Buna rağmen Barbaro bir sufi kılığında yoluna devam etmiş ve Tebriz'e ulaşmıştır. Onun Akkoyunluların yönetiminde olan şehirler ve Tatarlara dair verdiği bilgiler son derece önemlidir. Yazdıkları ondan önce buraya gelen Ruy Gonzales de Clavijo ile kıyaslanabilir niteliktedir. Son derece dikkatli bir gözlemci olan Barbaro, Uzun Hasan'ın ordusundaki askerleri dahi saymış, mühimmatları, nasıl hareket ettikleri vs. gibi konulardan çok kesin gözlemler yapmış ve bunu eserine kaydetmiştir. Bununla beraber o da aynı Contarini gibi Uzun Hasan'ı bir kez daha Osmanlılara saldırmaya ikna edememiş, Akkoyunlulardan ayrıldıktan sonra Halep ve Beyrut Limanı üzerinden 1478'de ülkesine geri dönmüş, 1494'te de hayatını kaybetmiştir.¹⁸³

¹⁸² Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde..., s. 3-9.

¹⁸³ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, 3. bs., çev. ve not. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. VII-XV.

42. Arnold von Harff (*Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*)

Arnold von Harff 1471'in sonlarında doğmuştur ama hayatının ilk dönemlerine dair hiçbir şey bilinmemektedir. Bununla beraber seyahatnamesinden anlaşılabilmesine göre yaşının ötesinde bir zekâyâ sahip, cesur ve kararlı bir gençtir. Başka insanları gözlemlene ve aralarındaki farklılıkları tespit etme yönünde bir yeteneği de vardır. Kendisinin giriştiği büyük yolculuk, hiç şüphesiz büyük bir zenginlik gerektirmektedir ki zaten o, daha doğrusu ailesi de böyle bir servete sahip olmuştur. Zira hac amacıyla çıktığı seyahatinden geri döndükten sonra miras ve satın alma yoluyla mülkü daha da çok artmıştır. Bir amcası ona Lövenich yakınındaki Nierhoven Kalesi'ni devretmiş ve diğer gayrimenkuller de babasının ölümüyle Arnold von Harff'a geçmiştir. Kendisi 1504'te Margarethe von dem Bongart ile evlenmiş, bu esnada amcasının ardından irsi olarak Gelders Sarayı'ndaki Teşrifatçılık makamına alınmış ama bu makamda çok uzun süre kalmamıştır. Zira 1505'te hayatını kaybetmiş ve Aachen yakınındaki Lövenich Kilisesi'ne defnedilmiştir. Arnold von Harff, yolculuğuna yirmi beş yaşında, 1496'nın Kasım ayında başlamış ve 1499'un Ekim veya Kasım ayında Köln'e geri dönmüştür. Almanya'dan başladığı yolculuğuyla önce İtalya'ya oradan Venedik ve deniz yoluyla İskenderiye'ye geçmiş, Kahire'yi ve Sina Dağı'nı ziyaret etmiş, deve üstünde Arabistan çöllerini aştıktan sonra, anlattıkları doğru kabul edilirse, Aden'de gemiyle Sokotra Adası'na uğramış, Hindistan, Madagaskar, Doğu ve Orta Afrika'yı ziyaret etmiştir. Bunun ardından tekrar Kahire'ye gelmiş, Kutsal Topraklar'da bulunmuş, Anadolu'ya giriş yaparak İstanbul'u da gördükten sonra kara yoluyla Avrupa üstünden Compostella'ya, Paris'e uğramış ve nihayetinde de Köle'ye gelmiştir.¹⁸⁴

Arnold von Harff, kitabının büyük kısmını kapsayan, Ortaçağ İslam dünyası hakkında ve özellikle de daha Mısır yolunda karşılaştığı Türkler hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bununla beraber Mısır'daki Memlük Devleti'nden başka Türkler hakkında anlattıkları, Anadolu coğrafyasında o dönem bulunan Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgilidir. Zira o Türklerle Rumları birbirinden ayırt etmek için onların sakallarını nasıl kestğini, kılık kıyafetlerinin nasıl olduğunu anlatmakla kalmamış, bir de bunların kendi tarafından çizilen resimlerini kitabına eklemiştir. Hem Kahire'de hem de İstanbul'da kendisini, o dönem İslam coğrafyasında serbestçe dolaşma hakkı bulunan Venedikli tüccarlardan biri olarak tanıtmayı, ne kadar akıllı biri olduğuna işaret etmektedir. Seyahatnamesinin en önemli özelliklerinden birisi de uzman bir dilbilimci olan Arnold von Harff'ın yol üstünde karşılaştığı diller hakkında bilgiler vermesidir. Seyahatinde Arapça, Türkçe vs. gibi dillerde duyduğu sözcüklerin nasıl okunduğunu, bu dillerdeki bazı sözcüklerin Almanca ne demek olduğunu açıklayan küçük birer sözlükçeyi dahi tablo halinde eserine kaydetmiş ve böylece erken dönem Osmanlı Türkçesiyle ilgili olmak üzere önemli transkripsiyon örneklerini yazıya geçirmiştir.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Arnold von Harff, *The Pilgrimage of Arnold von Harff Knight*, çev. Malcolm Letts, Hakluyu Society, Londra 1946, s. XIII-XIV.

¹⁸⁵ Harff, *a.g.e.*, s. 107, 113, 121, 129-133, 244-245; Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, "Arnold von Harff'ın (1471-1505) Kutsal Topraklara Seyahati ve Türk-İslam Dünyasına Dair İzlenimleri", *Geçmişten Günümüze*, s. 107-113.

Sonuç

Seyahatnameler, bazen sadece yolculuk yapmış olmak için, bazen de belirli bir görev ve hedef çerçevesinde yola çıkan kişilerin, bu yolculuklarını anlattığı eserlerdir. Bu türdeki eserlerde anlatılanlar sadece seyyahların şahit ettiği olaylarla kalmamış ve onlar, görmedikleri halde etraflarındakilerden duydukları olaylar ve insanlara dair de seyahatnamelerinde bilgiler vermişlerdir. Bundan dolayı bu tür eserler tarih araştırmaları için birinci elden kaynak niteliğini taşımaktadır. Fakat dikkat edilmesi gereken nokta, seyahatname türü eserlerin, neredeyse diğer tüm tarih kaynakları için geçerli olduğu üzere sıkı bir eleştiri ve incelemeye tabi tutulması gerekliliğidir. Çünkü doğal olarak seyyahlar, efsanevi olayların yanında, eserlerine içinde yetiştikleri ulus ve kültürün izlerini de yansıtmıştır. Yapılan çalışmalarda bu durum muhakkak göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu çalışmada ele alınan ve iki kardeş ulus hakkında bilgi veren seyahatnamelerin dönemleri hem Türk hem de Moğol tarihleri için oldukça önemli bir zamandır. Çünkü bu dönem Türklerin Müslüman olmaya başladığı dönemdir. Dolayısıyla onlar hakkında bilgi veren seyyahlar bu geçiş sürecini birebir görmüş, şahit oldukları değişim sürecini farkında olarak veya olmayarak eserlerine kaydetmiştir. Moğollar için ise bu dönem onların Cengiz Han sayesinde kabile kavgalarını sona erdirdikleri, tam anlamıyla bir Moğol ulusuna haline geldikleri ve dünyanın en büyük imparatorluklarından birini kurdukları dönemdir. Aynı zamanda, incelenen sürecin sonlarına doğru batıya gelen Moğolların, zaman içinde Moğol kimliklerini kaybederek Türk kimliği kazanmış olmaları, yani Türkleşmeleri de seyahatnamelerde izlenen önemli bir gelişmedir.

Kaynaklar

- “Heroic Flags of the Middle Ages: The Geography of the Earth as Known in Medieval Times, Symbolized in 96 Historic Standards”, *National Geographic Magazine*, Sayı: 32, 1917.
- “İbn Sa’id”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, Kısım: 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987.
- ACAR, Serkan: “Rusya’dan Hindistan’a Bir Sergüzeşt: Afanasiy Nikitin ve Seyahatnamesi”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 36, Kış 2013.
- AĞARI, Murat: “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya’kubi ve İstahri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 34, Erzurum 2007.
- AHMAD, Sayyid Maqbul: “Coğrafya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VIII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1993.
- AKGÜN, Ömer Faruk: “Kaşgarlı Mahmud”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXV, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2002.
- ALIEV, Saleh Muhammedoğlu: “İbn Fadlân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1999.
- ALİYAZICIOĞLU, Zeynep İnan: “Arnold von Harff’in (1471-1505) Kutsal Topraklara Seyahati ve Türk-İslam Dünyasına Dair İzlenimleri”, *Geçmişten Günümüze Seyahat Edebiyatı: (4. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 24-25-26 Nisan 2019)*, yay. haz. Emine Gürsoy Naskali, Elginkan Vakfı, İstanbul 2019.
- Anonim Haçlı Tarihi*, çev. Ergin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Anonymi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum*, ed. Beatrice A. Lees, Clarendon Press, Oxford 1924.
- AVCI, Casim: “Mes’ûdî, Ali b. Hüseyin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2004.

nümüne Seyahat Edebiyatı: 4. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 24-25-26 Nisan 2019, yay. haz. Emine Gürsoy Naskali, Elginkan Vakfı, İstanbul 2019, s. 604-610, 618.

_____ : “Yâkut el-Hamevi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLIII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2013.

AZAMAT, Nihat: “Nâsır-ı Hüsrev”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2006.

BARBARO, Josaphat: *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, 3. bs, çev. ve not. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Beauvais'li Vincent, *Speculum Historiale*.

BEAZLEY, Charles Raymond: “Monte Corvino, Giovanni di”, *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs., Vol: XVII, The Encyclopaedia Britannica Company, New York 1911.

_____ : “On a Hitherto Unexamined Manuscript of John de Plano Carpini”, *The Geographical Journal*, C: 20, S: 6, New Jersey 1902.

_____ : “Andrew of Longjumeau”, *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs., Vol: I, The Encyclopaedia Britannica Company, New York 1910.

_____ : “Jordanus”, *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs., Vol: XV, The Encyclopaedia Britannica Company, New York 1911.

BELKOV, Gregory: *The Journey Beyond Three Seas of Afanasij Nikitin in A.D. 1466-1472*, British Columbia Üniversitesi Slav Çalışmaları Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Vancouver 1950.

BERTHELIS, Evgenii Eduardoviç: “Nâsır-ı Husrev”, *İslam Ansiklopedisi*, C: IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964.

BLACHÈRE, Régis: “Yakut Rûmî”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986.

BOYLE, John Andrew: “The Journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the Court of the Great Khan Möngke”, *Central Asiatic Journal*, C: 9, S: 3, 1964.

BRETSCHNEIDER, Emil: *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources: Fragments Towards The Knowledge Of The Geography and History of Central and Western Asia From The 13th To The 17th Century*, Vol. I, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., Londra 1910.

BROCKELMANN, Carl: “Mes'ûdi”, *İslam Ansiklopedisi*, 3. bs., C: VIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.

_____ : “Mis'ar”, *İslam Ansiklopedisi*, 3. bs., C: VIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.

BUDAK, Muhammed Ali: “Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti'nin Eğitim ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa'ya Katkıları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 23, Isparta 2016.

BUDAK, Mustafa: “Cemâl-i Karşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: VII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1993.

BYRON, Edward Williams ve Henry Yule: “Mandeville, Jehan De”, *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs, Vol: XVII, The Encyclopaedia Britannica Company, New York 1911.

CARNOTENSIS, Fulcherius: *Kudüs Seferi (Kutsal Toprakları Kurtarmak)*, çev. İcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

CARPINI, Plano: *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları, çev. Ankhbayar Danuu, yay. haz. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

CHAN, Hok-Lam: “A Recipe to Qubilai Qa'an on Governance: The Case of Chang Te-hui and Li Chih”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, C: 7, S: 2, 1997.

CHIH-CH'ANG, Li: *The Travels of an Alchemist*, çev. Arthur Waley, George Routledge & Sons, Londra 1931.

CHO, Yong-Seong: *Wu-K'ong Seyahatnamesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.

CH'UN, Ch'ang: *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı*, 2. bs., çev. Gülşah Hasgüçmen, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

CLAVIJO, Ruy Gonzales de: *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkand'a Seyahatler*, çev. Zeynep Ertan, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.

_____ : *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to The Court of Timour at Samarcand, A.D. 1403-6*, çev. Clements Robert Markham, Hakluyt Society, Londra 1859.

CÜBEYR, Muhammed b. Ahmed b.: *The Travels of Ibn Jubayr*, çev. Ronald Joseph Callender Broadhurst, The Camelot Press, Londra 1952.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin: *Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri*, Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1995.

ÇAVUŞDERE, Serdar: *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone de Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007.

ÇETİNEL, Hasan: “İbn Said El-Mağribî'nin Kitâb El-Coğrafyası'ndan Anadolu'ya Dair Anekdotlar”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 48, Aralık 2019.

de la BROQUIÈRE, Bertrandon: *Bertrandon de la Broquière'in Denizasır Seyahatî*, ed. Charles Schefer, çev. İhan Arda, haz. Muhittin Salih Eren, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

Ecâ et-Türki, Muhammed b. Mahmud b.: *İbn Eca Seyahatnamesi*, çev. Mehmet Şeker, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018.

el-GIRNÂTÎ, Ebü Hâmid Muhammed: *Girnatî Seyahatnamesi (Tuĥfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'cab)*, 2. bs., haz. ve çev. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

_____ : *Tercüme-i Tuĥfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'cab: Girnatî Seyahatnamesi*, haz. Sadık Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2015.

el-MUKADDESÎ, Muhammed b. Ahmed: *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekasim)*, çev. Durmuş Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

el-TACİR, Süleyman: *Doğu'nun Kalbine Seyahat*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

ERGÜVEN, İsmail Hakkı: *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (Metin Çevirisi ve Değerlendirme)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2011.

ERKOÇOĞLU, Fatih: *Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2018.

FA-HIEN, *A Record of Buddhistic Kingdoms*, çev. James Legge, Clarendon Press, Oxford 1886.

Felix Fabri, çev. Aubrey Stewart, Vol. 1, Part 1, Palestine Pilgrims' Text Society, Londra 1896.

FRANCE, John: *A Critical Edition of the Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem of Raymond of Aguilers*, Nottingham Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Nottingham 1967.

GROUSSET, René: *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. Mehmet Reşat Uzman, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1980.

GUZMAN, Gregory G.: “Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal”, *Speculum*, C: 46, S: 2, 1971.

GÜZEL, Fatih: “Moğol İstilasında Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Rolü”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C: 4, S: 1, İstanbul 2015.

HARMAN, Ömer Faruk: “Hac”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIV, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996.

HARTIG, Otto: “Pordenone, Odoric of”, *The Catholic Encyclopedia*, Ed. Charles G. Herbermann vd., C: XII, The Encyclopedia Press, New York 1913.

İbn BATTÛTA TANCÎ, Ebu Abdullah Muhammed: *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 2. bs., çev. inc. ve not. A. Sait Aykut, C: I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

İbn CÜBEYR, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, 3. bs., çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.

İbn FAZLAN, *Seyahatname*, 2. bs., çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.

İbn HALDUN, *Mukaddime*, 7. bs., C: 1, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

İbn HAVKAL, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

İSTAHİRÎ, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.

İZGİ, Özkan: *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

JOINVILLE, Jean de: *Bir Haçlının Hatıraları*, 2. bs., çev. Cüneyt Kanat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

JORDANUS, *Mirabilia Descripta: The Wonders of the East*, çev. Henry Yule, Hakluyt Society, Londra 1863.

KAÇALİN, Mustafa Sinan: “Divanü Lügati't-Türk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: IX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1994.

KAHRAMAN, Ömer: *Geste de Louis VII Adlı Fransız Haçlı Kaynağında Türkler ve Türkiye*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2020.

KARAARSLAN, Nasuhi Ünal: “İbn Cübeyr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1999.

KAVAS, İslam: “Üçüncü Haçlı Seferi'nde Türk İmgesi: Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi Örneği”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 7, S: 1, 2019.

KING, Matthew LaBarge: *We're on a Mission from God: A Translation, Commentary, and Essay Concerning The Hierosolymita by Ekkehard of Aura*, Washington Üniversitesi Tarih Bölümü Basılmamış Bitirme Tezi, Washington 2011.

KOÇAK, İnci: “Mis'ar b. Mühelhil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2005.

Korykoslu Hayton: *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

KÖK, Bahattin: “Mevdüd b. İmâdüddin Zengî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2004.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad: "Avfi", *İslam Ansiklopedisi*, 5. bs., C: II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.

KÜÇÜKSİPAHIOĞLU, Birsal: "Birinci Haçlı Seferi'nin Bir Görgü Tanığı: Raimundus Aguilers", *Tarih Dergisi*, S: 41, 2005.

LUTRELL, Anthony: "Timur's Dominican Envoy", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, Ed. Colin Heywood ve Colin Imber, The Isis Press, İstanbul 1994.

Macaristanlı György: *Türkler-Türklerin Geleneği, Göreneği ve Hinlikleri Üzerine Bir İnceleme*, çev. Lale Aslan Özcan, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2009.

MAUMGARTNER, Ingrid: "Conti, Niccolo Dei", *Literature of Travel and Exploration*, C: 1, (Ed. Jennifer Speake), Fitzroy Dearborn, New York 2003.

Mesüdi: *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

_____: *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, 4. bs., çev. Durmuş Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.

MINORSKIY, Vladimir Feodoroviç: "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C: 12, S: 2, 1948.

MONTE CRUCIS, Ricoldus de: *Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291*, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

NAKKAŞ, Gıyaseddin: *Hitay Sefaretnamesi*, haz. Betül Mutlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Nâsir-i Husrev: *Sefername*, çev. Abdülvehhab Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.

NICHOLSON, Helen: *Chronicle of the Third Crusade: A Translation of the Itinerarium peregrinorum et gesta Regis Ricardi*, Routledge Publishing, New York 2016.

NİKİTİN, Afanasiy: *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, çev. Sercan Acar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

O'DOHERTY, Marianne: *Eyewitness Accounts of 'the Indies' in the Later Medieval West: Reading, Reception, and Re-use (c. 1300-1500)*, Leeds Üniversitesi Ortaçağ Çalışmaları Basılmamış Doktora Tezi, Leeds 2006.

Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, 2. bs., der. ve çev. Yusuf Ziya Yörükân, Ötügen Neşriyat A.Ş., İstanbul 2013.

Ortaçağda İki Yahudi Seyyahnın (Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia) İslam Dünyası Gözlemleri, çev. Nuh Arslantaş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2009.

ÖZCAN, Altay Tayfun: "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 33, S: 55, 2014.

ÖZDEMİR, Mehmet: "Ebû Hâmid el-Gırnâti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: X, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1994.

ÖZERDİM, Muhaddere Nabi: "Acaib-ül-letâif (Hitay Sefaretnamesi) İle Çin Kaynakları Arasında İlişi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: 8, S: 3, 1950.

PEACOCK, Andrew Charles Spencer ve Sara Nur Yıldız: "Giriş", *Anadolu Selçuklular-Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, ed. Andrew Charles Spencer Peacock ve Sara Nur Yıldız, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

PEGIOTTI, Francesco Balducci: *La Pratica Della Marcatatura*, ed. Allan Evans, The Medieval Academy of America, Cambridge, Massachusetts 1936.

PIAN DEL CARPINE, Giovanni da: *The Story of The Mongos Whom We Call The Tartars*, çev. Erik Hildinger, Branden Publishing, Boston 1996.

Pilgrimage of S. Silvia of Aquitania to The Holy Places, çev. John H. Bernard, Palestine Pilgrims' Text Society, Londra 1891.

POLGAR, Nataša: "Joinville: A Hagiographic Story About Oneself And About The Other", *Narodna Umjetnost: Hrvatski Časopis za Etnologiju i Folkloristiku*, C: 45, S: 1, 2008.

POLO, Marco: *Dünya'nın Hikâye Edilişi*, çev. Işık Ergüden ve Z. Zühre İlkelen, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014.

ROSSABI, Morris: *Kubilay Han'ın Seyyahı: Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, çev. Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

RUBENSTEIN, Jay: "What is the Gesta Francorum and Who was Peter Tudebode?", *Revue Mabillon*, S: 16, 2005.

RUBRUCK, William of: *The Journey to the Eastern Parts of the World 1253-55*, çev. ve ed. William Woodville Rockhill, The Hakluyt Society, Londra 1900.

RUBRUK, Wilhelm von: *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, 2. bs., çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.

SAINT QUENTIN, Simon de: *Bir Keşişin Anılarından Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Eren-diz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006.

SAINSBURY, George: "Joinville, Jean, Sire de", *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs., Vol: XV, The Encyclopaedia Britannica Company, New York 1911.

SARUHAN, Erdoğan: *III. Haçlı Seferinin Temel Kaynağı: Ansbertus Historia De Expeditiona Friedrici Imperatoris*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2020.

SAYAR, Süleyman: "Makdisi, Mutahhar b. Tâhir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXVII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2003.

SCHEFFER, Lia: "A Pilgrimage to the Holy Land and Mount Sinai in the 15th Century", *Zeitschrift Des Deutschen Palästina-Vereins*, S: 102, 1986.

SCHILTBERGER, Johannes: *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, 2. bs., çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

SERTKAYA, Sema: *15. Yüzyıl İtalyan Seyyahlarının Gözüyle İran*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, 3. bs., çev. ve not. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

SONTAG, Richard Marton: *Chang Te-hui and His Journey to Qaraqorum at the Summons of Qubilai Qan*, Arizona Üniversitesi Doğu Çalışmaları Fakültesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1978.

Sultaniyeli Johannes: *Timur'un Sarayında*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

SÜMER, Faruk: "Türkmenler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012.

ŞAKIROĞLU, Mahmut H.: "Giovanni Maria Angioiello", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: III, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991.

ŞEŞEN, Ramazan: "İbn Havkal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1999.

ŞEŞEN, Ramazan: *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

_____ : *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

TAFUR, Pero: *Pero Tafur Seyahatnamesi*, çev. Hakan Kılınc, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.

TAFUR, Pero: *Travels and Adventures 1435-1439*, çev. Malcolm Letts, George Routledge & Sons, Londra 1926.

The Crusade of Frederick Barbarossa, çev. Graham Alexander Loud, Routledge Publishing, New York 2016.

The Gesta Tancredi of Ralph of Caen-A History of the Normans on the First Crusade, çev. Bernard S. Bachrach and David S. Bachrach, Routledge Publishing, New York 2016.

The Itinerary of Bernard The Wise and How The City of Jerusalem is Situated, çev. John H. Bernard, Palestine Pilgrims' Text Society, Londra 1893.

Theodosius, Çev. John H. Bernard, Palestine Pilgrims' Text Society, Londra 1893.

TOGAN, Zeki Velidi: "İbn Fâdlan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, 1. Kısım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987.

TOLMACHEVA, Marina: "İstahri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXIII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2001.

TOLMACHEVA, Marina: "Makdisi, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXVII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2003.

TOPRAK, Mehmet Faruk: "Yakût el Hamevi'nin *Mu'cemu'l-Buldân* Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış", *EKEV (Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı) Akademi Dergisi*, S: 21, 2004.

TOUATI, Houari: *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, 2. bs., çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul 2016.

USLU, Recep: "İbn Said El-Mağribi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1999.

Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri, 3. bs., çev. ve not. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.

Van ARENDONK, Cornelis: "İbn Havkal", *İslam Ansiklopedisi*, C: V, 2. Kısım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987.

Von HARFF, Arnold: *The Pilgrimage of Arnold von Harff Knight*, çev. Malcolm Letts, Hakluyt Society, Londra 1946.

Würzburg, John of: *Description of The Holy Land*, Çev. Aubrey Stewart, Palestine Pilgrims' Text Society, Londra 1890.

YAZICI, Hüseyin: "Seyahatname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2009.

YAZICI, Tahsin: "Avfi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IV, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991.

YILDIZ, Mukadder: *Fulcherius Carnotensis Birinci Haçlı Seferi Vakayinamesi (Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.

YULE, Henry ve Charles Raymond Beazley: "Marignolli, Giovanni de", *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs, Vol: XVII, The Encyclopaedia Britannica Company, New York 1911.

YULE, Henry: *Cathay and the Way Thither*, C: II, The Hakluyt Society, Londra 1913.

Extended Abstract

An Annotated Bibliography Attempt: 10th - 15th Century Travelers And Their Travelogues Who Give Information About Turkic And Mongolic Peoples

Turks and Mongols are two brotherly nations that are very important in world history and are unlike any other. Emerging from the Asian steppes, they played undeniable roles in the past of humanity and left undeniable traces. One of the biggest factors that make these nations, which have such a great influence, to be like this, lies in the culture they have. For those who do not understand the brutality of the geography in which they grew up and lead their lives, especially the Mongols were mostly seen as enemies of civilization and the success achieved by Genghis Khan, who helped them establish the greatest empire in the world, and the factors that provided it were ignored. Turks, another nation that emerged from the steppes of Asia like the Mongols, proving their number, frequently migrated from their homeland Central Asia for various reasons and established deep-rooted states in the places they went to in a short time. The most important factor of this situation, which is an indicator of their organizational and disciplinary characteristics, is undoubtedly related to the culture they have. Travelers come first among those who personally saw the reflection of this culture and later wrote it down. Because these people, who traveled with various attributes and purposes, carefully recorded events that were familiar to them and especially strange to them. In this study, travel books, which are the primary sources to be used to reveal the culture of a society, were examined and the social and economic conditions of the Mongols and Turks between the 10th and 15th centuries were tried to be shown. Since the period examined was the period when Turks began to become Muslims, the change they went through during this period was also reflected in the narratives of travelers who saw them personally. In this way, it has been tried to reveal what kind of changes occurred in the lives of Turks both before and after they became Muslims. However, as the travel books examined reveal, understanding this period is possible by examining various works written in more than one language. The period examined in the study is also the period when the Great Mongol Empire both emerged and began to dissolve. It was only thanks to Genghis Khan that the Mongols achieved such a great success. Because he put an end to the conflicts between the Mongols and established a great empire based on merit. This empire, of course, attracted and frightened the attention of Europeans, and they sent missionary ambassadors to get to know these new people who were strangers to them and, if possible, to make them Christians. Considering the records of these ambassadors who went at first and those who passed through their lands during the period when the Mongols began to dissolve, it was vividly observed that almost all of the Mongols who came to the west lost their identity and became Turkish by converting to Islam. The travelers, who witnessed the social life of the Turks and Mongols and gave detailed information on this subject, were content with giving more irregular and scattered information when it came to economic activity. When the travelers recounted events, they did not understand and were foreign to them, they recorded them as they were, whether good or bad by nature. It should not be forgotten that they are photographers who take photos of the moment they are in. In other words, although they described the events they saw in a very detailed and accurate way, it should not be overlooked that there is also the possibility of generalizing exceptional events. Therefore, these works, which should be as reliable as other historical sources, should be subject to careful criticism like other historical sources and should be compared with other sources as much as possible. The traveler himself is very important in this regard, he plays a major role in the first place, and the best example to be given is the travel books of Jewish travelers. Because they gave very important information about the Jews, especially their population and profession, in the places they went, but they did not see the need to talk about other things. In addition, in some travel books, events that have never existed and have legendary qualities are also described, and worse of this, some real events are distorted, so it has become difficult to

determine where the truth ends and where the lie begins. The importance of travel books is mainly proportional to the chronology. In other words, travel books at the beginning of the period researched are invaluable compared to the sources at the end of the period studied. Because only Ibn Fadlan's travel book is one of the only sources available on the subjects of Bulgars, Oghuzs and Khazars. However, in the Ankara War at the beginning of the 15th century, only Johannes Schiltberger gave the existence of elephants in Timur's army. In addition, all the travel books that mention the Mongols, especially those belonging to the founding period of the Mongol Empire, have a great importance and place in the enlightenment of Mongolian history. How and under what conditions they united, established a great empire, and what happened after that, can be revealed by these travel books.

MOĞOLLARDA KEMİK (İSKELET) YAKMANIN İNANÇ BOYUTU VE ETKİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Recep YAŞA*

Öz

Moğollardaki dini inanca göre ölümsüz olan ruh, kemiklerde bulunmaktadır. Bu sebeptendir ki, aralarında Moğolların ve Türklerin bulunduğu bazı kavimlerde kemik, kutsal bir nesne olarak telakki edilmiş ve kemikler titizlikle korunmuştur. Bu telakkinin, temelinde yeniden dirilişin kemiklerde meydana geleceğine dair olan inanç yatmaktadır.

Bu inancın etkisiyle hareket eden Moğollar, düşmanlarının kemiklerini mezarlarından çıkararak yaktıklarına dair Tarihi Kayıtlar bulunmaktadır. Cengiz Han'ın "Batı Seferi" sırasında Merv'de Sultan Sancar'ın, Gazne'de Sultan Mahmud'un mezarları açılarak çıkan kemikleri yakılmıştır. Aynı şekilde Sultan Muhammed Harezmşah'ın Erdehin'deki mezarı açılarak çıkan kemikleri yakılmak üzere Ögedey Kaan'a gönderilmiş ve onun fermanıyla yakılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kemik, Cengiz Han, Sultan Muhammed Harezmşah, Sultanı Sancar ve Sultan Mahmud.

The Faith Dimension And Effects Of Cremation Of Bones In The Mongols

Abstract

Mongols supposedly believe that immortal soul exists in bones. For this reason, in some hordes, including Mongols and Turks, bones were considered as sacred object and they were carefully preserved. The main motive of this faith is the belief that resurrection take place in bones.

Various historical documents record that Mongols, under the influence of this faith, exhumed the bones of their enemies from their graves and burned them. During Genghis Khan's "Western Expedition", the bones of Sultan Sanjar in Marv and Sultan Mahmud in Ghazna were exhumed and burned. Likewise, the tomb of Sultan Muhammad II of Khwarezm was opened in Erdehin and his bones were sent to Ogodei Khan and burned with his decree.

Keywords: Bone, Genghis Khan, Sultan Muhammed Khwarzmshah, Sultan Sajar, Sultan Mahmud.

Geliş Tarihi: 01 Nisan 2021 - Kabul Tarihi: 03 Mayıs 2021.

Atıf Bilgisi: Recep Yaşa, "Moğollarda Kemik (İskelet) Yakmanın İnanç Boyutu ve Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 253, İstanbul 2021, s. 309-322.

* Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ryasa@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1388-483X.

Moğollar, Asya'nın tamamını, Rusya ve Bulgaristan ile Macaristan sınırlarına kadar Avrupa'daki daha pek çok bölgenin yönetimini ve zenginliğini ele geçirmişlerdir. Ancak bu durum Moğolistan'ın kendine mahsus dini geleneklerini, hem de dini karakterlerini değiştirememiştir. Moğollar, Moğol yasası ve dini geleneklerine göre, fethettikleri ülkelerde düşmanın toprakla ilişkisinin sonsuza dek kesilmesinde, atalarının uyguladıkları geleneğe bağlı kalmışlardır. Bu geleneklerden biri de düşmanlarının kemiklerinin (iskeletin) mezarlarından çıkarılarak ateşte yakılması meselesidir. İşte biz “*bu makalemizde*”, Moğollarda kemik yakmanın inanç boyutunu ve Moğol istilası sırasında mezarlardan kemikleri çıkarılan bazı Türk hükümdarlarının neden yakıldığı veya yakılmak istendiği olgusunu irdelemeye çalışacağız.

Bilindiği üzere, Moğollar her ne kadar kendilerine özgü kırsal-göçebe yaşam tarzlarını geliştirseler de yerleşik düzene geçemediklerinden, diğer medeniyet olgularından yoksun kaldılar. Misyonerlerin yakındaki Türk boyları arasında Hristiyanlığı ve Budizm'i yaymaları, Moğollar üzerinde hiçbir etki yapmadı. Doğa olaylarını ve doğal nesnelere kutsal sayan eski inançlarını, Şamanizm'i hiçbir zaman terk etmediler.¹

Moğollar, canlı ve cansız bütün varlıkların bir canı ve ruhu olduğuna inanırlardı. Varlıklar, görünüşte cansız olsa bile, ona can veren bir “*hâkim sahibi*” vardı. Onlara göre her şey, yani kaya, dağ, ot, çiçek, kemik veya insan eliyle yapılmış nesnelere içlerinde çok özel bir töz, bir varlık ve bir ruh taşımaktaydı. Bu da bu varlıkların yaşamını ve hareket etmesini sağlamaktaydı.² Burada “*ruh*” ne tin, ne şeytan, ne de Tanrı idi. Görünmez bir madde olmakla birlikte, belirsiz, kişilik atfedilmeyen ve bununla birlikte irade sahibi bir şeydi. Ruh somut bir nesneye nüfuz ederek ona kendi özel gücünü vermekteydi.³

Esasen Şamanist Altaylıların nazarında, insan ceset ve candan ibaretti. Ceset de et, kemik ve kandan (kijinin edi, söögi, kanı) ibaretti.⁴ Kan gibi, kemikler de kutsalı içermekteydi.⁵ Bu bakımdan eski Moğolların dostluk (anda) törenlerinde uygulanan ritüellerden biri de kemikti. Moğollarda iki kabileye mensup olan şahıslar kendi aralarında dostluk ittifakı yaptıklarında mutlaka birbirleriyle karşılıklı olarak hediye alıp verirlerdi. Hediyelenmeden sonra da kemiğin sihirli değeri vasıtasıyla iki şahıs birbirleriyle dost (anda)⁶ olurdu.⁷

¹ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2014, s. 47; John Man, *Cengiz Han, Yaşamı Ölümü ve Yeniden Dirilişi*, Çev. İsmail Tulçalı, İstanbul 2004, s. 72.

² Jean Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev. Aykut Kazancıgil - Lale Arslan, İstanbul 2005, s. 31-32; Wendy James, *Törensel Hayvan*, Çev. Sevda Çalışkan, İstanbul 2013, s. 154; Nevill Drury, *Şamanizm*, Çev. Erkan Şimşek, İstanbul 1996, s. 22.

³ Max Weber, *Din Sosyolojisi*, Çev. Latif Boyacı, İstanbul 2012, s. 87.

⁴ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, s. 421.

⁵ Jean Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1999, s. 126-127.

⁶ Anda terimi Türk lehçelerinden ancak Kırgızca'da dünür kelimesiyle birlikte “*kuda +anda = kudanda*” (= dünür + kardeş), Kırgız - Kazakça'da “*kudandaltı*” (=dünür olanlar) şeklinde muhafaza edilmiştir. İnan, *a.g.e.*, s. 325.

⁷ Evlatlık edinme törenlerinde çocuğa kurbanlığın aşıkli kemiğinin verilmesi, kabileye alınan yabancı ile cedd-i âlâyı barıştıran sembolüdür. Yakutlarda düşman kabilelere barıştırdıkları zaman aşıkli kemik yabancı misafirlere verilir. Ekzogami yasasına bağlı kalan Başkurt boylarında bu ke-

Moğolların Gizli Tarihi'nde, Temuçin (Cengiz Han) ile Camuha'nın ilk dostluklarını şöyle anlatmaktadır: *"İlk defa aralarında dostluk (anda) kurdukları zaman Temuçin on bir yaşında idi. O zaman Camuha, Temuçin'e karaca bacağından elde edilmiş bir oyun kemiği (aşık) vermiş, Temuçin'de, içine kurşun dökülmüş başka bir oyun kemiği (aşık) almış ve bu suretle dost olmuşlardı."*⁸ Dahası Camuha öldürülmeden önce Cengiz Han'dan ölümüyle ilgili birtakım isteklerde bulunması, kemiklerin kutsallığını ve gücünün çok daha açık bir şekilde ifade etmekteydi: *"Beni kanımı dökmeden öldür. Beni öldür ve kemiklerimi yüksek bir yere göm. Böylece torunlarını sonsuza dek koruyabileyim."*⁹ Herhalde burada düşman kanının akıtılmaması ve kemiklerin kırılmadan gömülmesinin nedeni, Camuha'ya duyulan saygı değil, gücünün korunması idi.

Bununla birlikte, kemikler Şamanizm'in temel kavramını teşkil eden tekrar doğuşa imkân verdiğinden,¹⁰ kemik yapısı canlının "ta" kendisiydi. Esasen kemikler, canlıyı geçmişe ve geleceğe bağlayan bir güçle donatılmıştı.¹¹ Bu nedenle, ölü bir insan ve hayvanın toprak üstündeki varlığını devam ettirebilmesi veya tekrar dünyaya gelmesi için kemiklerinin hiçbirinin kaybolmaması veya kırılmaması gerekliydi.¹² Nitekim kemiklerin oluşturduğu iskeletin daha iyi saklanabilmesi için ölü ya ağaçlar üzerine konur veya eti kemiklerden itina ile ayrılarak çıkarılırdı.¹³ Kemikler imha edilirse, hayvan veya insanın toprakla olan tüm bağları kopacağından dolayı tekrar dirilmesi mümkün değildi. Moğollara göre de ruhun bulunduğu uzuv tesadüfen yaralanacak veya kırılacak olursa insan ölmekteydi.¹⁴ Moğollarda eski bir âdet olan bu olguyu Plano Carpini'den ediniyoruz ki, o Moğollardan bahsederken: *"Yemek için hayvanlardan birini öldürdüklerinde, hiçbir kemiğini kırmıyorlar."*¹⁵ demektedir. Esasen bir insan ve hayvanın tekrar dünyaya gelebilmesi için kemiklerinin hiçbirinin kaybolmamış ve kırılmamış olması olgusu etnografya çalışmaları ile de tespit edilmiştir ki,¹⁶ bu durumda insan ve hayvan aynı düzlemedir.

mik "yeğen"ın (yani kız evladın çocukları) hakkı telaki edilirdi. "Yeğen" ise, ekzogami yasasına göre yabancıdır. Bununla beraber dayı olan kabile üzerinde birçok hakkı vardır. İnan, *a.g.e.*, s. 311.

⁸ *Moğolların Gizli Tarihi (Monghol - Un Niuça Tobça'an) (Yazılıştı: 1240)*, I, Çev. Ahmet Temir, Ankara 1986, s. 52; B.Y. Vladimirtsoy, *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara 1987, s. 95; İnan, *a.g.e.*, s. 328-329.

⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 130-133; Man, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁰ Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İstanbul 1999, s. 189-190; Roux, *a.g.e.*, s. 128; Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara 1990, s. 297-300.

¹¹ J.P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994, s. 136.

¹² İnan, *a.g.e.*, s. 435; J.P. Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, İstanbul 2001, s. 62.

¹³ Folklor metinlerinde de insanın vücudunun değil, kemiklerinin gömüldüğünün sürekli vurgulanması dikkate değer. Folklorlar, ölünün sonraki kaderi için önemli olan muhafazasının, özünün yıkılmaz temeli olarak, insan kemiği üzerine vurgu yapar. Şor destanında *"İhtiyar erkek ve kadının kemiklerini o, birlikte karaçam üzerinde yükseltti. O, altın tabut yaptı, oraya ihtiyar erkek ve kadının kemiklerini yerleştirdi ve karaçamın tepesine koydu."* diye geçmektedir. Andrey Markoviç Sagalavey, *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, Çev. Ali Toraman, İstanbul 2017, s. 144-145.

¹⁴ Sâdettin Buluç, "Şamanizm V", *Türk Amacı*, Ankara 2018, s. 236.

¹⁵ Carpini, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹⁶ Roux, *a.g.e.*, s. 136.

Kuşkusuz kemiğin yaşamsal gücü, kürek kemiğiyle yapılan kehanet törenlerinde de çok iyi bir şekilde göze çarpmaktadır.¹⁷ Tüm dünya hükümdarlarının falcı ve astrologlarına danıştığı bir dönemde, Moğollar da kehanete çok büyük bir önem verdi. Moğollar, söğüt ağacından sopalara ve oklara, âşık kemiği ve zar, rüya yorumu, bağırsak falını uygulamaktaydılar. Ancak bunların arasında kürek kemiği falı, kendisine duyulan güven kadar, sık sık kullanıldığı için de tüm diğer yöntemlerin önüne geçmekteydi.¹⁸ Bu hususta, Kalmuk, Kırgız, Kazak ve Moğollarda çok yaygın olan koç veya koyun kürek kemiği; ya da Koryaklarda fok kürek kemiği ile fala bakma âdetleri dikkat çekmekte idi.¹⁹ Mircea Eliade, bu temayı incelerken, hayvanın kürek kemiğinde yenilenme sürecinde bulunan “*tüm hayatın*” sembolünü gördüğüne işaret etmekte ve bunun Sibirya’ya özgü bir inanç olduğunun da altını çizmektedir.²⁰

Moğollarda görülen insan ve hayvan kemiğiyle ilgili bu tip inançlara ve bununla ilgili geleneklere, Türkler arasında da rastlanmaktadır. Geleneğe göre, Türkler de ölünün kemiklerinin muhafazasına çok önem verirlerdi. Bundan dolayı, Türkistan’da, bilhassa Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan ile Doğu Türkistan bölgelerinde kemik muhafaza kapları (Navs’lar), Kanglılar veya Kengeres Türk toplulukları ve Asya Hunlarıyla başlayarak, Budizm eğilimi gösteren sonraki Türk toplulukları ve devletleri (özellikle Gök-Türkler ve Uygurlar) döneminde imal edildi. Kemiğin kutsallığı ve muhafazası nedeniyle, Buhara hükümdarı Buhâr Hudât öldüğünde, onun adamları etini bedeninden ayırarak kemiklerini Buhara’ya götürdüler.²¹ İbnü’l Esir’in Nasr b. Seyyâr’ın Türgiş lideri Kürsul’ü öldürtmesi münasebeti ile verdiği bilgi de bu konuda dikkat çekicidir: “*Kürsul (Köl-Çur)*²² öldürülünce Türkler onun evlerini yaktılar, kendi kulaklarını kesip saçlarını kazıdılar ve atlarının

¹⁷ Hatta kürek kemiği falı daha sonraki zamanlarda evrensel çapta bir kullanım sahası bulmuştur. A. Vambéry, Orta Asya’ya yaptığı seyahat sırasında bu durumu birebir gözlemlemiştir. Pagan Altaylar ve yarı Müslüman Kırgızlar ilk evvela kesilen bir koyunun kürek kemiğini yerde oluşturulan temiz ve saf “*Keöze Süyeghi*” adlı alev halinde yanan bir ateşin içinde tuttular. Daha sonra dikkatli bir şekilde kemiği yanan ateşin içinden alarak yere koyuldular ve genellikle gri bıyıklı bir kişi olan Baksı (Bakhsi) ya da şarlatan (Kam) çok büyük ciddiyetle ve saygınlıkla yanan kemiğin çatlaklarını araştırdı. Kemiğin geniş tarafında paralel çatlaklar yer aldığına o iyi şans anlamına, ancak tam aksi yöndeki çatlaklar ise şanssızlık anlamına gelmekteydi. Arminius Vambéry, *Sketches of Central Asia, Additional Chapters On My Travels, Adventures And On The Ethnology of Central Asia*, London 1868, s. 291; Hermann Vambéry, *Das Türkenvolk In Seinen Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, F.A. Brockhaus, Leipzig 1885, s. 128-130.

¹⁸ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, Ankara 2018, s. 242; J. Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 76-78; J. Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Türkçe Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul 2018, s. 173-174.

¹⁹ Eliade, *a.g.e.*, s. 195; Eugene Schuyler, *Türkistan*, Çev. Firdevs Çetin-Halil Çetin, İstanbul 2007, s. 365; J.P. Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 151-152.

²⁰ Eliade, *a.g.e.*, s. 188-190; Ayrıca kürek falı için bkz. Recep Yaşa, “Türklerde Animist Düşüncenin Yansımaları: Kürek Kemiği ve Aşık Kemiği Falı”, *Sakarya Üniversitesi Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 3, Sakarya 2016, s. 7-14.

²¹ Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, Arapçadan Tercüme: Abû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, Farsçadan Tercüme ve Notlar: Erhan Göksu, Ankara 2013, s. 93.

²² İslam kaynaklarında “*Kürsul*” olarak geçen bu isim Kafesoğlu’na göre “*Kül-çor*” (İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1997, s. 144); Salman’a göre, “*Külçur*” şeklindedir. (Hüseyin Salman, *Türgişler*, Ankara 1998, s. 48-49, 56).

kuyruklarını kestiler.²³ Nasr oradan ayrılacağı zaman Türkler kemiklerini götürmesinler diye Kürsul'u yaktırdı. Bu, Türkler için Kürsul'un öldürülmesinden daha ağır bir şey idi.²⁴

A. İnan, kemiklerden dirilme inancının bugünde Altay Şamanistler, hat-ta Müslüman Türklerde bile mevcut olduğunu kaydeder. Ayinlerde kurban edilen hayvanların kemikleri kırılmaz, köpeklere verilmez, ateşte yakılır veya toprağa gömülür. Bazı özel yapılan ayinlerden sonra kurban kemikleri topla-nıp bir kaba konularak kayın ağacına asılır.²⁵

Yalnız şunu belirtelim ki Çin yıllıklarına göre, bu dönemde eski Türklerin ölüleri gömme şekilleri çok çeşitlilik göstermekteydi. Kremasyonun yanı sıra ölüyü mumyalayarak mezar odasına koyma, toprağa gömme, cesedi tabutla ağaca asma, bir çardak üzerine bırakma, etlerinden ayrılmış kemiklerin bir kaba koyma gibi âdetlerin uygulandığı bilinmektedir. Bu defin uygulamaları her zaman aynı amaca yönelik farklı yöntemlerdi. Çünkü Türk cenaze törenleri ve ölüleri anma törenlerinde, ölü bedeninin büyük bölümünün, yani kemiklerinin yılın cenaze töreninin yapılmasına imkân veren iki dönemine dek -ağaç yaprak-ların düşme ya da yeniden çıkma zamanına- muhafaza edilmesi gerekiyordu.²⁶

Yukarıda ifade ettiğimiz dini inanç ve geleneklerin etkisiyle, Moğollar fet-hettikleri topraklarda büyük düşmanlarının varlıklarını tümüyle yok etmek için, bazı Türk hükümdarlarının türbelerini tahrip ettikleri gibi, kemiklerini de mezarlarından çıkararak ateşte yaktılar.²⁷ Bu şekilde, hayatın temel sebebi olan kemiklerin ateşte yakılması nedeniyle, fethettikleri topraklar üzerinde yeniden canlanma olmayacağından, tam bir hâkimiyet sağlanmış olacaktı. Yoksa Moğollar yapmış oldukları gaddarlıklara rağmen kan akıtmak isteme-mekteydiler. Çünkü Türk ve Moğollarda yalnız insana değil hayvan kanına karşı bile bir çekinme hissi vardı. Bunun sonucu olarak kanın yere akıtılması

²³ Eski Türkler arasında çok yaygın olan yas adetlerinden biri bağıra bağıra ağlamaları, bıçak-la yüzlerini ve saçlarını kesmeleri ve bindikleri atın kuyruğunu kesmeleridir. Çin kaynakları, Gök-Türklerin cenaze törenlerinde, ölenin aile fertleri ile akrabaları çadırın etrafında ağlaşıp bağ-rışarak dönerler iken bıçakla yüzlerini kestiklerini, kanla gözyaşının birbirine karıştığını kaydeder. (Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul 2019, s. 22, 64). Eski Türkler arasında çok yaygın olan diğer bir adet de atın kuyruğunun kesil-mesidir. Eski Oğuzlar, İslâm dinini kabulünden çok sonra bile, bu âdete uymuşlardır. (Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986, s. 198). Dede Korkut Hikâyeleri'nde kahraman-ların son vasiyetleri de atlarının kuyruklarını kesmektir. (Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı Metin-Sözlük*, Ankara 1064, s. 119).

²⁴ İbnü'l Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi (İslâm Tarihi)*, C. 5, Çev. Yunus Apaydın, İstanbul 1986, s. 196-198; Ayrıca bu hususta bkz. V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 207-208; H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Çev. Has-san Kurt, Ankara 2005, s. 107-108; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. K. Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara 1975, s. 23.

²⁵ A. İnan, *Şamanizm*, s. 100-101.

²⁶ Gökçen Kapusuzoğlu, "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Ge-lenekleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, 2015, s. 509-515; Jale Özlem Oktay Çerezci, "Moğolistan'da Bulunan Göktürk Dönemine Ait Süslemeli Anı-Mezar Örnekleri", *Art-Sanat Dergisi*, Sayı: 14, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 301; J.P. Roux, *Türklerin Tarihi*, Türkçe Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, İstanbul 2004, s. 148-149.

²⁷ Moğollarda olduğu gibi, Yakutlar ve Altay Türklerinde de en çok saygı gösterilen şey güneş ve ateştir. Her ikisi de hayatın temel sebeplerinden biri sayılır. Vambery, *a.g.e.*, s. 156.

yasaktı. Hükümdar yahut hükümdar ailesinden biri ölüm cezasına çarptırıl-
sa dahi bir damla kanının yere dökülmemesi gerekirdi.²⁸ Bu sebepten dolayı,
Moğollarda kansız infaz yöntemleri arasında, kurbanın ağzına taş veya dışkı
doldurarak nefessiz bırakmak vardı.²⁹ Bu uygulamanın yaygın olduğu, Cengiz
Han'ın Yasak'ın da ve bu olguyu haklı çıkaran birkaç eski veya çağdaş çalış-
ma da görülür.³⁰

Hiç şüphe yoktur ki, Moğollarda kemik yakmanın inanç boyutunu ve uy-
gulamalarına en açık şekilde Cengiz Han'ın batıya doğru yürüyüşü sırasında
tanık olunmaktadır. Nitekim Kara-Hitây İmparatorluğu'nu ele geçiren Mo-
ğollar, batıya doğru ilerleyerek 1219 yılında Mâverâünnehr'e saldırdılar. Bu
karşılaşmada Harezmsâhlar ordusu çökmüş Sultan Muhammed Harezmsâh
Hazar Denizi'nde küçük bir adaya (Abeskûn) kaçtı. Burada her şeyini kaybet-
miş halde, Aralık 1220 ya da Ocak 1221'de bitkin ve umutsuzluktan öldü.³¹
Bu süreçte, Muhammed Harezmsâh'ı kovalamaca dokuz ay sürmüş, ancak
tek bir savaş gerçekleşmemiş, fakat askerî harekât başarıyla sonuçlanmıştı.
Ne var ki, Cengiz Han'ın gözünde bu harekât başarısızlığa uğramış ve yeteri
kadar tatmin olmamıştı. Çünkü Muhammed Harezmsâh, ya da en azından
cesedi ele geçmemiş ve kemikleri yakılmadığı için de yaşamının bir kısmını
korumaya ve tehlikeli olmaya devam edebilirdi.

Şaman imgelerinde de ana nokta, kurbanın yenilmiş olmasına karşın, ke-
miklerinde bulunan kalıtsal bir eski duruma dönme gücü vardır ve böylece
hayata kalabilirdi.³² Bu durumda Muhammed Harezmsâh'ın kemiklerinin ele
geçirilmesi ve yakılması gerekiyordu. Ancak Cengiz Han bu fırsatı yakalayama-
dı. Bu arada, Celâlû'd-din Harezmsâh babasının naaşını Abeskûn Ada-
sı'ndan Erdehin'e naklettirdi.³³ Celâlû'd-din Harezmsâh'ın ölümünden sonra,

²⁸ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983, s. 71.

²⁹ Leurence Bergreen, *Marco Polo Venedik'ten Şang-tu'ya*, Çev. Mine Zeybekoğulları, İstanbul 2018, s. 50.

³⁰ Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşa*, C. I, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1988, s. 97; J.P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 135.

³¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 135-170, 187-190; Nesevi, *Calâlüttin Harezmsâh*, Çev. Necip Asım, İstanbul 1934, s. 34-37; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. 12, Türkçe Çev. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1987, s. 316-329; El Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 350; Ayrıca bkz. V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 451; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 223-285; Harold Lamb, *Genghis Khan The Emperor of All Men*, New York 1952, s. 123-147; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Attila- Cengiz Han-Timur*, Çev. Reşat Uzman, İstanbul 1993, s. 234-235; Stephen Trunbull, *Genghis Khan, The Mongol Conquests 1190-1400*, New York and London 2003, s. 24.

³² Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul 2011, s. 254, 289.

³³ Nesevi'ye göre, Sultan Celâlû'd-din Harezmsâh 1229 yılında Ahlat'ı kuşatırken, babasının naaşını defnettirmek amacıyla, İsfahan'da bir medrese ve içinde muhteşem bir türbe yapılmasını emretmişti. Bu işe, Mukarrebüddin memur edildi ve kendisine 30 bin dinar verilerek gönderildi. Ayrıca inşaatın tamamlanması hususunda icap eden paranın temini Irak vezirine bildirildi. Mukarrebüddin hareketinden dört ay sonra İsfahan'a varan müellif Nesevi medrese duvarlarının adam boyu yükselmiş olduğunu görmüştü. O sırada Celâlû'd-din Harezmsâh'ın halası olup Mâzenderân'da bulunan, eski Mâzenderân meliki Hüsamüddeve Erdeşir'in dul karısı Şah-hatun'a, Mâzenderân emirleri ve büyüklarının refakatinde bizzat, adaya giderek Sultan Muhammed Harezmsâh'ın kemiklerini, İsfahan'daki inşaatın hitamına kadar kalmak üzere, Dümavend ile Mâzenderân arasındaki sarp ve muhkem Erdehin kalasına nakledilmesine dair bir ferman yolladı. Bu

Moğollar Erdehin Kalesi'ni ele geçirince Muhammed Harezşah'ın kemiklerini mezardan çıkararak³⁴ Ögedey Kağan'a götürüldü ve onun fermanıya da yakıldı.³⁵

Harezşahlar Devleti'nin neredeyse tamamını ele geçirmiş olan Cengiz Han'ın bir sonraki hedefi Amu-Deryâ (Ceyhun) Nehri'nin ötesindeki yerleşim yerlerini fethetmek oldu. Bu iş için en küçük oğlu Tolui (Tüluy) görevlendirdi. Strateji olarak şiddet kullanıldı ve üç önemli şehir Merv, Nişapur ve Herat üç ayda ele geçirilerek yakılıp yıkıldı ve adı geçen şehirler yerle bir edildi. Bilhassa Moğollar tarafından ele geçirilen ve Sultan Sancar'a baş şehirlik yapmış Merv şehrinde çok büyük katliam yapıldı. Şehir talan edildi, tüm binalar yıkıldı, tüm kitaplar ya yakıldı ya da gömüldü. Türkistan'ın incisi ve Osmanlı'nın ata şehri Merv, hemen hemen her şeyini ve tüm insanlarını kaybetti.³⁶ İşte bu katliam sırasında, 22 veya 29 Nisan 1157 (14 Rebiyülevvel 552 Pazartesi) tarihinde ölen³⁷ ve kendisinin sağlığında yaptırdığı Dâru'l-âhret (Ahiret-evi) adını verdiği türbeye defnedilen Selçuklu Sultanı Sancar'ın muhteşem türbesi yok edildi, naaşı çıkarılarak kemikleri yakıldı.³⁸ İbnü'l Esir, Moğolların Sultan Sancar'ın türbesini yakmadan önce içinde mal ve para bulunur diye kabri açıklarını kaydeder.³⁹

Diğer taraftan Celâlû'd-din Harezşah, Cengiz Han tarafından uzaklaştırılıncaya kadar Gazne'yi elinde tutabildi. Cengiz Han tarafından gönderilen oğlu Ögedey, Gazne'yi aldıktan sonra halkının büyük kısmını aynı şekilde katlettiği gibi geri kalanını da esir olarak götürdü.⁴⁰ Bu sırada, 30 Nisan 1030 (Rebiyülâhir'in çıkmasına yedi gün kala) tarihinde ölen Gazneli Sultan Mah-

---

fermanı Sultan Celâlû'd-din Harezşah'ın münşisi olan müellifimiz Nesevi kaleme almıştı. Nesevi, *a.g.e.*, s. 122; Cüveyni, *a.g.e.*, C. II, s. 95 (Dipnot: 180); İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 284.

³⁴ Cüveyni, *a.g.e.*, s. 95; Kazvini, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018, s. 396.

³⁵ Kazvini, *a.g.e.*, s. 396 (Dipnot: 324); Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul 2010, s. 170-174.

³⁶ Cüveyni, *a.g.e.*, s. 193-204; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. XII, Çev. Ahmet Ağrakça-Abdulkerim Özyayın, s. 353-355; V.V. Barthold, *a.g.e.*, s. 468-470; Rene Grousset-İzzet Tanju, *Cihan Fatihî Cengiz Han*, İstanbul 2001, s. 227-228; Man, *a.g.e.*, s. 197-200.

³⁷ Bundarî ve Hüseyinî'ye göre, 552 senesi 14 Rebiyülevvel Pazartesi (26 Nisan 1157); İbnü'l Esir'e göre, Rebiyülevvel 552 (Nisan-Mayıs 1157); Reşidüddin'e göre 551 (1156-1157); Cüveynî'ye göre 26 Rebiyülevvel 552 (8 Mayıs 1157); el-Ömerî'ye göre 552 (1157/1158) tarihinde Sultan Sancar ölmüştür. Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Türkçe Çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular Tarihi*, İstanbul 1943, s. 232; Hüseyinî, Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, Türkçe Çev. Necati Lugal, Ankara 1943, s. 87; İbnü'l Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi (İslâm Tarihi)*, C. 11, Çev. Abdulkerim Özyayın, İstanbul 1987, s. 187; Ravendi, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, C. 1, Türkçe Çev. Ahmet Ateş, Ankara 1999, s. 180; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, Türkçe Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, *Selçuklu Devleti*, İstanbul 2011, s. 184; Cüveyni, *a.g.e.*, C. II, s. 14; el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 282; Ayrıca bkz. V.V. Barthold, *a.g.e.*, s. 471-474; Sargey Grigoreviç Ağacanova, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul 2006, s. 322.

³⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 196; Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 198; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1993, s. 235; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 317-323.

³⁹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 352.

⁴⁰ M. Longworth, "Gazne", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1988, s. 741-742; V.V. Barthold, *a.g.e.*, s. 468-470.

mud'un⁴¹ kendi inşa ettirdiği Sarayı Saadet'deki (Mutluluk Sarayı)⁴² mezarı bulunup toprak altındaki kemikleri çıkarılarak, Moğolların anlayışına uygun bir biçimde yakıldı. Bu hususta İlhanlı Tarihçisi Kazvini: "Çoban'ın büyük oğlu düşmanı dövüp ve Gazne'yi işgal ettikten sonra o vilayette yağma ve katliam yaptı. Gazi Sultan Mahmud-i Sebüktekin'in mezarında taşkınlıklar yaptılar. Onun mezarını kazdılar. Yazıları parçaladılar. Şüphesiz Yüce Allah'da onların hanedanına kötülük gönderdi."⁴³ der. Nesevi de bu konuda "Moğollar bütün sultanların bir asıdan geldiklerinin zannıyla ve bu münasebetle rast geldikleri mezarlardan kemikleri çıkararak yakarlardı."⁴⁴ der.

Moğollar, Türk hükümdarlarının kemiklerini yakmakla da yetinmediler. Eski insanların resimlerinin hayattaki insanlara zarar vereceği inancını taşıdıkları için, toprak üstünde bulunan Türk heykellerinin başlarını dahi kırarak onlara da zarar verdiler. Arkeologların Türk kurganlarında yaptıkları kazılarda, Türk soyunun bütün özelliklerini gösteren başı kesilmiş ve çok iyi korunmuş heykellerin bulunması bunu doğrulamaktadır.⁴⁵

Moğolların kemik yakma âdeti yüzyıllar sonra, Müslüman Türk ve İslâm devletlerinde de devam etti. Moğolların Türk mezarlarını açmaları bir çeşit hakaret etme ve öç alma yerine de geçmekteydi. Bu nedenle, Hunlara karşı ayaklanan Proto Moğol Wuhuanlar, Hun hakanlarının aile mezarlarına saldırı için hiç vakit kaybetmediler (M.Ö. 70). Oysa ki, bazı yabancı kaynaklarında tanıklık ettiği gibi ecdat mezarlarına saldırılması Türk töresine göre cezalandırılırdı. Bu saldırıya çok kızan Hunlar doğuya bir akın yaparak, Proto Moğol Wuhuanlara saldırarak onları ağır bir şekilde cezalandırdılar.⁴⁶

XVI. yüzyılda bu âdet, Safevîlerin kurucusu Türk asıllı Şâh İsmail tarafından uygulandı. Şemahi yakınlarındaki Cebânî mevkiinde Safevî ordusuna yenilip (906/1500) ve öldürülen Şirvan Şâh Ferruh Yesâr'ın başıyla bedeni birleştirilerek yakıldı.⁴⁷ Öldürülen Şirvan askerlerinin başından kuleler oluşturuldu.⁴⁸ Aynı şekilde, Akkoyunlu Sultanı Murad'ın öldürülmesi üzerine,

⁴¹ Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, Çev. Necati Lugal, Haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara 2019, s. 12; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. 9, Çev. Abdülkerim Özeydin, s. 307; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 48-49; el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 204.

⁴² Joseph Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. 3, Çev. Hüseyin Cahit, İstanbul 1924, s. 286.

⁴³ Kazvini, *a.g.e.*, s. 500; Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 139.

⁴⁴ Nesevi, *a.g.e.*, s. 122-123.

⁴⁵ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 24.

⁴⁶ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1981, s. 285-287.

⁴⁷ Hasan Rumlu, *(Ahsenü't Tevârih) Şâh İsmail Tarihi*, Çev. Cevat Cevan, Ankara 2004, s. 55; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992, s. 20; Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şâh İsmail*, İstanbul 2013, s. 63.

⁴⁸ Nitekim Babür'de, Hindistan'a doğru yol alırken kendilerine saldıran yüz, yüz elli kadar Kühet Afganlı'yı ele geçirerek başlarını vurdurarak ve bu başlardan bile görülebilen bir kule diktirdi. (Bkz. Babur, *Vekaifi Babur'un Hâtratu*, C. II, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1987, s. 159; Jean Paul Roux, *Babur Büyük Moğolların Tarihi*, Çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul 2018, s. 225-229). Emir Timur'da Herat, Delhi ve Bağdat'ın fethi sırasında öldürülen binlerce düşmanlarının kafatasıyla kuleler diktirdi. Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Farsçadan Çev. Necati Lugal, Ankara 1087, s.

Şâh İsmail, Yeزد şehrinin ele geçirerek katliam yaptı ve Muhammed Kere'yi,⁴⁹ Eberküh'dan İsfahan'a getirip akrabalarıyla birlikte yaktırdı (910/1504).⁵⁰ Daha sonra Safevî kuvvetlerini Horasan'a süren Şâh İsmail, Merv yakınındaki Tahirabad'da, Özbeklerle yapılan büyük savaşta Şeybek Han (Şâhi Beg Han) öldürüldü (916/1510). Şeybek Han'ın kafası kesilerek kafa derisi yüzülüp içine saman dolduruldu ve Osmanlı padişahı II. Beyazid'e gönderildi. Kafatasının üst kısmı altınla kaplayarak Şâh İsmail'e kadeh yapıldı.⁵¹ Bilahare Herat'a yönelen Şâh İsmail halkı yıldırma için Horasan'ın büyük insanlarından Şeyhülislam'ı Melik çarşısında yaktırdı.⁵² Böylece "ruhun ikametgâhı" olan kemiklerin gücü yok edilmek istendi.

Aslında bu inancın izlerine binlerce yıl önceden İskitler ve Hunlarda rastlanmaktaydı. İskitler düşmanlarının kafataslarını kaşlarının hizasından keserek dışını köseleyle, içini altınla kaplayarak içki kâsesi niyetine kullanmaktaydılar.⁵³ Hunlarda da aynı âdet vardı. Büyük Hun hükümdarı Mete'nin oğlu Hakan Lao-shang (Ki-ok)'da, Yüce kralını öldürdükten sonra, onun kafatasından bir şarap kâsesi yaptırmıştı ki⁵⁴ bunun da sembolik bir anlamı vardı. Esasen burada yenen hükümdarın, yenilen hükümdarın kafatasını kadeh yapıp içki içtiği durumlarda; yenilen halka yeni bir hükümdar atanarak yönetme hakkı verilmekteydi. Ancak bu halka hiçbir zaman siyasi bağımsızlık tanınmazdı.⁵⁵

Bu bakımdan Moğollar, Rene Grousset'in düşündüğü gibi cahillik ya da ilkellikten insanları öldürmüyorlar⁵⁶ veya bir vahşet olduğunu hatırlatmak için hükümdarların kemiklerini mezarlarından çıkarıp yakmıyorlardı. Moğol yasası gereğince, kötülük ve hastalık kavramları bir bütün olduğuna inandıkları için, her türlü zararlı belirtiyi ortadan kaldırmak istiyorlardı.⁵⁷ Ancak Moğol istilası Türk ve İslâm Dünyası bakımından sonuçları oldukça kanlı, bir o kadar yıkıcı oldu. Her ne kadar bu kanlı yıkım, ırksal ve dini bir düşmanlık olduğunu ya da bir ideolojinin merhametsizce uygulandığını akla getiriyorsa

232; İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdur (Bozkırlardan Gelen Bela)*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2012, s. 285-286; J.P. Roux, *Orta Asya Tarihi ve Uygarlık*, s. 342.

⁴⁹ Muhammed Kere, Akkoyunlular zamanında Eberküh hâkimiydi. Şah İsmail'in Şiraz seferi sırasında ona armağanlar göndererek itaatini bildirmiş, Şah İsmail'de onun Eberküh hâkimliğinde kalmasına müsaade etmişti. T. Gündüz, *a.g.e.*, s. 80-81.

⁵⁰ Hasan Rumlu, *a.g.e.*, s. 101-103.

⁵¹ Hasan Rumlu, *a.g.e.*, s. 137-150; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, İngilizce Çev. E. Denison Ross, Türkçe Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 405-408; Carl Brockelmann, *İslâm Utusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1992, s. 263.

⁵² Duğlat, *a.g.e.*, s. 409-410.

⁵³ *Herodot Tarihi*, Çev. Perihan Kuturman, İstanbul 1973, s. 178-179; *Herodotos Tarihi (Historiai)*, Çev. Furkan Akderin, İstanbul 2006, s. 323-324; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1993, s. 40.

⁵⁴ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1971, s. 27-28; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s. 69; Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi 1*, Ankara 1946, s. 27-28; Grousset, *a.g.e.*, s. 40, 45.

⁵⁵ Gyula Nemeth, *Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila*, Çev. Tarık Demirkan, İstanbul 1996, s. 70.

⁵⁶ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1993, s. 246.

⁵⁷ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2012, s. 41-43.

da böyle değildi. Kendilerini Tanrı'nın seçilmiş halkı görmekteydiler. Bunu kanıtlamak için ağır basan tek husus fetihtir.⁵⁸ Fetih ölümsüz Tanrı'nın Cengiz Han'a kabul ettirdiği kaderdi. Bu bakımdan Türk hükümdarlarının mezarlarından çıkarılarak kemiklerinin yakılmasının amacı, hem Moğol inancı gereği fethettikleri topraklarda düşman bildikleri insanların varlıklarını tümüyle yok etmek ve hem de Moğol hâkimiyetini sağlamaktı. Bu nedenle, fethettikleri topraklarda kutsal saydıkları eski geleneklerini terk etmediler.⁵⁹

Sonuç olarak *Tarihi Kayıtlar* bize göstermektedir ki, Moğollar, kemiği insan ve hayvan vücudunun en devamlı unsuru olarak görmüşlerdir. Moğolların ölümsüz olan ruhun kemiklerde bulunmasından dolayı kemiğe saygı duydukları ve titizlikle korudukları anlaşılmaktadır. Bu anlayışın temelinde, yeniden dirilişin kemikler sayesinde olacağına dair inancın yattığını görmek mümkündür. Bu inancın etkisiyle hareket eden Moğolların büyük düşmanlarının kemiklerini mezarlarından çıkararak yaktıklarına dair inanış, *Tarihi Kayıtlarla* tespit edilmiştir. Aynı inancın izlerine Timurlular ve Safevilerde de rastlandığına değinilmiştir.

Bununla birlikte, Türk hükümdarlarının cesetlerinin mezarlarından çıkarılarak kemiklerinin yakılması her ne kadar Moğolların inancına göre meşru kabul edilirse edilsin, Türkler için tarihte yaşanan ve unutulmayan acı olaylardan biridir.

Kaynaklar

AGACANOV, Sargey Grigoreviç: *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

BABUR, Gazî Zahirüddin Muhammed: *Vekayi Babur'un Hâtratu*, C. II, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

BARTHOLD, W.: *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. K. Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Kültür Yayınları, Ankara 1975.

_____: *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

_____: "Cengiz Han", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1988.

BERGREEN, Leurence: *Marco Polo Venedik'ten Şang-tu'ya*, Çev. Mine Zeybekoğulları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

BEYHAKÎ, Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhaki*, Çev. Necati Lugal, Haz. Hicabi Kırılanc, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

BROCKELMANN, Carl: *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

BUNDARİ, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Türkçe Çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1943.

CAMPBELL, Joseph: *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitapevi, İstanbul 2011.

⁵⁸ Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi, Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, Latince Aslından Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, İstanbul 2018, s. 51.

⁵⁹ Bkz. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den Çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2015, s. 74-75.

CARPINI, Plano: *Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, Çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, İstanbul 2014.

CEZAR, Mustafa: *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

CÜVEYNİ, Aladdin Ata Melik: *Tarih-i Cihan Güşa*, C. I-III, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

ÇEREZCİ, Jale Özlem Oktay: "Moğolistan'da Bulunan Göktürk Dönemine Ait Süslemeli Anı-Mezar Örnekleri", *Art-Sanat Dergisi*, Sayı: 14, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2020.

ÇORUHLU, Yaşar: "Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary/Navs) ve Türk Sanatındaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler", *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 13, S. 23, Özel Ek Sayı, 2019.

DEGUIGNES, Joseph: *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. 3, Çev. Hüseyin Cahit, Tanin Matbaası, İstanbul 1924.

DUĞLAT, Mirza Haydar: *Tarih-i Reşidî*, İngilizce Çev. E. Denison Ross, Türkçe Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

DRURY, Nevill: *Şamanizm*, Çev. Erkan Şimşek, Okyanus Yayınları, İstanbul 1996.

ELIADE, Mircea: *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999.

EL-ÖMERİ, Şihabeddin b. Fazlullah: *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

ERGİN, Muharrem: *Dede Korkut Kitabı Metin-Sözlük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1964.

ERÖZ, Mehmet: *Türkiye'de Alevilik ve Bektâşilik*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

GIBB, H.A.R.: *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.

GROUSSET, Rene - TANJU, İzzet: *Cihan Fatihî Cengiz Han*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001.

GROUSSET, Rene: *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, Çev. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993.

GÜNDÜZ, Tufan: *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.

Herodot Tarihi, Çev. Perihan Kuturman, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.

HÜSEYNİ, Sadreddin Ebu'l - Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali: *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, Türkçe Çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943.

İBNİ ARABŞAH: *Acâibu'l Makdur (Bozkırlardan Gelen Bela)*, Arapçadan Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İBNÜ'L ESİR: *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi (İslâm Tarihi)*, C. 5, Çev. Yunus Apaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

_____ : *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi (İslâm Tarihi)*, C. 11, Çev. Abdülkerim Özyaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

_____ : *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi (İslâm Tarihi)*, C. 12, Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özyaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İNAN, Abdülkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

_____ : *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

JAMES, Wendy: *Törenselleşen Hayvan*, Çev. Sevdâ Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Harezmsâhlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

_____ : *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.

KAPUSUZUĞLU, Gökçen: "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, 2015.

KAZVİNİ, Hamdullah Müstevfi: *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

KORYKOSLU HAYTON: *Doğu Ülkelerinin Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den Çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad: *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983.

LAMB, Harold: *Genghis Khan The Emperor of All Men*, Published by Bantam, New York 1952.

LONGWORTH, M.: "Gazne", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1988.

MAN, John: *Cengiz Han, Yaşamı Ölümü ve Yeniden Dirilişi*, Çev. İsmail Tulçalı, Nokta Kitap, İstanbul 2004.

Moğolların Gizli Tarihi (Monghol-un Niuça Tobça'an) (Yazılışı: 1240), I, Çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

NARŞAHİ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer: *Târih-i Buhârâ*, Arapçadan Tercüme: Abû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, Farsçadan Tercüme ve Notlar: Erhan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

NEMETH, Gyula: *Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila*, Çev. Tarık Demirkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.

NESEVİ: *Calâlüttin Harezmsâh*, Çev. Necip Asım, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1934.

NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ: *Zafernâme*, Farsçadan Çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1087.

OCAK, Ahmet Yaşar: *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

ORKUN, Hüseyin Namık: *Türk Tarihi 1*, Akba Kitabevi, Ankara 1946.

ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

_____ : *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

RAVENDİ: *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, C. 1, Türkçe Çev. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

REŞİDÜDDİN, Fazlullah: *Câmiü't-Tevârih*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş: *Selçuklu Devleti*, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

ROUX, Jean Paul: *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Türkçeye Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

_____ : *Altay Türklerinde Ölüm*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 1999.

_____ : *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2005.

_____ : *Türklerin Tarihi*, Türkçeye Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2004.

_____ : *Babur Büyük Moğolların Tarihi*, Çev. Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

RUMLU, Hasan-i: *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih)*, Çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara 2004.

SAGALAVEY, Andrey Markoviç: *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, Çev. Ali Toraman, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

SALMAN, Hüseyin: *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

SCHUYLER, Eugene: *Türkistan*, Çev. Firdevs Çetin-Halil Çetin, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2007.

SPULER, Berthold: *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

SÜMER, Faruk: *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

TRUNBULL, Stephen: *Genghis Khan and The Mongol Conquests 1190-1400 (Essential Histories)*, Osprey Publishing, New York and London 2003.

TSAI, Liu Mau: *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

TURAN, Osman: *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

VAMBERY, Arminius: *Sketches of Central Asia-Additional Chapters On My Travels, Adventures And on The Ethnology of Central Asia*, Wn. H. @ Company, London 1868.

VAMBERY, Hermann: *Das Türkenvolk In Seinen Etnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, F.A. Brockhaus, Leipzig 1885.

WEBER, Max: *Din Sosyolojisi*, Çev. Latif Boyacı, Yarı Yayınları, İstanbul 2012.

WILHELM, Von Rubruk: *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, Çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2012.

VLADIMIRTSOY, B.Y.: *Moğolların İçtimâî Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, Çev. Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Extended Abstract

The Faith Element And Effects Of The Bone (Skeleton) Burning In Mongols

The Mongols have seized many more rule and wealth in Europe, up to the borders of Asia. However, this situation could not change Mongolia's unique religious traditions and even its religious characters. One of these traditions is that the bones (skeleton) of their enemies are taken out of the graves and burned in fire.

As it is known, according to the Shamanist Mongols, human beings consisted of corpse and soul. The corpse was just flesh, bone and blood. Like blood, bones contained the sacred. In this respect, one of the important elements used in the friendship (and) ceremonies of the ancient Mongols was bone. As a matter of fact, Genghis Khan and Camuha became friends with each other through the magic power of the bone.

However, since bones allow rebirth, which constitutes the basic concept of Shamanism, the bone structure was the living thing itself. Therefore, in order for a human and an animal to be reborn, none of their bones should have been lost or broken. Essentially, the bones should not have been broken, as they enabled the deceased to survive and resurrect on the ground. If bones are broken or destroyed, man will not be able to resurrect, as he will lose all connection with the earth. The Italian monk traveler Plano Carpini reported this phenomenon, which is an old custom in Mongols.

Undoubtedly, the vital force of the bone stands out very well in the prophecy ceremonies performed with the scapula. The Mongols practiced willow sticks and arrows, minstrel and dice, dream interpretation, bowel fortune telling. However, among them, scapula horoscope has surpassed all other methods because it is frequently used as much as the confidence in itself.

Because of these religious beliefs and traditions about bones, the Mongols destroyed the shrines in order to completely destroy the existence of the Turkish rulers in the land they conquered, and they took their bones from their graves and burned them in the fire. Thus, since there would be no revival, full domination would be achieved.

There is no doubt that the belief extent and practices of bone burning in the Mongols are most clearly witnessed during Genghis Khan's westward march. As a matter of fact, the Mongols, who captured the Kara-Hittây Empire, advanced westward and attacked the Transoxiana in 1219.

In this encounter, when the army of the Khwarazmshahs collapsed, Khwarazmshah Muhammed, who had fled to a small island (Abaskün) in the Caspian Sea, died of exhaustion and despair in December 1220 or January 1221, losing everything. However, with Genghis Khan, this operation was unsuccessful. Khwarazmshah Muhammed, or at least his body should have fallen into his own hands. Because the main point in shaman images is that although the victim has been defeated, there is an inherited power to revert to his bones so that he can come back to life. In this case, the bones of Khwarazmshah Muhammed had to be seized and burned. After the death of Khwarazmshah Celâleddin Mengüberti, when the Mongols captured the Erdehin Castle, he was taken to Ogo-dei Khan by exhuming the bones of Khwarazmshah Muhammed and was burned with his decree.

The next goal of Genghis Khan, who had captured almost the whole of the Khwarezmshah State, was to seize Merv, Nishapur and Herat, the settlements beyond the Amu-Deryâ (Ceyhun) river, in three months and burned down. During the massacre, the magnificent mausoleum of the Seljuk Sultan Sancar was buried in the tomb he called Dâru'l-ahiret (afterlife house), was destroyed, his body was removed from the ground and his bones were burned.

In Ghazni, which was captured by the Mongols, the people of the city were massacred as in Merv. Meanwhile, the tomb of Sultan Mahmud was found in his own palace Saadet (Palace of Happiness), his bones were removed from the ground and burned in accordance with the understanding of the Mongols. According to Nesevi's record, the aforementioned Turkish rulers were cremated with the assumption that they came from an original.

The Mongols' custom of burning bones continued centuries later in the Muslim Turkish and Islamic states. The custom was applied by the founder of the Safavids, Shah Ismail of Turkish origin. The head and body of Shirvan Shah Ferruh Yesâr, who was defeated and killed by the Safavid army in the Cebâni location near Shemahi, were combined and burned. Likewise, upon the murder of Sultan Murad of Akkoyun, Şâh Ismail committed a massacre by seizing the city of Yazd and had Muhammed Kere brought to Isfahan and burned with his relatives.

It is understood that the Mongols took the bones of the Turkish rulers they came across, in other words, the skeletons, and burned them in order to prevent any possible rebirth. In this way, the dead Turkish rulers were ensured to remain on earth for a very short time and migrate to the other world, as their bodies would not take their former form, and their power was destroyed or wanted to be destroyed.

As a result, all these findings show us that the Mongols, who stayed away from the influence of Islam and preserved their old Shamanic traditions, continued their old Shamanic beliefs and traditions in the Turkish lands they conquered.

TÜRKİSTAN'DAN GÜNÜMÜZE PIŞMIŞ TOPRAK KÜLTÜRÜNDE LALE

Doç. Dr. Serap ÜNAL*

Öz

Anavatanı Asya olarak bilinen ve özellikle Türk İslam coğrafyasında öne çıkan lale, Türklerin çiçek sevgisini sanatsal düşünsellikle çeşitli yüzeylere aktararak ifade etmesi suretiyle, Türk tezeyinat anlayışında ve dolayısıyla Türk kültüründe önemli bir motif olmuştur.

Erken çağlardan itibaren nebatat çıkışlı süslemelere batı sanatında rastlamamıza karşın batının lale ile tanışması, dolayısıyla figürlerinin sanata yansması ancak 15. yüzyıl sonrasında gerçekleşmiştir. Lale motifinin, en etkili uygulamalarını Türk İslam sanatında görmekteyiz. Anadolu Selçukluları tarafından 12. yüzyıldan itibaren süsleme motifi olarak kullanılan lale bitkisi, 15. ve 16. yüzyılda Osmanlı sanatında büyük bir beğeniyle ilgi görmüş ve bir döneme adını verecek kadar öne çıkmıştır. Lale motifi, Türk el sanatları arasında özellikle çini sanatında gül, karanfil, sümbül vb. çiçeklerle birlikte çeşitli üsluplardan oluşan kompozisyonlarda uzun yıllar kullanılmıştır.

Lale, sanatsallığıyla dokumada, mimaride, ahşap, metal, taş işlemeciliğinde gerek kabartma gerekse yüzey bezemelerinde karşımıza çıktığı gibi özellikle de iki boyutlu olarak seramik yüzeylerde tüm zarafeti ile kendini göstermektedir. Lale figürleri, Türk çini sanatında genel olarak yarı stilize (kısmen natüralist) bir üslupla betimlenmiştir. Çini sanatı, günümüzde de kültürel kapsamda benzer üslup ve yöntemlerle Kütahya ve İznik merkezli üretilerek yaşatılmaktadır.

Tarihsel ve kültürel değere sahip bu önemli Türk motifi, çağdaş seramik sanatında da yerini alarak estetik kapsamda kendini göstermeye devam etmektedir. Lalenin çağdaş seramik sanatındaki en önemli değişimi, salt iki boyutlu olmanın dışında üç boyutlu olarak da betimlenmesidir. Birçok seramik sanatçısının modern sanat anlayışında lale yorumlamaları, ulusal bir figür olarak kabul gören laleye asırlardır süregelen bir kültür mirasımızın uzantısı olarak farklı açılardan değer katmaktadır.

Anahtar kelimeler: Lale, Türk-İslam Sanatı, Çini, Çağdaş Seramik Sanatı.

Geliş Tarihi: 02 Mart 2021 - Kabul Tarihi: 05 Nisan 2021.

Atıf Bilgisi: Serap Ünal, "Türkistan'dan Günümüze Pişmiş Toprak Kültüründe Lale", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 253, İstanbul 2021, s. 323-344.

* Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik ve Cam Bölümü Başkanı, serapunal@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2407-1789.

Tulip In Terracotta Culture From Turkistan To Present

Abstract

The tulip, whose homeland is known as Asia and which stands out especially in the Turkish-Islamic geography, has been an important motif in Turkish decoration and consequently in Turkish culture by expressing the Turkish love of flowers by transferring them to various surfaces with artistic thought.

Although we have encountered ornaments originating from vegetation in western art since the early ages, the west's encounter with tulips, so the reflection of their figures on art took place only after the 15th century. We see the most effective applications of the tulip motif in Turkish-Islamic art. The tulip plant, which was used as an ornamental motif by the Anatolian Seljuks since the 12th century, attracted great interest in Ottoman art in the 15th and 16th centuries and came to the fore as giving its name to a period. Tulip motif is used among Turkish handicrafts, especially in tile art, such as rose, carnation, hyacinth and so on. It has been used for many years in compositions of various styles with flowers.

Tulip shows itself with all its elegance, especially in two-dimensional ceramic surfaces, as it is seen in weaving, architecture, wood, metal, stone processing, embossing and surface decoration with its artistry. Tulip figures are generally depicted in a semi-stylized (partly naturalist) style in Turkish tile art. Tile art is produced and kept alive in Kütahya and Iznik with similar styles and methods in a cultural context.

This important Turkish motif, which has historical and cultural value, continues to show itself in the aesthetic context by taking its place in contemporary ceramic art. The most important change of tulip in contemporary ceramic art is that it is depicted in three dimensions as well as being two-dimensional. The interpretation of tulips by many ceramic artists in the understanding of modern art add value to the tulip, which is accepted as a national figure, as an extension of our cultural heritage for centuries.

Keywords: Tulip, Turkish-Islamic Art, Tile, Contemporary Ceramic Art.

Giriş

İnsanlığın en erken dönemlerinden itibaren başlayan sanat ve tasarım anlayışı, simgesel sanatın başlangıcı kabul edilen mağara, kaya resimlerinin ardından hayvan ve bitki üslubu gibi birçok yöntem dairesinde gelişerek süregelen, günümüzde kültür öğeleri olarak vücut bulmuştur.

Neolitik döneme ait sembolizm anlayışının önemli yerleşmelerinden biri olan Çatalhöyük, simgesel sanatın ilginç örneklerini verir. Bu tür yapıtlar salt soyutlamalarla değil tinsel ve mitolojik yaklaşımlarla oluşturulmuştur. Hegel, sanatı simgesel, klasik ve romantik sanat olarak üç grupta sıralar. Daha çok tinsel içerikli simgesel sanatın en yaygın dönemi insanlığın erken çağlarıdır.¹ Lale figürü simgesel sanat kapsamında estetik çizime uygunluğunun yanı sıra, kült değeri ile de öne çıkan özellikler edinmiştir.

İnsan topluluklarının zaman içerisinde toplum, boy ve ulus olma sürecini yakalamaları, süslemeyi ülkelerin milli karakterlerini taşıyan, o ülke insanlarının kendine has zevk ve duyguların şekillenmesi olarak ortaya çıkarır. Başlangıçta daha soyut nitelikte olan, XVII. yüzyıla geldiğinde giderek natüralist bir nitelik kazanan bitkisel formlar, arasında şakayık, lale, hançer yaprak

¹ Hegel Georg Wilhelm F., *Estetik Dersleri*, Çeviren: A. Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 2011, s. 104.

denen saz yaprağı gibi doğal türlerin yanı sıra, aşırı derecede üsluplaştırılmış bazı örneklerle de sık sık rastlanır.²

Türkler, Türkistan'da yeşerttikleri çiçek sevgisini ve bu sevgiden doğan duygularını her ulaştıkları yerde sanatlarına da yansıtmışlardır. Bitki üslubu şeklinde öne çıkanlar arasında Türklere özgü bir çiçek olan lale, sembolik özelliklerini de üzerine alarak önem kazanmıştır. Türkistan'dan Ön Asya'ya ve Anadolu'ya taşınan lale özelindeki bu betimsel anlayış, Selçuklularda ve Osmanlı'da sanatsal zenginliğini daha da artırarak bir döneme isim verecek kadar ön planda olmuştur. Lale, doğal olarak döneminin mimarisinde bahçelerin süsü olarak peyzaj zenginliği yaratmasının yanı sıra birçok geleneksel sanata applike edilmiş, özellikle çini sanatının adeta vazgeçilmez bezeği olarak pişmiş toprak sanatına büyük değer katmıştır.

Günümüze kadar devam eden çini sanatı, gerek mimari gerekse işlevsel formların yüzeylerinde her zaman kendine özgü bezemeleriyle kendini ifade etmiştir. Bu tezyinata konu olan lale motifi, çini sanatında her dönem iki boyutlu olarak ifade edilmiştir. Günümüz seramik sanatında lale figürünün yüzeylerde kullanımının yanında üç boyutlu olarak da ifade edilmesi kuşkusuz seramik sanatına sanatsal değer katmıştır. Pişmiş toprak genellemesi altında günümüz seramik sanatında lalenin, bitkisel süsleme anlayışında hem desen, hem de hacimli form olarak öne çıkması dikkat çekicidir.

1. Türkistan'da Lale

Lalenin menşei konusundaki araştırmalar tam sonuçlandırılmamış olmasına karşın deneme türü çalışmalar ve bunlara kaynak olan araştırmalar, lalenin Türk kültüründeki ilk adresinin Türkistan (Orta Asya) olduğu yönündedir.

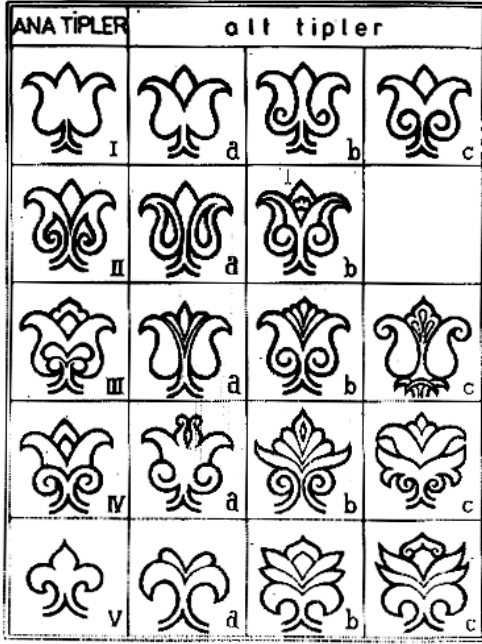
Prehistorya ve Arkeoloji'de tipoloji olarak bilinen yöntem, malzeme tiplerinde özellikle keramik ve aletlerde, buluntuların karşılaştırılmasına dolayısıyla kültür ilişkileri ve etkileşimleri ortaya çıkarmada kullanılan bir yöntemdir. Anadolu Selçuklu Sanatı'ndaki örnekleriyle, değişik tiplerde palmet motifi, en eski uygarlıkların sanat eserlerinde de görülmektedir. Anadolu Selçukluları zamanında, özellikle taş süslemelerdeki çeşitlemeler başka bir sanatla karşılaştırılmayacak kadar zengin ve boldur.³

Selçuklu sanatında son derece zengin bir motifin batıdan ziyade doğudan gelmesi, lale motifinin anavatanının Türkistan olduğu tezini kuvvetlendirmesi akla yatkındır. Zira Orta Asya Türk Kültürü, Selçuklu kültürüne etkileyen başat faktördür. Orta Asya Türk sanatındaki hayvan üslubu ile birlikte bitki üslubunda, lale motifleri genellikle palmet formunda betimlenmiştir. İki boyutlu ya da kabartma şeklinde palmiye yapraklarını andıran iki yöne simetrik dağılan çiçek buketi görünümünde bir süsleme tarzı olan palmet içeriğinde laleyi ana desen olarak görmemiz mümkündür. Selçuk Mülayim'in palmet tipolojisi üzerine yaptığı çalışmada yer alan "*Tipolojik Tablo*" da belirlediği ana tip lale çağrışımlıdır.

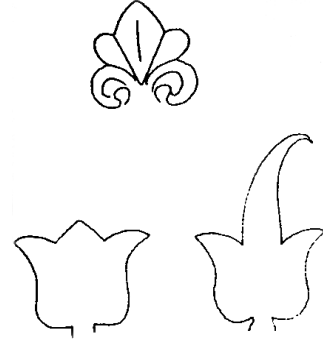
² Hatice Aksu, "Rumi Motifinin İlk Öncüleri", *Türkler Ansiklopedisi*, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.182-192.

³ Selçuk Mülayim, "Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi", *Anadolu (Anatolia)*, S. XX, Ankara 1984, s. 145.

Resim 1:
Selçuk Mülayim, Palmet Motifleri,
Tipolojik Tablo
(S. Mülayim, 1984, s. 145).

Resim 2:
Üste Palmet, Altta Lale Motifleri
(A. Kuru, 1997, s. 45).

Osmanlı sanat eserlerinde natüralist üslupta görülmeye başlanan lâle motifinin kaynaklarına inmek istenildiğinde, bu kaynak elbette ki Türk milletinin doğduğu, ilk sanat eserlerini verdiği Orta Asya olmalıydı. Yapılan çalışmalarda Anadolu'da tabii şekilde 14, Avrupa kıtasında 11 türü yetişen Lale'nin anavatanının Orta Asya olarak karşımıza çıkması önemlidir. Çünkü bu durum Orta Asya sanatçısının yaşadığı ortamda yakinen bildiği bir bitkiyi, Lale'yi eserlerinde de kullanmış olabileceği beklentisini de kuvvetlendiriyordu.⁴

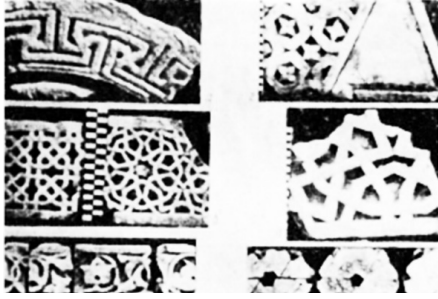
Orta Asya Türk Lale Kültürü konusunda ender çalışmalardan biri olan, "Orta Asya Türk Sanatında Palmet ve Lale Motiflerinin Değerlendirilmesi Hakkında Bir Deneme" başlıklı çalışmada Alev (Çakmakoglu) Kuru, notlarında alıntılı olarak:

"Rahmetli hocamız Prof. Dr. Bahaettin Ögel bu kitabında Peçenekler'den bahsederken onlara ait bir kabın üzerinde yer alan lale kökü ve yapraklarını, palmet motifinin üsluplandırılmış karakteristik bir örneği olarak nütelere ve üç yapraktan müteşekkil olan palmet motiflerinin Avarlar'da Güney Rusya'da, Peçenek ülkesinde yaygın olarak görüldüğü üzerinde durarak, bunlarda Sasani ve Bizans etkilerinden ziyade bir Orta Asya tesirinden bahseder. Bu makalede Selçuklu devri ağaç işçiliği değerlendirilirken sanat tarihi terminolojisinde palmet olarak bilinen motiflerin bir kısmı Lale olarak isimlendirilmiştir. E. Esin'den alıntıyla; Türkistan'ın çiçekleri ve hayvanları sanat eserlerinde motif olarak yer almıştır. Mesela, bozkırda yabancı biten lale, çinlerde ve kumaşlarda dekoratif motif olarak çok kullanılmıştır..."⁵

diyerek Türkistan lale kültürüne ilişkin vurgu yapmıştır.

⁴ Alev Kuru, "Orta Asya Türk Sanatında Palmet ve Lâle Motiflerinin Değerlendirilmesi Hakkında Bir Deneme", *Belleten*, Ankara 1997, s. 37.

⁵ Kuru, *a.g.e.*, s. 38.

Resim 3:
Semerkant I. İbrahim Medresesi Kapı Motiflerinde
Lale Motifleri
(A. Kuru, 1997, s. 49).

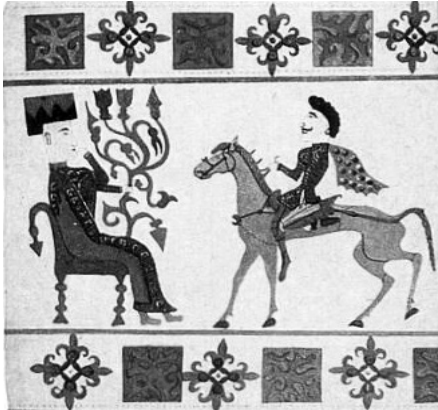

Resim 4:
Afganistan İmam Hurd Türbesi Mihrabı,
O. Aslanapa'dan
(A. Kuru, 1997, s. 49).

Orta Asya Türk Mitolojisi'nde laleye ayırt edilen bir çiçek olarak değinilme- se de, Uygurlarda Çiçekli, Ayçiçek, Kırçiçek, Dede Korkut Hikâyelerinde Ba- nuçiçek gibi kadın isimlerinin geçtiği tarihsel öyküler, anavatamı olan bu top- raklarda sözü edilen çiçeğin lale olabileceğini düşündürür. Lalenin ilk olarak Orta Asya'daki Tien-Şan Dağları'yla Pamir Dağları'nda görüldüğü varsayılır. Akdeniz'in kuzey kıyıları, Japonya, İran gibi pek çok bölgede de yabancı lale- lerin bittiği bilinir. İlk yayıldığı rota ise Transkafkasya (Güney Kafkasya) böl- gesinden Anadolu'ya doğrudur.⁶ Postulat bir anlamda da olsa yapılan araştı- rmaların ışığında lale, Anadolu'ya oradan da batıya kuvvetle muhtemeldir ki Orta Asya'dan gelmiş olup anavatamı da Türkistan'dır.

2. Anadolu'da Sanatta Lale

Türkistan'dan itibaren Türklerin izinde yol alan lale, Selçuklularla Anado- lu'ya ulaşmış, Selçuklu ve Osmanlı'nın adeta tüm geleneksel sanat dallarında

Resim 5:
Hun Devrine Ait Keçe Üzerine Aplike,
Atlı Bir Figürle Elinde Hayat Ağacı Tutan Tanrıça
(A. Kuru, 1997, s. 47).

Resim 6:
Kazakistan Güneyinden Buluntu,
Lale Bezekli Seramik Tabak, 14. - 15. Yüzyıl.
(Askar Yesmakhonov, K. Baipakov, Ancient
Ceramics of Kazakhstan, Almaty, 1998, s. 68).

⁶ Gül İrepoğlu, *Lale Doğada Tarihte Sanatta*, YKY Yayınları, İstanbul 2017, s. 19-24.

yer alarak Anadolu sanatına apayrı bir görsellik kazandırmıştır. Lale, Selçuklu sanatının hayranlık uyandıran geometrisinin ve harikulade renk beğenisinin içinde kendine yer bulur. Lale Anadolu'da bir devre adını verecek kadar öne çıkar. Lale, Lale Devri'nde sadece sanatsal yüzeylerde değil, rengârenk görselliği ile Osmanlı bahçelerini süsledi. Lalenin yazılışından kaynaklanan bir kült değer kazanması da ona bu topraklarda farklı bir yer açar.

Farsça bir sözcük olan lale orijinal yazılışıyla, yani Arapça harflerle yazıldığında lale sözcüğüyle Allah lafzında aynı harfler kullanılır; Allah ve lale ile hilal sözcüklerinin ebced hesabıyla değerleri aynıdır: Ayrıca bu harflerle yazılan lale tersten okunduğunda hilal kelimesi ortaya çıkar, bu özellik “aks-ı lale” yani lalenin yansıması olarak tanımlanır.⁷

Klasik Dönem Osmanlı Sanatı'nın geniş coğrafi bölgelere yaygınlaşmasını sağlayan alan ise uygulamalı sanatlar ve süsleme sanatlarıdır. Bu dönemin süsleme üslupları Osmanlılığı tanımlayan bir gösterge olmuştur. Anadolu'da süsleme anlayışı belli temel üsluplara dayalıydı. Genel olarak Osmanlı'da mimariden çiniye kadar “Rumi, Hatayi, Saz, Baba Nakkaş ve Kara Memi” üslupları süsleme anlayışını oluşturmuştur. Anılan üslupların vazgeçilmez elbette lale motifiydi.

Rumi ve Hatayi Selçuklu ve Erken Osmanlı da sık kullanılan üsluplardı. Geniş yüzeyler Hatayi üslup ile bezenirken, rumi üslup sadece köşelerde veya dolgu öğeleri olarak kullanılır. Ancak her ikisinin ortak kullanımı Osmanlı süsleme sanatının bir özelliği olarak görülür. Baba Nakkaş Üslubu, Fatih Sultan Mehmet'in saray atölyesinde baş nakkaş olarak bulunan Baba Nakkaş tarafından yaratıldığı kabul edilen bu üsluptaki çiçeklerin başlıca özelliği, yaprak uçlarının kıvrılıp, içe doğru bükülerek, yuvarlak biçimde, üç boyutlu görünüme sahip olmalarıdır. Maden, tezhip, çini, evani, cilt kapağı gibi birçok örnekte Baba Nakkaş üslubunu görmek olasıdır. Saz üslubunun en olgun dönemine tarihlenen kemha kumaştan yapılmış farklı renkte, aynı desene sahip iki kaftan Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunmaktadır. Aynı müzede başka bir kemha parçasında saz yaprakları arasında iki geyik figürü ile bir sülün kuşu da yer almaktadır. İri hatayiler ve hareketli saz yapraklar kumaş yüzeylerine boşluk bırakmaksızın, yoğun olarak yerleştirilmiştir.

Saz Üslubu Tezhip, çini, kumaş, halı, fildişi vb. değişik malzemelerde uygulanan bir üslup olarak, Osmanlı süsleme sanatına yeni bir kompozisyon anlayışı getirir. Saz üslubunda, aynı motifin ulanarak tekrarlanması anlayışı yerine, eksenler doğrultusunda gelişebilen ve asimetrik olabilen tasarımlar yer alır.⁸

Saz üslubu Klasik Osmanlı süsleme sanatının bir üslubu olarak sadece Şah Kulu'nun yaşadığı dönemde değil fakat onun ölümünden sonra da Nakkaşhane'de ayrı bir üslup olarak varlığın sürdürmüş ve değişik malzemelerde üzerinde kullanılarak zengin örnekler oluşturmuştur. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise Nakkaşhane yeni bir üslup ortaya çıkarır. Bu yeni bezeme üslubunun yaratıcısı Nakkaş Kara Memi'dir. Şah Kulu'nun Şagirdi olmuş ve 1558'de

⁷ İrepoğlu, a.g.e., s. 41.

⁸ F. Yenişehirlioğlu, “Klasik Dönem Osmanlı Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, 11. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1628.

Resim 7:

I. Mahmud Dönemi Sikkede Lale
(<https://www.ebay-kleinanzeigen.de/s-sammel/koeln-buchforst/>, erişim: 18.01.2021).

Resim 8:

Madende Lale, Tombak Kapağı,
(G. İrepoğlu, 2017, s. 223).

onun yerini alarak baş nakkaşlığa atanmıştır. XVI. yüzyılın en ünlü ve önemli tezhip ustasıdır diğer nakkaşlar gibi sadece tezhip işlerini yönetmemiş, saray için yapılan çeşitli sanat eserlerine desenler de hazırlamıştır. Şah Kulu'nun İran kökenli saz üslubuna karşılık, Kara Memi'nin kendine özgü, doğada görülen biçimiyle tanımlanabilen çiçek üslubu köken olarak daha özgün bir üslup oluşturmuştur. Sanatçının Avrupa botanik resimlerinden etkilendiği ileri sürülmektedir. Bir çimen demetinden çıkan lale, sümbül, gül, karanfil, zambak gibi çiçeklerin bir araya toplanmasıyla ya da çiçek açmış bahar dallarından oluşan kompozisyonlar, doğadan alınan motifler üslubunun en karakteristik özelliklerini yansıtır. Bu motifler sanat dallarında çeşitli kompozisyonlarla farklı biçimlerde uygulanmıştır.⁹ Lale motifi ise hemen hemen her grup üslup içerisinde yer alabilmektedir.

Lale motifi Anadolu'da Selçuklular, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde icra edilen neredeyse tüm geleneksel el sanatlarında kendine yer bulmuş ve bezendiği objelere değer katmıştır. Lale en başta çini sanatında, kumaş dokuma, halı, ahşap, metal, ebru, tezhip, taş-mermer, cam, kalemişi (kalemkari), minyatür, sikke, resim ve hatta edebiyatta da kendine yer edinmiştir.

2.1. Maden Sanatı ve Sikkelerde Lale

Altından gümüşe, demirden bakıra madenin birçok çeşidi lalenin biçimini almıştır. Mimariden tombaklara, at zırhlarından âlemlere, sikkelere vb. metalin kullanıldığı çoğu yerde lale motifi görülür. Metal lale figürlerindeki en ayırt edici özellik, lalenin tombak, şamdan, âlem gibi eserlerde bazen üç boyutlu hatta soyut olarak ifade edilmesidir.

Geleneksel sanatsallığın girdiği birçok alanda olduğu gibi sikke yüzleri de bir sanat işleme yüzeyiydi. Sikke yüzleri lale üslubundan etkilendi, özellikle Beylikler Dönemi ve Osmanlı sikkelerindeki motiflerden biri de laleydi.

⁹ Yenişehirlioğlu, a.g.e., s. 1627-1630.

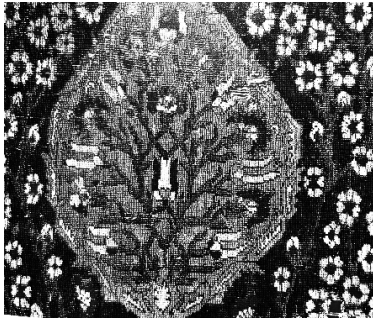

14. yüzyılda Menteşeoğlu Beyliği'nin hükümet merkezi olan Milas yakınlarındaki Beçin Kalesi kazılarında çıkan 1,2 cm çapındaki bakır sikkelerin iki yüzünde de çift yönlü lale olarak yorumlanabilecek motiflerin yer alması da, lalenin henüz o dönemde Anadolu'daki konumuna bir işaret olarak değerlendirilebilir. Bunlar lalenin maden üzerindeki ilk izlerinden olmalıdır.¹⁰

Gazan Han Dönemi (1295-1304) sikkelerinde, bazı geçmelerin uçları üç yapraklı lale motifi ile (Fleur de lis) bitmektedir ki bu motif beyliklerde özellikle de Karamanoğullarında, İsfendiyaroğullarında, Eşrefoğullarında, Menteşeoğullarında çokça kullanılmıştır.¹¹ II. Mahmud (1808-1839) döneminde basılan altın sikkelerde bir çeşitlilik söz konusudur. Bunlar arasında tam, yarım ve çeyrek birimde basılan Zer-i Mahbûbları gösterebiliriz. İstanbul'da basılan Zer-i Mahbûbların (sevilen altın) bir yüzünde "Sultanül berreyni ve hakanül bahreyni es-sultan" yazısı, öteki yüzde tuğra, lale motifi, "duribe fi Kostantaniye" yazısı ile cülus yılı görülmektedir.¹²

2.2. Halıda ve Dokumada Lale

Bunlardan birincisi Saray Halıları, ikincisi Uşak Halılarıdır. Klâsik Osmanlı Devri Halılarının saray çevresinde dokunan örnekleri, Türk halı sanatı tarihinde, Saray Halıları adıyla anılır: Çözü ve atkı iplerinde ipek, yün ve pamuk, düğüm iplerinde yün ve pamuk kullanılan bu halılar, Anadolu halılarından farklı olarak İran düğümü (sine) ile dokunmuştur. Düğüm iplerinin kalitesi ve sık dokunduğundan dolayı kadife gibi yumuşak bir etki bırakır. Şema bakımından da, günümüzün Hereke halılarına benzeyen, o zamana kadar Anadolu'da hiç görülmeyen bir özelliğe sahiptir. Bu halıların renk ve desenlerinde, başlangıçta İran etkileri hâkimken, bir süre sonrasında bunlar Anadolu'ya özgü bir karakter kazanır. Renklerinde kırmızı, sarı, koyu mavi ve çimen rengi yeşilin tonları görülür. Bu halılarda, asıl amaç zeminin süslenmesidir. Desenlerinde, XVI. yüzyılın kıvrık dalları, bahar çiçekli dallar, rumiler, hataî, penç ve gonca gül motifleri, lâle, karanfil, sümbül gibi gerçekçi çiçekler, iri hançer yapraklar, bulut motifleri görülür. Bir kısım örneklerde de bitkilerle süslü küçük madalyonlar verilir. Desenler bu madalyonun etrafında genişleyerek devam eder. Bir bölümünde halı zeminini, çiçek bahçesini andıran bir bezeme örneği gösterir. İçlerinde tek renk zeminliler de vardır. Bazen zemin, padişah kaftanlarında görülen, kaplan postu desenlerine benzer

Resim 9:

Selimiye Camisi'nden Uşak Halısı,
Erken 17. Yüzyıl, (G. İrepoğlu, 2017, s. 261).

¹⁰ İrepoğlu, a.g.e., s. 222.

¹¹ Gündegül A. Parlar, "İlhanlılarda Sikke Formları", *Türkler Ansiklopedisi*, 8. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1635.

¹² Oğuz Tekin, "Başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadar Türk Devletlerinin Sikkeleri", *Türkler Ansiklopedisi*, 5. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 799.

şekilde süslenir. Kenar sularında ise, genellikle, zemin süslemesine benzeyen desenler ve bulut motifleri bulunur.¹³

Kumaşların ve desenlerin en zengini bu devirde dokunmuştur. Lale, karanfil, süm-bül, çınar yaprakları, bahar dalları, narçi-çekleri ve narlar, kıvrık dallar arasında han-çer yaprakları XVI. yüzyılın en çok sevilen ve sık kullanılan motifleridir.¹⁴ Kaftanlar ve özellikle de padişah kaftanları, dokuma sanatının ve çiçek sevgisinin en mükemmel örneklerinin sergilendiği yüzeylerdir; bün-yesinde çeşitli anlamlar barındıran lalenin, hükümdarın giysilerinde yer alması, bir sal-tanat yansıması gibi görülmüş olabileceğine bağlanabilir.¹⁵

Osmanlı Saray Nakkaşhanelerinde çizi-len; kıvrık dallar, rumiler, grift bitki form-ları, bahar çiçekleri ile lale, gül, karanfil, hatayi, penç, Çin bulutları ve gonca motiflerinden meydana gelmektedir.¹⁶

2.3. Tezhipte Lale

Kitap bezemesi dendiğinde ilk akla gelen göz alıcı çiçek bezemeleriyle “Kara Memi” ismiyle bilinen Nakkaş Kara Mehmed Çelebi’dir. Sivri uçlarından dolayı hançer yaprağı olarak anılan kıvrık yapraklarla stilize ejderha figürleri, kuşlar ve hatayilerden oluşan ve “Saz Üslubu” olarak anılan bitkisel üslubu yerleştiren ressam Şahkulu’nun öğrencisi olan Kara Memi, 1540-1566 yılları arasında saray baş müzehhibi olarak çalışmış ve ortaya koyduğu çiçek üslu-buyla dönemin bezemesini yönlendirmiştir.¹⁷

Hocası Şahkulu’nun vefatıyla Saray sernakkaşı olan XVI. yüzyılın ünlü müzehhibi Karamemi, Türk bezeme sanatına yeni bir üslup ve anlayış getir-miş, klâsik kuralların dışına çıkarak yepyeni bir akımın öncüsü olmuştur. Bahçe çiçeklerinin (gül, lâle, karanfil, bahar dalları vb.) kısmen üsluplaştırıla-rak tezhibe dâhil edilmesinde ilk adımı atan ve onların bolca kullanılmalarına vesile olan sanatkârdır. Bu çiçek motiflerini tek tek veya toplu olarak ustaca kullanan Karamemi, Kanunî Sultan Süleyman’ın “Muhibbi” mahlasıyla yaz-dığı Şiirlerin toplandığı, Muhibbi Divânı’nın farklı kütüphanelerde bulunan

Resim 10:
Laleli Atlas Kaftan, (G. İrepoğlu, 2017, s. 245).

¹³ Bekir Deniz, “Osmanlı Dönemi Halı ve Düz Dokuma Yaygıları”, *Türkler Ansiklopedisi*, 12. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 627.

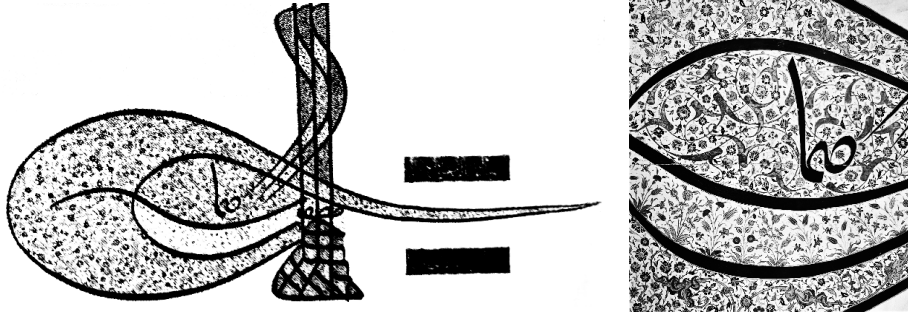
¹⁴ Fikri Salman, “Osmanlı Dönemi Türk Kumaş Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, 12. Cilt, Yeni Tür-kiye Yayınları, Ankara 2002, s. 667.

¹⁵ İrepoğlu, *a.g.e.*, s. 242.

¹⁶ Hamza Gündoğdu, “Tarihi Türk Halıcılığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, 8. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 312.

¹⁷ İrepoğlu, *a.g.e.*, s. 149.

Resim II-12: Kanuni Sultan Süleyman Tuğrası, Ayrıntı, (G. İrezoğlu, 2017, s. 151).

yazma nüshalarını tezhip etmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında eser veren ünlü müzehheplerden bazıları şunlardır: Şahkulu, Karamemi, Üstâd-ı Rûm gâban, Hüseyin, Selânikli Abdullah bin Mehmed, Mehmed bin İlyas ve Velian.¹⁸ Lalenin yazma nüshalarında tezhip edildiği gibi kitap ciltlerinde de süsleme olarak konu edildiğini görmekteyiz.

Osmanlı eserlerinin ciltlerinde, realist çiçekler veya çiçek grupları, deri ciltlerde olduğu kadar kumaş işleme ve lake cilt kapakları üzerinde de görülmektedir. Gül, lale, karanfil ve sümbül başta olmak üzere hemen her çeşit çiçek buketlerde yer almıştır.¹⁹

2.4. Resimde Lale

Lale, 16. yüzyıl sonlarına kadar Avrupa'da doğal olarak lalenin bilinmemesinden ötürü batı sanatına konu edilmemiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle Renoir, Monet gibi empresyonist sanatçıların tuvallerinde laleye rastlanmaktadır.

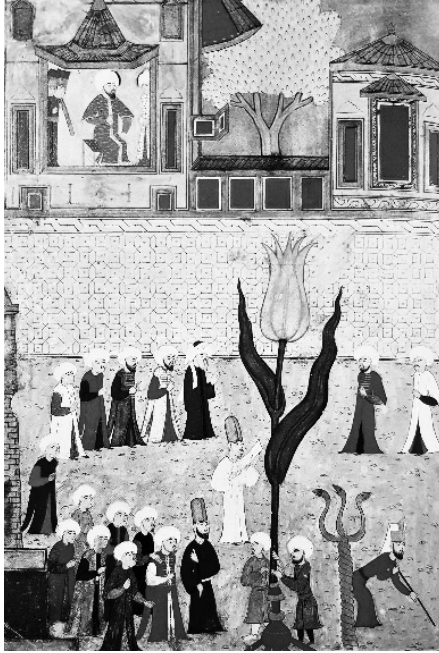
Anadolu'da çiçek ressamı olarak tanınan sanatkârlardan biri de Abdullah Buhârî'dir. Eserlerini, 1735-1745 yılları arasında verdiği, imzalı ve tarihli olanlarından anlaşılmaktadır. Abdullah Buhârî, daha ziyade tek çiçek çalışmıştır. Aynı tarzı çiçek minyatürlerinde de uygulamış ve sayfayı dolduran bir çiçeği işlemiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde H. 2155'de bulunan albümde, çeşitli bezemeler, hat örnekleri, minyatürler arasında yer alan imzâli, gül-i sadberk adı verilen açmış bir gül minyatürü bulunmaktadır. Aynı albümde yer alan suluboya lâle resimleri, bu sanatkârimızın çok dikkatli ve gerçekçi bir tabiat takipçisi olduğunu göstermektedir.²⁰

Tuval resmi kültürümüze gelince, batılı resim anlayışı yerleştikçe burada da kitap sayfalarından tuvalere geçer, çiçekli natürmortların bir parçası olur lale. Yeni resim anlayışında, Şeker Ahmet Paşa (1841-1907), Süleyman Seyyid Bey (1841-1913), İbrahim Çallı (1882-1960), Feyhaman Duran (1886-

¹⁸ Çiçek Derman, "Türk Tezhip Sanatının Asırlar İçinde Değişimi", *Türkler Ansiklopedisi*, 12. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 469.

¹⁹ Zeynep Balkanal, "Bilgi ve Sanatı Kaplayan Sanat: Ciltçilik", *Türkler Ansiklopedisi*, 12. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 554.

²⁰ Derman, *a.g.e.*, s. 472.

Resim 13:
Minyatürde Lale, Nakkaş Osman,
Sürname-i Hümayûn (G. İrepoğlu, 2017, s. 171).

Resim 14:
Lale ve Sümbüller, İbrahim Çallı
(G. İrepoğlu, 2017, s. 179).

1960), Saim Özeren (1900-1964) gibi ressamlarımız da laleyi tuvallerinde ustaca resmetmişlerdir.²¹

2.5. Edebiyatta Lale

Lale, özellikle şiirde sık kullanılır. Laleye yüzlerce akla hayale gelmedik adlar verilmiştir. Berk-i Rânâ, Dürr-i Yektâ, Feyz-i Seher, Gül-i Ruhsar, Sim-endâm, Nev-peydâ, Necm-i İkbâl, Nahl-ı Erguvan, Nihâl-i Gülşen, AĞüb-ı Cihan, Ahter-i Bahar, Reşk-i Elmas, Revnak-bahş, Sâye-i Hü mâ, Rûy-i Mahbûb vb. Lâlelere verilen bu adlar, devrin şairleri tarafından şiirlerde kullanılarak ebedileştirilirdi.²²

Lale, Türk şiirine 15. yüzyılda yerleşmeye başlamış ve giderek yerini derinleştirmiştir. Divan Şiiri kavramlarında geniş yer tutar ve o şiirlerde lale isminin kaynaklandığı ve en sık büründüğü renkle, kırmızıyla geçer hep.²³ Lale, Tanzimat sonrası ve Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatçılarının şiirleriyle de günümüze kadar gelmiştir.

3. Anadolu Pişmiş Toprak Kültüründe Lale

Asya Türk mimari yapılarında sırlı tuğla süslemelerde zarafetle kullanılan çini mozaik tekniği, Türk çini sanatının devamı olarak Anadolu Selçuklula-

²¹ İrepoğlu, *a.g.e.*, s. 177-180.

²² Yenişchirlioğlu, *a.g.e.*, s. 1627.

²³ İrepoğlu, *a.g.e.*, s. 130.

Resim 15:
Lale ve Kuş Figürlü Çini Parçaları, Kubadabad Kazısı
(G. İperoğlu, 2017, s. 186).

Resim 16:
Laleli Çift Başlı Kartal Çini,
Kubadabad Hamamlı Köşk
Kazısı, (İperoğlu, 2017, s. 187).

rında başarıyla uygulanmıştır. Bu teknik, değişik bezemelerle farklı yüzeylere dönüşüp çini sanatı olarak Osmanlı döneminde de XV. yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürmüştür.

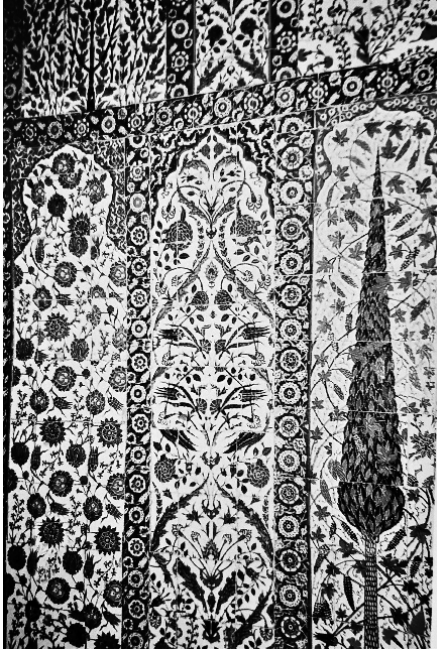
Anadolu Selçuklulari dönemi mimari satırlardaki çinilerin bezemelerinde çoğunlukla geometrik süslemelere yer verilmiştir. Cami, medrese, saray benzeri yapıların çinileri, gerek bordürlü, gerekse geometrik bezemelerde dolgu olarak stilize edilmiş nebat figürlü palmetlerle süslenmiştir. Konya Karatay Medresesi, Sırçalı Medrese, Sivas Gök Medrese ve Kayseri Külük Camisi mihrabı çinileri, döneminin bitkisel bezemeli güzel örnekleridir. Selçuklu çinilerindeki stilize edilmiş bitkisel motifler genelde salt palmet olarak anılsa bile içindeki çiçekler lale, şakayık ve lotus betimini çağrıştırmaktadır. Ancak bu dönemde lalenin çini yüzeylerde belirgin olarak görüldüğü örnekler de vardır.

Alanya İç Kale'de, Alaeddin Keykubad'ın 1221-1223 tarihlerinde yaptırmış olduğu sarayın kazılarında çıkan bir sekiz köşeli lacivert ve turkuaz yıldız çinide yer alan bitki lale soyutlaması olarak yorumlanabilir. Aynı kazıdan bir başka çini parçasında da yalnızca bir kısmı görülebilen hayvan figürünün ayağı dibinde yalın çizgili lale motifi yer alır. Konya Beyşehir Gölü kıyısında yine Alaeddin Keykubad tarafından yaptırılan Selçuklu sarayları içinde en çeşitli çinilere sahip Kubadabad Büyük Saray kazılarından çıkan turkuaz üzerine siyah desenli bir çini kemer parçasında natüralist işlenmiş bir kuş figürü ile laleler çıkar karşımıza. Lalelerin kendine özgü sivri hatlarla betimlenişi, herhangi bir kuşkuya yer bırakmaz. Hamamlı köşk çevresindeki kazıdan çıkan çift başlı kartal desenli çinide kartalın iki başının arasında mavi bir lale soyutlaması yerleştirilmiştir.²⁴

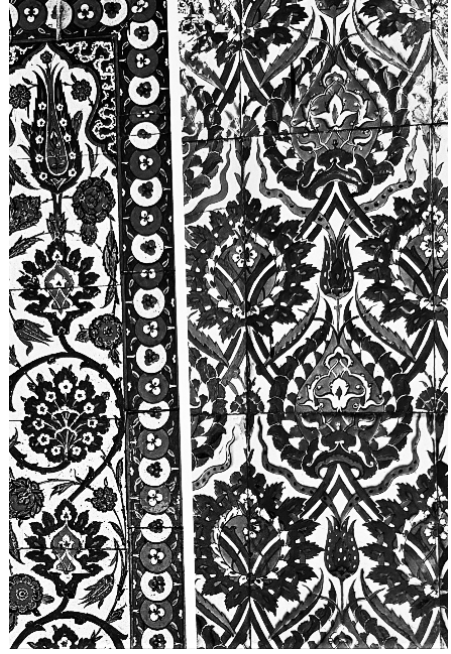
Selçuklu çini kültürü Beylikler döneminde de hız kesmeden devam etmiş olup Anadolu'nun binlerce yıllık pişmiş toprak geleneğine lalenin motif olarak girişi, en belirgin şekilde Osmanlı'da çini yüzeylerde olmuştur. Selçuklular çini sanatını abidevi bir ihtişama ulaştırmışlardır. Mozaik çini sanatının mimari ile organik bir bütünlük sağlayan teknik ve dekoratif üstünlüğü erken

²⁴ İperoğlu, *a.g.e.*, s. 185-187.

Resim 17:
Sultanahmet Camisi Laleli Çinileri
(S. Turan Bakır, 1999, s. 350).

Resim 18:
İstanbul Rüstem Paşa Camisi Sıraltı Tekniği
Laleli İznik Çinileri (G. Öney, 1987, s. 86).

Osmanlı çini sanatında da devam ettirmiştir. Ancak Osmanlı çini sanatı ana karakteri bakımından aynı olmakla beraber, yeni malzeme teknik ve dekoratif özelliklerinden dolayı, Selçukluların geliştirdiği çini sanatından büyük farklar göstermektedir.

Mimari süslemede çininin kullanılması o devletin kültür ve medeniyetini gösterir ve dolayısıyla da siyasi durumu ile ilgilidir. Selçuklu devri kültür ve sanatının merkezi Konya olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin kuruluşu siyasi ve kültürel merkezin Konya'dan Bursa'ya geçmesini sağlamıştır. Böylece Konya aynı zamanda bir çini merkezi olarak da değerini kaybetmiştir. Yeni çini merkezi Bursa yakınında İznik olmuştur. İznik yanında Kütahya da İznik'teki teknik üstünlüğe erişememekle beraber, XV. yüzyıldan itibaren bir çini ve keramik merkezi olarak varlık göstermiştir.²⁵

Osmanlıyla birlikte sadece mimari yapı yüzeylerindeki çini bezemeleri değil evani yüzeylerdeki bezemeler ve formlar da gelişmeler göstermiştir. Özellikle Erken Osmanlı Dönemi sonrası çinide bitki üslubu giderek çeşitlilik göstererek zenginleşmiş, özellikle lale bu üslupta motif olarak öne çıkmıştır. Mercan kırmızısının bulunmasıyla birlikte Lale de çok sevdiği renge kavuşmuştur.

Kırmızılı gruptan çok bol kullanma seramiği yapılmıştır. Bu çini ve seramikler özellikle gerçekçi çiçeklerle bezenir. Lale, karanfil, gül goncası, süm-

²⁵ Şerrare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1631, İstanbul 1986, s. 201.

bül, menekşe, şakayık, nar çiçekleri, bahar dalları bu çinileri çok değişik düzenlemelerle olağanüstü zengin bir görünüme kavuşturur.²⁶

Lale, gül, karanfil ve sümbül, bitkisel üslupta en çok tasvir edilen çiçeklerdir. Bu dört çiçeğin birlikte sonsuz düzende kullanıldığı güzel bir örneği Sultanahmet Camisi mahfilindeki çinilerde görebiliriz. Osmanlı kültüründe en çok üzerinde durulmuş olan çiçek laledir. 16. yüzyıl ortalarından başlayarak Osmanlı çinilerinde karşımıza çıkıyorlar. Lale, ilkbahar çiçeklerinin topluca bulunduğu panoların olmazsa olmaz ögesidir. Çok çeşitli şekillerde çizilmiş ve boyanmışlardır. Beyazdan kırmızıya ve laciverte kadar çinilerdeki tüm renklerde, tarama, beneklerle bezenme, gölgelendirme gibi yöntemlerle boyanmışlar, çeşitli açılardan çizilmişlerdir. Lale, bu doğal çevresindeki tasvirleri yanı sıra, rumi ve hatai gibi geleneksel motiflerin arasında bordürlerde, sonsuz düzendeki yüzey bezemelerinde sayılamayacak kadar zengin bir kompozisyon çeşitliliğinin baş ögelerindedir. Bu zenginliği izlemek için sadece İstanbul'daki Rüstem Paşa Camisi çinilerine bakmak bile yeter. Rüstem Paşa Camisi'nde 27 ayrı kompozisyonda 66 farklı lale motifi bulunmaktadır.²⁷ Aynı şekilde, Sultanahmet Camisi'nin çinileri İznik'te üretilmiş 50 farklı lale figürü ile bezenmiştir. Yanı sıra, Bursa Yeşil Camisi, Üsküdar Atik Valide Sultan Camisi gibi birçok Osmanlı dönemi camilerinde lale motifi süslemeli çini örneklerini görebiliriz.

16. yüzyılın ikinci yarısında, İznik üretimi çini ve seramikler “Çok renkli kırmızılı sıraltı tekniği” ile parlak bir döneme girer. Gelişmiş kompozisyon kurguları, zenginleşen renkleri, sınırsız çeşitte motif stilizasyonlarıyla dikkati çekerler. Kabarık kırmızı, zümrüt yeşili, kobalt tonları, turkuaz, siyah renkler şeffaf sırtın altında derin ve ışıltılı bir görüntüye bürünmüştür. Saray nakkaşları hatayı, rumi, bulut üsluplarını; bahar, lale, sümbül, gül, zambak, zerrin, servi, üzüm asma yaprakları, süsen, afyon motifi, nergis gibi çiçeklerle bir arada ustalıklı kullanmıştır.²⁸

Parlak döneminin ardından İznik çini atölyeleri, belki de ekonomik nedenlerle sarayın çini ihtiyaçlarına zamanında karşılık verememesi nedeniyle saray fetvalarıyla karşılaştı. Konulan kısıtlamalar İznik çinicilerini zorda bıraktı. Saray tarafından 1613'de yayımlanan ferman ile her türlü çini miri (devlet malı) sayıldı, çinilerin izinsiz satışı yasaklandı.²⁹ Çini geçmişte İznik'te, Kütahya'da vardır, fakat İznik saraya bağlıdır. Saray himayesindedir. Desenler saray nakışhanelerinde çizilir, İznik'te üretilirdi. Saraya bağlılık tabii ki maddi, manevi, estetik açıdan avantajlıdır. Çok güzel de eserler ortaya konulmuştur. Fakat Osmanlı'nın çöküşü ile 19. yüzyıldan itibaren saraya bağlılığın sonu-

²⁶ Gönül Öney, *İslam Mimarisinde Çini*, Ada Yayınları, İzmir 1987, s. 72.

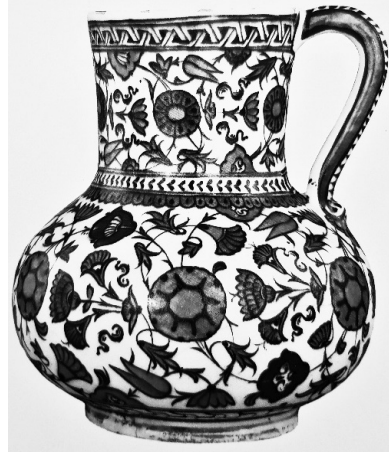
²⁷ Gülüzar Çevik, *Rüstem Paşa Camii Çinilerinde Lale ve Karanfil Motifleri*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları (Çini) Anasanat Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 25.

²⁸ Yıldız Demirez, “Osmanlı Çini Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, 12. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 570.

²⁹ Nurhan Atasoy - Jullian Raby, *Iznik The Pottery of Ottoman Turkey*, Alexandria Press, London 1989, p. 273.

Resim 19:
Victoria & Albert Museum, Londra, 1550-55,
İznik Çinisi, (Ş. Yetkin, J. Raby, 1989, s. 369).

Resim 20:
British Museum, London, Çini Sürahi,
(Ş. Yetkin, J. Raby, 1989, s. 325).

cunda İznik çiniciliği yok olmaya başlamıştır.³⁰ 18. yüzyılda İznik atölyelerinin tamamen kapanmasıyla yeni bir çini merkezi olarak Kütahya ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde Kütahya'da, bir taraftan İznik'in kopyaları mavi-beyazlar çinili eserleri süslerken diğer taraftan da konuları, renkleri ve teknik özellikleriyle geleneksel örneklerden ayrılan bir grup seramik karşımıza çıkar. Bunlar beyaz hamurlu sır altı sarı, kırmızı, firuze, yeşil, siyah, mor renklerle işlenmiş serbest desenli, ince duvarlı evani türü fincan, kâse, tabak, vazo gibi formlar üzerinde yer alan seramiklerdir.³¹

Lale motifinin evani yüzeylerde kullanımı da ayrı bir zarafettedir. Kütahya çiniciliğinde daha sık rastladığımız mimari dışında çini kullanımında, çeşitli formlarda üretilmiş işlevsel evani yüzeylerde bitkisel motifler hâkimdir. Bu bitkisel süslemelerde çeşitli geleneksel çiçek figürleri ile birlikte ana motif yine lale olmuştur.

4. Günümüzde Lale Motifinin Seramik Yüzeylerde Kullanımı

Türk-İslam sanatının vazgeçilmez bir figürü olan ve yüzyıllardır sürdürülebilirliğini koruyan ulusal motif kapsamına aldığımız lale, günümüzde de pişmiş toprak yüzeylerde iki boyutlu, form olarak da üç boyutlu betimlenmeye devam etmektedir.

Bugün yaşayan iki çini merkezi olan İznik ve Kütahya çini üretimine devam etse de, ticari ve endüstriyel avantajlarını atölye üretimiyle birlikte oluşturan Kütahya çiniciliği daha çok öne çıkmıştır. Günümüzde halen devam edebilen özellikle klasik anlamda Kütahya çini atölyelerinde, hediyelik objelerin, mimari yapıların ve işlevsel formların yüzeylerinde lale desen olarak

³⁰ Mehmet Koçer, "Kütahya'da Çini Sanatı Artık Bir Sektöre Dönüştü", *Seramik Türkiye Dergisi*, Sayı: 34, Ekim-Aralık 2010, İstanbul, s. 55.

³¹ Sitare Turan Bakır, *İznik Çinileri ve Gülbenkyan Koleksiyonu*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 13.

Resim 21: Sıtkı Usta (Sıtkı Olçar), Lale Figürlü Kütahya Çinileri
(https://sitki.com.tr/featured_item/sitki-olcar-us-ta-eserleri/, Erişim: 16.02.2021).

Resim 22: Günümüz Lale Motifli İznik'te Üretilen Çini Örnekleri, Mehmet Gürsoy İznik Çini Galerisi
(<https://www.arkofcrafts.com/tr/mehmet-gursoy/>)

ön plandadır. Ayrıca vitrifiye malzeme üreten seramik sektöründe kaplama seramiklerinde de bu desen kullanılmaktadır.

Kütahya çiniciliğinin 14. yüzyılda Germiyanogulları Beyliği döneminde başladığı tahmin edilmektedir. 16. yüzyılda İznik çiniciliğinin en üst düzeyde olduğu dönemlerde, Kütahya'da geniş ölçüde tek renkli çini imal edildiği bilinmektedir. Bu dönemde koyu mavinin değişik tonlarında tasarlanmış çini eserler Kütahya ürünü olarak tanımlanmıştır. Kütahya'da günümüzde bazı verilere göre irili ufaklı kayıtlı 156 işyeri bulunmaktadır. Bu işletmelerden 20'si profesyonel anlamda çalışırken, 10'u ihracat yapmaktadır.³²

Çini sanatında motif bu çinin özünü oluşturur. Bunu daha iyi ifade edebilmek için Ord. Prof. Süheyl Ünver "*Türk süsleme sanatları bir göz musikisidir, onun da birtakım notaları vardır. İyi beste yapabilmek için iyi nota bilmek gerekir.*" der. Burada örneğin lale, karanfil, gül, rumi, hata-i ve bunların yüzlerce çeşidi bu sanatın notalarını oluşturuyor. Bunlardan estetik kuralları esas alarak hazırlanan tasarımları bir tabakta, vazoda, kâsede, panoda görmek mümkündür.³³

Günümüze geldiğinde ise, Kütahya'da üretimini sürdüren atölyeler ile yapılan görüşmelerde Kütahya çinisinde yeni üslupların oluştuğu görülmüştür. Kütahya çinilerine özgünlük katan bu üsluplar Tek Kalem Üslubu ve Nazilli Üslubu olup, kısaca şu şekilde açıklanabilir: Tek Kalem Üslubu ile yapılan ilk örneklerde peñç motifi kullanılmıştır. Günümüz örneklerine baktığımızda ise; peñç motifinin yanı sıra karanfil, lale gibi motiflerin de kullanıldığı gözlemlenmektedir. Tek Kalem Üslubu'nun kompozisyonu, merkezden başlayıp formun tüm yüzeyini kaplar biçimde oluşturulmaktadır. Kompozisyon kurulurken öncelikle birbirinin üzerine binen daireler çizilip, daha sonra peñç, karanfil, lale motiflerinden biri seçilerek aralarına yerleştirilmektedir.³⁴

Kütahya çiniciliğinin önemli isimlerinden Sıtkı Usta, desenleri tasarlar-ken, motifleri belli düşünceler doğrultusunda bir araya getirdiğini belirtmiştir. Örneğin, hayat ağacı, lale motifleri ve bal peteğinin birlikte yer aldığı duvar

³² İskender Işık, "Kütahya Çiniciliği", *Seramik Türkiye Dergisi*, İstanbul 2010, s. 43-44.

³³ Koçer, a.g.e., s. 56.

³⁴ Ceren Atay Yolal, *Başlangıçından Günümüze Kütahya Çinileri ve Çini Motiflerinin Seramik Yüzeylerinde Yorumlanarak Uygulanması*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2007, s. 50.

tabağının desenini tasarlarken; hayat ağacını yaşamının güzelliğini; bal pe-teğini tatlı hissini uyandırdığını ve lalelerin zarafeti temsil ettiğini düşünerek bir arada kullandığını dile getirmiştir.³⁵ Neredeyse tüm yaşamını çiniye ada-yan merhum çini ustası Sıtkı Olçar, çağdaş Kütahya çiniciliğinin öne çıkan bir ustasıdır. Onu zanaattan sanata yönelten, çiniye farklı bir bakış açısı ge-tirmesidir. Sıtkı usta, çininin tarihsel boyutunu asla inkâr etmeden modern anlayışta üç boyutlu farklı formlarda ustaca bezemeler uygulamıştır. Bitkisel bezemelerde de laleyi en güzel şekilde applike eden Sıtkı Olçar, çinide temel prensibini, “*Kütahya’nın ruhunu bozmadan, Semerkant, Buhara, İsfahan yani Orta Asya’dan gelen çinicilik ekolünü; Selçuklu’dan gelen ekolü devam ettir-mektir.*” diyerek ortaya koymuştur.

19. yüzyılın sonlarında yeniden canlanan Kütahya çini sanatı, eski motif-lerini İznik motifleri ile modernize ederek üretimini artırmıştır. Patlıcan moru, parlak yeşil ve parlak sarı ile indigo mavisi gibi Kütahya çiniciliğine kimlik kazandıran sır altı renkler, kırmızısı killerden mayi formunda elde edilmiş-lerdir.³⁶

Kütahya çiniciliği birçok badireye ve ekonomik kaygılara karşın yine de yerel sanat özellikleriyle bir Türk ve İslam sanatı ve geleneğini devam ettir-mektedir. Kütahya’da çini, formlar değişime uğrasa da lale motifi dâhil yüzey bezemeleri, aslını inkâr etmeden yaşamaktadır.

Aynı şekilde İznik çiniciliği, Kütahya kadar yaygın olmasa da atölye ba-zında günümüzde devam etmektedir. Lale yine İznik’te de değişmez bitkisel motiftir. İznik’te çini Kütahya’ya nispeten fazla form ve desen değişikliğine gitmeden gelenekselliğini ön plana almıştır. 2009 yılında UNESCO tarafından organize edilen “*Yaşayan İnsan Hazinesi*” (Living Human Treasures) ödülüne sahip, miras taşıyıcı kimliği ile sanatçı Mehmet Gürsoy, merhum Faik Kırımlı ve Faruk Şahin ayrıca Eşref Eroğlu, Adil Can Güven gibi ustalar lale bezemeli çini geleneğini sürdürmektedir.

5. Modern Seramik Sanatında Lale

Tasarımda, geçmişteki sanat ve tasarımları örnek alma olarak nitelenen geleneksel tavra karşı çıkarak, yeniliği savunan Art Nouveau, modern ha-reketin ilk evresini başlatmıştır. Dekorasyon, strüktür ve amaçlanan işlevin bir bütün olarak ele alındığı bu dönemde, biçimler ve çizgiler doğadan kopya edilmeden, çoğunlukla yeniden yaratıldıkları için, tasarım sürecine canlılık katarak, gelecekteki soyut sanata zemin hazırlamışlardır.³⁷

Son yüzyılın akımlarından, zanaatı yok saymadan merkezine alan, modern tasarım anlayışının en iyi temsilcilerinden olan Bauhaus Okulu’nun (Dorn-burg Seramik Atölyesi) Türk seramik sanatçılarını düşünsel ve görsel anlam-da zenginlik kazandırdığı bir gerçektir. Dolayısıyla geleneği de görerek modern

³⁵ Yolal, *a.g.e.*, s. 75.

³⁶ Işık, *a.g.e.*, s.53.

³⁷ Kaya Üçer, *Batı Sanatı Etkisinde Değişen Türk Kalemîşi Bezeme Programı*, 5. Uluslararası Gele-neksel ve Yöresel Değerler Sempozyumu, Kültür Sanat Etkinlikleri (26-28 Ekim 2018, Afyonkara-hisar/Sandıklı), s. 468.

Resim 23:

Batı Sanatında Art-Nouveau Stili Kabartma-Lale
(<https://pilgrimtiles.co.uk/product/art-nouveau-stylised-tulip-tile>, Erişim: 11.03.2021).

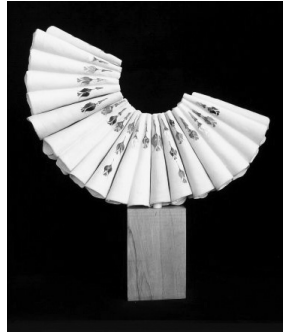
Resim 24:

Lale Vazo, 19. Yüzyıl Başları, İngiltere
(<https://www.antiqpottery.co.uk/antique-porcelain-staffordshire-tulip-/>, Erişim: 11.03.2021).

akımları benimseyen seramik sanatçıları gerek işlevsel tasarım, gerekse soyut bağlamda güzel eserlere imza attılar.

Çağın gelişimine koşut, seramik hammaddelerinin kullanımı ve pişirim teknikleri seramik yüzeylerine, renk oluşumlarıyla ve farklı yeni tekniklerle zenginlik getirmiştir. Örneğin raku, sığar pişirimleri, stoneware, krakle sır vb. uygulamalar seramik sanatında diğer pişmiş toprak eserlere verdiği gibi üç boyutlu seramik lalelere de farklı bir görsellik kazandırmıştır. Ulusal motiflerimizden kabul edilen lalenin modern seramik sanatında seramik sanatçılarınca kullanımı kuşkusuz geleneksel değerlerimize katkı sağlayacaktır.

Günümüz seramik sanatçısının ve bu alan akademisyeninin çini sanatını ve süslemelerini görmezden gelmesi elbette düşünülemez. Bu nedenle her seramik sanatçısı akademisyenin portföyünde bezek ya da form olarak mutlaka lale vardır. Seramik sanatçıları bu düşünsellikle yapıtlarında çinilerde kullanılan üslup ve motiflerden çıkışla, aldıkları eğitim ve yaptıkları araştırmaları deneyimlerine katarak lale orjinli sanatsal değeri yüksek seramik eserler üretmişlerdir.

Resim 25:

Sıdıka Sibel Sevim, Seramik Form, Laleler, Elle Şekillendirme, 55x20x20 / sağ 53x47x20, 1200 C, 2008
(<http://www.sibelsevim.com.tr/>, Erişim: 14.02.2021)

Resim 26:

Serap Ünal, Farklı Tekniklerle Üç Boyutlu Seramik Laleler

6. Sonuç ve Değerlendirme

Türkistan coğrafyasından itibaren adeta Türklerle birlikte yol arkadaşlığı yaparak Anadolu'ya oradan da batıya uzanan serüveninde lale, hemen her dönemin vazgeçilmez bir sembol çiçeğidir. Tüm dönemlerin geleneksel el sanatı objelerini ve mimari satırları birebir resmederek ya da kıvrımlarını her yana çoğaltıp stilize betimlerle süsleyerek farklı bir üslup yaratan lale, Türk Sanatı'na mal olmuş bir simgedir.

El sanatlarından edebiyata kadar kendine önemli yerler edinen lale, motif olarak yer aldığı hemen her yüzeyde başat olmasına karşın edebiyatta rakibi güldür. Çünkü biri en cömert plastik, öbürü erişilmez üsluptur. Şurası var ki, üslup daima kültüre ve medeniyete aittir. Lâle bir üslup motifi idi. Yüzlerce asırlık rakibi gül ile aralarındaki fark budur. Gül motif değildir, yaşayan hayattır.³⁸

Lale, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin de önemli sembeleri arasına dâhil edilmiştir. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın tasarlayıp kullandığı lale logolu temsili simgeler, rozetler, Türk Hava Yolları uçaklarının üzerindeki lale motifi gibi simgesel kullanımlar da lalenin ülkemizin yaşatılan milli motifi olduğuna dair önemli bir vurgudur.

Lale betimlemeleri, kesintisiz olarak en çok bezendiği pişmiş toprak yüzeylerde günümüzde sanatsal yaklaşımla İznik'te, Kütahya'da, modern seramik sanatında ve seramik sektöründe yeni tarzları da takip ederek devam etmektedir. Çağdaş seramik sanatında lalenin en önemli değişimi, iki boyutlu yüzey süslemesinden üç boyutlu form haline gelmesidir. Günümüz seramik sanatçıları, laleyi yüzey deseni olarak kullandığı gibi hacimsel olarak da kullanarak soyut seramik laleler üretmişlerdir.

Binlerce yılda oluşagelen kültür değerlerimizin belki de en anlamlısı, simgesel sanat yoluyla iletilen sembollerdir. Zira kültürel semboller, sayfalar dolusu anlatımı tek bir görsellikle ifade edebilme özelliğine sahiptirler. Bunlar unutturulmadan, özünü daima anımsatacak bir biçimde geleceğin sanatına da aktarılacak şekilde sürdürülebilirliğinin sağlanması her akademisyenin ve sanatçının temel düşüncelerinden olmalıdır.

³⁸ Beşir Ayvazoğlu, "Gül", *Türkler Ansiklopedisi*, 11. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1689.

Kaynaklar

AKSU, Hatice: “Rumî Motifinin İlk Öncüleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ATASOY, Nurhan - RABY, Jullian: *IZNIK The Pottery of Ottoman Turkey*, Alexandria Press, London 1989.

ATAY, Ceren Y: *Başlangıcından Günümüze Kütahya Çinileri ve Çini Motiflerinin Seramik Yüzeylerde Yorumlanarak Uygulanması*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2007.

BALKANAL, Zeynep: “Bilgi ve Sanatı Kaplayan Sanat: Ciltçilik”, *Türkler Ansiklopedisi*, 12. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

DEMİRİZ, Yıldız: “Osmanlı Çini Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, 12. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

DENİZ, Bekir: “Osmanlı Dönemi Halı ve Düz Dokuma Yaygıları”, *Türkler Ansiklopedisi*, 12. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

DERMAN, Çiçek: “Türk Tezhip Sanatının Asırlar İçinde Değişimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, 12. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GÜNDOĞDU, Hamza: “Tarihi Türk Halıcılığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, 8. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

IŞIK, İskender: “Kütahya Çiniciliği”, *Seramik Türkiye Dergisi*, İstanbul 2010.

İREPOĞLU, Gül: *Lale Doğada Tarihte Sanatta*, YKY Yayınları, İstanbul 2017.

KOÇER, Mehmet: “Kütahya’da Çini Sanatı Artık Bir Sektöre Dönüştü”, *Seramik Türkiye Dergisi*, Sayı: 34, Ekim-Aralık 2010, İstanbul 2010.

KURU, Alev: “Orta Asya Türk Sanatında Palmet ve Lâle Motiflerinin Değerlendirilmesi Hakkında Bir Deneme”, *Bellekten*, Ankara 1997.

MÜLAYİM, Selçuk: “Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi”, *Anadolu (Anatolia)*, S. XX, Ankara 1984.

ÖNEY, Gönül: *İslam Mimarisinde Çini*, Ada Yayınları, İzmir 1987.

PARLAR, Gündegül A.: “İlhanlılarda Sikke Formları”, *Türkler Ansiklopedisi*, 8. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

SALMAN, Fikri: “Osmanlı Dönemi Türk Kumaş Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, 12. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

TEKİN, Oğuz: “Başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti’ne Kadar Türk Devletlerinin Sikkeleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, 5. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

TURAN, Sitare B: *İznik Çinileri ve Gülbenkyan Koleksiyonu*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

ÜÇER, Kaya: *Batu Sanatı Etkisinde Değişen Türk Kalemişi Bezeme Programı*, 5. Uluslararası Geleneksel ve Yöresel Değerler Sempozyumu, Kültür Sanat Etkinlikleri (26-28 Ekim 2018), Afyonkarahisar/Sandıklı 2018.

YENİŞEHİRLİOĞLU, Filiz: “Klasik Dönem Osmanlı Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, 11. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

YETKİN, Şerrare: *Anadolu’da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1631, İstanbul 1986.

İnternet Kaynakları

Resim 6: <https://www.ebay-kleinanzeigen.de/s-sammeln/koeln-buchforst/>, Erişim: 18.01.2021.

Resim 20: https://sitki.com.tr/featured_item/sitki-olcar-usta-eserleri/, Erişim: 16.02.2021.

Resim 21: <https://www.arkofcrafts.com/tr/mehmet-gursoy/>, Erişim: 16.02.2021.

Resim 22: <https://pilgrimtiles.co.uk/product/art-nouveau-stylised-tulip-tile>, Erişim: 11.03.2021.

Resim 23: <https://www.antiquepottery.co.uk/antique-porcelain-staffordshire-tulip-/>, Erişim: 11.03.2021.

Resim 24: <http://www.sibelsevim.com.tr/>, Erişim: 14.02.2021.

Extended Abstract

Tulip In Terracotta Culture From Turkistan To Present

Plant and animal style motifs, which are also the subject of symbolic art, have taken place in Turkish-Islamic art with special meanings in almost every period. Since the cave paintings, symbolism has given artistic depictions especially in two dimensions on other surfaces. Tulip, stone, wood, metal and terracotta surfaces are depicted both in relief and in two dimensions and have taken place in the art literature as a Turkish motif.

Although the research on the origin of the tulip has not been concluded completely, the trial type studies and the researches that have been the source of them show that the first address of the tulip in Turkish culture is Turkestan (Central Asia). The method known as typology in Prehistory and Archaeology is a method used to compare the finds in material types, especially ceramics and tools, thus revealing cultural relations and interactions. Various types of palmette motifs, with examples in Anatolian Seljuk Art, are also seen in the artworks of the oldest civilizations.

It is plausible that a rich motif in Seljuk art comes from the east rather than the west, reinforcing the thesis that the tulip motif is Turkistan as its homeland. Because Central Asian Turkish Culture is the dominant factor affecting the Seljuk culture. Along with the animal style in Central Asian Turkish art, tulip motifs are usually depicted in the form of palmettes in plant style. It is possible to see tulips as the main pattern in palmette, which is an ornamentation style that looks like a flower bouquet distributed symmetrically in two directions resembling palm leaves in two dimensions or in relief.

When we wanted to go down to the sources of the tulip motif, which began to appear in a naturalist style in Ottoman artworks, this source of course should have been Central Asia, where the Turkish nation was born and where the first works of art were produced. It was important that the homeland of tulip, which grows naturally 14 species in Anatolia and 11 species in the European continent, appeared as Central Asia. Although in a postulate sense, in the light of the researches, it is highly probable that the tulip came from Anatolia and from there to the west and its homeland is Turkistan.

The Turks reflected the love of flowers they grew in Central Asia and their feelings arising from this love in their art wherever they reached. The tulip, which is a flower unique to the Turks, which stands out in the form of plant style, gained importance by taking on its symbolic features. This descriptive understanding of tulips, which were transported from Turkistan to Asia Minor and Anatolia, has been in the foreground enough to give a name to a period by further increasing its artistic richness in the Seljuks and the Ottomans. Naturally, Lale, in addition to creating landscape richness as an ornament of gardens in the architecture of its period, has been applied to many traditional arts, especially as an indispensable meringue of tile art, it added great value to terracotta art.

The area that enabled the Classical Period Ottoman Art to spread to large geographical regions is applied arts and decorative arts. The ornamental styles of this period have been an indicator that defines Ottomanism. Ornament understanding in Anatolia was based on certain basic styles. In general, the styles of *"Rumi, Hatayi, Saz, Baba Nakkaş and Kara Memi"* from architecture to tiles formed the concept of decoration in the Ottoman Empire. Of course, the tulip motif was indispensable for the aforementioned styles.

The tulip motif found a place in almost all traditional handicrafts performed in Anatolia during the Seljuk, Principalities and Ottoman periods and added value to the objects it embellished. Lale has gained a place in tile art, fabric weaving, carpet, wood, metal, marbling, gilding, stone-marble, glass, pen-work, miniature, coins, painting and even literature.

The tile mosaic technique, which is gracefully used in glazed brick decorations in Asian Turkish architectural structures, was successfully applied in the Anatolian Seljuks as a continuation of the Turkish tile art. This technique transformed into different surfaces with different decorations and was used as a tile art in the Ottoman period as well as in the XV. It existed until the end of the century.

The tulip, which is an indispensable figure of Turkish-Islamic art and which has been included in the scope of national motif that has preserved its sustainability for centuries, continues to be depicted in two dimensions on terracotta surfaces and in three dimensions as a form.

Although Iznik and Kütahya, the two living tile centers, continue to produce tiles, Kütahya tile making has become more prominent, which creates its commercial and industrial advantages together with the workshop production. In Kütahya tile workshops, which are still continuing today, tulips are at the forefront as a pattern on the surfaces of gift objects, architectural structures and functional forms. In addition, this pattern is used in coating ceramics in the ceramic industry that produces vitrified materials.

Despite many troubles and economic concerns, Kütahya tiles still maintain a Turkish and Islamic art and tradition with local art features. In Kütahya, although the forms and forms change, the surface decorations, including the tulip motif, live without denying the original.

The tulip figure continues to take place in two and three dimensions in the ceramic works produced within the scope of today's modern ceramic art. Parallel to the development of the age, the use of ceramic raw materials and firing techniques brought richness to ceramic surfaces with color formations and different new techniques. For example, raku, sagar firing, stoneware, cracked glaze etc. applications have given a different visuality to three-dimensional ceramic tulips as well as other terracotta works in ceramic art.

The tulip depictions continue to follow new styles in Iznik, Kütahya, modern ceramic art and ceramic industry with an artistic approach on terracotta surfaces, which they are adorned the most, without interruption. The most important change of tulip in contemporary ceramic art is its transformation from two-dimensional surface decoration to three-dimensional form. Today's ceramic artists have produced abstract ceramic tulips by using tulips as a surface pattern as well as volumetrically.

OSMANLI DONANMASINDA MODERNLEŞME HAREKETLERİNE BİR ÖRNEK: AMİRAL ARTHUR LİMPUS RAPORU

Dr. Rasim KOÇ*

Öz

Türklerin denizcilikle tanışması Selçuklular döneminde olmuştur. İstanbul'un fethiyle, gemi yapıcılığı yükseliş dönemine geçerek kurumsal bir yapıya dönüşmüştür. Osmanlı Devleti sınırlarını çevreleyen deniz ve nehirlerde mutlak bir üstünlük kurmuştur. Bu durum yaklaşık üç yüzyıl sürmüştür. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı donanması duraklama ve gerileme dönemine girmiştir.

Kuzeyde Rusya'nın sıcak denizlere inme politikası, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki denizlerde yeni ve büyük fay hatlarını meydana getirmiştir. Osmanlı devlet adamları denizlerdeki gerilemenin durdurulması için birçok yeni adım atmıştır. Bu adımlardan birisi de batılı uzmanların İstanbul'a getirilmesi olmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren İstanbul'da sıkça görülen yabancı uzmanlar donanmanın modernizasyonunda aktif görevler almıştır. Yabancı deniz heyetleri içinde İstanbul'da en uzun kalan İngilizler olmuştur. Osmanlı hükümeti tarafından atanan son İngiliz Deniz Kuvvetleri Danışmanı Tuğamiral Arthur Limpus'dur.

Bu makalede Amiral'in, Sadrazam Sait Halim Paşa'ya sunduğu Osmanlı donanmasının durumunu ve donanmada yapılması gereken reformları anlatan 54 maddeden oluşan on üç sayfalık rapor ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Amiral Limpus, Osmanlı Denizciliği, Said Halim Paşa, Balkan Savaşı ve Donanma, İmroz ve Limni Deniz Savaşı.

An Example Of Modernization Efforts In The Ottoman Navy: Admiral Arthur Limpus

Abstract

The Turks have become acquainted with seamanship during the Seljuk era. Following the conquest of Istanbul, Turkish seamanship and ship building went on the rise and navigation was institutionalized. The Ottoman Empire

Geliş Tarihi: 26 Mart 2021 - Kabul Tarihi: 20 Nisan 2021.

Atif Bilgisi: Rasim Koç, "Osmanlı Donanmasında Modernleşme Hareketlerine Bir Örnek: Amiral Arthur Limpus Raporu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 253, İstanbul 2021, s. 345-380.

* rasimkoc@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5691-371X.

established total dominance in the seas and large rivers surrounding it. This dominance lasted nearly three centuries. In the 18th century, however, the Ottoman navy peaked and then began to decline.

Russia's policy to reach "warm waters" brought about large fault lines in the seas under Ottoman dominion. Ottoman statesmen took many measures to halt its decline in the seas. One of these measures was to bring Western experts to Istanbul. These expert consultants took an active part in the modernization of the Ottoman navy from 19th century onwards. The last of these experts was Admiral Arthur Limpus.

In this article, the report presented to Grand Vizier Said Halim Pasha by the Admiral 54 points consisting of 13 pages outlining his views regarding the necessary reforms needed for the Ottoman navy will be thoroughly examined.

Among foreign naval committees, those who remained in Istanbul the longest have been the British. The last of them to be appointed by the Ottoman government as a naval consultant was rear admiral Arthur Williams Limpus.

Keywords: Ottoman Seamanship, Said Halim Pasha, Balkan Wars And The Navy, Imbros And Limni Naval War.

Giriş

Türklerin denizcilik serüveni Anadolu'daki ilerleyişinin Ege ve Marmara kıyılarına ulaşmasıyla başlamıştır. İstanbul'un fethiyle birlikte Türk denizciliği hızlı bir yükselişe geçmiştir. Haliç kıyılarında yükselen yeni ve büyük tersaneler Türk denizciliğinin kaçınılmaz yükselişinin en önemli temelleri olmuştur. XVI. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı donanmasındaki gemilerin sayısı hızla artmış ayrıca denizcilikte dünya çapında ünlenmiş büyük kaptanlar yetişmiştir. Kanuni döneminde ise Türkler, Akdeniz, Karadeniz ve Kızıldeniz'de kontrolü sağlamayı başarmıştır.¹ Roma İmparatorluğu'ndan sonra Akdeniz'de siyasi birleşmeye yaklaşan tek devlet Osmanlılar olmuştur. Osmanlı donanmasının denizlerdeki üstünlüğü XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

Çar I. Petro'nun (1672-1725) Rus jeostratejisine kazandırdığı sıcak denizlere inme politikası Osmanlı jeopolitiğini yakından etkilemiştir.² Petro'nun ölümünden sonra 1735-1739, 1768-1774 ve 1787-1792'deki üç uzun Osmanlı-Rus savaşı Karadeniz kıyılarını Rusların eline bıraktığı gibi³ 1770 yılında Alexis Orlof komutasındaki Rus filosunun Baltık denizinden çıkarak Çeşme Limanı'nda Türk donanmasını imha etmesi Osmanlı deniz gücü ve deniz hakimiyetinde ciddi bir kırılma yaratmıştır. Bu yenilgi sonuçları bakımından Osmanlı donanmasının yükselme döneminin ilk yenilgisi olan İnebahtı'dan (1571) daha ağır sonuçlar yaratmıştır. İnebahtı sonrası Kıbrıs alınmış buna karşın Çeşme baskınından sonra Kırım kaybedilmiştir.

Kuzeyden gelen tehlike karşısında III. Mustafa döneminde (1757-1774) donanmada modernleşme kaçınılmaz olmuştur. Bu amaç doğrultusunda Fransa'dan uzmanlar getirtilmiştir.⁴ Türk denizcilerin yabancı uzmanlarla çalışma is-

¹ İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 6.

² Paul Bushkovitch, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016, s. 96.

³ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, çeviri editörü Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, İstanbul 2006, s. 690.

⁴ İ. Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, s. 207.

teksizliği ve denize çıkmak yerine limanlarda demirlemiş gemilerden ve esnaftan haraç alma alışkanlığı reformlarda istenilen sonucun alınmasına engel olmuştur. Disiplinsiz ve başı bozuk davranışlar Osmanlı denizciliği ve donanması açısından zaman içinde kronikleşerek acil çözüm bekleyen bir soruna dönüşmüştür.

Osmanlı donanmasında ve tersanelerinde ilk kapsamlı ıslahat hareketi III. Selim (1789-1807) döneminde başlamıştır.⁵ Donanmayı Avrupa standartlarına çıkarmak için önce “*Umur-u Bahriye Nazırlığı*” kurulmuştur. Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa tarafından padişaha sunulan bir rapor gereğince Mühendishane-i Bahr-i Hümayun’un müfredatında değişiklik yapılmıştır. Yeni müfredata göre dersler teorik ve uygulama olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ayrıca öğrencilere düzenli aylık bağlanmıştır. Yabancı denizci ve mühendislerin tersanelerde çalışmasına müsaade edilmiştir. Fransız gemi mimarı J. Baltazard le Brun ve asistanları İstanbul’a getirilmiştir.⁶ Uzun süre İstanbul’da görev yapan Fransız deniz uzmanları, Fransa’nın Mısır’a asker çıkarması sonrasında kontratları iptal edilerek ülkelerine geri gönderilmiştir.

II. Mahmud, yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra deniz kuvvetlerinde de bir dizi yenilik hareketi başlatmıştır.⁷ 1827-1834 yılları arasında İstanbul, Gemlik, İzmit ve Sinop tersanelerinde tamamen Türk mimar ve mühendislerinin çalışmalarıyla yeni savaş gemileri kızağa koyulmuştur. Ayrıca 1830’da Henry Eckford, 1836’da Rhodes ve Ross adlı üç uzman ABD’den denizcilik alanında çalışmalar yapması için getirilmiştir.⁸ 1837 yılında donanmanın mali meseleleriyle ilgilenmesi için “*bahriye müsteşarlığı*” oluşturulmuştur.

Sultan Abdülmecid deniz kuvvetlerinde başlatılan reformları devam ettirmiştir. Bu dönemde daha çok İngiliz uzmanlar öne çıkmıştır. Nitekim 1840 yılında İngiliz Amiral Walker, Osmanlı Donanma Komutanlığı’na getirilmiştir.⁹ Amiral Walker’ın donanma komutanlığına getirilmesi ve Kırım Savaşı¹⁰ denizcilik ve iktisadi alanda Osmanlı devleti ile İngiltere arasında uzun sürecek kapsamlı bir işbirliğinin de ilk temel taşlarını oluşturmuştur.¹¹ Nitekim, 1858 yılında İzmit ve Gemlik Tersanelerinde inşa edilen fırkateynlerin makine aksamalarının temini ve yeni gemi siparişleri için İngiltere ilk sırada yer almıştır. Donanmanın modernizasyonu için gerekli olan mali kaynakların yetersizliği

⁵ Mustafa Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e Kadar)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul 1998, s. 72.

⁶ III. Selim zamanında Türk bahriyesinin geçirdiği ilerlemeler için bkz. Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014; Sir James Porter - Sir George Larpent, *Türkiye’nin Bir Asrı*, çev. Esmâ Selçuk Demir, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

⁷ Virginia H. Aksan, *Osmanlı Harpleri*, çev. Gül Çağalı Güven, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 316.

⁸ Bernd Langensiepen - Ahmet Gülerüz, *Osmanlı Donanması (1828-1923)*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2014, s. 1.

⁹ <https://www.royalacademy.org.uk/art-artists/work-of-art/admiral-walker-commander-of-the-turkish-fleet>, [Erişim Tarihi: 25.02.2020].

¹⁰ Kırım Savaşı; Avrupalı devletlerin Rusya’yı Akdeniz ve Avrupa dışında tutmak için verdiği savaş. Kapsamlı bilgi için bkz. Besim Özcan, “Kırım Savaşı (1853-1856)”, *Osmanlı*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 97.

¹¹ Osmanlı-İngiliz ekonomik ilişkileri için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, II, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1976.

“Tersane-i Amire Hazinesinin.” büyük açıklar vermesine neden olmuştur. Bu açıklar iç ve dış borçlanmaya gidilmek suretiyle kapatılmaya çalışılmıştır.¹²

Sultan Abdülaziz, kendisinden önceki üç hükümdarın denizlerde başlattığı reform hareketlerini hiç şüphesiz en ileriye taşıyan padişah olmuştur. Bunda padişahın denizlere duyduğu aşırı ilginin etkisi olduğu açıktır. Bu duygunun rasyonel bir değişim veya atılma dönüşmesinde ise denizden Fransa ve İngiltere’ye gerçekleştirdiği ziyaret¹³ ile sanayi devrimi sonrasında Avrupa’daki gemi yapıcılığı ve denizciliğinin geldiği yüksek noktayı yerinde görmesi etkili olmuştur. Sultan denizlerde sağlanacak bir üstünlüğü devletin coğrafi ve siyasi birliğinin korunması açısından önemli görmüştür. Bu stratejinin hayata geçirilmesi için devletin bütün gücünü kullanmıştır.

Türk donanması neredeyse bir asırdır Karadeniz ve Akdeniz’de Ruslara karşı bir üstünlük sağlayamamıştır. Osmanlı Devleti denizlerinden gelen bu tehlike karşısında hızla yeni sınıf savaş gemilerinin inşasına ve dışardan satın alma yoluna gidilmesini kararlaştırmıştır. Mali açıdan sıkıntı içinde olan ekonominin yüksek maliyetler gerektiren modernizasyonları yapması oldukça zordu. İlk olarak gelirleri yüksek olan Mısır Valiliği’nden bir savaş gemisi sipariş vermesi istendi. Sultan Abdülaziz’in kararlı politikaları sonucunda yerli tezgahlarda da gemi inşasına başlandı. İlk olarak Peyk-i Nusret kalyonu ile Rehber-i Nusret ve Hıfz-ur Rahman firkateynleri kızağa kondu. Ayrıca Gemlik ve Aynalıkavak tersanelerinde Ertuğrul ve Fatih firkateynleri ile Tersane meydanında Lübnan firkateyninin yapımına başlanmıştır.¹⁴ Bu yıllarda yeni gemiler ve tersanelerdeki iyileştirilmeler yanında denizcilik teşkilatında da önemli değişimler yapıldı. 1867 yılında üç yüzyıllık Kaptan-ı Deryalık müessesesi kaldırılarak yerine Bahriye Nezareti kuruldu.¹⁵

Çoğunlukla borçlanılarak sağlanan kaynaklar ile önce İngiltere’ye dört, Fransa’ya beş adet zırhlı savaş gemisi sipariş verildi. Abdülaziz’in tahta geçmesinin beşinci yılında Osmanlı donanması oldukça iyi bir duruma getirildi.¹⁶

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ...MMS., 4/14.

¹³ Judy Upton, “Abdülaziz’in Avrupa Seyahati”, *Osmanlı*, II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 119.

¹⁴ Bernd Langensiepen - Ahmet Gülerüz - Bernd Langensiepen - Ahmet Gülerüz, *Osmanlı Donanması (1828-1923)*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2014, s. 38-41.

¹⁵ Ali İhsan Gencer - Tuncay Zorlu, “Bahriye Nezareti’nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği”, *Türk Denizcilik Tarihi*, II, Ed. Zeki Arıkan - Lütfü Sancar, T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, Ankara 2002.

¹⁶ Bu dönemdeki Osmanlı donanmasında yapılanlar kısaca şöyledir: İstanbul tersanesinde Seli miye firkateyni, Gemlik tersanesinde Uskuna-i Hümayun inşa edilmiştir. İngiltere’den Osmangazi, Sultanahmet, Abdülaziz, Fatih ve Sultan Orhan firkateynleri satın alınır. Ayrıca Fuat ve İsmail saç vapurları yapılır. İstanbul tersanesinde silahlı vapurlardan Pesendire, Rağbetiye, Eser-i Ticaret, Kılıçlı, Peyk-i Şevket, Peyk-i Ticaret, Çatana, Şehper, Ömer Paşa ve Yıldız vapurları tamir edilir. Mansure ve Muzaffer korvetlerinin makineleri İngiltere’den getirilir. Merih ve Utarit korvetlerinin makine aksamları İstanbul tersanesinde yapılır. Ayrıca ahşap gemiler için zırh levhaların üretiminde kullanılmak üzere İngiltere’den zırh levha tezgâhları, demir işleme tezgâhları, makine imalat tezgâhları, hadde ve çekici takımları, zincirlerin su baskısını ölçmede kullanılan basınç ölçme aletleri ve makine imalatında kullanılan macunlar getirilir. *B.O.A., Mektubi Bölümü Ferman-i Ali Defteri*, No: 64, s. 7, Muharrem 1283H. Ayrıca bkz. Bernd Langensiepen - Ahmet Gülerüz - Bernd Langensiepen - Ahmet Gülerüz, *Osmanlı Donanması (1828-1923)*; Nurcan Bal, *Osmanlı Bahriyesi*, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

Bir yandan donanma yeni gemilerle güçlendirilirken diğer yandan tersanelerin fiziki durumlarının düzeltilmesi için İngiltere'den mühendis ve ustabaşlar getirilerek İstanbul'da yeni zırh ve makine imalathaneleri kurulmuştur.¹⁷ Osmanlı donanmasındaki gelişmeler yabancı uzmanların da dikkatini çekiyordu. Osmanlı denizciliğini yakından takip ettiği anlaşılan İngiliz Amiral Limpus donanmadaki gelişmeyi şöyle değerlendirmektedir. "1874 yılında Türkiye'nin donanması gayet takdire şayandır. Hatta dünyanın neredeyse üçüncü deniz gücüydü."¹⁸

1875 yılında Osmanlı Devleti'nin mali moratoryum¹⁹ ilan etmesiyle başlayan ekonomik kriz kısa zamanda siyasi buhrana dönüşmüştür. Sivil ve askerlerin karıştığı bir darbe ile Sultan Abdülaziz tahtan indirilmiştir.²⁰ Darbenin askeri karargâhı donanma komutanlığıdır. Bu tarihten sonra Osmanlı donanmasında hızlı bir düşüş yaşanmıştır.

Deniz Devletinden Kara Devlete Geçerken Şimendifer mi? Donanma mı? Tartışmaları

II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu hızla bir kara devleti olma yoluna girmiştir. Bu strateji değişikliğinin en önemli sebebi, Osmanlı donanmasının Abdülaziz'e karşı yapılan darbe girişimi ve öldürülmesi olayında önemli rol oynaması olmuştur. Yeni hükümdar dış etki altında olduğunu düşündüğü donanmanın siyasi irade üzerinde kurmaya çalıştığı vesayeti kırmak ve deniz kuvvetlerini kontrol altına almak için donanmanın bir süre Haliç ve Çanakkale bölgesinde demirli kalmasına karar vermiştir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru dünya gemi sanayii ve denizciliğinde büyük ve köklü değişimler yaşanmıştır. Sanayileşen devletler büyük ve güçlü gemiler inşa ederken Osmanlı donanması yerinde saymıştır.²¹ Çünkü imparatorlukta sanayileşme hala sağlanamamış, ekonomik sorunlar devam etmekte ve deniz kuvvetleri siyasete karışmıştı. Çoğu yaşlı gemilerden oluşan donanmanın Boğaza ve Haliç'e demirleyerek uzun süre yatması gemilerin birçoğunun artık yüzemez hale gelerek "erimeye ve çürüyüp dağılmaya" başlamasına neden olmuştur.²² Osmanlı Deniz Kuvvetleri ateş gücü zayıf gemiler ve eğitimsiz denizcilerden oluşmaktadır.²³

Osmanlı donanmasının kabuğuna çekildiği bu dönemde, Kıbrıs (İngilizler, 1876), Tunus (Fransızlar, 1881) ve Mısır'ın (İngilizler, 1882) kontrolü yabancılara geçmiştir. Bu kayıpların yanı sıra Fransa ve İngiltere'nin Süveyş Kanalı²⁴

¹⁷ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, İstanbul Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Basımevi, İstanbul 1965, s. 185.

¹⁸ *Limpus Raporu*, s. 2.

¹⁹ Ed. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 898.

²⁰ Mahmut Celaleddin Paşa, *Mirat ı Hakikat*, Bereket Yayınları, İstanbul 1983, s. 106.

²¹ Birinci ve ikinci sınıf zırhlıların toplamı: İngiltere: 49, Fransa: 23, İtalya: 14, Rusya: 23, Almanya: 14. Bkz. James Joll, "Dünyanın Efendisi: Avrupa", 20. *Yüzyıl Tarihi*, I, çev. Murat Belge, Londra ve Arkın, İstanbul 1970, s. 2-7.

²² A. Ragıp Akyavaş, *Tarihi Meşheri*, I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 69.

²³ *Limpus Raporu*, s. 2.

²⁴ Brian Lavery, *SHIP: 5,000 Years of Maritime Adventure*, London 2017, s. 190.

üzerindeki güç mücadelesi Osmanlı Devleti'nin denizlere bakışını gözden geçirmesine neden olmuştur.

Uzun bir aradan sonra donanmanın ihtiyacı olan yeni savaş gemilerinin alımı için harekete geçildi. Bu yıllarda Osmanlı-Alman ilişkileri hemen hemen her alanda gelişmeye başlamıştı. Hatta Sultan II. Abdülhamid ile Alman imparatoru II. Wilhelm arasında şahsi bir dostluk dahi oluşmuştu. Alman dış politikasının Türkleri rahatsız etmemesi ve geliştirilen şahsi ilişkilerin bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarının karşılanmasında daha çok bu ülke tercih edilmeye başlandı. II. Wilhelm'in ikinci İstanbul ziyaretinden sonra 1889 yılında Osmanlı Devleti Almanya'dan iki savaş gemisi satın aldı. Ayrıca İstanbul tersanesinde biri yerli diğeri Alman dizaynı iki korvet kızağa konuldu.²⁵ Bu durum İngilizleri oldukça rahatsız etmiştir. Çünkü denizlerde Alman-İngiliz rekabeti başlamıştı. Osmanlı donanmasında Alman etkisinin kendisini hissettirdiği bir sırada Yunanistan özellikle denizde Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyetlerini artırmıştır.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı donanmanın durumunu ortaya koymasına açısından önemli olmuştur. Muharebenin kara kısmında Türk ordusu, Yunan ordusuna karşı kesin bir zafer kazanırken, denizlerde İngiliz desteğiyle güçlenen Yunan donanması Osmanlı kıyıları ve Türk Boğazı üzerinde tehdit oluşturmaya başlamıştı. İstanbul'un denizden gelecek bir tehlike ile karşı karşıya kalması sultanın donanmanın modernizasyonu konusunda daha hızlı kararlar almasını sağladı. Bu amaç doğrultusunda Amerikalı Amiral Bucknam ve Kaptan Ledbetter'in bahriye danışmanlığına getirildi. Danışman ve uzmanlardan bir heyet oluşturularak Osmanlı donanmasının durumu masaya yatırıldı. Yapılan değerlendirmeye göre gemilerin çoğu modası geçmiş ve iş görmez haldeydi.²⁶ Bunun üzerine 1903 yılında Alman Krupp, İngiliz Armstrong ve İtalyan Ansaldo firmalarıyla görüşmelere başlandı. Donanmanın eski zırhlılarından Mesudiye İtalya/Ansaldo, Asar-ı Tefik Almanya tezgahlarına tamir ve modernize edilmek üzere gönderildi. Donanmanın ateş gücünün artırılması için İngiltere'ye Hamidiye kruvazörü ile Amerika'ya Mecidiye Kruvazörü ve bazı torpido gemileri sipariş verildi. Bunların yanı sıra Fransa'dan dört Torpidobot alındı. II. Abdülhamid donanmanın modernizasyonu ve ihtiyaçlarının karşılanması için çok uluslu bir tedarik zinciri oluşturdu. Önceki yıllarda yapılan hataya düşmeyerek donanmanın modernizasyonunda ağırlıklı tek bir ülkeye bağlı kalmamıştı. Bu yaklaşım donanma üzerindeki yabancı vesayetini kısmen de olsa azaltmıştı.

Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Donanması ve Üç İngiliz Amiral

1876-1895 arasında Osmanlı'da beliren hürriyetçi hareketlerin bir neticesi olarak ortaya çıkan Jön Türk hareketi ve 1889 yılında kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti XX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve sosyal

²⁵ Zuhaf ve Kilitbahir korvetleri için bkz. Bernd Langensiepen - Ahmet Gülerüz, *Osmanlı Donanması (1828-1923)*, s. 138.

²⁶ Bernd Langensiepen - Ahmet Gülerüz, *Osmanlı Donanması (1828-1923)*, s. 8.

hayatında önemli rol oynamıştır.²⁷ Yeni dönemin siyasi söylemi donanmaya katılan gemilerle sembolleşmiştir.²⁸ 1908 yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile ülke Meclis-i Mebusun'a karşı sorumlu farklı siyasi görüşlerin hâkim olduğu Meclis-i Vükela tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti hızla Avrupa'ya açılırken imparatorluk İngiltere ve Almanya arasında diplomatik bir tercihe zorlanmıştır. İngiltere, Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti ile kurduğu iyi ilişkileri devam ettirmekte kararlıdır. Geçmişin avantajları üzerinden hareket eden İngiltere yeni dönemin siyasi desteğiyle tekrar donanma üzerinde etkin olmak istemiştir. İngilizlerin içerdeki en önemli siyasi ve bürokratik destekçileri Osmanlı Hariciyesi ve Jön Türkler olmuştur. Lakin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Almanya İngilizlerin işini oldukça zorlaştırmıştır. Akdeniz'in İngilizlerin deniz savaş planlarının merkezinde olması Osmanlı donanmasına karşı duydukları ilginin başlıca nedeniydi.²⁹ 1905'te yeniden denizlerde başlayan İngiliz-Alman rekabeti Osmanlı Devleti'ni de yakından ilgilendirmişti. İstanbul dünya başkentlerinde az görülen diplomatik ve istihbarı rekabete ev sahipliği eder. Hükümet üyeleri, bürokratlar ve askerlerin bu rekabete katılmasıyla ülke hızla kaosa sürüklenmişti. Bahriye Nazırlığı'nın siyasi karışıklıkların merkezinde olması donanmayı oldukça hassas bir noktaya taşımıştır. 1909-1911 yılları arasında on bahriye nazırı görevlerinden alınmıştı.³⁰ Bu haliyle donanma adeta savaş gücü olmaktan çıkmış, iç ve dış politikanın malzemesi olmuştu. Oysa Osmanlı donanması ülkenin denizleri ve kıyılarının güvenliğini sağlayan bir savaş gücüydü. Bu özelliğinin korunması ve geliştirilmesi için politikadan uzak tutulmalı ve donanmanın acil bekleyen sorunlarına el atılmalıydı. Bunun içinde önce gemilerin bakımının yapılması, uzman eksikliğinin tamamlanması, denizcilerin eğitimi ve dünyadaki donanma yarışının çok gerisinde kalmamak için modern savaş gemilerine sahip olmalıydı. Osmanlı hükümeti diplomasi savaşını sonlandırmak ve donanmanın bekleyen sorunlarına bir an önce çözüm getirmek için İngiltere'yi tercih etmişti. Bu durumdan oldukça memnun olan İngilizler 1909-1914 yılları arasında peş peşe üç deniz heyetini İstanbul'a göndermiştir. Bu heyetlerden ilki Amiral Douglas Gamble (Temmuz 1909-Mart 1910),³¹ ikincisi Amiral Hugh

²⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1964, s. 6.

²⁸ Meşrutiyet sonrası Osmanlı donanmasına katılan gemi isimleri: Muavenet-i Milliye, Yedigâr-ı Millet, Gayret-i Vataniye. Bkz. Ekler bölümü resim 10.

²⁹ İngilizlerin Osmanlı donanmasına ve denizlerine olan ilgisi bir asırdır devam etmektedir. Bu ilgi, Osmanlı'nın Akdeniz'deki gücü ve Rusya'nın sıcak denizlere inmedeki potansiyelinin artmasına göre azalma veya artma eğilimi göstermiştir. Nitekim II. Mahmut döneminde güçlenen Osmanlı ve Mısır donanmasını Akdeniz'deki çıkarları açısından tehdit gören İngiltere yanına Fransa'yı alarak Osmanlı karasularını işgal eden Rus donanmasıyla birlikte Navarin'de Osmanlı-Mısır deniz gücünü imha etmekten kaçınmamıştır. Otuz yıl içinde Rusya'nın güçlü bir donanma ve kara ordusuyla Osmanlı Devleti'ne karşı tek başına üstünlük sağlamasının Boğazlar ve Doğu Akdeniz üzerinde oluşturacağı riskleri dikkate alan İngiliz hükümeti bu sefer de 1853 Kırım Savaşı'nda, Fransa ile birlikte Osmanlı Devleti'nin safında yer alarak Rusya'ya karşı savaşmıştır. Bkz. Colin McEvedy, *Yakınçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 18.

³⁰ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, İstanbul 1965, s. 78.

³¹ *Limpus Raporu*, s. 2.

Williams (Nisan 1910-Nisan 1912), sonuncusu Amiral Sir Arthur Limpus³² (Nisan 1912-Eylül 1914) ve ekibi³³ olmuştur.

Üç amiral, Osmanlı Devleti için stratejik bakımdan çok önemli Karadeniz, Ege Denizi ve Akdeniz'deki adalar dahil 11.000 millik kıyı şeridini korumak için aktif ve güçlü bir donanma inşa etmek için göreve başlamıştır. Kısa sürede mevcut gemiler ve bütçeyle bunun başarılmasının imkansızına yakın olduğunu görmüşlerdir. Boğazlardaki Türk topçu tabyaları olmadan eldeki donanma ile İstanbul'u denizden bile korumanın oldukça zor olacağı tezini savunmuşlardır. Özellikle Bahriye Nezareti'nin donanmayı İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın sahip olduğu deniz gücüne çıkartma arzusunun gerçekçi olmadığını, ancak doğru bir planlama ve seçimle Yunanistan'ın deniz gücüne yakın bir donanma inşa edebileceğini vurgulamışlardır. Bu öncelik hükümet üyelerinin hepsi tarafından olmasa da genel kabul görmüştür. Çünkü konunun mali boyutu bir kenara bırakıldığında denizlerdeki en yakın tehlike Yunanistan olarak görülmüştür. Amiral Gamble ve heyeti göreve başlar başlamaz ilk işi uzun süredir yatan donanmayı Ege Denizi'nde üç buçuk ay sürecek bir tatbikata çıkarmak olmuştur.

Gamble komutasındaki filo yirmi yıl aradan sonra 4 Temmuz 1909'da İstanbul Boğazı'ndan geçerken, Sarayburnu'nu dolduran binlerce İstanbullu donanmayı hayranlık ve gururla izlemiştir. Halkın bu ilgisi karşısında hükümet donanmayla daha fazla meşgul olmayı uygun görmüştür. Bunu yaparken de halkın maddi desteğini almak için donanma cemiyetinin kurulmasına öncülük etmiştir.³⁴ Gamble tatbikat sırasında gemilerin ateş ve makine güçlerinin çok zayıf, gemi mürettebat ve komuta kademesinin de yetersiz olduğunu tespit etmiştir. Donanma İstanbul'a döndüğünde kapsamlı bir raporla yapılması gerekenleri sadrazama ve Meclis-i Mebusan üyelerine sunmuştur. Amiralin acilen donanmadaki ihtiyaç fazlası yaşlı personelin emekli edilmesi ve yerlerine modern denizcilik eğitimi almış İngiliz subaylarının alınmasını önermiştir. Bu öneri Bahriye Nezareti'nde büyük rahatsızlığa sebebiyet vermiştir. Buna rağmen hükümet beş bin denizciyi emekli etmiştir. Amiral Gamble ayrıca mazi yadigarı gemilerden bir an önce kurtulmak gerektiğini, işe yarayacak halde olanların da tamir ve bakımlarının yapılması için havuzlara çekilmesini

³² Limpus, İstanbul'a gelmeden önce Güney Afrika'da filo komutanıdır. 49 yaşında Tuğamiral rütbesiyle Bahriye Müşaviri olarak Türk hükümeti ile iki yıllık kontrat yapmıştır.

<https://collections.rmg.co.uk/archive/objects/491830.html>, [Erişim Tarihi: 25 Şubat 2020].

³³ Bu ekipte sekreteri Stack, Binbaşı Ashby, Moor, Yüzbaşı Eliot ve Korvet Kaptanı Halifax bulunmaktadı. Bkz. BAO, BEO, 4282/321203; *Limpus Raporu*, s. 2.

³⁴ İngiliz ve Alman Donanma cemiyetlerinin nizamnamelerine göre hazırlanan "Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti" 14 Temmuz 1909 günü kurulmuştur. Kısaca amacı şöyledir: "Ülke nüfusu 30 milyondur. Zengin, fakir herkesten ayda bir kuruş isteyerek üçte bir oranında bir başarı ile her ay 10 milyon kuruş (100.000 altın) toplamaktır. Bir yılda 1.200.000 altın olan bu para ile her sene bir dretnot ya da iki tane birinci sınıf kruvazör alınabilir. Böylece on sene içinde Fransız donanması düzeyinde mükemmel bir donanma sağlanabilir. Kosova'dan Yemen'e, Erzurum'dan Tunus'a kadar uzanan devletin sınırları içindeki halk cemiyet için seferber olmuştur. Memurlar ve askerler birer maaşlarını başışlarken, kadınlar bakır tencerelerini satıp yardımda bulunur." Bilgi için bkz. A. Ragıp Akyavaş, *Tarihi Meşheri*, I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 71; Selahattin Özçelik, *Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 12.

tavsiye etti. Donanmanın ateş gücünün yükseltilmesi için yeni savaş gemilerine ihtiyaç olduğunu da vurguladı. Gamble'ın aşması gereken iki sorun belirmişti. Birincisi yapılması gereken işler için gerekli finansmanın sağlanması için meclisin ikna edilmesi, ikincisi ise yeni alınacak gemilerin sınıfı ve nereden alınacağı konusuydu. Bahriye Nezareti ve Genelkurmay Başkanlığı deniz tarihinde çığır açan yeni sınıf dretnot³⁵ savaş gemilerini donanmaya katmak isterken, İngiliz deniz heyeti donanmanın destroyer tipi etkin ve süratli daha küçük zırhlılara ihtiyacı olduğunu savunmuştur. Hükümet, tercihini büyük gemilerden yana kullanarak, İngiltere'ye iki adet dretnot tipi savaş gemisi sipariş vermiştir. İngiliz hükümeti, siparişe konu olan savaş gemileri yerine Türk tarafına Gamble'ın istediği sınıftan gemileri satmayı önermiştir. Türk tarafı alımdan vazgeçmiştir. İttihatçılar ve İstanbul'daki Alman büyükelçiliği siparişlerin Almanya'dan temin edilmesi için hemen harekete geçmiştir. Konuyla ilgili 10 Aralık 1909'da Almanya ile temasa geçilmiştir. Uzun pazarlıklar ve görüşmeler sonucunda Alman İmparatoru Kayzer'in de araya girmesiyle "Brandenburg" sınıfı iki savaş gemisi üzerinde anlaşma sağlanmıştır.³⁶ İngilizlerin bu siyasi öngörüsüzlüğü ne ilk ne de son olmuştur. İngiltere'nin bu tutumu hiç şüphesiz Jön Türk hareketiyle tekrar başlayan ikili ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Gamble ve deniz misyonunun için en büyük sorun içerdeki siyasi karışıklık, hükümetteki fikri uyumsuzluk, yeniliklere kapalı denizciler, uluslararası güçlerin donanma üzerindeki nüfuz savaşları olmuştur. Gamble yapmak istediklerini tam olarak hayata geçiremeden İstanbul'dan ayrılmıştır. Yerine geçen Williams, Gamble kadar popüler değildi ve çok fazla bir şey yapmak arzusu da taşımıyordu. Çünkü Koramiral olarak geldiği İstanbul'da rütbesi Tuğamiralliğe indirilmişti. Williams, Gamble'ın programına uymaya çalışmışsa da bunda başarılı olamadı. Williams döneminde patlak veren Trablusgarp Savaşı'nda Osmanlı donanması adeta yoktu. Elbette bu durumdan birinci derecede İngiliz amiral sorumlu değilse de Bahriye danışmanı olarak yapması gerekenler olduğu açıktı. Bu durum Osmanlı kamuoyunda amiralin ve İngiliz deniz heyetinin teknik danışman olarak mı yoksa geniş yetkili Bahriye danışmanı olarak mı? İstanbul'da bulunduğu tartışmalarına neden olmuştur. Hükümet bu durumu açıklığa kavuşturmak için bir lahiya yayınlamıştır.³⁷ Amiralin Türk tarafının istediği büyük ölçekli savaş gemilerine karşı çıkması ve İngiltere'den teknik personel getirme isteği Bahriye Nazırlığı'nca hoş karşılanmamış ve bahriye nazırları ile arasında kişisel sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Ayrıca her geçen gün donanma ve bahriye nezareti üzerinde artan Alman etkisi İngiliz deniz heyetinin işini oldukça zorlaştırmıştır. Kontrat süresi dolan Williams hiç beklemeden İstanbul'dan ayrılmıştır.

³⁵ 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında ana bataryaları ağır toplardan oluşan sıvı yakıtla çalışan baskın savaş gemileri için bkz. Brian Lavery, *SHIP*, National Maritime Museum, London 2017, s. 283.

³⁶ Gemiler 1 Eylül 1910 yılında Osmanlı Devleti'ne teslim edilerek zırhlılara Barbaros Hayreddin ile Turgut Reis isimleri verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Gökhan Atmaca, *Barbaros Zırhlısı Üç Savaş Bir Gemi*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2015.

³⁷ BAO, BEO, 4276/320641.

İngiliz hükümetinin önerisi ve Osmanlı hükümetinin kabulüyle Sir Arthur Limpus iki yıllığına Osmanlı Devleti ile sözleşme yaparak Deniz Kuvvetleri Danışmanlığı'na getirilen üçüncü amiral olmuştur. Limpus için bu yeni görev hiç şüphesiz amiral olarak ilk görev yeri olan Güney Afrika sahillerinden çok daha önemli ve prestijli olmuştur. Tuğamiral Limpus 49 yaşında heyetiyle birlikte oldukça hassas bir dönemde İstanbul'a gelerek görevine başlamıştı.

Osmanlı Devleti savaşların ve siyasi karışıkların kışkacıdır. Bulgar ordusunun Edirne'ye girmesi, Yunanistan'ın Selanik ve Ege adalarını işgali adeta imparatorluğu bir barut fıçısına çevirmiştir. Sivil-asker herkes mağlubiyetlerin sorumlularını aramakla meşguldür. Siyasi cinayetler, hükümet baskınları infiallerin patladığı noktalar olmuştur.³⁸ Osmanlı bahriye nazırlarının İngiliz danışman heyetiyle çalışmak istemediklerini açıkça dile getirmeleri ve etkisi her geçen gün artan Alman istihbaratının İstanbul'daki varlığı Limpus'un çalışmalarını zorlaştıran konuların başında olmuştur.

Trablusgarp ve Balkan Savaşları Sırasında Osmanlı Donanması ve Limpus'un Değerlendirmeleri

XIX. yüzyılın sonlarına doğru siyasi birliğini kurmayı başaran İtalya, XX. yüzyıla sanayileşmiş bir ülke olarak girmiştir. Avrupa devletleri içinde emperyalist gerginliklerin ve çatışma alanlarının arttığı bir dönemde İtalya ihtiyaç duyduğu yeni pazar ve hammadde kaynağını, Britanya başbakanı Lord Salisbury'nin "yaşayan ve ölen uluslar" diye ayırdığı ülkeler içinde ölmekte olarak gösterilen Osmanlı topraklarında görmüştür.³⁹

İtalya, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi karışıklık ve donanmasının yetersizliğini fırsat bilerek, Trablusgarp ve Bingazi'ye asker çıkartmıştır. Bazı Türk subayları Tunus üzerinden Libya'ya giderek yerli halkla birlikte yaptığı direniş, İtalyan birliklerinin ilerleyişini durdurmuştur. Karada sonuç alamayan İtalya, Osmanlı Devleti'ni denizden kuşatmaya karar vermiştir. Amaçları Libya'daki işgalin tanınması için Osmanlı Devleti'ni masaya oturtmaktır. İtalyan donanması iki filo halinde harekete geçmiştir. Birinci filonun rotası Arnavutluk ve Yunanistan üzerinden Ege Denizi oradan da Çanakkale Boğazı olmuştur. Bu ilerleyiş sırasında İtalyan savaş gemileri deniz üstünde gördükleri demirli veya seyir halindeki Osmanlı donanmasına ait birçok torpido gemisini (Antalya, Tokat, Hamidiye, Alpagot) ve yatını batırmıştır. Birinci filo yolda hiçbir saldırıya uğramadan Akdeniz üzerinden Ege Denizi'ne giriş yapmıştır. İtalyan savaş gemilerinin İzmir Körfezi'ne girmesini engellemek için körfezde demirli Adana ve Saadet vapurları mürettebatı tarafından batırıldı. Birinci filodan üç savaş gemisi Çanakkale Boğazı'na doğru harekete geçerek Seddülbahir ve Kumkale tabyalarını topa tutmuştur. Bu durum karşısında

³⁸ Sadrazam Mehmet Kâmil Paşa 23 Ocak 1913 yılında silah zoruyla görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır. Yerine geçen Abdülhamit'in tahtan indirilmesinde önemli rol oynayan Sadrazam Mahmut Şevket Paşa ise 11 Haziran 1913'te İstanbul'da uğradığı silahlı saldırı sonucu öldürülmüştür. Bâbıali Baskını için bkz. Cevdet Küçük, "Bâbıali Baskını", IV, *DİA*, İstanbul 1991, s. 389-390.

³⁹ James Joll, "Dünyanın Efendisi: Avrupa", I, çev. Murat Belge, 20. *Yüzyıl Tarihi*, s. 2-7.

Osmanlı Devleti Çanakkale'ye mayın döşeyerek boğazı kapatmıştır. Mayıs 1912'de İtalyan savaş gemileri Rodos ve Oniki Ada'yı işgal etmiştir. Osmanlı coğrafyası açısından stratejik öneme sahip olan Oniki Ada'nın kaybedilmesi İstanbul hükümetinin en önemli iç ve dış politik konularından biri olmuştur.

İkinci filo ise Doğu Akdeniz ve Kızıldeniz'e doğru hareket etmiştir. Savaş gemileri Beyrut limanı ve kenti top ateşine tutmuştur. Limanda demirli Osmanlı donanmasına ait Avnillah zırhlısı İtalyan armadasına karşı tek başına karşılık vermiştir. Bir süre sonra da batırılmıştır. İlerleyişini devam ettiren filo Akabe açıklarında Haliç isimli Osmanlı gambotunu batırılmış ayrıca Suudi Arabistan kıyılarındaki El-Kunfuza Limanı'nı bombardıman etmiştir. Limanda demirli 6 gambot, 1 zırhlı römorkör ve Şipka yatı batırılmıştır.

Trablusgarp Savaşı'nda Osmanlı donanmasının İtalyan savaş gemileri karşısında Beyrut limanındaki direniş hariç varlık gösterememesi ve Oniki Ada'nın kaybedilmesi Türk denizcilik tarihi açısından büyük bir başarısızlık olmuştur. Limpus'a göre bu durum çok şaşırtıcı değildir. Çünkü İtalyan deniz kuvvetleri Osmanlı deniz kuvvetlerine kıyasla oldukça üstündür. Buna rağmen Osmanlı donanmasının İtalyanlara karşı bazı başarılar elde edeceğine inanmaktadır. Amirale göre deniz kuvvetleri becerikli, kararlı ve enerjik amirallerin elinde iyi bir planlama ile İtalyan deniz kuvvetlerine zarar verilebilirdi. Bu duruma da Osmanlı donanması karşısında sayıca az olan Yunanistan'ın deniz gücünü örnek göstermiştir.⁴⁰

Trablusgarp Savaşı devam ederken Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı birleştiği haberi, Bab-ı Ali'yi 1912 tarihinde İtalya ile Uşi antlaşmasını imzalamak zorunda bırakmıştır. Antlaşma gereğince İtalya işgal ettiği Rodos, Oniki Ada ve Meis'i Osmanlı Devleti'ne geri vereceğini taahhüt etmişti.⁴¹ Fakat İtalya savaşın bitmesine rağmen bu adaları geri vermeyerek Yunanistan ile pazarlık konusu yapmıştır.⁴²

Balkan savaşları sırasında Osmanlı donanması iki önemli görev üstlenmiştir. Bunlardan ilki Bulgarların Trakya'yı işgal etmesi sonucunda Anadolu ve Rumeli arasında kesilen demir ve karayolu iletişimini denizden sağlayarak Rumeli'deki birliklere lojistik destek sağlamak, ikincisi ise Ege Denizi ve çevresindeki adalarda kontrolü sağlamaya çalışan Yunan donanmasını geri püskürtmektir. Ayrıca Varna'dan Köstence'ye kadar uzanan sahil boyundaki Bulgar topçu mevzilerini topa tutmak suretiyle Bulgar birliklerinin gücünü dağıtmak ve deniz yoluyla Romanya üzerinden gelen kömür ve cephane ikmalinin güvenliğini sağlamak olmuştur. Karadeniz'deki harekât için Hamidiye ve Mecidiye kruvazörleri ile Yedigâr-ı Millet ve Nümüne-i Hamiyet savaş gemileri görevlendirilmiştir. Bu sırada Trabzon ve Samsun'daki birliklerin Trakya'ya kaydırılması kararlaştırılmıştır. Donanmanın görevlerinin artması karşısında deniz kuvvetlerinin en eski gemisi İclaliye hizmete sokulmuştur. Varna açıklarında Hamidiye Kruvazörü ve Berkefşan torpidobotu Bulgar torpidobotları ta-

⁴⁰ Limpus Raporu, s. 3.

⁴¹ Adem Sarıgül, *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, IQ Yayınları, İstanbul 2001, s. 237.

⁴² A.g.e., s. 199.

rafından saldırıya uğramış ve Hamidiye yara alarak Haliç'te havuza alınmıştır. Bu da Osmanlı donanmasını oldukça zayıflatmıştır. Osmanlı genel kurmayı Çatalca savunması ve Edirne'nin geri alınması için bir dizi deniz çıkartması planlamıştır. Çıkartmaya katılacak askerlerin sevkیاتları için on iki boğaz feribotu kiralanmıştır. Birliklerin toplanmasıyla Podima, Şarköy ve Mürefte çıkarmaları gerçekleştirildi. Ancak çıkartmalar hava şartları, donanma ile ordu komutanı arasındaki iletişimsizlik ve lojistik eksiklerden dolayı başarısız olmuştur.⁴³ Bulgar birlikleri karşısında Osmanlı ordusunun Terkos Gölü'ne dayanan sağ kanadını korumak üzere Asar-ı Tefvik zırhlısı Çatalca önlerine gönderilmiştir. Bulgar tabyalarını topa tutan zırhlı bir anda kayalara oturmuştur. İstanbul'dan gönderilen kurtarma ekiplerinin bütün gayretlerine rağmen gemi tekrar yüzdürülememiştir. Sadece denizciler ve gemideki malzeme kurtarılmıştır. Kısa bir süre içinde de Asar-ı Tefvik zırhlısı Bulgar topçularının hedefi olmuştur.⁴⁴ Bu olay Osmanlı deniz kuvvetlerinin elindeki deniz haritaların ne kadar eski ve eksik olduğunu göstermiştir. Limpus danışmanlığı döneminde Osmanlı kıyıları için kapsamlı bir seyir harita çalışması yaptırmıştır.⁴⁵ Çıkartmalarda istenilen sonucun alınmaması üzerine ateşkese kadar Türk savaş gemileri Tekirdağ ve Silivri açıklarında devriye görevi dışında herhangi bir operasyona katılmamıştır. Amiral Limpus'a göre Balkan Savaşı süresince donanmanın yapması gereken ama yapamadığı görevlerinin arasında özellikle Türk birliklerinin devletin ücra köşelerinde odaklanmaları gereken bölgelere güvenle nakledilmemeleri savaşın kara harekâtını da olumsuz etkilemiştir. Ayrıca Ege'de Yunan donanması yok edilemediği için Ege Adaları güvence altına alınamadı ve Ege Denizi ile Adriyatik'teki bağlantı korunamamıştır.⁴⁶

Osmanlı donanmasının ana kuvvetlerinin Çanakkale'de tutulması Ege Denizi'nde Yunan donanmasına geniş hareket alanı sağlamıştır. Nitekim kısa sürede Yunan gemileri Limni'yi işgal etmiş, buradan da ileri üs yapmak üzere Mondros Limanı'na yönelmişlerdir. Çok geçmeden İmroz ve Bozcaada işgal edilmiştir. Ayrıca Yunan torpidobotları Preveze Körfezi'nin kuzey kıyılarına doğru harekete geçerek bu bölgedeki sularda da hakimiyet kurmuşlardır. Selanik karadan ve denizden kuşatılmıştır. Yunan gemilerinin limana girişini engellemek için Antalya ve Tokat torpidobotları kendilerini batırmıştır. Türk kara ordusunun savaşmadan teslim olmasıyla Selanik kaybedilmişti. Limanda bekleyen Teşkilat, Sürat ve Selanik gemileri silahlardan arındırılarak Fransız siciline geçirilmek suretiyle Marmara'ya getirilmiştir. Yunanlıların Ege adalarını işgal etmesi ve denizdeki üstünlüğü Osmanlı kamuoyunda derin bir infiale neden olmuştur. İçerde artan tepkiler karşısında hükümet ve baş-

⁴³ A.g.e., s. 34.

⁴⁴ Bernd Langensiepen - Ahmet Gülerüz, *Osmanlı Donanması (1828-1923)*, s. 28.

⁴⁵ Deniz haritalarının yetersizliği sonucu Kızıldeniz açıklarında da bir Alman gemisi haritalarda gözükmeyen bir karaya çarparak batar. Bu olay Almanya ile ilişkilerde bir gerilim yaşanmasına neden olur. Her iki olay üzerine Limpus, İngiltere'den alanında uzman bir deniz subayını getirterek, uzun bir aradan sonra ilk defa Osmanlı kıyılarının haritasını çıkarttırmıştır. Kıyı haritaları çalışmaları için bkz. Şakir Batmaz, "Osmanlı Denizlerinde Mesaha Çalışmaları", *Türkler*, XIV, Ankara 2001, s. 917.

⁴⁶ *Limpus Raporu*, s. 4.

komutanlık donanmaya karşı saldırıya geçmesi emrini vermiştir. Donanma komutanının gemilerin savaşa hazır olmadığını bildirmesi üzerine donanma komutanı görevden alınarak yerine Albay Ramiz Bey atanmıştır. Amiral Limpus'un yeni donanma komutanının bu görevi başarıp başarmayacağı ile ilgili ciddi endişe taşımaktadır.⁴⁷ Başkomutanlık savaş gemilerinin durumu hakkında sağlıklı bir bilgi almak için Limpus Paşa'dan bir rapor istemişti. Amiral kendisinden istenen raporu kısa bir süre içinde hazırlayarak harbiye nezaretine teslim etmiştir.⁴⁸ Limpus göre donanmanın savaş planı yoktu, karaya asker çıkarma konusunda ise tamamen hazırlıksızdı. Ayrıca bilgisizlik, inisiyatif alamamak, öngörüsüzlük ve enerji düşüklüğü yüzünden gerek savaş sırasında gerekse savaştan önce sorumluluk gerektiren konularda herhangi bir adım atılmaması donanmanın Osmanlı kara ordusuna yeterince yardım edemeyişinin sebepleri olmuştur.⁴⁹ Donanma komutanı ve Bahriye Müsteşarı'nın yetersizlikleri konusunda Sadrazam ile Başkomutan Vekili Amiral Limpus ile aynı görüşteydi.⁵⁰ Limpus'a göre Balkan Savaşları sırasında Osmanlı donanmasının yapması gerekenler konusunda hiçbir fikri ve hazırlığı yoktu. Sanki donanma hiçbir şey yapmama politikası güdüyordu. Hatta amiralliğin Yunan donanmasının Türk donanmasına kıyasla üstün olduğuna dair bir belge yayınlamıştır. Bu belgenin aşağılayıcı olduğunu düşünmüştür.⁵¹ Başkomutan ve Savunma Bakanlığı'nın ısrarı üzerine Osmanlı donanması Ege Denizi'ne doğru harekete geçmiştir.

Amiral Limpus'un Yunanlılarla Yapılan İmroz (16 Aralık 1912) - Limni Deniz Savaşı (18 Ocak 1913) Hakkındaki Değerlendirmeleri

Başkomutanlığın emri üzerine Çanakkale'de toplanan Osmanlı donanması Barbaros, Turgutreis zırhlıları ile Mecidiye ve Asar-ı Tevfik öncülüğünde boğazdan Ege Denizi'ne doğru çıkış yapmıştır. Bu durumdan haberdar olan Yunan savaş gemileri de harekete geçmiştir. İki donanma İmroz açıklarında karşılaşmıştır. Yunan savaş gemisi Averof, Osmanlı savaş gemilerine göre iki kat daha hızlı olmasının avantajını kullanarak isabetli atışlarla Osmanlı filosunun üstüne doğru gitmiştir. Osmanlı filosunun dört savaş gemisi bütün toplarını Averof zırhlısına yöneltmiştir. Karşılıklı top atışları sırasında Barbaros zırhlısı iki önemli isabet almıştır. Yunanlıların en önemli gemisi Averof zırhlısına da üç ciddi isabet kaydedilmiştir. Savaş Osmanlı donanmasının lehinde seyrederken donanma komutanı aldığı ani bir kararla bütün gemilere boğaza doğru geri çekilmesini emretmiştir.⁵² Gemilerde durum tespiti yapılmıştır. Barbaros zırhlısı dışında isabet alan gemi kaydedilmemiştir. Bunun üzerine donanma tekrar Yunan savaş gemilerinin üstüne hareket etmiştir. Kısa bir kovalamacanın ardından Türk savaş gemileri Yunan savaş gemilerine

⁴⁷ *Limpus Raporu*, s. 4.

⁴⁸ BAO, BEO, 4276/320641.

⁴⁹ *Limpus Raporu*, s. 3; bkz. Adem Sarıgül, *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s. 34.

⁵⁰ Adem Sarıgül, *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s. 114.

⁵¹ *Limpus Raporu*, s. 3.

⁵² *Limpus Raporu*, s. 3.

karşı bir zafer elde edemedi geri dönmek zorunda kalmıştır. Her iki tarafın savaş tarihçileri bu savaşı kendi zaferleri olarak göstermiştir.

Osmanlı donanmasının İmroz'da elde ettiği kısmi başarının hükümetin ulaşmak istediği siyasi hedefler açısından yetersiz kalması ve Yunan savaş gemilerinin Ege'deki üstünlüğünün devam etmesi ikinci bir karşılaşmayı adeta zorunlu kılmıştır. Yunanlılara karşı kalıcı bir üstünlük sağlamak için Osmanlı filosu 3 zırhlı, 1 kruvazör, 1 torpido kruvazörü ve 6 muhiple Yunan savaş gemilerinin bulunduğu Limni Adası'na doğru harekete geçmiştir. İki donanma Mondros Limanı çevresinde karşı karşıya geldi. Savaşın ilk otuz dakikasında Barbaros zırhlısı beş önemli isabet aldı. Buna karşın Yunan donanmasına ait gemilere isabetli atış yapılmadı. İlerleyen dakikalarda Turgutreis ve Mesudiye zırhlıları da isabet aldı. Osmanlı topçusunun isabetsiz atışlarına karşılık özellikle Averof'un isabetli atışları Osmanlı donanmasını geri çekilmeye zorladı. Çarpışma esnasında 140 Türk subay ve askeri şehit oldu. Savaşta Yunan gemilerinin isabet yüzdesi Osmanlı gemilerine göre daha fazla olmuştur.⁵³ Bunun en önemli nedeni Yunan topçuları İngiliz subaylar tarafından iyi bir eğitimden geçirilmiş olmasıdır. Bu kayıplar karşısında Hamidiye hariç donanmanın tamamı Marmara Denizi'ne çekilerek beklemeye alındı. Amiral Limpus İmroz ve Limni deniz savaşlarıyla ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur:

“Bana öyle geliyor ki amiralliğin yapılması gerekenler konusunda hiçbir fikri yoktu. Hatta bu amirallik Yunan donanmasının Türk donanmasına kıyasla üstün olduğuna dair bir belge yayınladı ve iki ay boyunca Yunan donanmasına karşı hiçbir şey yapmadıktan sonra bütün inisiyatifini Savunma Bakanlığı'na bıraktı. Nihayet 16 Aralık 1912'de Ramiz Bey komutasında donanma Yunan donanması ile çatışmaya girdi ama bu sırada Hamidiye Haliç Limanı'nda tamirattaydı. Görünene göre Türklerin Yunanlılara karşı belli bir avantaja sahip olduğu bu kısa angajmandan/çarpışmadan sonra Türk donanması öğleden sonra Dardanellere geri döndü. Niye geri döndüklerini anlamış değilim. Sağlamış oldukları küçük avantajı değerlendirmek için elden gelen her şey yapılmalıydı. O angajmandan kesin sonuç alınmalıydı. Yunan donanmasını helak etmek için ciddi bir gayret sarf edilmeliydi ama bu yapılmadı. Koca bir ay israf edildi. Donanma komutanı ateş gücünü düzeltmek ve geliştirmek için hiçbir çaba sarf etmedi. Diğer taraftan Yunan donanması Ege'de istediği gibi at koşturdu ve zamanı yaklaşan ikinci karşılaşma için önemli ölçüde durumunu düzeltmek üzere hazırlıkla geçirdi.”⁵⁴

16 Aralık 1912 deniz savaşı sonucunda Yunan donanması Ege Denizi'nde Türk donanmasını yenerek denize hâkim olmuştu. Yunanistan bu zafer sonucundaki kazanımlarını ufak değişiklikler dışında korumayı başarmıştır. Osmanlı donanması son bir kez Yunan donanmasını boğazlardan ve adalardan kalıcı bir şekilde atmak için karşı saldırıya hazırlanır. Limpus ikinci deniz harekâtının hazırlık ve sonuçlarıyla ilgili şu değerlendirmeleri yapmıştır:

⁵³ Limpus Raporu, s. 4.

⁵⁴ Limpus Raporu, s. 4.

“Bu sırada Hamidiye nihayet tamir oldu ve 16 Ocak’ta Suriye’ye tamamen gereksiz bir harekâta gönderildi. Bu bana gösterdi ki savaşın deniz boyutunu her kim yönetiyor idiyse alanının tam bir cahiliydi. Halbuki yapılması gereken Türk donanmasındaki kötü durumdaki ateş gücünü iyileştirmek ve elimizdeki bütün güçle Yunan donanmasına saldırarak üstüne gitmekti ama o mükemmel silahı ve gayet iyi yetişmiş mürettebatıyla Hamidiye tamamen işe yaramaz bir harekâta gönderilerek donanma 18 Ocak 1913’te Lemnos (Limni) açıklarında Yunan donanmasının karşısına çıktı. Hamidiye olmadan tekrar bir daha karşılaştı. Türk donanması savaşı kaybetti ve akşama büyük tahribatla Limana döndü. Bu çatışmada 140 subay ve asker öldü veya yaralandı. Çok bariz ki Türk topları gelişmemişken, Yunan donanması atış kabiliyetinde ciddi bir ilerleme kaydetmişti. Bundan sonra Yunan donanmasına karşı ciddi bir gayret içine girilmedi. Yunan donanması, Dardanel’in batısındaki denizlerin tartışmasız hâkimi olmaya devam ederken donanma komutanının değişikliğinden sonra Türk donanması Marmara’ya çekildi.

Bütün bu olay ağır ve küçültücü bir başarısızlıktı. Bir daha böyle feci bir başarısızlıkla karşılaşmak istemiyorsak bu başarısızlığı araştırmak için adımlar atmalı ve bu sebepler ortadan kaldırılmalı.

Bu başarısızlık donanmanın materyalleriyle mi ilgiliydi? Veya kaptanların, subayların ve askerlerin cesaret ve eksikliklerinden miydi? Veya iyi bir başkomutan bulunmayışından mıydı? Veya amirallerin savaş planlarının ve yönünün hatalı olmasından mıydı?

Deniz kuvvetleri danışmanınız olarak sorumluluğumun tam bilinciyle size bu sorunun cevaplarını vereceğim.

A- Donanmanın Materyalleri: Bunlar eskimişti ve en iyi şekilde bakılmamıştı ama genel olarak Yunan torpido filosu, Türk filosuna üstün olmasına karşın daha büyük olan Türk gemileri Yunaninkinden daha üstündü. Dolayısıyla eğer bakım daha iyi yapılsaydı denizlerde hakimiyet kazanılabiliyordu. Başarısızlığın sebepleri donanmanın fiziki durumundan kaynaklandığını kabul edemem.

B- Kaptanların, Subayların, Askerlerin Cesaret ve Eğitimleri: Cesaretleri hakkında hiçbir şüphe yok. Donanmadan gelen rapora bakılırsa subaylar ve askerler çatışmalar sırasında kendilerini muazzam bir şekilde ortaya koydular. Eğitimlerine gelince hiç kuşkusuz yetersiz ve hatalıydı ama ona bakılırsa Yunanlıların eğitimi de hatalı ve yetersizdi. Fark şu idi ki 16 Aralık 1912 ile 18 Ocak 1913 arasında Yunan başkomutanı Yunan toplarını iyileştirmek için bazı adımlar atmış fakat aynı süre zarfında Türk donanma komutanı böylesi adımlar atmamış. Dolayısıyla eğitim ilk bakışta her iki taraf açısından hatalıydı ama Yunanlılar savaş sırasında eğitimlerini iyileştirdiler ve Türk donanma komutanı Türk toplarını iyileştirmek için bir adım atmadı.

C- Başkomutan: Ekim 1912 başlarında donanma komutanı Tahir Bey idi. Onu önce Rasim Paşa izledi, sonra Sermet Bey, en son olarak da Ramiz Bey. 18 Ocak harekâtından belli bir süre sonra Tahir Bey yeniden Ramiz

*beyden komutayı devraldı ama bunlar arasında donanmayı alıp savaşan Ramiz beydi. Ne olduğuna dair isabetli bilgi almadan (ki alamadım) neler olduğuna dair yorum yapmak imkansızdır. Sadece şunu söyleyebilirim ki sebebi her ne olursa olsun savaş sırasında 4 ayda dört komutan değiştirmek son derece talihsiz olmuştur. Son derece talihsiz olan bir diğer konu ise 16 Aralık 1912 ile 18 Ocak 1913 arasında donanmanın toplarının iyileştirilmemesi olması son derece talihsiz olmuştur ki donanmanın başkomutanının Yunan donanmasının torpido atışlarıyla gece veya hareket sırasında helak etmeyişi olmuştur. Torpidoları iyi kullanan bir donanma komutanı, İstanbul'daki kötü bir amirale rağmen çok şey başarabilirdi.*⁵⁵

Osmanlı-Yunan deniz savaşlarında iki rakip savaş gemisinin ünü kendi donanmalarının ötesine geçmiştir. Bunlar Osmanlı donanmasının amiral gemisi Hamidiye⁵⁶ ile Yunan savaş gemisi Georgios Averoff'dur. Savaş boyunca iki tarafın donanmaları bu iki zırhlıdan uzak durmaya çalışmıştır. Bu iki zırhlının silah ve makine gücünün yüksek olmasının yanı sıra mürettebat ve komutanlarının iyi eğitilmiş olmaları gemilerin başarısını ve ününü artıran önemli bir faktör olmuştur. Amiral Limpus raporunda Hamidiye ve Averoff'un başarısına özel bir vurgu yapmıştır.⁵⁷ Kısmi başarılar büyük kayıpları engelleyememişti. Yunan donanması, İmroz, Bozcaada, Limni, Semadirek, Midilli, Sakız, İstanköy, Nikarya adalarının yanı sıra birçok küçük Ege Adası'nı ele geçirmeyi başardı. Yunanistan bununla da yetinmeyerek İtalya'nın elindeki Rodos, Oniki Ada ve Meis'i de almak için Batılı devletler üzerinden İtalya'yı ikna etmeye çalışmıştır.⁵⁸

I. Balkan Savaşı'nın ortasında Osmanlı kabinesinde bir değişiklik olmuştur. Sadrazam Kâmil Paşa istifa etmiş, yerine Mahmut Şevket Paşa geçmiştir. Savaşın şiddeti düşerken, taraflar barış görüşmeleri için Londra'da masaya oturmuşlardı. Görüşmeler esnasında büyük devletler adalar sorunuyla meşgul olmuşlardı. Sadrazama göre Anadolu topraklarına yapışık bu Ege Adaları'nın büyük devletler eliyle Yunanistan'a bırakılması ihtimali güçlüydü. Böylesi bir durum karşısında maliyeti ne olursa olsun adaların geri alınması için sonuna kadar savaşılmalıdır. Bunun içinde donanma savaşa hazırlıklı olmalıdır. Sadrazama göre muhteris Bahriye Nazırı ile donanma komutanı bu iş için uygun değildir.⁵⁹ Donanma komutanı Ramiz Bey görevden alınarak yerine Tahir Bey atanmıştır.⁶⁰ Deniz kuvvetlerinin olası bir savaşa hazırlanması görevi de Amiral Limpus'a verilmişti. Nisan 1913 tarihinde Limpus Ferik rütbesine (koramiral) terfi ettirilmiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın denizlerdeki asıl zafer umudu İngiltere'ye sipariş verilmiş olan iki büyük zırhlının Osman-

⁵⁵ Limpus Raporu, s. 5.

⁵⁶ Hamidiye zırhlısı İngiliz tersanelerinde inşa edilerek, 1903 yılında Osmanlı donanmasına katılmıştır. Birinci Balkan Savaşı sırasında hem Akdeniz'de hem de Ege Denizi'nde yaptığı Kruvazör savaşları ile ünlenmiştir. Hamidiye, 1947 yılında Türk donanmasından ayrılarak imha edilmiştir.

⁵⁷ Limpus Raporu, s. 5.

⁵⁸ Âdem Sarıgül, Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, s. 264.

⁵⁹ A.g.e., s. 75.

⁶⁰ BOA, İ.BH., 12/4.

lı donanmasına katılmasıydı. Bu iki dretnot ile Osmanlı donanması Ege'de Yunan donanmasına karşı kesin üstünlük sağlarken, Karadeniz'de de Rus donanmasıyla arasındaki güç dengesini eşitleyebilecekti. İngiltere gemilerin teslimini uzatıyordu. Limpus'a göre İngiltere Türk donanmasını güçlendirecek savaş gemilerini satmak taraftarı değildi. Bunların yerine "Royal Sovereign" sınıfı daha küçük savaş gemilerini satmak istiyordu. Amirale göre önerilen bu gemiler Osmanlı donanmasında görev yapan Barbaros ve Turgut Reis zırhlılarından daha eski ve kullanışsızdı. Kesinlikle satın alınmamalıydı. İngilizlerin bu yaklaşımı Limpus ve Osmanlı kabinesindeki büyük devletlere karşı tarafsızlık politikası yürütenleri Alman yanlısı İttihatçılar karşısında zor durumda bırakmıştır. Alman İmparatoru II. Wilhelm bu iki geminin akıbetini yakından takip etmiştir. Deutsche Bank İstanbul Müdürü Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya Brezilya'nın satışa çıkardığı savaş gemilerini önermiş gerekli kredinin de temin edileceği garantisini vermiştir. Teklifin İngiltere'yi oldukça rahatsız edeceğini düşünen hükümet konuyu beklemeye almıştır. Bu gelişmeler ışığında Limpus artık Osmanlı donanmasının dışa bağımlılıktan kurtulması gerektiğine inanmıştır. Bunun için de İzmit'te yeni bir tersane yapımı ve Haliç tersanesinin genişletilmesiyle ilgili bir proje hazırlamıştır. Amiral Mayıs 1913'te Mahmut Şevket Paşa ile yaptığı görüşme esnasında bu projesini anlatma fırsatını bulmuştu. Paşa, projeyi olumlu bulur ve hemen harekete geçilmesini istemiştir. Limpus sadrazamın yanından ayrıldıktan iki hafta sonra Mahmut Şevket Paşa bir suikast sonucu hayatını kaybetmiştir.

I. Dünya Savaşı'na Doğru Osmanlı Donanması ve Amiral Limpus'un Çalışmaları

Amiral Limpus'a göre; Trablusgarp ve Balkan Savaşları (1911-1913) Osmanlı donanmasının deniz aşırı topraklarını, boğazlarını, kıyılarını ve denizlerini koruyamayacağını açıkça göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz, Akdeniz ve Karadeniz'i düşünürken artık Boğazları ve İstanbul'u düşünmesi donanmadaki düşüşün iz düşümüydü. Limpus, donanmada yapılması gerekenlerin savaştan dolayı yapılamadığına dikkat çekiyordu: "*Savaşın durumu benim donanmaya çekidüzen vermeme engel oldu.*" Osmanlı Devleti hızla ateş-kese doğru giderken beklenmedik bir trajedi yaşanmıştır. Bir suikast sonucu Sadrazam Mahmut Şevket Paşa öldürülmüştür. Yerine Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa geçmiştir.⁶¹ Bu suikast Limpus'u derinden etkilemiştir. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın büyük devletler karşısında izlediği tarafsızlık politikası ve İttihatçıların etkisinde kalmayan kişiliği Limpus'a rahat ve güvenli bir çalışma ortamı sağlamıştı. Limpus, hariciye kökenli yeni sadrazamla uyumlu bir çalışma yürüteceğini düşünüyordu. Çünkü Sadrazam diplomasinin denge unsurunu göz ardı etmeyecekti. Nitekim yeni sadrazam donanmanın durumuyla ilgili kendisinden bir rapor istemiştir. Limpus bu raporu beraber çalışabileceklerinin bir sinyali olarak da görmüştü. Lakin amiralin kaygıları vardır. Bunu Sadrazam Sait Halim Paşa ile çok gizli ve özel yöntemlerle iletişim

⁶¹ M. Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 557-560.

kurmak istemesinden anlaşılmaktadır. Limpus bu durumu şöyle ifade eder: “Ekselansları, burada size gönderdiğim evrakı çok gizli tutmanız için yalvarıyorum. Ekselanslarına, konuyu eğer benimle görüşme niyetinde değilseniz, başkalarının yazıyı görmemesi için bana güvenli yoldan evrakı geri yollaması için yalvarıyorum.”⁶² Limpus’un kafasında yapılması gerekenler zaten şekillenmişti. Amiral savaş sırasında zamanının tamamını deniz kuvvetlerini incelemeye ayırmıştı. Sadece gemilerin gücünü ve denizcilerin kabiliyetini görev başında görmek istemiştir. Bunun içinde istediği zamanı ve yetkiyi almıştır. Hemen harekete geçerek donanmayı bir tatbikata çıkarmıştır. Bir ay kadar süren tatbikat sırasında edindiği izlenimleri, önceki tespit ve teklifleriyle birleştirerek Sadrazam Sait Halim Paşa’ya sunmuştur. Amirale göre Türk donanması takdire şayan bir durumda değildir. Çünkü tecrübeli subayları artık kalmamıştır. 1880-1908 arasında donanmanın yaşadığı düşüş ve çürüme üst düzey subayları perişan etmiştir, donanmanın acilen bakıma ihtiyacı olduğu gibi ciddi derecede cephan ve kömür ihtiyacı ile yedek parça ve materyal sorununun baş gösterdiğini dile getirmiştir.⁶³ Bunun için de işe altyapı çalışmalarıyla başlamak gerektiğini önermişti. Limpus iyi bir donanma için önce gemilerin bağlanacağı ve bakımlarının yapılacağı gelişmiş rıhtımlara ihtiyaç olduğuna inanıyordu. Mevcut durumlarıyla Haliç ve Gölçük’teki tersane ve rıhtımların fiziki kapasitelerinin halihazırdaki donanmanın bakımını yapmakta dahi yetersiz olduğunu belirtiyordu. Ayrıca İngiltere’ye sipariş verilen yeni sınıf “Reşadiye” ve “Osman”⁶⁴ dretnotlarının teslim alındıktan sonra bu gemilerin bağlanacağı rıhtım ve bakımlarının yapılacağı havuzların olmadığına dikkat çekmiştir. Amirale göre hemen harekete geçilirse ilk bir ayın sonunda bazı gemilerin tamirine başlanabilecek ve 2-2,5 sene içerisinde de İzmit Körfezi’nde bir Reşadiye’yi alabilecek yüzer tersane ve bazı kıyı tesisleri tamamlanacaktı.⁶⁵ Limpus ayrıca finansman durumu el verdiği ölçüde İzmit Körfezi’ndeki yapılanmanın genişletilerek burada donanmanın tüm ihtiyaçlarının sağlanacağı büyük bir cephanelik ve lojistik merkez kurulmasını önermişti. Amiral bu projelerinin hayata geçmesi için hükümetin 1913 bütçesine “£1.750.000” kaynak ayırması gerektiğini yazmıştır. Limpus yaşanan savaşların Osmanlı maliyesine ağır yükler getirdiğini, yüksek faiz ve enflasyonun hükümetin büyük yatırımlar yapmasına engel olduğunu görmüştü. Ayrıca ülke böylesi bir projeyi hayata geçirecek üretim kaynaklarından yoksundu. Nitekim İstanbul’da madeni eşya sanayisinde özel sektör ve kamuda on kişiden fazla işçi çalıştıran şirket sayısı on yediyi geçmezken üretim yapan yerlerin hepsi

⁶² *Limpus Raporu*, s. 1.

⁶³ *Limpus Raporu*, s. 5.

⁶⁴ 1911 yılında İngiltere’ye sipariş verilen bu iki gemi parası ödenmesine rağmen Birinci Dünya Savaşı öne sürülerek İngiliz hükümeti tarafından Osmanlı Devleti’ne teslim edilmemiştir. Bu konu Lozan görüşmeleri sırasında Türk heyeti tarafından gündeme getirilmiş ise de bir sonuç alınamamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Irmak Karabulut - Bayram Bayrakdar, “Türkiye Milli Bankası İle Türk Hükümeti Arasında Osmanlı Borçlarına İlişkin Bir Anlaşmazlık: Reşadiye Gemisi Meselesi”, *İzmir Democracy University Social Journal Idusos*, Cilt: 1, Sayı: 2, www.dergipark.org.tr, [Erişim Tarihi: 24.07.2020].

⁶⁵ *Limpus Raporu*, s. 7.

nitelik olarak atölye seviyesinde kalmıştı. Bu tarihlerde İstanbul'da bulunan fabrikaların hiçbirinde bir motor, buhar makinası veya bir mekanik tesisat yapımına rastlanmamıştı.⁶⁶ Amiral Limpus bütün bunların ışığında hükümete İstanbul'da 1890 yılında kurulan rıhtım-dok ve antrepolar şirketine benzer yeni bir şirket kurulmasını ve bu yolla iç ve dış piyasalarda hisse senedi karşılığında borçlanmaya gidilmesini önerdi. Bu şirket verimli çalıştırılırsa 25 yıl sonra tamamen Türklerin olabileceğini de hesaplamıştı. Bu haliyle proje daha çok yap-işlet-devret modeline benzemektedir. Limpus'un önerisine hükümet sıcak baktı. "Osmanlı İmparatorluğu Rıhtım ve Şantiyelerden Sorumlu Şirketi" (Societe Imperiale Ottomane Co-Interessee des Docks et Chantiers) kurulmuştur. Sadrazam Sait Halim Paşa bir hükümet kararıyla İzmit'te bir tersanenin yapımı ve Haliç'teki havuz ve tersanelerin ıslahı için yabancı firmalarla görüşmeler yapmak üzere Limpus'u yetkilendirdi.⁶⁷ Proje Avrupalı devletlerin oldukça ilgisini çekmiştir. Krupp, Orlando Works ve İngiliz Armstrong grubu arasında büyük rekabet yaşandı. Amiral projenin özellikle İngiliz firmasına verilmesi konusunda Sadrazam Sait Halim Paşa nezdinde girişimlerde bulundu. Limpus bu öneriyi yaparken konuyu teknik olarak ele aldı. Amiral, İngiltere'ye sipariş verilmiş iki dretnot savaş gemisi hangi tersanede inşa ediliyorsa havuz ve rıhtımın da oraca yapılmasının doğru bir tercih olacağını şöyle tavsiye ediyordu:

"Bu arada siz ekselanslarının Denizcilik Bakanı'na hükümet adına açıkça ve kesinlikle Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti'nin Armstrong grubu tarafından düzenlenen "A" projesini kabul ettiğini ve grubun en kısa zamanda teknik bir müdürü Haliç'teki tersanelerin başına geçmek üzere görevlendirerek buraya göndermesini istemektedir. Ayrıca hükümet kendisi tarafından avantajlı olarak imzalamak istediği, teknik müdürün yardımı ile ve donanma danışmanının gözetiminde yeni bir sözleşme taslağının hazırlanmasına başlamak istemektedir. Bu düzenlenmenin amacı yılda yapılacak £70.000 ödemeye karşılık 9 aydan kısa bir sürede Haliç rıhtım ve tersanelerinin bir düzene konulması ve düzgün yönetilmesidir. İki-üç yıl sonra tersanelerde tamir edilecek ticari gemilerden gelecek olan geliri göz önünde alarak yıllık £70.000 indirmeye gidebiliriz. 25 yıl içerisinde bu iki kurumun idaresi burayı yönetecek yetiştirilmiş Türk kadrolarla birlikte Türk hükümetine devredilecektir."⁶⁸

Tavsiye edildiği gibi projeyi İngiliz firması kazandı. Armstrong grubu ile hükümet arasında yapılan sözleşme 1 Aralık 1913 yılında Meclis-i Mebusan tarafından onaylandı. Sözleşmeye göre tersanelerde sadece Türk ve İngiliz işçilerin çalışması öngörülmüştü. Ayrıca İngiliz şirkete yirmi beş yıl boyunca deniz kuvvetlerinin bakımı için garanti verilmiş ve İzmit Anlaşması'yla Tersane-i Amire'den de hisse verilmesi kararlaştırılmıştı. III. Selim zamanında

⁶⁶ Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, Hil Yayınları, Ankara 1970, s. 184.

⁶⁷ BOA, MV., 178/679.

⁶⁸ *Limpus Raporu*, s. 7.

yabancıların Türk tersanelerinde çalışmasına müsaade edilmesinden bir asır sonra yabancı şirketler Osmanlı tersanelerinin en büyük ortağı olmuştur. Amiral Limpus yapılan işi görevinin gereği görürken İngiliz hükümeti konuyu daha çok Almanya'ya karşı kazanılmış siyasi bir zafer olarak değerlendirmiştir. Türk tarafı da konuya başından beri siyasi açıdan da yaklaşmıştır. Osmanlı hükümeti bu anlaşmanın Almanya ile kurduğu yakın ilişkilerde pürüzler doğuracağını görmüştü. Buna rağmen anlaşmayı onaylamasının iki nedeni vardır. Birincisi İngiltere'ye sipariş verilmiş "Osman ve Reşadiye" gemilerinin alımında bir sorun yaşamamak, ikincisi ise İngiltere ile ilişkilerini diplomatik olarak hala sıcak tutmak istemesidir. Amiral Limpus ise konunun siyasallaşmasından oldukça rahatsızdır. Bu konu ve ileride ortaya çıkacak başka gelişmeler Londra ile arasında gerginliğe neden olmuştur.

Yaklaşan 1914 seçimleri bu tartışmaların daha fazla büyümesini engellemişti. Çünkü Türk milleti için donanma hala hassas ve kırılğan bir konuydu. Günlük siyasetten ve diplomatik mücadelelerden uzak tutulmalıydı. Limpus bu anlaşma sonrasında İstanbul'daki İngiliz deniz danışman heyetini siyasi kargaşa ve diplomatik gözlerden uzak tutmak için İzmit/Gölcük'e taşımak istemişti. Bu düşüncesine İngiliz dışişleri ve ittihatçılar karşı çıkmıştı. Amiralin, donanmada yapılması gereken reformlarla ilgili İngiliz hükümetinden talepleri İngiliz dışişleri ile arasında sorunlar yaşamasına neden olmuştu. Limpus, İngiliz hükümetinden Türk donanmasının ihtiyacı olan ustabaşı, mühendis ve güverte subayından oluşan 16 kişilik bir deniz subay heyeti istemişti. İngiliz hükümeti bu talebe pek sıcak bakmamıştır. Bunun üzerine Limpus talebini Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa üzerinden İstanbul hükümetinin bir isteği gibi göstererek İngiliz dışişlerine tekrar ilettirmişti. İngiliz hükümeti ise talebin amiralden geldiğinden emindi. Bu davranışından dolayı Limpus'a bir kınama mektubu gönderdi. Amiralin gözlemlerine göre donanmadaki diğer temel bir sorun komuta kademesiydi. Limpus, Osmanlı hükümetinin 1908 yılından beri donanmanın modernizasyonu ile ilgilendiğini ancak bir türlü sonuç alamadığını çünkü insan kaynağında ciddi bir nitelik sorunu olduğunu düşünüyordu. Modern ve büyük gemiler temin edilebilir, gelişmiş altyapılar inşa edilir ama bunları kullanacak doğru kadrolar yoksa bu makineler ve tesisler işe yaramayacaktı. Buna rağmen insan düzeltilirse ve yetenekli subaylar donanmaya komuta ederse sorunların büyük kısmının hızla çözüleceğine inanıyordu. Bu konuda genç Türk subaylarına güvenmekte ve onların gelecek vadettiğine inanmakta idi:

"Türkiye etkin bir donanmaya sahip olacak ise savaşın bize değersiz olduklarını, kanıtladıklarını taşıyıp gençler arasında gelecek vadedenleri tutup çıkarmalıyız. Bunlar sorumluluk mevkiine getirilmeli. Eğer onlar işlerinin hakkını verirlerse ve gösterilen yöne ilerlerlerse Türk donanmasını kurtarabiliriz ama olayları bu haliyle kendi akışına bırakırsak sonucu ölümcül olur. Gerçek şu ki pek çok önlemi hayata geçirmek zorunda olsak da asıl önemli olan bunları yapacak hayata geçirecek birini bulmaktır. İhtiyacımız olan adamdır. Her şeyin yolunda olmadığını gören subayla-

*ra ihtiyacımız var. İlk en önemli ve tek gerçek reform makamlarına layık olmadıklarını kanıtlayanları makamlarından indirmek ve yerlerine yeni adamları koyup onlara devletin verebileceği en büyük desteği vermek.*⁶⁹

Amiralin değerlendirmesine göre donanma bu yozlaşmış yeniçeri ruhundan kurtarılmazsa devletin varlığı ciddi bir tehlike ile karşı karşıya kalacaktır. Tasfiye edilmesi gereken subaylar hiç vakit kaybedilmeden görevden alınmalıdır. Eğer görevden almak zorsa başka görevlere terfi ettirilmelerini veya görevde aldıkları maaşlardan daha fazlası verilerek emekli edilmelerinin sağlanmasını önermişti. Türkiye'nin ve donanmanın yüksek menfaatlerinin bunu gerektirdiğine inanmıştı.⁷⁰ Limpus bu ikazları yaptıktan sonra Sadrazam Sait Halim Paşa'ya acilen emekliye sevk edilmesi ve yerlerine getirilmesinin uygun olacağını düşündüğü bir isim listesi de sundu. Hazırladığı liste deniz kuvvetlerinde adeta deprem etkisi yapmıştır. Görevden alınması önerilen isimler daha çok savaşlarda başarısız olmuş ve siyasi kimliği öne çıkmış subaylardan oluşmuştu. Listede Bahriye Nezareti müsteşarı başta olmak üzere birçok daire başkanı ve filo komutanları vardı.⁷¹ Görevden alınacakların yerine atanmasını tavsiye ettiği isimlerin içinde 16 Aralık ve 18 Ocak deniz savaşlarında görev alarak başarı göstermiş karargâh subayları ve bütün büyük gemilerin birinci ve ikinci kaptanları yer almıştır.⁷² Özellikle de Hamidiye'nin I. ve II. kaptanlarının terfi ettirilmesini önermişti. Donanmada bu değişim olmadığı takdirde deniz kuvvetleri için harcanacak paranın bir sonuç getirmeden heba olacağını düşünüyordu.⁷³

Limpus önerdiği isimlerin bu görevlere getirilmedikleri takdirde raporun gizli tutularak kendisine iade edilmesini çok önemsemişti. Aksi takdirde bahriye nezareti ile donanma komutanlığında etkili görevlerde bulunan gelenekçi ve Alman yanlısı subaylar tarafından deniz kuvvetlerinde bir cadı avının başlayacağını, donanmadaki ruh halinin buna çok müsait olduğunu biliyordu.⁷⁴ Durumun farkında olan iyi niyetli ve ülkelerinin menfaati için çalışan subayların zarar görmemesi onun öncelikleri arasında yer almıştı. Limpus'a göre donanmadaki en önemli reform deniz kuvvetlerindeki eski yönetim anlayışını devam ettirmede ısrarcı olan subayların görevlerinden alınmasıdır. Eğer hükümet deniz kuvvetlerinde bu düzenlemeyi yaparsa donanmada kısa zamanda bir rahatlama ve ilerleme olacaktır.⁷⁵

Limpus'a göre Osmanlı Devleti denizlerinde caydırıcı güç olabilmesi için elindeki gemilere ve İtalya Ansaldo'da yapılmakta olan kruvazöre ek olarak sayıca arttırılmalıydı. Bunun içinde yaklaşık 23 tonluk 2 savaş gemisi, 2 kruvazör, 3 keşif gemisi, 10 destroyer, 4 denizaltı, 2 römorkör-savaş gemisi alınmalıdır. Bunlar içinde ödenecek para üç yıla yayılmak suretiyle top-

⁶⁹ Limpus Raporu, s. 8.

⁷⁰ Limpus Raporu, s. 9.

⁷¹ Limpus Raporu, s. 10.

⁷² Limpus Raporu, s. 10.

⁷³ Limpus Raporu, s. 10.

⁷⁴ Limpus Raporu, s. 11.

⁷⁵ Limpus Raporu, s. 11.

lamda £10,000,000 tutacaktır. Üç yıl zarfındaki normal donanma bütçesinin £1,750,000 olduğu düşünülürse bu büyümenin hayata geçirilmesi oldukça güçlü. Limpus göre hızı ve manevra kabiliyeti yüksek gemilerden oluşan bir donanma ile denizlerde üstünlük sağlanabilirdi. Bunun içinde daha çok destroyerlerden oluşan bir donanmayı önermişti. Ayrıca denizlerde hızla etkisi artan denizaltılara önem vermiştir.

Amiral, mali imkansızlıklardan dolayı önerisi kabul edilmediği takdirde £6,000,000'lık ikinci bir gemi alım bütçe önerisinde bulunmuştu. Revize ettiği liste şöyledir: 1 savaş gemisi, 2 kruvazör, 1 keşif gemisi, 10 destroyer, 4 denizaltı.⁷⁶ Bu gemilerin bir an önce kullanıma sokulması gerektiğinin de altını çizmiştir. Limpus her iki bütçenin sağlanamaması durumunda en azından 1913 yılında 1 kruvazör, 1 keşif ve 4 destroyer alınmasını önermişti.⁷⁷ Amiral raporda Rusya'nın Karadeniz'deki deniz gücüne de dikkatleri çekmişti. Limpus, Rusya üç yıl içinde Karadeniz'deki donanmasında bir artışa giderse Osmanlı Devleti'nin de buna paralel donanmasını güçlendirmek ve takviye etmek zorunluluğunun olduğuna vurgu yapmıştı.⁷⁸

1914 seçimi sonrasında toplanan yeni meclis İttihat Terakki için dikensiz gül bahçesi gibi olmuştur. Alman etkisinin Osmanlı Devleti'nin her noktasında kendisini hissettirdiği bir döneme girilmiştir. Bu da Limpus ve İngiliz deniz heyetinin işini oldukça zorlaştırmıştı. Amiralın ve heyetinin İstanbul'daki varlığı ittihatçıları, Alman askeri çevrelerini ve Rusları oldukça rahatsız etmişti. İstanbul'daki İngiliz deniz heyeti ve Limpus için en önemli destekçisi Şubat 1914'te Bahriye Nazırlığı'na gelen Cemal Paşa olmuştur. Hükümet içinde güvenebileceği tek kişi Bahriye Nazırı'dır. Cemal Paşa ile Amiral Limpus arasında çok iyi bir iletişim kurulmuştu.⁷⁹ Buna karşın Osmanlı donanmasında görev yapan üst düzey komutan ve genç subayların politize olduğunu düşünmekteydi. Bu durumun önüne geçilmesi için Amirallığın, savaş bakanlığından ayrılarak büyük bir devlet bakanlığı şeklinde yapılanmasını önermişti. Limpus'un kontrat gereği iki yıllık görev süresi dolmuştu. Artık İstanbul'da çok fazla kalmak taraftarı değildir. Bunun kariyeri açısından oldukça fazla risk taşıdığını düşünüyordu. Türk tarafında ise durum farklıdır. Kabinenin iki üyesi dışında kimse İngiliz deniz heyeti ile çalışmayı istememektedir. Sadrazam ve Bahriye Nazırı kontratın yenilenmesi yönünde karar verir. Said Halim Paşa'nın İngiliz deniz heyetinin kalmasını istemesindeki en önemli sebep İngiltere'den gelmek üzere olan parası ödenmiş iki Osmanlı savaş gemisinin teslim alınmasında bir pürüz yaşanmamasıydı. Osmanlı Devleti savaş gemilerinin İngiltere'ye karşı kullanılmayacağını garantisini İngiliz deniz heyetinin süresini uzatarak vermek istemişti. Nitekim Limpus ve heyetinin süresi uzatılmış ayrıca Osmanlı donanması Torpido Filosu Komodorluğu'nda görevlendirilmek üzere İngiliz subay Horold Christian ile bir sözleşme imzaladı.⁸⁰

⁷⁶ *Limpus Raporu*, s. 12.

⁷⁷ *Limpus Raporu*, s. 12.

⁷⁸ *Limpus Raporu*, s. 13.

⁷⁹ Richard Humble, "Türkiye 1914", I, çev. Sıtkı Uyar, *20. Yüzyıl Tarihi*, s. 345-351.

⁸⁰ BOA, HR.SFR., 706/10.

Limpus, 13 Mayıs 1914 tarihinde Meclis-i Vükela tarafından Bahriye Nezareti Müşaviri ve Donanma Kumandanı olarak Sultan Osman-ı Evvel zırhlısı ile Reşadiye gemilerinin İngiltere'den alınması için görevlendirilmiş ayrıca gemilerin teslim alınıp İstanbul'a getirilmesinde görev alacak denizcilerin temini yetkisi verilmişti.⁸¹ Amiral Haziran ayında gemileri teslim almak üzere Londra'ya gidecek görevliler listesini tamamladı. Listeye maiyetindeki Korvet Kaptan Halifaks'ı da eklemiştir.⁸² Gemileri teslim alacak subay ve denizciler Limpus ve Halifaks olmadan Londra'ya hareket etti. İngilizler gemilerin teslim edilmesinde tereddüt içindeydi, çünkü her an bir savaş çıkabilirdi. İngiltere Osmanlı Devleti'nin çıkacak bir savaşta düşmanı Almanya ile gizli bir ittifak içinde olduğunu düşünüyordu. Gemilerin teslim edilmeyeceğini öğrenen Limpus İstanbul'da kalmıştır. Limpus ve İngiliz deniz heyeti en büyük destekçisi Cemal Paşa'yı da kaybetmiştir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni ötekileştirmesi Bahriye Nazırı'nın Alman İttifakı'na kaymasına neden olmuştur. Limpus'un İstanbul'da izlediği tarafsız ve dikkatli çalışmalar yok olmuştur. Artık İngiliz deniz heyetinin İstanbul'daki varlığına ihtiyaç kalmamıştı. Sorun savaş başlamadan ilişkiler nasıl bitirilecekti. Osmanlı hükümeti ilk adımı atarak Limpus'un yakın maiyetindeki İngiliz denizcilerden Eliot, Moor ve Stek'in görev sürelerini sonlandırarak ülkelerine geri gönderilmelerine karar vermişti.⁸³ Kendilerine ödenecek tazminatların hesaplanması görevini de amirale bırakmıştır.

28 Temmuz 1914'te bütün dünyanın çıkacağını düşündüğü savaş Balkanlarda patlak vermişti. 10 Ağustos 1914 günü Osmanlı başkomutanlığının izniyle İngiliz savaş gemilerinden kaçan iki Alman zırhlısı Goeben ve Breslau Çanakkale Boğazı'ndan giriş yapacağını bilgisini alan Amiral Limpus donanmaya ait Numune-i Hamiyet ve Gayret-i Vataniye gemilerini, bu iki zırhlıyı karşılamak üzere Çanakkale'ye gönderdi. Boğazdan giriş yapan zırhlılar Çanakkale'de ikmallerini yaptıktan sonra İstanbul'a geldi. Karaya çıkan Alman denizciler İstanbul sokaklarında geçit töreni yapmışlardı. Alman deniz heyeti Bahriye Nazırı Cemal Paşa tarafından kabul edilirken Limpus da yanı başında yer almıştır. Yavuz Sultan Selim (Goeben) ve Midilli (Breslau) zırhlılarının İstanbul'a gelişi İngiltere'yi oldukça rahatsız etmiştir. İngiltere Başbakanı Sadrazam Sait Halim Paşa'ya kaygılarını anlatan bir mektup gönderdi. Sait Halim Paşa da cevap olarak gelen gemilerin satın alındığını, hatta kısa zamanda bu gemilere diğer Osmanlı harp gemilerinde olduğu gibi eğitimlerinin Amiral Limpus tarafından verileceğini dile getirirse de durum sadrazamın söylediği gibi gelişmedi. Nitekim 9 Eylül 1914 tarihinde Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın isteği doğrultusunda Osmanlı donanmasının birinci komutanlığına Alman Amiral Souchon getirildi. Artık Osmanlı donanması resmen Alman kurmay heyetinin yönetimine girmiştir. Bu durum Limpus ve İngiliz deniz heyetinin İstanbul'da daha fazla görevine devam etmesini imkân-

⁸¹ BOA, HR.SFR, 704/41.

⁸² BOA, BEO, 4283/321203.

⁸³ BOA, BEO, 4282/321139.

sız kılmıştır. Sözleşmesi yenilenmesine rağmen Amiral için artık İstanbul'dan ayrılmak vakti gelmiştir. Karşılıklı güvensizlik hat safhaya ulaşmıştır. Bir polis baskınıyla Amiralin Tarabya'daki evinde gemilerden söküldüğü düşünülen telsiz ve telgraf makinaları aranmıştır.⁸⁴ Limpus'un evindeki aramada herhangi bir suç unsuruna rastlanmamıştır. Lakin bu durum Limpus için aşağılayıcı bir durum olmuştur.

Amiral Limpus İstanbul'da geçirdiği süre zarfında sosyal hayatıyla da farklılıklar yaratabilmiş bir yabancı olmuştur. Kendisine tahsis edilen İstanbul Tarabya'daki konağında neredeyse her akşam İstanbul'un ileri gelen isimlerini ağırlamıştır. Misafirlerinin önemli kısmını İngiltere'ye sempati ile bakan emekli veya halen görevde olan paşalar ile üst düzey bürokratlar oluşturmuştur. Evinin kapısını sayısız az da olsa İngilizlere şüphayle bakan Alman yanlısı eski ve yeni bürokratlara da açmıştır.⁸⁵

29 Eylül 1914 yılında 263 kişilik Alman deniz birliği İstanbul'a ayak basarken, İngiliz deniz heyeti de Limpus başkanlığında İstanbul'dan ayrılmak üzere hazırlıklarını tamamlamakla meşguldü. Amiral, heyetiyle birlikte 30 Eylül sabahı İstanbul'dan hareket edecek bir gemiyle Çanakkale Boğazı dışında kendisini bekleyen bir İngiliz savaş gemisine binmek suretiyle Türkiye'den ayrılmayı planlamıştı. 29 Eylül akşamı İngiliz deniz heyetinin bütün eşyaları gemiye yüklendi. Limpus'un İstanbul'daki son gecesinde beklenmedik bir gelişme yaşandı. Gecenin karanlığında acı bir şekilde kapısı çalındı. Kapıyı açan amiralin karşısında özel bir misafir belirmişti. Bu beklenmedik misafir "*şimdi söyleyeceklerim bu mesajı iletmemi isteyen kişiye aittir.*" diyerek söze başlamıştır: "*Amiral, yarı sabah bineceğiniz buharlı gemi güvenli olmayabilir. Binmeseniz daha iyi olur. Bu mesajımı da siyasi olarak değerlendirmeyin. Sadece bir beyefendiden bir beyefendiye gönderilen bir not olarak değerlendirin.*"⁸⁶ Mesajı gönderen kişi Osmanlı Devleti'nin başkomutan vekili Enver Paşa'dır. Limpus'a iletilen haberin Cemal Paşa tarafından gönderilme ihtimali yüksektir. Limpus ve heyeti bu önemli ikazı dikkate alarak gemiye binmemiştir. Saatinde hareket eden Meriç yolcu gemisi 1 Ekim 1914'te Çanakkale açıklarında bir patlama sonucunda ağır yara almıştır. Kazayla ilgili resmî açıklama şöyledir: "*Meriç vapuru Gelibolu açıklarında boğaza yeni döşenmiş mayınlardan birine çarparak ağır hasar almıştır.*" Enver Paşa Limpus ve İngiliz deniz heyetinin hayatını kurtarmıştır. Suikastın İstanbul'daki Alman istihbaratı ve bazı ittihatçılarla birlikte planlandığı iddia edilmiştir. Dönemin siyasi atmosferi dikkate alındığında böylesi bir kriz Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında çıkacağı kaçınılmaz gibi duran savaşı erkene almaya yönelik bir Alman girişimi gibi görünmektedir. Limpus bir sonraki gemiyle İstanbul'dan ayrılarak açıklarda kendisini bekleyen İngiliz savaş gemisine binmek suretiyle Türk karasularını terk etmiştir. Savaş hazırlığı içinde olan Harbiye Nezareti Limpus'un nerede olduğuyla ilgili bir istihbarat çalışması yapması için Londra büyükelçiliğine

⁸⁴ BOA, DH.EUM., 6. Şb., 1/38.

⁸⁵ *The West Australian Newspaper*, 27 June 1916.

⁸⁶ *The West Australian Newspaper*, 27 June 1916.

bir telgraf göndermiştir.⁸⁷ Başkomutanlık, Osmanlı donanmasının savaş planı hazırlığı içinde olduğu bir sırada bu istihbaratı önemsemiştir.

Yeni gelen Alman deniz heyeti Osmanlı makamlarına bağlı olmaksızın direkt Alman İmparatoru'na bağlı olarak göreve başlamıştır. Bu uygulama İstanbul'da görev yapan yabancı ülke heyetlerinin hiçbirine tanınmamış bir ayrıcalık olmuştur. Limpus sonrası göreve getirilen, Alman Amiral Wilhelm Souchon komutasındaki (Eylül 1914-Ağustos 1917) Osmanlı donanması, 27 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz'e çıkararak Rus gemi ve limanlarını topa tutmak suretiyle cihan savaşına girdiğini göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli cephesi olan Çanakkale savaşlarında İngilizler tarafından Amiral Limpus döneminde hazırlanan Osmanlı kıyı haritalarının kullanılıp kullanılmadığı konusu açıklığa kavuşmamıştır. Buna karşın İngiltere Deniz Bakanı Winston Churchill, Çanakkale savaşlarında Amiral Limpus'a görev verilmesini istemeyerek kendisini Malta Adası'nda geri hizmette tutmuştur. Bu durumun amiralin isteksizliğinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı konusu tartışmaya açıktır.

XIX. yüzyılda başlayan Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki Türk denizciliğinin geliştirilmesi ve Osmanlı donanmasının modernizasyonu konularındaki işbirliği, XX. yüzyılın başında İngiliz Amirali Arthur Limpus ile son bulmuştur.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin, XVI. yüzyılın ortalarında başlayan Akdeniz ve Karadeniz üzerindeki egemenliği XVII. yüzyılın sonlarına doğru sarsılmaya başlamıştır. Devletin aşırı merkezileşmesi ile güçlenen bürokrasi ve ordunun devlet erkini elinde bulundurma mücadelesi denizlerde de kendini göstermiştir. Osmanlı deniz kuvvetlerine komuta eden kaptan, paşa ve denizcilerin deneyimsiz kişilerden seçilmesi gerilemenin iç sebeplerini oluşturmuştur. Donanmanın modernizasyonu için İstanbul'a davet edilen yabancı uzman amiraller güçlü bir donanma için yetişmiş insana olan ihtiyacı her fırsatta dile getirmişlerdir. Donanmanın modernizasyonunda devletin sahip olduğu kısıtlı imkanlar ile donanmanın sevk ve idaresinde yapılması gereken insan merkezli reformlara gösterilen direnç istenilen başarının yakalanmasına engel olmuştur. Özellikle sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan denizcilikteki yeni teknolojilerin takip edilememesi, Türk denizciliği ve donanmasında gerilemeyi hızlandırmıştır. Yetenekli mühendis ve subayların genel tabloyu değiştirecek güçte olmaması kaçınılmaz sonu engellemeye yetmemiştir. Son dönemde yaşanan mali büranlar, siyasi çalkantılar ve darbeler karadaki büyük kayıpları denizlere de taşımıştır. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren denizlerdeki gerileme hızla artmıştır. Türkler egemenliği altındaki denizlerde varlığını korumak için büyük gayretler sarf etmiştir. Lakin Osmanlı Devleti'nin, donanmadaki modernleşme çabaları istenilen amaca ulaşmadan sona ermiştir. Devletler sahip olduğu insan gücünün niteliği ile ya büyümüş ya da dağılmıştır.

⁸⁷ BOA, HR.SFR. 3, 708/101.

Resimler

Imperial Ottoman Admiralty,

Constantinople,

3 July 1913.

Your Highness,

I send you herewith a paper which I beg you to regard as strictly Confidential.

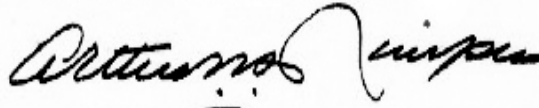
I much regret that it is so long.

I beg that Your Highness will read it all.

I beg that if Your Highness is not prepared to discuss it further with me you will return it to me by a safe channel, so that no other person shall read it.

But, if Your Highness is prepared to discuss it further with me, I request that you will send a message to me stating what day and hour it will be convenient to Your Highness to receive me.

I am, Your Highness' obedient Servant

Rear Admiral.

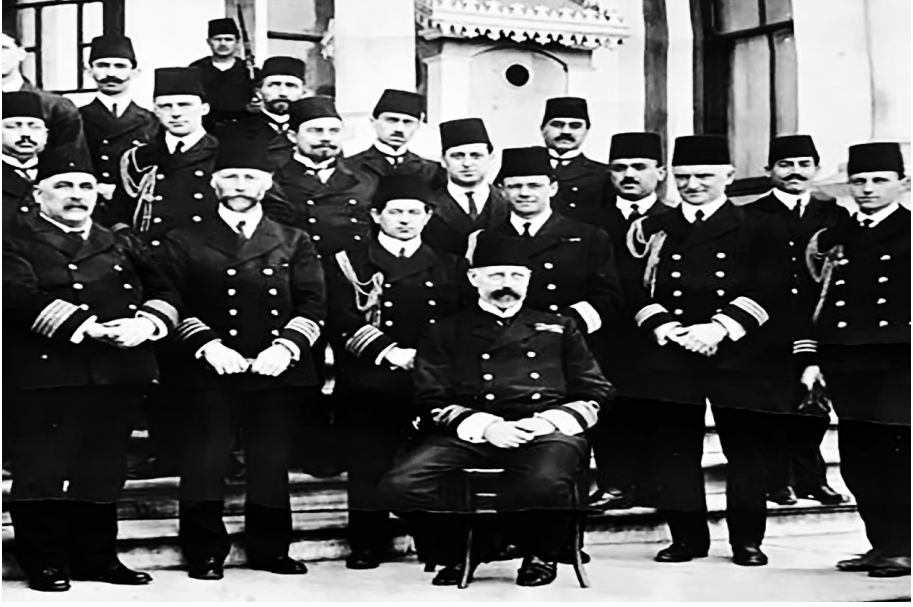
To

His Highness Prince Said Halim Pasha

Grand Vézir.

Amiral Arthur Limpus'un Sadrazam Sait Halim Paşa'ya sunduğu on üç sayfalık raporun kapak kısmı (Rasim Koç arşivinden alınmıştır).

En önde oturan Amiral Arthur Limpus ve İngiliz–Osmanlı subaylarından oluşan kurmay heyeti ile birlikte, Kasımpaşa'daki Bahriye Nezareti önünde çekilmiş fotoğraf (Em. Deniz Albay Ömer Faruk Erus arşivinden alınmıştır.)

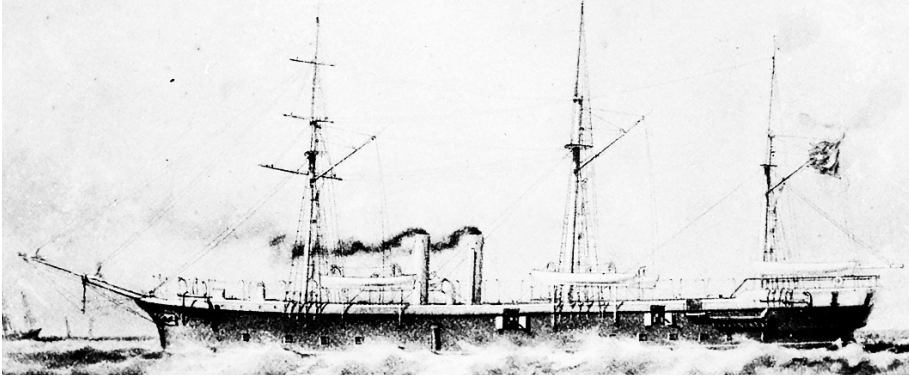

Sol baştan fotoğraftaki şahıslar:

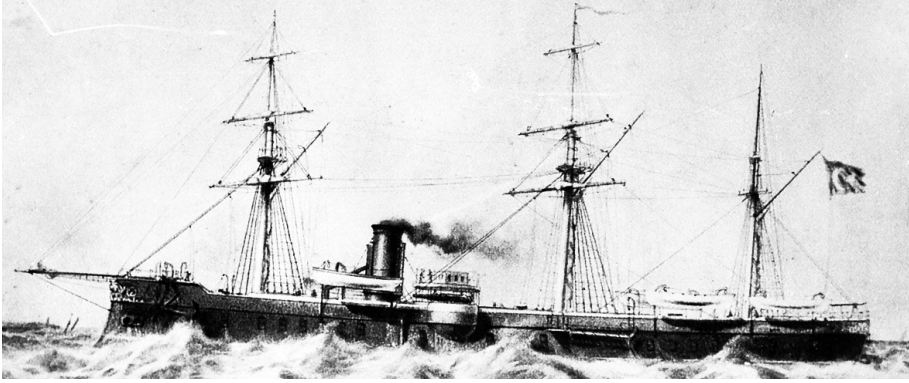
Alman subay, Albay Akerman (Goeben Komutanı), Alman Amiral Souchon, Bahriye Nazırı Ahmet Cemal Paşa, Osmanlı Deniz Kuvvetleri Danışmanı Amiral Arthur Limpus, Teşrifat Müdür Yardımcısı Fuat Saffet Bey, Firkateyn Komutanı Enver Hakkı Bey, Donanma İkinci Komutanı Kalyon Kaptanı Arif Bey, Bahriye Nazırı Yaveri Nusret Bey, Goeben zırhlısının ikinci kaptanı Binbaşı Lampe, İngiliz Deniz Heyetinden Kurmay Başkan Tottenham. *Şehbal Dergisi*, Hicri 1330, S. 97, s. 3.

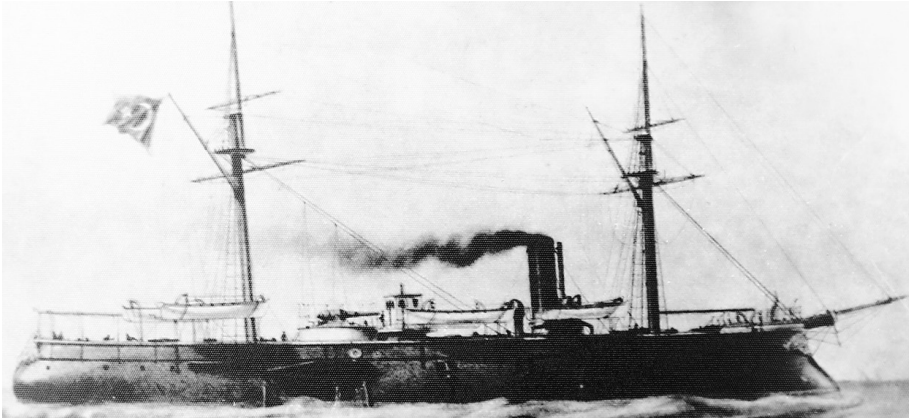
XIX. - XX. Yüzyılda Osmanlı Donanmasına Ait Bazı Gemiler

Resim-1: Beyrut Korveti, 1858 yılında İstanbul'da kızağa koyulmuştur. Aynı tarihlerde bu sınıfa ait beş geminin daha İstanbul ve Gemlik tersanelerinde üretimine başlanmıştır (Rasim Koç arşivi).

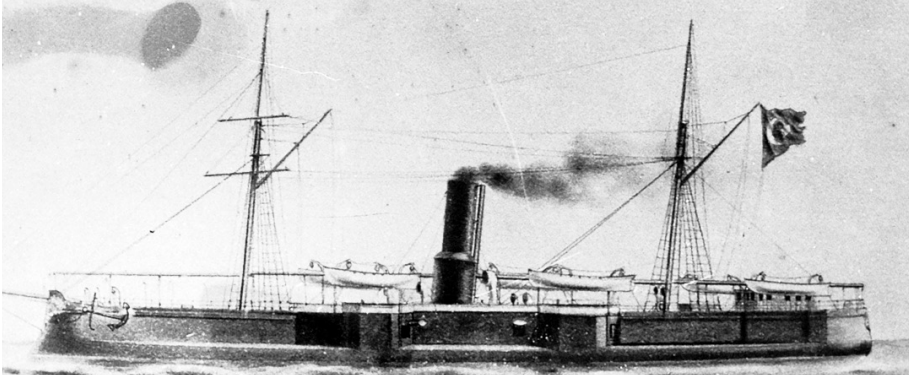
Resim-2: Asar-ı Tefrik zırhlısı 1867 yılında Fransa'da kızağa koyulmuştur. 1913 Balkan Harbi'nde karaya oturmak suretiyle batmıştır (Rasim Koç arşivi).

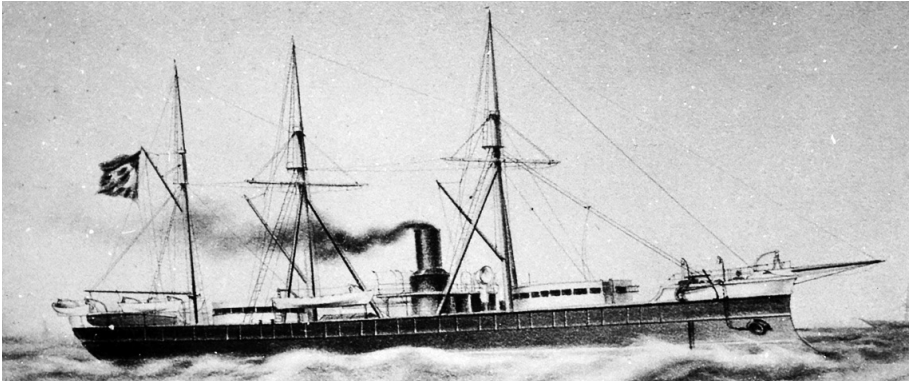
Resim-3: Zırhlı İclaliye Korveti 1868 yılında Venedik'te kızağa koyulmuştur. 1928 yılında hizmet dışı kalana kadar Türk denizlerinde görev yapmıştır (Rasim Koç arşivi).

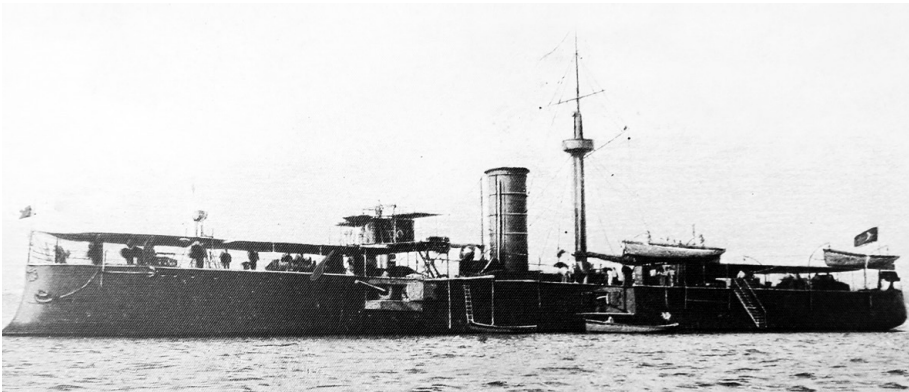
XIX. - XX. Yüzyılda Osmanlı Donanmasına Ait Bazı Gemiler

Resim-4: Zırhlı Muin-i Zafer Korveti 1868'de Londra'da kızığa koyulmuştur. 1932 yılına kadar Türk deniz kuvvetlerine hizmet vermiştir (Rasim Koç arşivi).

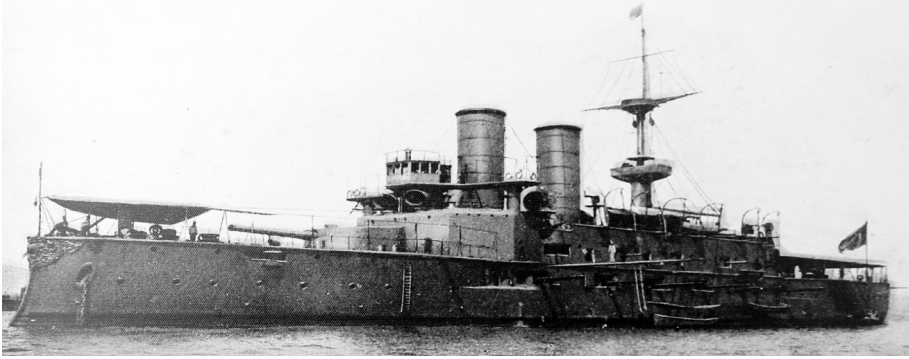

Resim-5: Hıfz Urrahman Korveti 1868 yılında Fransa'da kızığa koyulmuştur. Korvet 1909'da hizmet dışı bırakılmıştır (Rasim Koç arşivi).

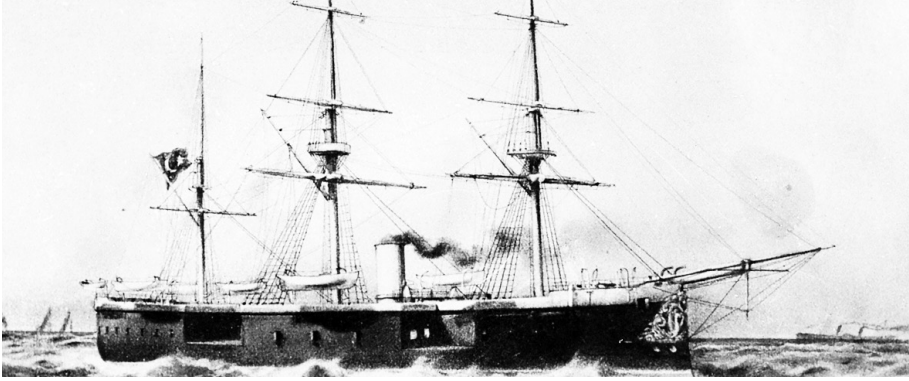

Resim-6: Zırhlı Avnillah Korveti 1868 yılında Londra'da kızığa koyulmuştur. 1912 Trablusgarp Savaşı sırasında görev yeri olan Beyrut Limanı'ni tek başına İtalyan donanmasına karşı savunmuştur. Aldığı isabetler sonucunda batmıştır (Rasim Koç arşivi).

XIX. - XX. Yüzyılda Osmanlı Donanmasına Ait Bazı Gemiler

Resim-7: Mesudiye Zırhlısı 1872 yılında Londra'da kızığa koyuldu. 1914 yılında İngiliz denizaltısı E11 tarafından torpillenerek batırılmıştır (Rasim Koç arşivi).

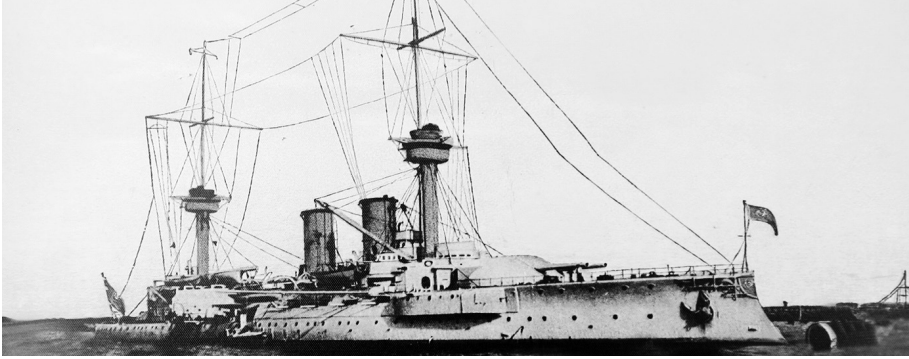

Resim-8: Hamidiye Zırhlısı 1874 yılında Tersane-i Amire'de kızığa koyuldu. Gemi 1913 yılında satılmak suretiyle Osmanlı donanmasından çıkarılmıştır (Rasim Koç arşivi).

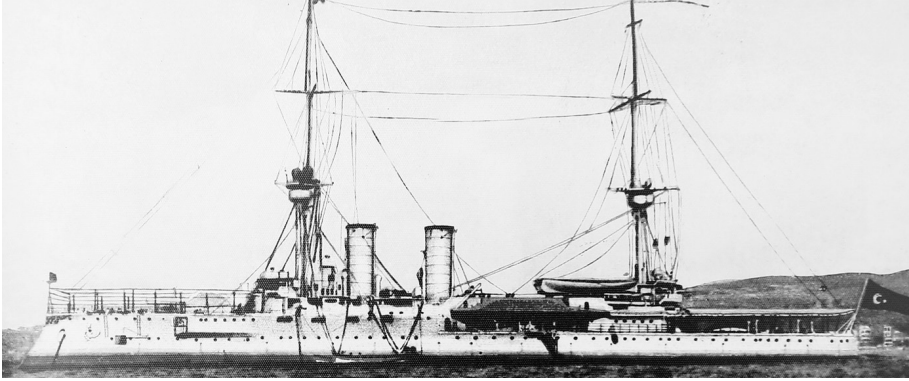

Resim-9: II. Meşrutiyet döneminde Almanya'ya sipariş verilen dört savaş muhribinin Marmara Denizi'nde seyir halindeyken çizilmiş gravürleri bu gemiler; Muavenet-i Milliye, Numune-i Hamiyet, Gayret-i Vatanîye ve Yedigâr-ı Millet muhripleridir (Em. Deniz Albay Ö. Faruk Erus arşivi).

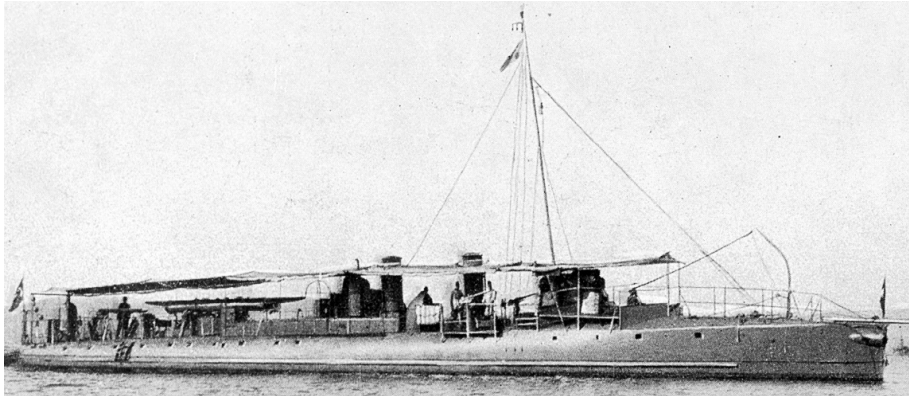
XIX. – XX. Yüzyılda Osmanlı Donanmasına Ait Bazı Gemiler

Resim-10: Barbaros Hayrettin Muharebe Gemisi 1889 yılında Almanya'da kızığa koyuldu. 1910 yılında Osmanlı Devleti tarafından satın alındı. Barbaros, 1915 yılında Birinci Dünya Savaşı sırasında bir İngiliz denizaltısı tarafından batırılmıştır (Rasim Koç arşivi).

Resim-11: Turgut Reis Muharebe Gemisi, 1889 yılında Almanya'da kızığa koyuldu. 1910 yılında Osmanlı Devleti tarafından satın alındı ve 1933 yılına kadar donanmaya hizmet verdi. (Rasim Koç arşivi).

Resim-12: Hamidabad Torpidobotu, 1906 yılında II. Abdülhamit döneminde Fransa'ya sipariş verilen Demirhisar sınıfı dört torpidobottan birisidir. Birinci Dünya Savaşı'nda Rus savaş gemisi tarafından 31.10.1917'de İğneada açıklarında batırılmıştır (Rasim Koç arşivi).

Kaynaklar

- AKYAVAŞ, A. Ragıp: *Tarihi Meşheri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.
- AKSAN, H. Virginia: *Osmanlı Harpleri*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- ATMACA, Gökhan: *Barbaros Zırlısı Üç Savaş Bir Gemi*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2015.
- BAL, Nurcan: *Osmanlı Bahriyesi*, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.
- BATMAZ, Şakir: “Osmanlı Denizlerinde Mesaha Çalışmaları”, *Türkler*, C. XIV, Ankara 2001.
- BOSTAN, İdris: *Türk Denizcilik Tarihi*, T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, Ankara 2002.
- _____ : “Kadırga’dan Kalyon’a”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. XXIV, İstanbul 2004.
- _____ : *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- BOSTAN, M. Hanefi: *Said Halim Paşa*, TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, C. XXXV, İstanbul 2008.
- BUSHKOVITCH, Paul: *Rusya’nın Kısa Tarihi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016.
- BÜYÜKTUĞRUL, Afif: “Osmanlı Yunan Silahlanma Yarışı”, *Belleten Dergisi*, S. 541, Ankara 1988.
- CELALEDDİN PAŞA, Mahmut: *Mirat ı Hakikat*, Bereket Yayınları, İstanbul 1983.
- ÇETİN, Atilla: “Kıbrıslı Kâmil Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, İstanbul 2008.
- ÇÖKER, Fahri: *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*, Ankara 1994.
- CROWLEY, Roger: *İmparatorların Denizi Akdeniz*, çev. Cihat Taşcıoğlu, April Yayınları, İstanbul 2008.
- EMECEN, Feridun: “Türkler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. III, MEB Yayınları, İstanbul 1988.
- KAÇAR, Mustafa: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e Kadar)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul 1998.
- KARABULUT, İrmak - BAYRAKDAR, Bayram: “Türkiye Milli Bankası İle Türk Hükümeti Arasında Osmanlı Borçlarına İlişkin Bir Anlaşmazlık: Reşadiye Gemisi Meselesi”, *İzmir Democracy University Social Journal Idusos*, Cilt: 1, Sayı: 2, www.dergipark.org.tr, Erişim Tarihi: 24.07.2020.
- KÜÇÜK, Cevdet: “Babıali Baskını”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991.
- LANGENSIEPEN, Bernd - GÜLERYÜZ, Ahmet: *1828-1923 Osmanlı Donanması*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2014.
- LAVERY, Brian: *SHIP*, National Maritime Museum, Londra 2017.
- ÖZÇELİK, Selahattin: *Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

ÖKÇÜN, Gündüz: *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, Hil Yayınları, Ankara Üniversitesi S.B.F., Ankara 1970.

ÖZCAN, Besim: “Osmanlı Bahriyesinde Bir İngiliz Müşavir”, *Askeri Tarih Bülteni*, Ankara 1997.

_____ : “Kırım Savaşı (1853-1856)”, *Osmanlı*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

MARDİN, Şerif: *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1964.

MCEVEDY, Colin: *Yakınçağ Tarih Atlası*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

MERÇİL, Erdoğan - KAFESOĞLU, İbrahim: *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993.

PANZAC, Daniel: *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

PARET, Peter: *Modern Strateji*, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2015.

PORTER, Sir James - LARPENT, Sir George: *Türkiye'nin Bir Asrı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

SARIGÜL, Adem: *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2001.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y.: *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, İstanbul Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Deniz Basımevi, İstanbul 1965.

İNALCIK, Halil: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

JOLL, James: “Dünya”, *20. Yüzyıl Tarihi Ansiklopedisi*, B.P.C. Publishing Ltd., Londra 1970.

JUDY, Upton: “Abdülaziz'in Avrupa Seyahati”, *Osmanlı*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

ZORLU, Tuncay: *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

The West Australian Newspaper, 27 June 1916.

Arşivler

<https://www.royalacademy.org.uk/art-artists/work-of-art/admiral-walker-commander-of-the-turkish-fleet>

<https://collections.rmg.co.uk/archive/objects/491830.html>,

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/Arama.aspx>

Extended Abstract

An Example Of Modernization Efforts In The Ottoman Navy: Admiral Arthur Limpus

Towards the end of the 18th century the Ottoman empire started to lose its significant sea power. There are internal and external reasons for this decline. The main internal reason was the lack of available qualified seamen. As for the external factor we observe that Europe enjoyed the benefit of finding new innovative navy craftsmanship methods because of its successful industrial revolution. During the peaceful years the seaman and captains of the Ottoman preferred to stay inland. This development caused the Ottoman Empire to close within itself, during which time, the obstructed Russian strategy to expand to warm waters caused significant threat for the Turkish lands and seafarer. The Ottomans witnessed their first defeat after a long peaceful time by the Russian navy. The Russian navy's approach from the North to the South with a victory against the Ottoman navy at Çeşme sparked discussions over outstanding issues such as the security of the Bosphorus Strait and Istanbul. With this defeat, the Ottomans started to search for ways to innovate their outdated navy. The changes happened within the educational and institutional blocks. In parallel to the Ottomans' search for innovation and change, the alliance that the Ottomans triggered between England and France brought considerable results making a blow to Russian ambitions to enter southern waters. These alliances served the ambitions of the Ottomans as much as England and France. After the Crimean war, at the heart of the relationship between Turkish and English affairs, stood the navy. From now on the British became the main support for the endeavor of modernizing efforts of the Ottoman navy. Sultan Abdülaziz's adamant approach to the modernization of the Ottoman navy enabled the Ottoman navy to increase its power. However, economic challenges and the involvement of high-ranking officers into political affairs caused the Ottomans to enter into another period of decline. With these developments the Ottomans entered into a long-lasting decline falling behind in recent developments of technology and personal needs. The main actors of the Mediterranean seafarer changed during this period of decline. The Ottomans faced considerable threats from the West to the East with the increase of trade within the Mediterranean waters. The Ottoman navy turned into a tool between the competition of European countries. To benefit from this change, the Ottoman statesman started to increase their military relationships with the Germans while continuing their relationships with the world leader England. The German navy's sudden rise on the World scene turned into a symbol of hope for the Ottomans. Until the First World War, the Ottomans continued a balanced relationship with both parties while trying to maintain the maximum benefits of these bilateral relationships. With the second constitutional era, the British, in order to prevent further influence of the Germans, started to send its sea officers to Istanbul. These committees stayed 6 years in Istanbul and played a significant role in the modernization of the Ottoman navy. Admiral Limpus served the longest amongst these various committees. Different from his predecessors, Admiral Limpus made considerable effort into creating a better infrastructure. At the same time that he observed the inefficient parts of the Ottoman navy, he also initiated infrastructural change so that the Turkish sea force could stand on its own feet. He prepared all the necessary initiatives for this modernization to kickstart. Along with the challenges of the personnel workforce his first order of priority was to purchase new ships. With the purchase of new ships, he also suggested to establish new navy yards. At the same time, he also took into consideration the financial needs of such projects noting that the Balkan and Trablusgarp wars caused significant damage to the treasury. In order for the new projects to kickstart he also recommended new financial programs that were accepted by the Ottomans. Admiral Limpus believed that a strong Ottoman navy was in the interest of the British. While the West planned to carve out the Ottomans, Admiral Limpus' efforts were not accepted. In order for the Ottoman navy to become stronger, a series of ships were planned to be purchased by the British but this request was rejected which put the com-

mittee and the Admiral Limpus into a difficult spot. It was the most chaotic and ambivalent time of the empire during Admiral Limpus' tenure. Limpus' efforts were also impacted by the stalemate relationship of Germany and England. The Admiral worked very closely with grand viziers. The first grand vizier that he collaborated closely with was Mahmut Şevket. The second was Said Halim Paşa. Limpus presented a detailed report to both grand viziers as to why the Ottoman navy declined and lost important battles. Amongst the highlights of the report was the fact that the main reason for this decline was the heavy involvement of the officers in political affairs. According to Limpus if the officers were properly trained and distanced themselves from political affairs then success was likely. The Ottomans never welcomed this suggestion. Limpus defended his view that in order to gain success the correct personnel had to be selected. To both grand viziers Limpus provided a detailed list. Within this list was the personnel that he suggested to replace and newly acquire. Limpus much desired that the Ottomans win a permanent victory against the Greek navy. He also suggested that the Ottoman navy should be alert against the Russian navy which had been silent for some time. According to Limpus the real threats were the Greek and Russian navy, in which he gave most importance to the former. At the same time Limpus also took into consideration the importance of the Ottoman navy falling under the influence of the Germans. Due to his views, the Germans, Greeks and Russians were never supportive of Limpus. However, despite his unpopularity between the Greek, Russian and Germans, Limpus continued his work. Limpus got the most support from statesmen that defended the view that the Ottomans should stay neutral in international affairs. The most important person with this view was Cemal Pasha. Limpus enjoyed a good level of appreciation and respect from different statesmen. Such appreciation was rewarded with Limpus finishing his affairs in Istanbul by becoming a vice admiral from admiral rank. Limpus' efforts of modernizing the Ottoman navy became permanent. Particularly, his İzmit Project still remains important to Turkish sea politics to this day.

RUSYA MÜSLÜMANLARINDA ORTAK EDEBÎ TÜRKÇE MESELESİ: SIRAT-I MÜSTAKİM DERGİSİ ÜZERİNDEN BİR İNCELEME*

İpek YILDIRIM**

Öz

Rusya Müslümanları tedricen Çarlık Rusyası hâkimiyetine girmek zorunda kaldıktan sonra, gerek yüzlerce yıldır üzerinde yerleşik buldukları alan çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğundan, gerekse hâkim devletin eğitim, din ve sosyo-kültürel sahalarda dayattığı bir kısım yaptırımlar nedeniyle dil ve edebiyat alanlarında çeşitli sıkıntılar yaşamıştır. Bu çalışmada Çarlık Rusyası'nın son dönemlerinde Rusya Müslümanlarının dil ve edebiyat sahasındaki mevcut durumu ve bu sahaya ilişkin düşünce, uğraş ve girişimleri Sırat-ı Müstakim dergisi üzerinden incelenmiştir. İlk etapta dil ve edebiyattan bahsedilerek ortak edebî Türkçe meselesi konusunda dilin sadeleştirilmesi ve islahı için Sırat-ı Müstakim dergisi yazarları tarafından sunulan çözüm önerileri, getirdikleri eleştiriler ve tespit ettikleri sebeplerle ele alınmıştır. Ardından ortak edebî Türkçe ile eğitim alınmasının önemi ile söz konusu meselenin basın hayatına yansımaları aktarılmıştır. Bahsi geçen konulara ilişkin dergide tespit olunan beş yazı nitel araştırma yöntemlerinden olan betimsel analize tabi tutularak, yukarıda bahsedilen kapsam dahilinde dergide Rusya Müslümanlarının konuya ilişkin çabaları ve fikirleri belirlenerek yorumlanmıştır. Sonuçta, Rusya Müslümanlarının şive farklılıklarından kaynaklı sorunlar, onları ortak bir dilde buluşturmakta zorlamıştır, bu doğrultuda geniş islahatlar önerilmiş ve hukuki girişimler yapılmışsa da Çarlık Rusyası'nın milliyetçi tutumları bunların birçoğuna engel olmuştur.

Anahtar kelimeler: Rusya Müslümanları, Rusya Türkleri, Sırat-ı Müstakim Dergisi, Ortak Edebî Türkçe.

Geliş Tarihi: 08 Mart 2021 - Kabul Tarihi: 24 Mayıs 2021.

Atıf Bilgisi: İpek Yıldırım, "Rusya Müslümanlarında Ortak Edebî Türkçe Meselesi: Sırat-ı Müstakim Dergisi Üzerinden Bir İnceleme", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 253, İstanbul 2021, s. 381-396.

* Bu makalenin oluşum sürecinde fikir, öneri ve yönlendirmeleriyle değerli desteklerini esirgemeyen İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Belkas Ulusoy Nalcioğlu'na teşekkürü borç bilirim.

** İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, ipekyildirim@hotmail.es, ORCID ID: 0000-0001-5410-0478.

The Common Literary Turkish Issue Among Russian Muslims: A Study On Sırat-ı Müstakim Magazine

Abstract

After the Russian Muslims had to gradually come under the rule of Tsarist Russia, they faced various problems in the fields of language and literature, both because the area on which they were settled for hundreds of years spread over a very wide geography and because of some sanctions imposed by the dominant state in education, religion and socio-cultural fields. In this study, the situation that existed of the Russian Muslims in the field of language and literature in the last periods of the Tsarist Russia and their thoughts, efforts and initiatives in this field were examined through the Sırat-ı Müstakim magazine. In the first place, language and literature were mentioned and the solution proposals presented by the authors of Sırat-ı Müstakim magazine for the simplification and improvement of the common literary Turkish issue were discussed with the criticisms they brought and the reasons they determined. Then, the importance of education in common literary Turkish and the implications of this issue on the life of the press were conveyed. Five articles determined in the magazine on the aforementioned issues were subjected to descriptive analysis, which is one of the qualitative research methods, and the efforts and opinions of Russian Muslims on the subject were determined and interpreted within the scope of the above-mentioned scope. As a result, problems arising from the dialect differences of the Russian Muslims forced them to bring them together in a common language, although broad reforms were proposed and some legal initiatives were made in this direction, the nationalist attitudes of the Tsarist Russia prevented many of them.

Keywords: Russian Muslims, Russian Turks, Sırat-ı Müstakim Magazine, Common Literary Turkish.

1. Giriş

Rusya Müslümanlarının ata yurtlarının Çarlık Rusyası'nda kapladığı çok geniş saha dolayısıyla diğer topluluklarla etkileşim kurması ve kullandıkları dillerin tarihsel süreçte sürekli gelişim gösterip değişmesi sebebiyle, birbirinden epeyce uzak düşebilen Türk boyları arasında şive farklılıkları görülmektedir. Yirmiye yakın Türk soylu halkın her biri kendi irili ufaklı bağımsız siyasi oluşumlarını Ruslar lehine yitirmeye başladıktan ve özellikle de bu yeni hâkim devletin izlediği baskıcı politikalarla öz kimliklerini unutturmak ve hususen de diğer Türk soylu halklarla olan iletişimlerini asgariye indirebilmek hatta kesebilmek gayesiyle yürüttüğü ayrıştırıcı politikalar nedeniyle ortak edebî Türk dili meselesi üzerine yoğunlaşmışlardır. Milli kimliğin temel yapıtaşı niteliğindeki dilin muhafazası, sonraki nesillere aktarılması, geliştirilmesi ve tüm Türk topluluklarının ana dil üzerinden iletişiminin sağlanabilmesinin önemi ve gereği baş meselelerden birini teşkil eder duruma gelmiştir.

Rusya Müslümanları, Türk birliğinin sağlanması için millî duygularla hareket ederek ortak edebî Türkçe kullanımını savunmuştur. Bu doğrultuda gerek eğitim kurumları gerek millî basın yoluyla gerekse de Rus resmî makamları ile ilişkiler yoluyla girişimlerde bulunulmuştur. Özellikle millî basın yoluyla durum tespiti yapılarak, sorunlara dikkat çekilmiş, çözüm önerileri sunularak, somut girişimlere başvurulmuş ve yine basın yoluyla gidişata dair kamunun bilgilendirilmesi sağlanmıştır. Bu çalışmanın amacı coğrafi olarak geniş alanda dağılım gösteren Rusya Müslümanlarının Sırat-ı Müstakim der-

gisi yazarları tarafından ele alınan ortak edebî Türkçe kullanımı konusunda yaşadığı sıkıntıları tespit etmek ve bu ortak edebî Türkçe etrafında ne derece birleşebildiklerini aktarmaktır. Diğer bir ifadeyle, dil ve edebiyat sahasındaki durum dahilinde, bahsi geçen meselenin çözümü için gösterdikleri çabaları ele almaktır. Şunu da belirtmek gerekir ki farklı edebî dillerin ortaya çıkışında milliyetçi Rus politikalarının etkisi kadar bazı yerel aydınların çabası da mevcuttur, öyle ki kendi şivelerinin edebî dile dönüşmesini arzu eden Türkler de vardır. Bu çalışmada; ana dil meselesi, ortak edebî Türkçe oluşturulması, öğretimi ve yaygınlaştırılması konularıyla, mezkûr meseleye dair Rus Eğitim Bakanlığı'nın alması tavsiye olunan tedbirler, kararlar vb. konuları Sırat-ı Müstakim dergisi üzerinden incelenecektir. A. Sevindik'in "*Rusya Müslümânlarında Dil ve Edebiyât*", Muhammed Ayaz İshaki'nin "*Kazanlı Ayaz*" imzasını atarak yazdığı "*Rusya Müslümânları V*", Troytskili Ahmed Taceddin'in "*Rusya Müslümânları ve Rus Maârif Nezâreti*", Sırat-ı Mustakim imzasıyla Müslüman muhabirlerin çalışmalarını içeren "*Rusya'da Mekâtib-i İbtidâiyede Lisân-ı Umûmî*" makaleleri ile Osmanischer Lloyd gazetesinden tercüme edilerek alınılan "*Rusya'daki Türkçe*" başlıklı yazı, nitel araştırma yöntemlerinden olan betimsel analize tabi tutularak, yukarıda bahsedilen kapsam dahilinde dergide Rusya Müslümanlarının konuya ilişkin çabaları ve fikirleri belirlenerek yorumlanmıştır. Betimsel analiz yönteminde önceden belirlenmiş başlıklar dahilinde bir özetleme ve yorumlama söz konusudur. Bu doğrultuda tematik bir kapsam dahilinde veriler işlenerek tanımlanmakta ve yorumlanmaktadır.¹ Buna göre dergideki yazılarda ortak edebî Türkçe konusunda ve konu bağlamında işlenen eğitim ve basın alanında bir özetleme ve yorumlama yapılmıştır. Çalışmada ayrıca dönemin siyasi, içtimai arka planını aydınlatılabilmek babında ilgili literatüre de başvurulmuştur.

2. Sırat-ı Müstakim Dergisi ve Rusya Müslümanlarıyla İrtibatı

14 Ağustos 1908'te ilk sayısı yayına giren Sırat-ı Müstakim dergisi 182 sayı yayınlanmış ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır, Ebû'lulâ Zeynelâbidin ve H. Eşref Edip derginin kurucularından olmuştur. 8 Mart 1912'deki 183. sayısından itibaren "*Sebilürreşâd*" ismiyle hizmet vermeye devam etmiştir. "*Dîn, felsefe, edebiyât, hukûk ve ulûmdan bahîs haftalık gazetedir*" ibaresiyle yayın hayatına başlayan dergi daha sonra ibaresine "*siyâsiyâtta ve bilhâssa gerek siyâsî gerek ictimâî ve medenî ahval ve şuûn-i İslâmiyeden bahseder*" ifadelerini ekleyerek İslami meseleleri de kapsayan yayın politikasını gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu haliyle toplumu ilgilendiren din, felsefe, edebiyat gibi konuların yanı sıra İslami meselelerle de ilgilenen bir dergi niteliğini taşımaktadır. Yazar kadrosu geniş olan dergide Mehmet Akif Ersoy'un, Yusuf Akçura'nın ve Ahmet Ağaoğlu'nun yazılarına rastlamak mümkündür.²⁻³

¹ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 6. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2008, s. 89.

² M. Suat Mertoğlu, *Sırat-ı Müstakim Mecmuası: Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 11-14.

³ Adem Efe, "*Sebilürreşâd*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 251-253.

Mertoğlu'nun *Açıklamalı Fihrist ve Dizin* çalışması incelendiğinde Sırat-ı Müstakim dergisindeki yazılarda çok geniş bir coğrafyaya ait meselelerinin işlendiği görülmektedir. Öyle ki, Londra'daki Müslümanlardan Çin'deki Müslümanlara kadar muhtelif içtimai konular ele alınmıştır. Rusya Müslümanları da dergide yer verilen topluluklardan birisi olmuştur. Bu anlamda dergiyi önemli kılan noktalardan birinin de dergiye geniş İslam coğrafyasından yazılarını ulaştıran yazarlar vasıtasıyla güvenilir bilgi ve tecrübelerin sunulması olduğu düşünülmektedir.⁴ Bu doğrultuda dergide Rusya Müslümanlarından pek çok kimsenin yazıları ve yazı dizisi vardır. Bu yazarlardan bazıları, Halim Sabit, A. Sevindik, Abdürreşid İbrahim, Permlî Züfer Kasımî, Muhammed Ayaz İshaki (Kazanlı Ayaz), Troytskili Ahmed Taceddin, Alimcan el-İdrisi ve Nur Ali-zade Gıyaseddin'dir.

3. Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat: Ortak Edebî Türkçe ve Dilin Sadeleştirilmesi

Rusya Müslümanları arasında ortak edebî Türkçe konusunda pek çok fikir öne sürülmüş ve çalışmalar yapılmıştır. İsmail Gaspıralı bu anlamda "*dilde birlik*" fikriyle ilerleyen dönemin ünlü aydınlarından birisi olmuştur. Ona göre ortak edebî Türkçe, diğer Türk boylarının kullandığı şive ve lehçelerdeki kelimelerden faydalanılarak oluşturulmuş ve sadeleştirilmiş bir İstanbul Türkçesidir. Türkler arasında birliğin ortak bir edebî dil kullanmakla mümkün olacağını belirten Gaspıralı'nın⁵ yanı sıra A. Sevindik, Muhammed Ayaz İshaki ve Troytskili Ahmed Taceddin gibi yazar ve aydınlar da dilde birlik olmanın gerekliliğine dair benzer görüşleri Sırat-ı Müstakim dergisinde savunmuşlar ve bu alana fikirleriyle hizmet etmişlerdir.

A. Sevindik'in⁶ on dokuz no'lu Sırat-ı Müstakim dergisinde yazdığı "*Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat*" başlıklı makalesinde dil meselesinin en önemli ve en zor mesele olduğuna dikkat çekilmektedir. Yazıda, Rusya Müslümanlarının Tatar, Kırgız, Özbek, Kafkaslılar gibi pek çok milletten meydana geldiği ancak ortak bir dilde anlaşamadıkları ifade edilmektedir. Verdiği örnekte de durumu dile getiren Sevindik; Kazanlı bir Tatarın Türkistan'daki bir Müslümanla diyaloga girmesinde şive ve kastedilen ifadelerin farklılığı sebebiyle ortak bir anlamın yakalanamadığını belirtmiştir. Dahası, verdiği resmi boyuttaki ikinci bir örnekle de durumu pekiştirmiştir: "*Şu itibârdan, Rusya'nın ikinci meclis-i mebûsanında 35 kadar İslâm vekil biri diğeriyle Rusça söyleşiye mecbur oldular. Öyle ise böyle bir kavmin edebiyâtı nerede olur?*"⁷ Bu

⁴ Efe, a.y.

⁵ Altan Deliorman, "Gaspıralı'nın Fikir Dünyası", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12/1, Ankara 2001, s. 363.

⁶ A. Sevindik (...): Doğum ve vefat tarihi dahil hayatı hakkında bilgi bulunmayan yazar, yazılarını Sırat-ı Müstakim dergisine günümüzdeki Başkurdistan'ın başkenti olan Ufa'dan göndermiştir. "*Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat*" başlıklı yazısının yanı sıra, Sırat-ı Müstakim dergisininin 25 no'lu sayısında "*Akvâm-ı Türkiye'ye Müjde ve Türk Derneğini Tebrîk*" başlıklı bir yazısı bulunmaktadır. (Bkz: Mertoğlu, a.g.e., s. 309.)

⁷ A. Sevindik, "Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat", *Sırat-ı Müstakim Dergisi*, C. 1, S. 19, 18 Kânûn-i Evvel 1324 / 31 Aralık 1908, s. 300.

hususta Rusya'daki ikinci Duma'da yaşanan bu duruma dikkat çekerek ortak edebî Türkçe kullanımının gerekliliğini vurgulamıştır.

Sevindik, şive ayrılıklarının nedenini açıklarken, öncelikle Türki milletlerin en eski topluluklardan biri olduğunu vurgulamış ve haliyle Türkçenin de oldukça eski bir dil olduğunu belirtmiştir. Tarihsel süreçte dönemin şartları ve yaşanan fetihler ve istilalar gereği Türk topluluklarının geniş coğrafyalara dağıldıkları belirtilmiş ve bu durumun da şive ayrılıklarına yol açtığı ileri sürülmüştür. Öyle ki, Rusya'da kullanılan Türkçe Ruslaşmış, Osmanlı ve Türkistan coğrafyasındaki Müslümanlarla anlaşmayı güç hale getirmiştir. “*Ne azîm bir iftirâk, ne söylenemeyecek bir berbatlık.*” sözleriyle söz konusu bütün bu ayrılık durumuna karşı tepkisini ortaya koyan Sevindik, değişimin doğal bir süreç olduğunu ve bundan şikâyet etme yolunda olmadığını da eklemiştir.⁸ Makalesinde yazdığı önerilerle de bu durumu sadece eleştirmek yerine, tespit ettiği sorunlara bir çözüm yolu arama gayretinde olduğunu doğrulamaktadır. Bu noktada ilk etapta dil ve edebiyata eleştirilere yer verilecek, ardından konudaki çözüm önerilerinden bahsedilecektir.

3.1. Dil ve Edebiyata Yönelik Eleştiriler

Sevindik, Müslüman coğrafyasında Türk edebiyatına yeterince önem verilmediğini ve halk tarafından mevcut kadim ve değerli eserlere itina gösterilmediğini ifade etmektedir. Aksine, Avrupalıların bu eserlerden istifade ettiğini, eserlerin çevirilerini yapıp kendi müfredatlarına eklediğini söylemekte ve bu anlamda, o dönem Fransızlardan yoğun çeviriler yapan Ammanlı kardeşleri de söz konusu Türkçe eserlere itibar etmemeleri nedeniyle eleştirmektedir.⁹ Bahsi geçen dönemde Avrupa'da gelişen Türkoloji çalışmalarından dolayı, Avrupalıların gerek Türk diline gerek Türk diline ait kadim eserlere olan ilgisinin artmaya başladığı düşünülmektedir.¹⁰

İshaki¹¹ “*Rusyalı Müslümânlar*” yazı dizisinin edebiyat ve basın konusunu ele aldığı 5. bölümünde, Osmanlı Türklerinin edebiyat alanında gelişme göstermedikleri gerekçesiyle eleştirmiştir. Birkaç eser dışında millî edebiyata yönelik eserlerin üretilmediğini ve Fransız edebiyatı muhabbetleriyle onlarca yılı ziyan ettiklerini ifade etmiştir. Rusya Tatarlarının ise tam tersine millî edebiyata değer verdiklerini ve millî edebî eserler ürettiklerini belirtmiştir.¹² Bu noktada Sevindik ve İshaki'nin görüşleri bir dereceye kadar farklılık göstermekte-

⁸ A.e., s. 300-301.

⁹ A.e., s. 301.

¹⁰ Deliorman, “a.g.m.”, s. 360.

¹¹ *Muhammed Ayaz İshaki (1878-1954): Yazar ve gazeteci olan İshaki, Kazan Tatarlarındandır. İdil-Ural Türkleri'nin millî uyanış ve kurtuluş mücadelesinde öncülük yapmıştır. Hürriyet ve Terakki gazetelerinin gizli politik faaliyetlerinde rol alan İshaki, 1905'te Tatar halkının siyasi ve ekonomik haklarını savunmak amacıyla “Tangçılar” isminde ihtilalci sosyalist bir teşkilat kurmuş ve 1906'ta Tang (Tang Yıldızı) gazetesini neşretmiştir. Hayatı boyunca ondan fazla gazete çıkaran İshaki'nin yaklaşık elli tane eseri bulunmaktadır. (Bkz.: Mustafa S. Kaçalın, “İdilli, Muhammed Ayaz İshaki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 474-476.)*

¹² Kazanlı Ayaz, “Rusya Müslümânları V”, *Sırât-ı Müstakim Dergisi*, C. 3, S. 56, 17 Eylül 1325/30 Eylül 1909, s. 61.

dir. Sevindik genel Türk Müslüman coğrafyasına yönelik bir eleştiri yaparken, İshaki Osmanlıyı eleştirmiş ve Rusya'daki gruplardan sadece kendi yaşadığı bölge olan Tatar coğrafyasındaki edebiyatın geliştiğini öne sürmüştür.

Sevindik, Avrupalıların kadim eserleri bulup tercüme etmelerini, Türklerin ve Müslümanların ise eserlere ilgisiz kalışını iki sebeple açıklamaktadır. İlki, ilmi anlamda ilerlemeyerek eski sadelik ve darlıkta kalınmasıdır. İkinci ise Arapça'nın Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifler sayesinde saflığını korurken, Türk dilindeki malzemelerinin çoğunun aslen Türkçe olmayışı sebebiyle maruz kalınan dildeki yozlaşmadan kaynaklı olarak eski darlığına ek olarak daha da darlaşmasıdır. Bu noktada yukarıda eleştirilen Ammanlı kardeşlere Türk uleması da eklenmiştir. Türk ulemasının Arapça pek çok kitap yazdığını vurgulamasının akabinde sorduğu “nasıl kendi lisânımızda bir kitâb telif ve cem' etmeye hâcet buyurmamışlar?” ifadesiyle bu tenkidini göstermektedir.¹³

Sevindik'in dikkat çektiği başka bir konu da alfabe meselesi olmuştur. Buna göre Osmanlıların kullandığı dil gibi, Rusya Müslümanlarının da kullandığı dilin yazıya dökümünde harflerden kaynaklı eksiklikler bulunmaktadır. Benzer bir durumu Bosna Hersek'teki Müslümanların da yaşadığını, kullandıkları Latin alfabesinde kendi dillerine uygun 'nj', 'gj' seslerine uygun harflere ihtiyaç duyduklarını belirtmiştir. “Bundan 20 sene mukaddem İngiltere'de bir Müslümân yok iken şimdi Liverpool, Manchester'da 20-30 bini mütecâviz ehl-i İslâm vardır. Bunlar gibi Avrupa'da İslâmiyeti kabul edenler daima tezâyüd etmekte. İşte bunlarda dilleri, hurûfâtı ile Kurân-ı Kerim gibi dini kitaplar yazmak müşkül olacaktır. Cümlesini kabul eder surette vâsi' elifbâ teşkil etmemiz elzemdir.” diyerek durumu daha da geniş bir çapta ele almıştır.¹⁴ Bu noktada akademisyenler de o dönemde dünyada iki alfabesi dahi olan bir dil bulunmazken Türkçenin yirmiden fazla alfabesinin bulunduğu bilgisini vermişlerdir. Bu doğrultuda hem Türkçedeki sesleri tamamıyla karşılayan tek bir alfabe olmadığı hem de ortak bir alfabeye ihtiyaç duyulduğu gözlenmektedir.¹⁵ Bu anlamda Münif Paşa ve Mirza Fethali Ahundzade söz konusu sorunların farkında olarak alfabe reformu girişimi başlatan ilk kişilerden olmuşlardır.¹⁶

Dil ve edebiyata yöneltilen eleştirilerde Türklerin genel manada edebiyatta zayıf kaldığı ve kadim eserlere itibar etmediği düşünülmektedir. Yazmayı, üretmeyi, tercüme etmeyi, çoğaltmayı ve diğer edebiyatların etkisinden sıyrılmayı savunan yazarlar millî edebiyata yoğunlaşma fikrine çağrıda bulunmaktadırlar ve Avrupa'da nasıl Türkoloji eğitiminin önemi artmışsa söz konusu Türklerin var olduğu coğrafyalarda da artmasını istemektedirler.

¹³ Sevindik, “a.g.m.”, s. 301.

¹⁴ A.e., s. 302.

¹⁵ Nesrin Güllüdağ, “Büyük Türkçü Fikir Adamı Gaspıralı İsmail Bey”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12/1, Ankara 2001, s. 449.

¹⁶ Mustafa Albayrak, “Yeni Türk Harflerinin Kabulü Öncesinde, Halk Eğitimi ve Yazı Değişimi Konusunda Türk Kamuoyunda Bazı Tartışmalar ve Millet Mekteplerinin Açılması (1862-1928)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 4, Ankara 1989, s. 473.

3.2. Dil ve Edebiyata Yönelik Çözüm Önerileri

Sevindik, Türkçenin hem içerik hem de biçim yönüyle doğru ve kolay bir dil olduğunu belirtir. Her ne kadar cümle yapısı (nahiv) ve kelime yapısı (sarf) Arapça kadar geniş olmasa da Türk lisanı kısa ve öz oluşuyla kendini göstermektedir ve bu anlamda geniş olmayışı bir noksanlık olarak değil vecazet sahibi olmakla nitelendirilmektedir. Bu doğrultuda da Türkçenin kendine yeten bir dil olduğunu ve bir çözüm yolu olarak dildeki ayrılıkların giderilmesi için dilde geniş bir ıslahın yapılmasını ve bu ıslahın çoğul kalıplardan, tamlamalara ve hatta sözlüklerle yazım kılavuzlarına varıncaya kadar derin ve ciddi şekilde gerçekleşmesini savunmaktadır.¹⁷ Bu noktada çok yönlü bir ıslahın yapılmasının gerekliliğine kanaat getirmiştir.

Dildeki yozlaşmanın Arapça ve Farsça kelimelerin dile karışması sonucu meydana geldiğini ve mevcut Türkçenin üçte birinin bu iki dile ait kelimeler üzerinden kullanıldığını belirten Sevindik, bu noktada ise Avrupa'daki kavimlerin Latince ve Yunanca kelimeleri terk ederek yaptıklarına benzer bir hareketle Türk dilinin de Arapça ve Farsçadan arındırılması gerektiğini ileri sürmüştür. Aksi takdirde, Osmanlıların mevcut durumda kullandıkları edebiyat ve ilim dilinin övünülecek bir edebiyat olmadığını söylemektedir. Ayriyeten, her ne kadar "Osmanlılar" olarak bir grubu nitelese de Türklerin "Osmanlı", "Rusya Müslümanları" gibi sıfatlarla çağırılmamasını söyler. Ortak edebî Türkçenin kullanımı sağlandığı sürece söz konusu sıfatlarla nitelenmenin gereksiz olduğuna vurgu yapmış ve böylece bir 'ittihad' çağrısında bulunmuştur.¹⁸

Gaspiralı, Sevindik'in önerilerine benzer şekilde dilin Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılması gerekliliğini savunmuş ve bunu da çıkardığı Tercüman gazetesinde tatbik etmiştir.¹⁹ Ziya Gökalp, tasfiyecilik adı verilen arındırılma işlemini bir yere kadar savunmakta, dilde kalıplaşmış ve kökleşmiş Arapça ve Farsça kelimelerin tasfiye edilip yerine Türkçe köklerden yeni üretilen kelimelerin metinlerde garip durduğunu ve halkın anlamasının da daha zor olacağını belirtmiştir.²⁰

Edebiyat alanında yapılabilecek bir reform olarak her bir topluluktan edebiyat temsilcilerinin seçilmesini ve bu temsilciler tarafından cemiyetler kurulmasını öneren Sevindik, bu sayede dilin hem muhafaza edileceğini hem de genişleyeceğini öngörmektedir.²¹ Bu anlamda edebiyatçı önderlerin yerel boyutta örgütlenmeyi üstlenmesiyle milli bir girişim yapılabileceğini savunmaktadır.

4. Ortak Edebî Türkçe Bağlamında Eğitim

Ortak edebî Türkçe ile eğitim alınması konusu Rusya Müslümanları arasında uzun zamandan beri dile getirilen bir durumdur. Bunun savunucula-

¹⁷ Sevindik, "a.g.m.", s. 300.

¹⁸ A.e., s. 301-302.

¹⁹ Mehmet Saray, "Gaspiralı'nın Türk Dünyasında Verdiği Dil ve Kültür Birliği Mücadelesi", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 337-338, 1991, s. 312.

²⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1968, s. 10.

²¹ Sevindik, "a.g.m.", s. 302.

rından biri, sade bir dil kullanım metoduyla ilerleyen usul-i cedit okullarının kurucusu olan Gaspıralı'dır. Usul-i cedit okulları Çarlık Rusyası hükümetinin denetimsizliği sebebiyle, uzun süre ayakta kalabilmiştir. Ancak genel manada Rus hükümetinin milliyetçi tutumları sebebiyle Rus coğrafyasında her Müslüman bu okullardan ve edebî Türkçe kullanımından istifade edememektedir.²²

Duma'daki Müslüman muhabirlerin çalışmaları sonucunda hazırlanan²³ “Rusya’da Mekâtib-i İbtidâiyede Lisân-ı Umûmî” başlıklı yazı Rusya’daki ilk okullarda ortak edebî Türkçe kullanımının gerekliliğini ele almıştır. Rusya’daki Rus olmayan çocukların ilkokulun ilk iki senesinde kendi dillerinde ve Rus dilinde eğitim almalarını öngören bir kanuna istinaden, Duma’daki Müslüman üyeler tarafından söz konusu kanunda değişikliğe gidilmek istenmiştir. Bunun sebebi de bu maddenin suistimal edilerek çocukların kendi dillerinde eğitim yerine sadece Rusça eğitime başlamakta olduklarıdır. Düzenleme teklif edilen kanun maddesine göre Rusya’daki Müslüman çocuklar ilkokulun ilk iki senesinde kendi dillerinde eğitim alıp üçüncü senelerinde Rusça eğitime başlayabileceklerdi. Ancak Duma’daki eğitim komitesi bu değişiklik talebini reddetmiştir.²⁴

Değişikliğe gidilmek istenen başka bir madde de Rus olmayan çocukların dinî eğitimlerini devletin maddi olarak karşılamayacağı, ancak dilerse kendi finansal destekleriyle bu eğitimi gerçekleştirebilecekleri maddesidir. Müslüman üyeler yine bir değişiklik talebinde bulunarak Müslüman çocukların da dinî eğitiminin mecburi olduğunu kanuna eklemek istemişlerse de eğitim komitesi tarafından yine reddedilmiştir.²⁵ Buradan anlaşılmaktadır ki, Rus hükümeti sadece Rus çocukların Hristiyan dinindeki eğitimlerini mecburi olarak görmekte, diğer dinlere mensup grupların dinî eğitimleri finansal koşulların getirisine terk edilmektedir.

İki reddin akabinde daha toplayıcı bir değişiklikle Duma’da taleplerini dile getirmek isteyen Müslüman üyeler, “Müslümânların sâkin oldukları mahallerde çocukların kendi lisânlarını ve dinlerini birlikte ta’allum etmeleri mecbûridir.” demişlerse de bu da reddedilmiştir.²⁶

Osmanischer Lloyd gazetesinde söz konusu eğitim müzakereleri hakkında yazılmış ve yazı “Rusya’daki Türkçe” başlığı ile Sırat-ı Müstakim dergisinde yer almıştır. Yazıda, eğitim müzakerelerinin Rusya Müslümanlarının ortak edebî dili olarak Tatarcanın kabul edilmesiyle sonuçlandığı, Türkçe ile eğitimin reddedildiği bilgisi mevcuttur. Bunun sebebi de Türkçe eğitimin Rusya’da Panislamist görüşün yaygınlaşmasını büyük ölçüde kolaylaştıracağı şeklinde gösterilmiştir. Bu durum şu sözlerle ifade edilmiştir:

²² Deliorman, “a.g.m.”, s. 364.

²³ Mertoğlu, a.g.e., s. 118.

²⁴ Sırat-ı Müstakim, “Rusya’da Mekâtib-i İbtidâiyede Lisân-ı Umûmî”, *Sırat-ı Müstakim Dergisi*, C. 3, S. 70, 23 Kânûn-i Evvel 1325/5 Ocak 1910, s. 283.

²⁵ A.e.

²⁶ A.e.

“Çünkü Rus nasyonalistler lisân-ı Türki'nin Rusya'da tedsris edilmesi tehlikeli bir şey olduğunu söylemişlerdir. Panislamizm nümâyişleri Rusya'da günden güne tezâyüd etmekte olduğundan şimdi lisân-ı Türki, İslâm mekteplerinde lisânu tedsris kabul edilecek olur ise bunun Panislâmizm nümâyişlerini daha ziyâde teshîl edeceği söylenmişti. Hatta bazı Rus İslâmları 'Panislâmizm tehlikesinden' bile bahsetmişlerdir. Bunun üzerine lisânu Türki'nin tedsrisi sûret-i kat'iyede men' edilmesine karâr verilerek Tatar lisânı kabûl olunmuştur.”²⁷

Bu noktada yazıda Duma meclisi eleştirilmiş, meclisin temsil gücünün yetersizliğine ve kendisinden beklenenleri yerine getiremediğine vurgu yapılmıştır. Bu hususta dil ve siyaset ilişkisinin önemine de dikkat çekilmektedir, nitekim Rusya Müslümanlarının aralarındaki şive farklılıklarının farkında olan Rus milliyetçileri, Rusya Müslümanlarının ortak edebî Türkçede buluşarak Panislamizm aracılığıyla bir birlik yakalaması ve hatta Osmanlıyı arkasına alması fikrinden rahatsızlık duymuşlardır.

Sırat-ı Müstakim dergisi, Osmanischer Lloyd gazetesindeki söz konusu yazıyı yorumlarken, haberin doğruluğu halinde meclisin temsilden yoksun olduğunu ve meclisin bütün toplulukları temsil ederek onların saadetini garanti etmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Bu anlamda Rusya Müslümanlarının millî gelişmelerini baltalamak olarak nitelendirdiği bu kararın, elbette meşrutiyetin Rusya Müslümanlarının aleyhindeki ilk ve son karar olmayacağı ve devamının geleceğini ifade etmiştir.²⁸

Sevindik, şive ayrılıklarının giderilerek dilin umumileştirilmesi gerektiğini belirterek Türkiye'deki ilkokul çocukları ile Rusya Müslümanlarının ilkokul çocuklarının aynı kitapları okumasını ve böylece aynı dimağlara sahip olması gerektiğini dile getirmiştir. Millî duyguların ancak bu şekilde hissedilip gelişeceğini de ayrıyeten eklemiştir.²⁹ Bu anlamda Sevindik, sınır ötesini de kapsayan ortak bir müfredatı savunmaktadır.

Troytskili Ahmed Taceddin'in³⁰ “Rusya Müslümânları ve Rus Maârif Nezâreti I” başlıklı yazısında eğitimin yaygınlaştırılması konusunda önemli vurgular yer almaktadır. Kazan'da okunmakta olan “Beyanü'l-Hak” gazetesinin, Rusya Müslümanlarının eğitiminin yaygınlaştırılması için müdafaa rolü üstlendiği de bu yazıda belirtilmektedir. Beyanü'l-Hak gazetesi, “Kamskar Veljuskî”

²⁷ Osmanischer Lloyd, “Rusya'daki Türkçe”, *Sırat-ı Müstakim Dergisi*, C. 3, S. 70, 23 Kânûn-i Evvel 1325/5 Ocak 1910, s. 283.

²⁸ Sırat-ı Müstakim, “Sırat-ı Müstakim”, *Sırat-ı Müstakim Dergisi*, C. 3, S. 70, 23 Kânûn-i Evvel 1325/5 Ocak 1910, s. 284.

²⁹ Sevindik, “a.g.m.”, s. 302.

³⁰ *Ahmed Taceddin (...): Doğum ve vefat tarihi hakkında bilgi bulunmayan yazarın Sırat-ı Müstakim dergisinde Rusya ve Türkistan Müslümanları hakkında pek çok yazısı ve yazı dizisi yayınlanmıştır. Taceddin, aynı zamanda Abdürreşid İbrahim, Osman Cudi ve Yakup Kemal ile 16 Nisan 1910-2 Şubat 1911 tarihleri arasında Rusya Müslümanları açısından önemli bir yayın organı olarak kabul edilen “Teârûf-i Müslimin” dergisini çıkarmış ve dergide yazıları yayınlanmıştır. (Bkz.: Mertoğlu, a.g.e., s. 330, bkz.: Ahmet Kanlıdere, “Türk Basınında Türkistanlı Ceditçilerin Kültürel Faaliyetleri (1910-1914)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, İstanbul 2014, s. 167-176.)*

gazetesinde yer alan Rus Eğitim Bakanlığı'na ait bir bildirinın çevirisine yer vermiştir. Buna göre Rusya Müslümanlarının eğitiminin yaygınlaştırılmasını kabul ettirmek için on seneye daha ihtiyaç olduğu, hali hazırda Müslümanların bu duruma hazır olmadıkları, bu doğrultuda hükümetin de finansman sağlamayı düşünmediği, hatta Tatar halkının okula gitme gibi bir niyeti olmadığı ifadeleri yer almaktadır. Kısacası eğitimin yaygınlaştırılması konusunda Hristiyanlar ile Müslümanların eşit muameleye tabi tutulmadıkları yazılmaktadır. Beyanül-Hak gazetesi de buradaki ifadeleri eleştirmiştir ve 1870 tarihli bir beyannameye atıfta bulunarak, beyannameye “*Hristiyandan başka milletleri okutmaktan maksat, onları Ruslaştırmaktır.*” ve “*Binâen aleyh Tatarları Ruslaştırmak ancak aralarına Rus lisânı sokmak ile mümkündür.*” ifadelerinin geçtiğini bildirmektedir. Buna göre de eğitim yaygınlaştırılması konusunda Rusların yaptığı olumsuz beyannameden kırk sene önce kullanılan bu ifadelerde durumun maksadı anlaşılmaktadır. Rus hükümeti Rusya Müslümanlarının Rus diline maruz bırakmayı ve Ruslaştırmayı amaç edindiği çıkarımı yapılmaktadır. Müslümanlarda henüz “*Ruslaşmaya hazır bir hal*” görülmediğinden, yani diğer bir ifadeyle misyonerlik faaliyetlerine maruz kalacak bir hal görülmediğinden dolayı eğitim konusunda hükümetten destek çıkmamıştır.³¹

Beyanül-Hak gazetesinde Rusya Müslümanlarının eğitim konusunda yaşadığı sıkıntılar nitekim iki açıdan dikkat çekmektedir. İlki, eğitimin yaygınlaştırılması ve kendi dillerinde eğitim alma gayeleri taşıyan bir toplumun Çarlık Rusyası hükümetince “*Hristiyanlarla Müslümanların eşit olmadığı*” fikrine alenen maruz kalarak adaletsiz muamele görmeleri, ikincisi de yine kendi eğitimleri ve dilleri için mücadele veren bir toplumun Rus kültürüne ve diline maruz bırakılma fikirleriyle karşı karşıya gelmesidir. Bu doğrultuda da bahsi geçen sorunlarla mücadele etmek adına, kimlik, millî dil ve millî eğitimin yaygınlaştırılması konularının Rus coğrafyasındaki Müslümanlar için önemli var oluş göstergeleri olduğu düşünülmektedir.

5. Ortak Edebî Türkçe Bağlamında Basın

Çarlık Rusyası izlediği istibdat politikası sebebiyle basında yoğun bir sansür uygulamıştır. Bu durum, Rusya Müslümanlarının takip edebileceği öngörülen Panislamizm ile Rus hükümetinin buna karşılık takip ettiği Panslavizm politikalarının karşı karşıya gelmesinden kaynaklanmaktadır.³² Taceddin'in yazısında, bir önceki bölümde yer alan eğitim konularının yanı sıra basın konusunda da vurguların yapıldığı görülmektedir. O da Rus hükümetinin istibdatla basını susturduğuna dikkat çekmiş, ufak bir mesele için bile sürülenlerin olduğunu ifade etmiştir. Taceddin, basının, bir milletin rehberi ve yol göstericisi olduğu, halkı refaha ulaştırmada bir araç olduğu ve hukuksal bir güvence olduğunu belirtir. Bu noktada yaklaşık yüzyıl öncesinde basın ve demokrasi ikilisinin birbirinden ayrı düşünülmemeyeceği Taceddin'in yazısında

³¹ Troytskili Ahmed Taceddin, “Rusya Müslümanları ve Rus Maârif Nezâreti I”, *Sirât-ı Müstakim Dergisi*, C. 3, S. 61, 22 Teşrin-i Evvel 1325/4 Kasım 1909, s. 143.

³² Deliorman, “a.g.m.”, s. 361.

açık ve net görülmektedir. Aynı soya veya dine sahip Doğu'daki bir kimsenin, Batı'daki soydaşı veya dindaşıyla da ancak ve ancak basın üzerinden etkileşim yakalayabilmesinin mümkün olduğunu ifade eder.³³

Taceddin bir istibdat politikası olarak Rusya Müslümanlarının çıkardığı gazetelerin Osmanlıya girişlerine engel olunduğunu söylemektedir. Böylece Rus hükümeti tarafından uygulanan hem bir iç müdahale hem de bir dış müdahale söz konusudur. Kırım'da yayınlanan "Tercüman" gazetesiyle Orenburg'ta yayınlanan "Vakit" gazetelerinin istibdada kurban giderek Osmanlıya erişiminin durdurulduğunu belirtmiştir. Bu noktada Rusya Müslümanlarının basınına Osmanlıdan daha az gelişmiş gören Rus hükümetinin bu müdahalesi anlaşılamamaktadır. Öyle ki, az gelişmiş bir basının, gelişmiş Osmanlı basınına etkilemesi mümkün değildir. Bunu da şu sözleriyle dile getirmiştir: "Burada pek tabî'î olarak bir suâl vârid oluyor: Madem ki Rusya İslâmları matbu'âtı daha hâl-i ibtidâiyede, Osmanlılar onlardan ne ilmen istifâde edecek ve ne de fikren. Acaba o hâlde bunların duhûlune mûmâne'ât göstermenin hikmeti ne olsa gerek?"³⁴ Ancak yine de Rusya Müslümanlarının Osmanlı ile basınına paylaşmış olmaktan büyük faydalar görmüş olduğunu söylemektedir.

İshaki, 1905 Ekim Manifestosu'nun basın ve edebiyat alanlarında Tatar halkı açısından öncesine nispeten daha rahat bir ortam meydana getirdiğinden bahsetmiştir. Bunun sebebi de her ne kadar layıkıyla uygulanmamış da olsa manifestonun Rusya Müslümanlarına Ruslarla eşit haklar vaat etmesidir.³⁵ Taceddin de bu noktada istibdat döneminin geride kaldığını, gazeteleri takip etme ve fikir beyan etme konularında özgürlük ortamı yakalandığını söylemektedir.³⁶

İshaki, manifestodan önce Rusya Tatarlarının gazete ve dergiler yayınlamalarına resmi olarak izin verilmediğini ve sadece birkaç gazete üzerinden Rusya Müslümanlarının yayın hayatının sürdüğünü belirtmektedir. Bu noktada, Gaspıralı'nın çıkardığı "Tercüman" gazetesi ve Tiflis'te 1903 yılında yayınlanmaya başlayan "Şarkî Rus" isimli gazeteler örnek olarak verilmiştir.³⁷ Tercüman gazetesinin Kuzey'deki, Doğu'daki ve Batı'daki tüm Türklerin anlayabileceği bir dille yazılmış olduğunu belirten Ziya Gökalp, bu anlamda basında ortak bir dil yakalamanın somut bir örneğinin elde edilmiş olduğunu söylemektedir.³⁸ İshaki, Ziya Gökalp'ın tam tersine Kırım şivesiyle yazılan Tercüman gazetesinin İdil (Volga) Nehri Tatarlarının genel manada anlamadığını, bu nedenle gazetenin sadece belli bir Rusya Müslümanı toplumuna hitap edebildiğini dile getirmiştir.³⁹ Buna rağmen Gaspıralı'nın dilde sadelik çabasından ve Tercüman'ı Arapça ve Farsça ifadelerden arındırarak yazmaya

³³ Taceddin, "a.g.m.", s. 142.

³⁴ Taceddin, "a.g.m.", s. 142.

³⁵ Ayaz, "a.g.m.", s. 60.

³⁶ Taceddin, "a.g.m.", s. 142.

³⁷ Ayaz, "a.g.m.", s. 61.

³⁸ Gökalp, *a.g.e.*, s. 9.

³⁹ Ayaz, "a.g.m.", s. 61.

çalışmasından ötürü, nitekim diğer gazeteler arasında dili en sade olanın Tercüman gazetesi olduğu düşünülmektedir.⁴⁰

Sevindik, İshaki'nin belirttiği gibi, çeşitli bölgelerdeki Müslümanların kendi şivelerine göre gazeteler yazdığı ve bu gazetelerin de diğer coğrafyalardaki Müslümanlar tarafından anlaşılmasız olduğuna dikkat çekmiştir.⁴¹ İshaki, yukarıda verdiği Tercüman gazetesi örneğine ek olarak “Şarkî Rus”un da benzer şekilde, Azeri Türkçesi şivesiyle yayınlandığından Kazan bölgesinde anlaşılmadığını dile getirmiştir.⁴² Osmanlı gazetelerinin de Rusya’da tam manasıyla anlaşılmadığının altını çizen Sevindik, edebiyatçının da gazetecinin de sade ve saf bir Türkçe kullanması gerektiğini söylemiştir. Bunun için de Arapça ve Farsça kelimelerle yaşanan dildeki yozlaşmanın ıslahını savunmaktadır.⁴³

Manifestonun sağladığı basın özgürlüğü ile Kazan şivesinde bir gazete yayınlanması fikri ortaya çıkmıştır. Ancak Manifestonun belirsiz bıraktığı toprak meselesinde Müslümanlar arasında oluşan menfaat kavgaları sebebiyle Müslümanların iki fikre ayrılmasından dolayı, ortak bir gazetenin çıkarılması da güç bir durum halini almıştır. Bu anlamda İshaki, pek çok gazetenin çıkacağını ve fikir ayrılıklarının yaşanacağını öngörmüştür. Bu noktada da Osmanlı’yı eleştirerek, Osmanlı’nın sürekli -İslamcılık, Türkçülük vb. gibi fikir değiştirdiğini ve Rus Tatarlarının asla fikir değişikliğine gitmediklerini belirtmiştir.⁴⁴ Oysa Tatar halkının gazetelere bir destekçi ve temsilci gözüyle baktığı ve hatta bir siyasi parti temsil aracı olarak konumlandığı için birden çok fikrin olmaması gerektiğini aksi halde birlik olmanın zedeleneceğini söylemiştir.⁴⁵

Pek çok gazetenin Manifesto sonrasında yayın hayatına başlamasıyla Rusya Müslümanları varoluş mücadelesini göstermiştir. Sırat-ı Müstakim’in diğer sayılarında da bahsedilen Kazan ve Astrahan bölgelerinde yayına başlayan “Pelenemuk”, “Sişarım”, “Bürhan-ı Terakki” ve “Kazakistan” gazeteleri bunlardan bazılarıdır. Bu anlamda İshaki’nin tahmin ettiğinin aksine gücünü baskından alan Rusya Müslümanları kendi dillerinde yaptıkları yayınlarla daha pozitif bir ortama sahip olmuşlardır.⁴⁶

6. Sonuç

Rusya Müslümanlarının ortak edebî Türkçe meselesini Sırat-ı Müstakim dergisi üzerinden inceleyen bu çalışmada dil ve millî kimlik ilişkisinin, birbirinden ayrı düşünülmemeyen unsurlar olduğu ve bu doğrultuda da bir dili konuşan milletlerin kendi dilleri uğruna gayret göstermekten geri durmadığı tespit edilmiştir. Rusya Müslümanlarının şive farklılıklarına sahip olmaları, millî

⁴⁰ Gökalp, *a.g.e.*, s. 9.

⁴¹ Sevindik, “a.g.m.”, s. 300.

⁴² Ayaz, “a.g.m.”, s. 61.

⁴³ Sevindik, “a.g.m.”, s. 302.

⁴⁴ Ayaz, “a.g.m.”, s. 61.

⁴⁵ *A.e.*, s. 62.

⁴⁶ Sinan Şahin, *Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları*, Afyonkarahisar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2019, s. 127.

dilde eğitim alamamaları, ortak bir alfabeye sahip olamamaları ve Çarlık Rusyası hükümetince basın alanında uygulanan istibdat politikası gibi sorunlar, onları bu konuda millî hislere dayalı olarak pek çok girişim yapmaya teşvik etmiştir. Bu noktada da derginin İslami meseleleri kapsayan yayın politikasının bir gereği olarak İslami coğrafyalardaki meseleleri ele alması doğrultusunda bahsi geçen meselelere yer verilmiş ve görüldüğü üzere Sırat-ı Müstakim yazarları dilin, eğitim ve basın arasındaki ilişkisinin ayrılmaz olduğuna dair vurgular yapmıştır. Çünkü hâkim devletin altında yaşayan bir toplum ancak yeni nesillerin alacağı millî bir eğitimle ayakta kalabilir ve yine aynı şekilde millî bir basın yoluyla kimliğine ve haklarına tercüman bulabilir. Diğer bir ifadeyle basın, mevcut durum için önemli bir varlık alanıyken, eğitim de gelecek adına oluşturulan bir varlık alanıdır. Bu anlamda ikisi de özellikle dil bağlamında, Rusya Müslümanlarının uğraş verdiği önemli alanlardan olmuştur.

Rusya Müslümanlarının, Ruslaştırma politikalarına ve Rus dilinin dayatılmasına karşı çıkararak özellikle eğitim alanında hukuki yollara başvurdukları ve böylece millî bir bilinç taşıyarak dillerini ve etnisitelerini korumayı amaç edindikleri görülmektedir. Ancak, Ekim Manifestosu'ndan sonra oluşan ortamda Rusya Müslümanları tarafından çıkarılan gazetelerin artması ve bu doğrultuda kendi dilleriyle basına dâhil olmaları olumlu olarak değerlendirilmekle birlikte, Çarlık Rusyası'nın göttüğü milliyetçi politikalar nedeniyle Rusya Müslümanlarının ortak edebî Türkçe meselesine dair çözüm önerilerinin büyük ölçüde engellendiği gözlenmiştir.

Kaynaklar

ALBAYRAK, Mustafa: "Yeni Türk Harflerinin Kabulü Öncesinde, Halk Eğitimi ve Yazı Değişimi Konusunda Türk Kamuoyunda Bazı Tartışmalar ve Millet Mekteplerinin Açılması (1862-1928)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 4, Ankara 1989.

AYAZ, Kazanlı: "Rusya Müslümânları V", *Sırat -ı Müstakim Dergisi*, C. 3, S. 56, 17 Eylül 1325/30 Eylül 1909.

DELİORMAN, Altan: "Gaspıralı'nın Fikir Dünyası", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12/1, Ankara 2001.

EFE, Adem: "Sebilürreşâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

GÖKALP, Ziya: *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1968.

GÜLLÜDAĞ, Nesrin: "Büyük Türkçü Fikir Adamı Gaspıralı İsmail Bey", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12/1, Ankara 2001.

KAÇALIN, Mustafa S.: "İdilli, Muhammed Ayaz İshaki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

KANLIDERE, Ahmet: "Türk Basınında Türkistanlı Ceditçilerin Kültürel Faaliyetleri (1910-1914)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, İstanbul 2014.

MERTOĞLU, M. Suat: *Sırat-ı Müstakim Mecmuası: Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.

OSMANISCHER LLOYD, “Rusya’daki Türkçe”, *Sırât-ı Müstakim Dergisi*, C. 3, S. 70, 23 Kânûn-i Evvel 1325/5 Ocak 1910.

SARAY, Mehmet: “Gaspıralı’nın Türk Dünyasında Verdiği Dil ve Kültür Birliği Mücadelesi”, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 337-338, 1991.

SEVİNDİK, A.: “Rusya Müslümânlarında Dil ve Edebiyât”, *Sırât-ı Müstakim Dergisi*, C. 1, S. 19, 18 Kânûn-i Evvel 1324/31 Aralık 1908.

SİRÂT-I MÜSTAKİM: “Rusya’da Mekâtib-i İbtidâiyede Lisân-ı Umûmi”, *Sırât-ı Müstakim Dergisi*, C. 3, S. 70, 23 Kânûn-i Evvel 1325/5 Ocak 1910.

SİRÂT-I MÜSTAKİM: “Sırât-ı Müstakim”, *Sırât-ı Müstakim Dergisi*, C. 3, S. 70, 23 Kânûn-i Evvel 1325/5 Ocak 1910.

ŞAHİN, Sinan: *Sırât-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları*, Afyonkarahisar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2019.

TACEDDİN, Troytskili Ahmed: “Rusya Müslümânları ve Rus Maârif Nezâreti I”, *Sırât-ı Müstakim Dergisi*, C. 3, S. 61, 22 Teşrin-i Evvel 1325/4 Kasım 1909.

YILDIRIM, Ali - ŞİMŞEK, Hasan: *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 6. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2008.

Extended Abstract

The Common Literary Turkish Issue Among Russian Muslims: A Study On Sırat-ı Müstakim Magazine

Due to the wide area covered by the ancestral lands of Russian Muslims in Tsarist Russia, interaction with other communities and the continuous development and change of the languages they used in the historical process, there were dialect differences among the Turkish tribes, which could be quite far apart. Nearly twenty Turkish tribes started to lose their independent political formations in favor of the Russians and focused on the issue of common literary Turkish language, especially because of the repressive policies followed by this new ruling state at that time and the separatist policies carried out to make them forget their identity.

The aim of this study is to identify the problems faced by the Russian Muslims, who were geographically widely spread, in the use of common literary Turkish, which was discussed by the authors of Sırat-ı Müstakim magazine, and to convey how much they could unite around this common literary Turkish.

A. Sevindik's "Language and Literature in Russian Muslims", Muhammed Ayaz İshaki's "Russian Muslims V" with the signature of "Kazanlı Ayaz", "Russian Muslims and Russian Education Ministry" by Ahmed Taceddin from Troitsk, the articles of "Public Language in Primary Schools in Russia" containing the works of Muslim reporters with the signature of "Sırat-ı Müstakim" and the article "Turkish in Russia" translated and quoted from the Osmanischer Lloyd newspaper were subjected to descriptive analysis, which is one of the qualitative research methods, and within the scope mentioned above, the efforts and opinions of the Russian Muslims on the subject were determined and interpreted.

In the first part, the issue of language and literature in Russian Muslims was mentioned in the context of common literary Turkish and its simplification. In the criticisms directed to language and literature by Sevindik and İshaki, it was thought that Turks were generally weak in literature and did not respect ancient works. These authors, who advocated writing, producing, translating, reproducing and avoiding the influence of other literatures, called for the idea of concentrating on national literature. Sevindik proposed that literary representatives from each community should be elected and societies be established by these representatives in order to preserve and expand the language. Stating that the corruption in the language was caused by the mixing of Arabic and Persian words, he advocated that Turkish was a self-sufficient language and that a wide improvement should have made in the language in order to eliminate the differences in the language as a solution, and that this improvement should have carried out in a deep and serious manner, from plural patterns to phrases and even dictionaries and spelling guides.

In the second part, education in common literary Turkish context was mentioned. Based on a law that stipulated that non-Russian children in Russia had to receive education in their own language and Russian language in the first two years of primary school, a change in the law was requested by the Muslim members of the Duma. The reason for this was that by the abuse of this article, children started education only in Russian instead of education in their own language. According to the proposed law article, Muslim children in Russia could get an education in their own language in the first two years of primary school and start Russian education in the third year. However, the education committee in the Duma rejected this change request. It was written in Osmanischer Lloyd newspaper about the education negotiations and the article was published in Sırat-ı Müstakim magazine with the title "Turkish in Russia". In the article, there was information that educational negotiations resulted in the Tatar dialect as the common literary language of Russian Muslims, and education in Turkish was rejected. The reason for this was shown as that Turkish education would have facilitated the spread of the Pan-Islamist view in Russia. As a matter of fact, the difficulties that Russian Muslims had experienced in terms of education drew attention from two aspects. The first was a society aiming to promote education and receive

education in their own language was treated unfairly by the government of Tsarist Russia, publicly exposed to the idea that “*Russians and Muslims are unequal*”, the second was that a society struggling for its own education and language had come across with the ideas of being exposed to Russian culture and language.

In the third part, the issue of press in the common literary Turkish context was mentioned. Tsarist Russia applied a heavy censorship in the press due to its policy of tyranny. This situation arose from the confrontation between Pan-Islamism, which was predicted to be followed by the Russian Muslims, and the policies of Panslavism followed by the Russian government. Taceddin pointed out in his article that before the 1905 October Manifesto, the Russian government silenced the press with tyranny and stated that there were people who had been exiled for even a small issue. Ishaki mentioned that the Manifesto, which promised the Russian Muslims equal rights with the Russians, created a more comfortable environment for the Tatar people in the fields of press and literature. With the freedom of the press provided by the manifesto, the idea of publishing a newspaper in the Kazan dialect emerged. However, although Ishaki predicted that the newspapers would have caused differences of opinion, with the publication of many newspapers after the Manifesto, Russian Muslims showed their struggle for existence.

As a result, it was seen that the Muslims of Russia, opposing the Russification policies and the imposition of the Russian language, resorted to legal remedies, especially in the field of education, and thus aimed to protect their language and ethnicity by carrying a national consciousness. However, in the environment that emerged after the October Manifesto, although the increase of newspapers published by Russian Muslims and their participation in the press in their own language in this direction was considered positive, it was observed that the solution proposals of the Russian Muslims regarding the common literary Turkish issue were largely blocked due to the nationalist policies pursued by the Tsarist Russia.

ZARA İLÇESİ'NDE KÖY ADLARI ÜZERİNE COĞRAFİ BİR İNCELEME*

Dr. İbrahim ÖZDEMİR* - Prof. Dr. Hasbi SOYLU**

Öz

Yer adı araştırmaları çeşitli bilim dallarının inceleme alanını oluşturan önemli bir konudur. Yer adlarının o yerleşme biriminin coğrafi, tarihî, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısının anlaşılmasında kilit bir faktör olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple yer adlarının incelenmesi sonucunda o yerin nasıl bir yer olduğu, önceki durumu, tarihî gelişimi, insanların mekân üzerindeki faaliyetleri ve yerleşme yerlerine ad verilirken hangi faktörlerin etkisinde kaldığı gibi niteliklerin ortaya çıkarılmasını mümkün kılmaktadır. Çalışmada Zara ilçesindeki köylerin adlandırılmasında etkili olan faktörler coğrafi bakış açısıyla ele alınarak incelenmiştir. Daha önce yayınlanmış yerel araştırmalardan farklı olarak yöredeki köy adlarının önemli bir kısmı uzak tarihlere gitmemekte ve incelenen köy adları en erken üç dört asır öncesine dayanmaktadır. Dağlık alanlar arasında derin vadiler ile parçalanmış arazilerde birbirinden izole halde Türk boyları, konargöçer aşiretler ve göçmenler tarafından kurulmuş bu köy adlarının incelenmesi hem orijinalitesinin belirlenmesi hem de Anadolu'daki diğer yer adlarıyla olan yakın benzerliklerinin ortaya çıkarılması bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte Zara'daki köy adlarının yaklaşık dörtte biri ad değişikliğine uğramıştır. Çalışmamız üç bölümden meydana gelmektedir. Beşeri faktörlerden boy, aşiret ve şahıs isimleri; doğal unsurlardan hidrografik özellikler yer adlarında ön plana çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Zara, Yer Adları, Türk Boyları, Coğrafi Unsurlar.

A Geographical Review Of Village Names In Zara District Abstract

Place name research is an important topic that forms the field of study of various branches of science. Place names are considered to be a key factor in

Geliş Tarihi: 14 Mart 2021 - Kabul Tarihi: 23 Nisan 2021.

Atıf Bilgisi: İbrahim Özdemir-Hasbi Söylü, "Zara İlçesi'nde Köy Adları Üzerine Coğrafi Bir İnceleme", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 253, İstanbul 2021, s. 397-418.

* Bu çalışma "Zara İlçesinin Coğrafi Etüdü" adlı doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

** Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Mezunu, ibrahimozdemir77@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8529-1297.

*** Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, hasbisoylu@atauni.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4994-5665.

understanding the geographical, historical, social, cultural and economic structure of that settlement unit. For this reason, the study of place names makes it possible to identify qualities such as what the place was like on the server, its previous status, historical development, people's activities on the place and what factors influence the name of the place of settlement. In the study, factors affecting the naming of villages in Zara district were examined from a geographical point of view. Unlike previously published local studies, a significant number of village names in the region do not go to distant dates, and the names of villages studied date back no earlier than three or four centuries. The study of these village names, founded by Turkish tribes, nomadic tribes and immigrants isolated from each other in deep valleys and fragmented lands between mountainous areas is important both in determining their authenticity and in revealing their close similarities with other place names in Anatolia. However, about a quarter of the village names in Zara have undergone name changes. Our study consists of three parts. Height, tribal and individual names from human factors, hydrographic features from natural elements stand out in place names.

Keywords: Zara, Settlement Names, Turkish Tribes, Geographical Elements.

1. Giriş

Zara ilçesi, İç Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Kızılırmak Bölümü sınırları içerisinde yer alır. Yönetim açısından Sivas iline bağlı olan Zara İlçesi'nin yüzölçümü yaklaşık 2459 km² kadardır. İlçeyi kuzeyden Köseadağ, güneyden ise Tecer Dağları'nın uzantıları (Gürlevik Dağı, Bey Dağı) kuşatmaktadır. Araştırma sahası; oldukça dağlık, engebeli ve eğimli bir topoğrafik yapıya sahiptir. İlçenin ortalama yükseltisi 1650 m. kadardır.

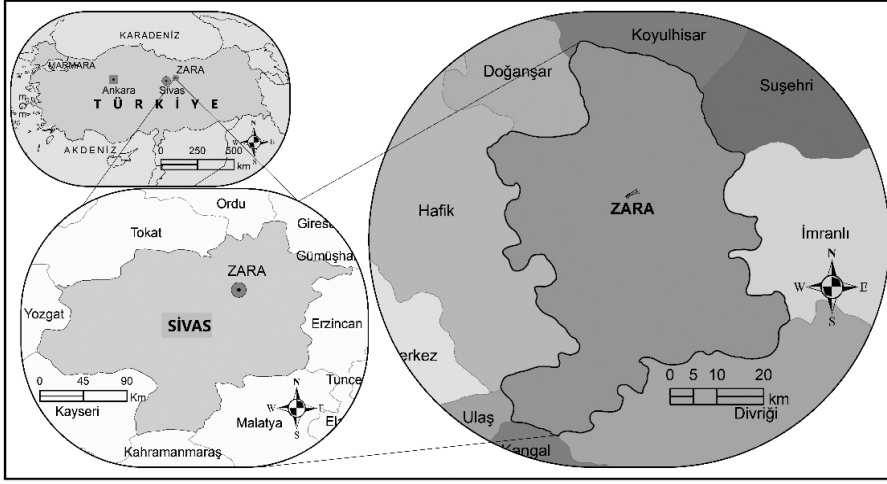
Zara ve çevresinin yerleşme tarihi höyük ve ören yerlerinden elde edilen bilgilere göre prehistorik dönemlere kadar gitmektedir. Çalışma alanının yazılı tarihi ise Hititler (M.Ö. 2000-1000) ile başlamaktadır. Urartu, Kimer, Med ve Pers İmparatorluğu'ndan sonra Roma ve Bizans hakimiyetinde kalan ilçe; Türklerin Anadolu'da yurt kurmasından sonra sırasıyla Danişmentli Beyliği, Anadolu Selçuklu Devleti, Eratna Beyliği ve Osmanlı Devleti (1398) yönetimine girmiştir.¹ Uzun yıllar Osmanlı idaresinde kalan Zara, Cumhuriyetle birlikte Türkiye'nin Sivas iline bağlı bir ilçe haline dönüştürülmüştür. Bugün ise ilçede biri ilçe merkezi (Zara) olmak üzere ve 135 köy yerleşmesi bulunmaktadır. İlçenin 2020 yılı nüfusu 21.753 kişi olarak tespit edilmiştir. Bu nüfusun 11.558'i Zara ilçe merkezinde, 10.195'i ise köylerde ikamet etmektedir (Şekil-1).

Yer adları, bir mekân üzerinde organize olan yerlerin/yerleşmelerin coğrafi kimliğini açığa çıkaran geniş ve derin manalar taşımaktadır. Özellikle kırsal yer adları; buldukları coğrafi ortamları tanıtmada, çoğu zaman o yerin eski durumunu görünür hale getirerek insan-çevre etkileşiminde adlandırmanın rolünü de ortaya koymaktadır.

Sözlükte isim ya da ad (nam); “bir kimseyi, bir şeyi, anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya yarayan, canlı ve cansız varlıkları, duygu ve düşünceleri, çeşitli durumları bildiren kelime” olarak ifade edilmektedir.² Oldukça kapsamlı ve değerli bir konu olan yer adları; adların kökeni ve anlamları ile uğraşan dil-

¹ Sivas Valiliği, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sivas*, Devran Matbaacılık, Ankara 1998, s. 271.

² Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/>.

Şekil-1: Zara ilçesinin Lokasyon Haritası

bilimin, özel adları inceleyen kolu *onomastikin* bir alt dalıdır. Yer adı; Yunanca *topos (yer) ve onoma (ad)* kelimelerinden ortaya çıkan toponomi biliminin araştırma konusudur.³ Toponim veya diğer anlamıyla *yer adı bilimi* (yer adları), kökeni Fransızca olan toponim teriminden (toponime), Türkçeye *toponimi* olarak geçmiştir.⁴

*Edebî, hatta mizahi (düşündürücü) yönleri de bulunan yer adları bir yerin tarihi ve geleneksel karakterini tanıma ve tanıtmada büyük bir önem arz etmektedir.*⁵ Öyle ki, yer adları tesadüf verilmiş isimler olmayıp toplumun geçmişten getirdiği gelenek, örf ve kültürünü tarihi süzgecinden geçirerek yurt edindiği yerin tabii unsurları ile devam eden ekonomik faaliyetinin özünü teşkil edecek anlam ve derinliğe sahiptir.

İnsanda ilgi uyandıran yer adları; herhangi bir söz ya da söz öbeği olmayıp o yerin geçmiş dönemlerindeki detaylarına da ışık tuttuğundan bilimsel çalışmaların önemli araştırma konularından biri olmuştur. Bir nesneye verilen ismin anlamı, kökeni, yapısal özellikleri vs. temelde dilbilimin araştırma konusu olmasına rağmen, birçok bilim dalının çalışma konusunu oluşturmaktadır. *Dilbilimin yanı sıra etnoloji, sosyoloji, tarih ve coğrafya gibi birçok bilim, yer adı konusunu incelemektedir. Çünkü yer adları bir toplumun sosyal ve kültürel yapısı ile içinde yer aldıkları, kullanıldıkları mekânın tarihi geçmişi ve coğrafi özellikleri hakkında da önemli emareler taşımaktadır.*⁶ Bu hususta B.E.

³ G.İ. Meşediyev, *Zağafgaziyanın Azerbaycan Toponomileri*, Elm Yayını, Bakı 1990, s. 11.

⁴ Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Genişletilmiş ve Güncellenmiş 4. Baskı, Pagem Akademi, Ankara 2014, s. 452-453.

⁵ Cemal Arif Alagöz, "Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yer Adları Sempozyumları Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dergisi Yayınları: 60, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara 1984, s. 11.

⁶ Harun Tuncel, "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, Elazığ 2000, s. 24.

Budarav “Birçok ilimle ortaklaşa çalışan (coğrafya, dilcilik, tarih, etnoğrafya) toponomi dilbilimsiz lal, tarih ilimsiz köksüz, coğrafya ilimsiz ise mekânsızdır.” demektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere yer adları çalışan bir araştırmacının dil, tarih ve coğrafya bilimlerini göz önünde bulundurması gerekmektedir.⁷

Yerleşmenin kimliği olan yer adları için Puşkin araştırmacısı Nadejdin; “Yer kitaptır. İnsan tarihini coğrafi adlar belirtir.” demiştir.⁸ Bir ülkenin coğrafyasında yer alan adlar, o coğrafya üzerinde yaşayan uygarlıklar ve en önemlisi coğrafyanın yaşadığı siyasi tarih süreci hakkında araştırmacıya değerli bilgiler vermektedir.⁹

Ancak coğrafya yalnız bugünle değil, bir ucundan sıkı bir surette tarihi gelişmeyle de ilişkilidir. Arazinin, ovaların oldukça eski zamanda işleniş tarzı, gelişmenin dayanağı olan özellikler, tarih boyunca yerleşmeler, nüfusu, şehirlerin ortaya çıkışı, yaşaması ve bunları etkileyen coğrafi etkenlerin, eski durumun, tarihi gelişimin de bilinmesi ilmi niteliğin açıklık kazanmasında önemli bir yere sahiptir.¹⁰ Bu nedenle, yerleşmenin tarihi gelişimi, coğrafi çevrenin eski durumu hakkında bilgi edinilebilen bir kaynak olması nedeniyle de köy ve şehir isimleri üzerinde durulması yararlıdır.¹¹

Yer adları; bir coğrafyanın, nasıl yurt haline dönüştürüldüğünün kanıtı olmakla birlikte, bazen de insanoğlunun tabii çevreye yakıştırarak ad koyma hususundaki zenginlik ve zevkinin de bir göstergesidir. Bunun yanı sıra yer adlarında bölgeye yerleşmiş oymak, aşiret ve cemaatler ile ilgili; meydana gelmiş tarihi olaylara, bölgede yaşamış ünlü kişilere, halk kahramanlarına ve kanaat önderlerine ait bilgileri de bulmak mümkündür.¹²

Ülkemizde, Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren sosyal ve kültürel alanlarda yapılan değişikliklerden yer adları da etkilenmiştir. Oldukça uzun tarihi süreç içerisinde zengin bir dil yapısıyla ortaya çıkmış köy ve şehir adlarının bir kısmı yabancı kökenden geldiği gerekçesiyle bu dönemde değiştirilmiştir. Zara ilçesinde yer alan köy adlarının yaklaşık %25’i değiştirilmiştir. Ancak Türkçe olmadığı düşünülerek değiştirilen bu yer adlarının bir kısmı halk arasında kabul görmemiş ve benimsenmemiştir. Özellikle de orta ve üst yaş grubundaki insanlar, eski köy adlarını kullanmayı devam ettirmişlerdir.

⁷ Nadir Memmedov, *Azerbaycan’ın Yer Adları (Oronimiya)*, Bakı 1993, s. 7; Serdar Yavuz-Mustafa Şenel, “Yer Adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 8/8, Summer 2013, Ankara-Turkey, s. 2252.

⁸ Y.M. Pospelov-İmena Garadov, *Vçera i Segodniya (1917-1992)*, Russskiy Slavari Yayınları, Moskova 1993, s. 6.

⁹ Hasan Canbolat, *Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Yer Adlarında Değişim Süreci (Siyasi Tarih Açısından)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s. 2-3.

¹⁰ Hilmi Karaboran, “Türkiye’de Mevki Adları Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 60, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara 1984, s. 97.

¹¹ Süha Göney, *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 1895, Coğrafya Enstitüsü Yayın No: 79, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975, s. 274.

¹² Serdar Yavuz-Mustafa Şenel, “Yer Adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 8/8, Summer 2013, Ankara-Turkey, s. 2242.

Yer adları konusundaki çalışmalar Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlamıştır. Bu yıllarda yayınlanan ve topografya haritalarından derlenen bilgilere dayanan "Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri" adlı çalışma bu konuda yapılan ilk çalışmalardan birisidir. Daha sonraki yıllarda farklı zamanlarda ve konuyu değişik yönleriyle ele alan pek çok çalışma yayınlanmıştır. Yer adlarını dilbilim açısından inceleyen birtakım çalışma (Eren 1965, 1972, Başkan 1970, Aksan 1970, 1974, 1982, Demircan 1976) tarafından yayınlanmıştır. Coğrafyacıların çalışmalarından; Karaboran (1982, 1984 ve 1989) mevki adlarını Anadolu'nun farklı yerlerinden örneklerle işlemiş, Alağöz (1984) yer adları hakkında genel bir değerlendirme yapmış, Emiroğlu (1984) Bolu çevresindeki yer adlarını tarihi faktörlerin etkisinde de göz önüne alarak incelemiş, Erinç (1986 ve 1989) ise ekzonimler konusunu ele almıştır.¹³ Konuya ilişkin olarak sosyal bilimlerde yapılan son yayınlarda ise yer adları; insan, tabiat, kültür ve tarih perspektifinde ele alınmıştır.

Yer adları ile ilgili yapılan araştırmalar önce yer adlarının sınıflandırılması ile başlamıştır. Bu bağlamda, Türkiye'deki köy adları üzerine yapılan detaylı araştırmaların bir kısmında doğal çevre elemanları (tabiata ve fiziksel koşullara dayanan adlar) bir kısmında ise beşeri çevre faktörleri (insan, tarihi, kültürel, dini, ekonomik ve topluluklara dayanan adlar) ön plana çıkarılmıştır. Doğanay, Türkiye'deki köy adlarını coğrafi bakış açısına uygun olarak fiziki coğrafya terimlerinden adlarını alan köyler ile beşeri ve iktisadi coğrafya terimlerinden adlarını alan köyler olmak üzere iki büyük kategoriye ayırmıştır. Zara ilçesine ait köy adlarını coğrafi açıdan ele alıp analiz eden bu çalışma iki başlıkta ele alınarak değerlendirilmiştir.

2. Çalışmanın Amacı

Zara ilçesindeki köy adlarının coğrafi metotlara göre analizini yapmak, bu isimlerin konulmasındaki ana faktörleri tespit etmek ve yer adlarını coğrafi açıdan sınıflandırmak çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Yerleşme tarihi insanlık tarihi kadar eski olan Anadolu'da ve özellikle farklı kültürlerin izlerinin bulunduğu araştırma sahasında mekân, kültür ve sosyal yapının etkilerinin yer adlarına yansıdığı bir gerçektir. Bu nedenle çalışmada; insan ile doğal çevre arasındaki etkileşimin ve tarihi gelişim sürecinin yer adları üzerindeki tesirleri kapsamlı olarak ele alınarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Ayrıca çalışma sahasındaki köy yerleşmelerinin mühim bir kısmı iki, üç ya da dört asır önce kurulmuştur. Köylerin yakın bir tarihe kurulmuş olması dikkat çekicidir. Bu açıdan Anadolu'nun Türk yurdu haline getirilirken yer adları üzerinde Türk kültürünün, Türk boylarının ve göçerlerinin gözlemleri, o kişilerin duygu ve düşüncelerinin adlandırma üzerine etkileri sahada net bir şekilde ortaya konulmak istenmektedir. Diğer taraftan Anadolu'da yapılmış olan toponomik çalışmalara katkı sunarak bu konudaki literatür zenginliğini artırmak hedeflenmektedir.

3. Materyal ve Metot

Coğrafyanın temel araştırma metotları gözetilerek köy adlarının sınıflandırıldığı bu çalışma, Zara ilçesi sınırları içerisinde kalan 135 köy yerleşmesini

¹³ Tuncel, "a.g.m.", s. 24-25.

kapsamaktadır. Köy adları, İlçe Kaymakamlığı Mahalli İdareler birimindeki en yeni haliyle incelenmiştir. Bununla birlikte Türkiye İstatistik Kurumu'nun geçmiş sayım dönemlerine ait belde/köy nüfusu istatistik kayıtlarındaki yer adları verileri ile karşılaştırmalar yapılarak yer adlarında herhangi bir değişikliğin olup olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca 1/100.000 ölçeğindeki topoğrafya haritalarındaki köy yer adları; isim, konum ve yer şekilleri ve kuruluş yeri bakımından analiz edilmiştir. Böylece isimlendirilmede etkili olan doğal çevre faktörleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bir başka yönden, köy adlarının oluşumunda etkili olabilecek coğrafi ve tarihi faktörlerin gün yüzüne çıkarabilmek için ilçedeki köyler, tek tek gezilerek coğrafi gözlemler yapılmıştır. Özellikle köy muhtarları ve köyde yaşayan kişilerle mülakatlar yapılmıştır. Böylece yerleşmelerin tarihi, kültürel ve ekonomik ve sosyal özellikleri tespit edilerek adlandırmadaki etkisi ortaya çıkarılmıştır.

Ayrıca ilçedeki köy adlarının yaklaşık dörtte biri ad değişikliğine uğramıştır. Bu değişim özellikle altmışlı yıllarda hız kazanan ad değiştirme ihtisas kurumunun çalışmalarıyla olmuştur. Bu çalışmada yer adları incelenirken isimleri değiştirilen köylerin yerine, yeni adlar sınıflandırmada esas alınmıştır.

4. Bulgular

4.1. Tarihi Gelişim İçerisinde Köy Adları

Dünya üzerindeki herhangi bir yerin, bölge ya da yörenin vatan haline gelmesinde yerleşmelere verilen isimlerin son derece önemli bir rolü bulunmaktadır. Gerçekten de *insanlar üzerinde yaşadıkları ve hâkimiyet kurdukları sahalardaki yerleşmelere isim verirken yerleşmenin bulunduğu yerin tabii özelliklerinin yanı sıra beşerî ve ekonomik özelliklerini de dikkate almakta ve o yerleşmeye kendi dil, kültür, örf ve adetlerine en uygun isimleri vermektedir.*¹⁴ Tarihi gelişimde yer adları; yerleşmelerin bugünkü durumu ile geçmiş dönemlerdeki kültürel, sosyal ve ekonomik özelliklerine kaynaklık ederek bir köprü oluşturmaktadır.

Ülkemiz yer adları bakımından yeni keşfedilen ülkelerden oldukça farklıdır. Bütün Avrupa ülkeleri Asya ve kısmen Afrika, tarihinin çok eski çağlarından beri, sulh veya savaş yoluyla çeşitli kavimlerin yaşama sahaları olmuşlardır. Öyle ki Rusya, Almanya, İngiltere, Fransa, İspanya ve Yunanistan, farklı kavimlerin veya milletlerin yer değiştirmelerine ve hareketlerine örnek olarak gösterilebilir. *Bu alanlardaki yer değiştirmeler, kuzeyden güneye, güneyden kuzeye, doğudan batıya, batıdan doğuya doğru meydana gelmiştir. Bu itibarla, bahsi geçen ülkelerde en eski yerleşmelerden başlamak suretiyle tarihi devirler veya zamanlar içinde dağ, tepe, akarsu, şehir, kasaba ve köy isimleri, toplumlar değiştikçe yer adları da değişmelere maruz kalmıştır. Nitekim Anadolu'da ilk çağdan kalma isimler olduğu gibi, sonradan verilmiş Cumhuriyet Dönemi yer adları da bulunmaktadır.*¹⁵

¹⁴ Ünal İbret, "Çankırı'daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açından Bir İnceleme", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 7, Ocak-2003, İstanbul, s. 53.

¹⁵ Cemal Arif Alagöz, "Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yer Adları Sempozyumları Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dergisi Yayınları: 60, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara 1984, s. 19.

Çalışma konusunu oluşturan Zara İlçesi, İç Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Kızılırmak Bölümü sınırları içerisinde bulunmaktadır. İdari bakımdan Sivas ilinin yönetim sınırları içerisinde yer alan ilçe, doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde ulaşım ağının kavşak noktalarından biri üzerinde bulunması sebebiyle tarih boyunca birçok uygarlığın iskân alanı içerisinde kalmıştır.

Yerleşme tarihi prehistorik dönemlere kadar giden Zara'nın kimler tarafından ve ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Zara ve çevresi; Anadolu'da varlığını sürdüren Hitit, Roma ve Bizans İmparatorluğu'na ev sahipliği yapmış ve M.Ö. 550'li yıllarda ise bir dönem Perslerin istilasına uğramıştır. Bizans hâkimiyetinde bulunan bölge yaklaşık on asır önce Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türk beyliklerinin yerleşmeye başladığı sahada önce Selçuklular ve 1398 yılından itibaren de Osmanlı yönetiminde idare edilmiştir. Zara, 1872 yılında Koçgiri adıyla nahiye merkezi, 1876 yılında Sivas merkez sancağına bağlı kaza olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde (XIX. yüzyılın sonlarında) Sivas Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olan Zara, sonraki süreçte de kaza statüsünü korumuştur. Günümüzde (2021) Sivas ilinin on yedi ilçesinden biri olan Zara, 135 köy yerleşmesinden oluşmaktadır.

Anadolu, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bin yıl öncesinden Türkistan'dan gelerek Anadolu'yu yurt edinen Türk Kavimleri geldikleri yerlerdeki ırmak, dağ ve köy isimlerini Türk geleneğine göre adlandırmıştır. Öyle ki yerleştikleri yerlerde kendi *ulus*, *uruk* (*soy*, *sülale*), *boy* ve *oymak* isimleri, *arazinin şekline ve herhangi bir hadiseye göre* yer adı olarak belirlemiştir.¹⁶

Zara ilçesindeki köy yerleşmelerinin adlandırılmasında çok eski uygarlıkların izlerinden ziyade *Türkçe kökenli* adlar etkilidir. Nitekim eski medeniyetler ve bunların yer adları çağını tamamlayarak ortadan kalkmıştır. *Yerleşme tarihi çok eskilere uzanan Anadolu'nun, XI. yüzyıldan beri Türkleşmeye başlamasına karşılık, yer adlarının büyük çoğunluğunun Türkçe adlardan oluşmalarında, burada kurulan Selçuklu ve Osmanlı devletleri gibi güçlü, köklü ve büyük Türk devletlerinin önemli ve uzun süreli etkilerinin olması* bunun başlıca nedenidir.¹⁷

Çalışma sahasındaki köy adlarının önemli bir kısmı, Türkistan'daki Türk boylarına (24 Oğuz Boyu) dayanmaktadır. Anadolu'daki Bizans yönetimiminin 1071 Malazgirt Savaşı ile son bulması sonucunda, doğudan gelen Türk toplulukları, kısa zamanda boş arazileri yurt edinmeye başladılar. Akarsu boyları ve iklimin elverişli olduğu alçak alanlar yerleşimlerde ilk tercih edilen sahalardı. Anadolu'ya gelen öncülerden Dodurga Türkleri, Zara'nın batısındaki Tödürge Gölü çevresindeki bugünkü Tödürge köyünün temelini atarak, köyün ilk sakinlerinden olmuşlardır. Selçuklular döneminde, Kızılırmak boyunda Ekinli, Öz Dere boylarında Kuşçu, Yapak, Gümüştüpe ve Karacahisar gibi köyler kurulmuştur. Oğuz boyları ilçe merkezinin kuzeyindeki derin vadiler ile

¹⁶ Mehmet Eröz, "Doğu Anadolu Köy Adları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma", *Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Semineri (22-25 Ekim 1973)*, Erzurum 1974, s. 220.

¹⁷ Mecdi Emiroğlu, *Bolu Yöresi Yer Adları*, Türk Yer Adları Sempozyumu, Bildirileri Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yay., No: 60, Ankara 1984, s. 182.

parçalanmış dağlık alanlarda *Auşar, Kızık, Eymir*, güneyindeki dağlık arazilerde ise *İğdir* ve *Hargün* gibi köylerin kurucuları olmuşlardır.

*Osmanlı Devleti döneminde Anadolu'daki kırsal alanda XVI. yüzyıl ortalarında başlayan ve XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam eden güvenlik sorunları ortaya çıkmıştır. Özellikle devlet arazilerini işleyen toprak sahiplerinden alınan vergilerin keyfi uygulamalarla artırılması, köylü nüfusa yapılan baskılar, bir kısım ailelerin topraklarını terk ederek kentlere göç etmesini, bir kısmının ise dağlara çekilmesiyle sonuçlanmıştır.*¹⁸ Osmanlı iç yapısının bozulması sonucu binlerce köy harap duruma düşmüş ve ahalileri tarafından terk edilmiştir. *Bu duruma çare olarak devlet XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren harap ve boş olan yerleşimlerin imar edilip, ekilmeyen toprakların işlenmesini temin etmek ve yerleşik yaşamı güçlendirmek için konargöçer aşiretleri iskâna zorlamıştır.*¹⁹ Kanuni Sultan Süleyman çıkardığı bir fermanla aslen Türkmen olan Koçgiri aşiretini, Zara ilçesi ve dolaylarında iskân ettirmiştir. İlçenin güneyindeki Beypınarı ve Bolucan civarı ile ilçenin kuzeyindeki Şerefiye yakınlarındaki birçok köy yerleşmesi söz konusu göçerler ile oluşturulmuştur. Nitekim Zara'nın güneyindeki Bağlama köyünde Koçgiri (büyük koç) aşiretinin sembolü olan birçok taştan yapılmış '*koç heykelleri*' Bağlama köyünde muhafaza edilmektedir. Mahiroğulları, *Bağlama köyünün yaklaşık 400-500 yıl önce kurulduğunu ve köy halkının atalarının Koçgiri aşiretinden olup Horasan'dan önce Dersim'e (Tunceli) oradan da Erzincan'ın Eski Koçgiri köyüne daha sonra da Bağlama köyüne yerleştiğini belirtmektedir.*²⁰

Konargöçer aşiretlerin yerleşmeye zorlanmasıyla birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra araştırma sahasındaki köy yerleşmelerinin sayıları artmaya başlamıştır. Yükseltisi az olan verimli tarım alanlarının bulunduğu geniş düzlükler (Kızılırmak boyları) ile konum avantajına sahip mevkiiler, eskiden beri yerleşmeye açıldığından, konargöçer aşiretler, ekonomik faaliyetlerini devam ettirebilecekleri geniş mera alanlarının olduğu yüksek yerlere yönelmişlerdir. Bey Dağı (2802 m.), Gürlevik Dağı etekleri ile kuzeydeki Kösedag'ın akarsularla parçalanmış izole kesimlerinde son iki yüzyıl içerisinde birçok köy yerleşmesi meydana gelmiştir. Akdeğirmen (Halhavu), Çatören, Şafaklı (Holoz), Büyükköy, Kuruköprü, Cemal, Çaylı, Kevenli, Armutçayırı, Dereköy, Keçeyurdu, Karaçayır, Kelhasan, Osmaniye, Selimiye, Çaylı gibi köyler iki yüz sene öncesinde kurulan köylerin isimlerine örnek olarak gösterilebilir.

Tarihi süreç içerisinde çeşitli ve zengin bir dil malzemesiyle ortaya çıkmış, ülkemizdeki köy ve kent isimlerinin birçoğu, yabancı kökten geldiği gerekçesiyle Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren değiştirilmeye başlamıştır. *İçişleri Bakanlığı'nun 1940 yılı sonlarında hazırladığı 8589 sayılı genelge ile resmîleşmiş ve böylece "yabancı dil ve köklerden gelen yer adlarının Türkçe adlarla değiştirilmesi" başlatılmıştır. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ad değiştirme*

¹⁸ Doğanay, *a.g.e.*, s. 265.

¹⁹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti., İstanbul 1987, s. 106-107.

²⁰ Adnan Mahiroğulları, *Dünden Bugüne Zara*, (Genişletilmiş 3. Baskı), Esnaf Ofset Matbaacılık, Sivas 1999, s. 13.

işlemleri aksamıştır. Sonraları 1949 yılında 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu ile yer adlarının değiştirilmesi işlemleri yasal bir dayanağa kavuşmuş, ardından 1957 yılında da bir “Ad Değiştirme İhtisas Kurulu” kurulmuştur.²¹ İller İdari Genel Müdürlüğü’nce faaliyet gösteren yabancı adları değiştirme komisyonu tarafından incelenen yer adlarından 12.000 köy adı, 7267 sayılı kanun gereğince Türkçe adlarla değiştirilmiştir. Bu kurulun çalışmaları, çeşitli kesintiler olmakla birlikte 1978 yılına kadar sürmüştür. Bu süre içerisinde ilgili komisyon tarafından yaklaşık olarak 75 bin yerleşme adı incelenmiş ve bunlardan 28 bin kadar değiştirilmiştir. Yine aynı kurul, 1965-1970 ve 1975-1976 yılları arasında tabii yer adlarını değiştirmeye dönük çalışmalar da yapmıştır. Bu çalışmalar sonucunda da 2000 kadar yer adı değiştirilmiş ve bunlar bir kitap halinde yayınlanmıştır.²²

Yer isimlerinin genel bir değerlendirilmesinde; Cumhuriyet döneminde alınan “masabaşı” bir kararla “viran”lar bütün Türkiye genelinde “ören” şeklinde değiştirilmiştir. Kilise ile biten adların ise Kise veya Kese şekline dönüştürülmesi halk dilindeki yuvarlama ile olduğu görülmektedir.²³ Çalışma alanı içerisinde “Ad Değiştirme İhtisas Kurumu” tarafından Türkçeleştirme faaliyetleri kapsamında köy adları incelenmiş ve Zara ilçesine bağlı olan köylerden 36’sının ismi değiştirilmiştir. İsmi değiştirilen köyler ile bu köylerin eski ad/adları Tablo-1’de gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde; söylenişlerinde birlik bulunmayan ve günümüz Türkçesi ile anlamı oldukça farklılaşmış durumdaki köy adları ile adında viran, veren ve kilise gibi ekler ve/veya kökler bulunan köy adlarının değiştirildiği dikkati çekmektedir.

Yer adlarında yapılan değişimlerin arka yüzündeki en önemli neden, bir ülkeye egemen olan ideolojinin kendinden önceki ideolojileri halkın belleğinden silme çabasıdır. Bu nedenle, halkın hafızasındaki olayların, adların, tarihin ve kültürün silinmesi için kullanılan metotların en etkililerinden birisi yer adı değişimleri olmuştur.²⁴ Tarih, coğrafya ve kültürün zengin suuruyla meydana gelmiş yer adlarının keyfi uygulamalar ile değiştirilmesi toplumların tarihi geçmişleriyle bağını kopararak kültür kaybına yol açmaktadır. Bu arada, Türkçe olmayan köy adları değiştirilirken her zaman isabetli tercihler yapılmamış, bazen Türkçe kökenli köy adları da Türkçe olmadığı gerekçesiyle değiştirilmiştir. Nitekim çalışma alanı içerisindeki Tödürge köyü ile hemen yanı başındaki Tödürge Gölü’nün adı yabancı asıllı zannedilerek Demiryurt olarak değiştirmiştir.

Oysaki Tödürge adı, 24 Oğuz boyundaki Dodurga’dan (Todurga) gelen bir isimdir. Tahrir defterlerinde de Dodurga, Doturga, Todurga ve Toturga gibi farklı şekillerde yazılan bu Oğuz boyuna ait Anadolu’da 24 yer adına rast gelin-

²¹ Harun Tuncel, “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, Elazığ 2000, s. 27.

²² T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Köylerimiz 1 Mart 1968 Gününe Kadar*, Başbakanlık Basımevi D.S.İ., Ankara 1968, s. 3.

²³ Yılmaz Kurt, “Yabanabad Kazası Kişi ve Yer Adları”, *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, Editörler: Yılmaz Kurt-Ertan Ünlü, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2012, s. 217-233.

²⁴ Canbolat, a.g.t., s. 1.

mektedir ki bu yer adlarından birisi de Zara ilçesindedir.²⁵ XIII. yüzyılın ikinci yarısında Tebriz'e gitmekte olan İtalyan seyyahlarından Pegolotti Sivas'tan sonra Dudriaga denilen bir yere geliyor ki, bunun Dodurga olduğuna şüphe bulunmamaktadır.²⁶ Bezm ü Rezm'de Zara ile birlikte Dodurga adlı bir bölgeden bahsedilir. Burası, Osmanlı devrinde Sivas'ın doğusunda Zara'dan bir konak mesafe batıda, anayol üzerinde bulunan bir köy idi.²⁷ Nitekim bu durum halk tarafından da kabul görmediği için yöre halkı Tödürge adını kullanmayı sürdürmüştür. Bu yanlış uygulama köyün eski ve asli isminin (Tödürge) 2010 yılında iade edilmesi ile sonlanmıştır.

Tablo-1: Zara İlçesinde İsmi Değiştirilen Köylerin Listesi

Sayı	Yeni Adı	Eski Adı/Adları	Sayı	Yeni Adı	Eski Adı/Adları
1	Akdede	Cimilti	19	Gümüştöve	Kemeriz
2	Akdeğirmen	Halhavi	20	Illica	ilice / illice
3	Akören	Akviran / Akveran	21	İkideğirmen	Zeyve
4	Akyazı	Kozvıran / Kuzuveren Kozveran / Kuzveran / Kuzören	22	Kadriye	Eynir
5	Bedirören	Bedirveren / Bedirveran	23	Kaylukaya	Kapukaya / Kayyukay / Kaylukaya / Kayılıkaya
6	Belentarla	Eski Hargün	24	Müslümbat	Alakilise
7	Burhaniye	Yahuda	25	Sancakkale	Kalesancak / Kale-i Sancak
8	Büyükkaya	Araplar	26	Sorkun	Sorhun
9	Canova	Cencin / Cancin / Gencin / Bulakbaşı	27	Şafaklı	Hoboz / Holuz / Holoz
10	Çatören	Çanvıran / Çatveren Çamveran / Çatveren	28	Şenyayla	İbikaşı
11	Çaylı	Türkkömüslük / Türkkömüslük / Türkgömüslük / Büyükkömüslük	29	Sucak	Acisu
12	Çaylıca	Kümsür	30	Tödürge	Tödürge / Demiryurt
13	Çaypınar	Karaibo	31	Taşgöze	Merküzar / Mergüzar / Mergüzer
14	Dilekpinarı	İşteşun / İşteşun / İşteşen / İşteşon	32	Yarımkaya	Reşullu / Reşollu / Reşoğlu
15	Düzceli	Kirolar	33	Yayıközü	Pağnik / Peynik
16	Ekinli	Devekse / Devekze	34	Yeşildere	Kırkkilise
17	Esenler	Kuruca âbât Yaylası	35	Yeşimli	Firuz / Feroz / Feruz
18	Evrencik	Kirik / Kiriki izalu	36	Yölören	Kürtkılavuz

Kaynak: Sivas ili idari birimlerine ait eski ve yeni yer adları, 1 Mart 1968'e kadar köylerimiz adlı eserler ile saha çalışmalarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

²⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2016, s. 261.

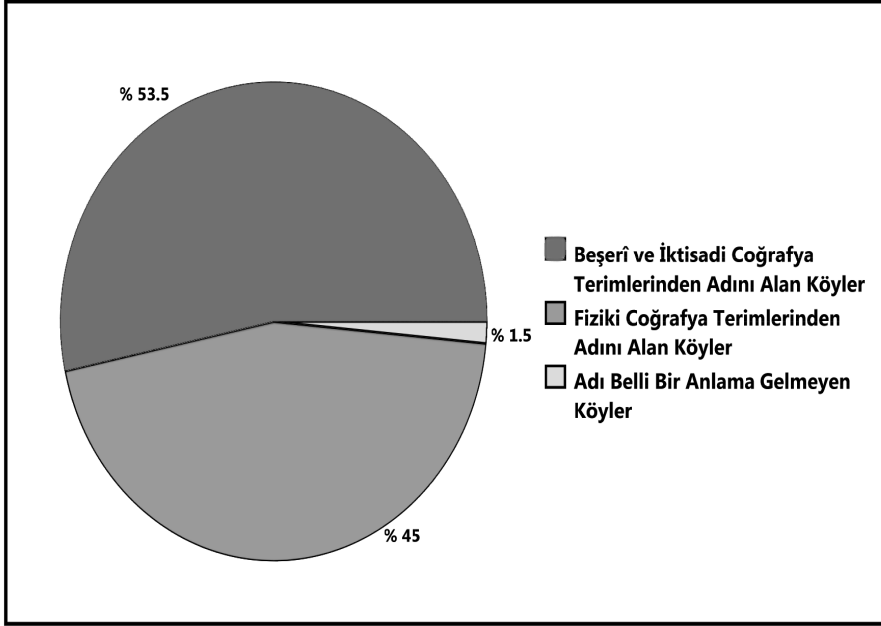
²⁶ Sümer, *a.g.e.*, s. 262 naklen; Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, Yay. A. Evans, Cambridge, Mass., 1936, s. 28; W. Heyd, *Historie du commerce du Levant au moyen-âge*, II, Paris 1959, s. 114-115.

²⁷ Sümer, *a.g.e.*, s. 262.

4.2. Zara İlçesinde Yer Adlarına Göre Köyler

Zara ilçesinin idari sınırları içerisinde kalan 135 köy yerleşmesinin isimlerini anlamları ve kökenleri bakımından analiz ettiğimizde coğrafya ile ilgili adların oldukça fazla olması, *insanın doğal çevre ile olan etkileşiminin* bir sonucudur.²⁸

Yer adları yerleşmelerin tarihi, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik yapısını ve coğrafyasını yansıtmaları, *yerleşmelerin adlarının fiziki ve beşerî coğrafya koşullarından etkilendiğini göstermektedir.*²⁹ Sahadaki köy yer adları kaynağına göre bir sınıflandırmaya tabi tutulduğunda doğal ve beşerî faktörler olarak iki başlık halinde kategorize olduğu görülmektedir. Buna göre adını fiziki coğrafya terimlerinden alan köy sayısı 61'dir. Beşerî ve iktisadi coğrafya terimleriyle ilgili olan köy sayısı ise 72'dir. İki köy Bolucan ve Zoğallı belirli bir anlama gelmediği için bu iki temel sınıflandırmanın haricinde tutulmuştur. Zoğallı belki de Zoana'nın yanlış aktarılmış şeklidir. Umar'a göre, *Zoana Afşin'den kuzeye Zara'ya uzanan yolda bir köy ya da kasabadır. Antoninus rehberinde geçer. Ramsay, bu adın başka bir kaynakta geçmemesinden dolayı, belki Zoana yanlış aktarılmış biçimdir demmiştir.*³⁰ (Şekil-2, Şekil-3).

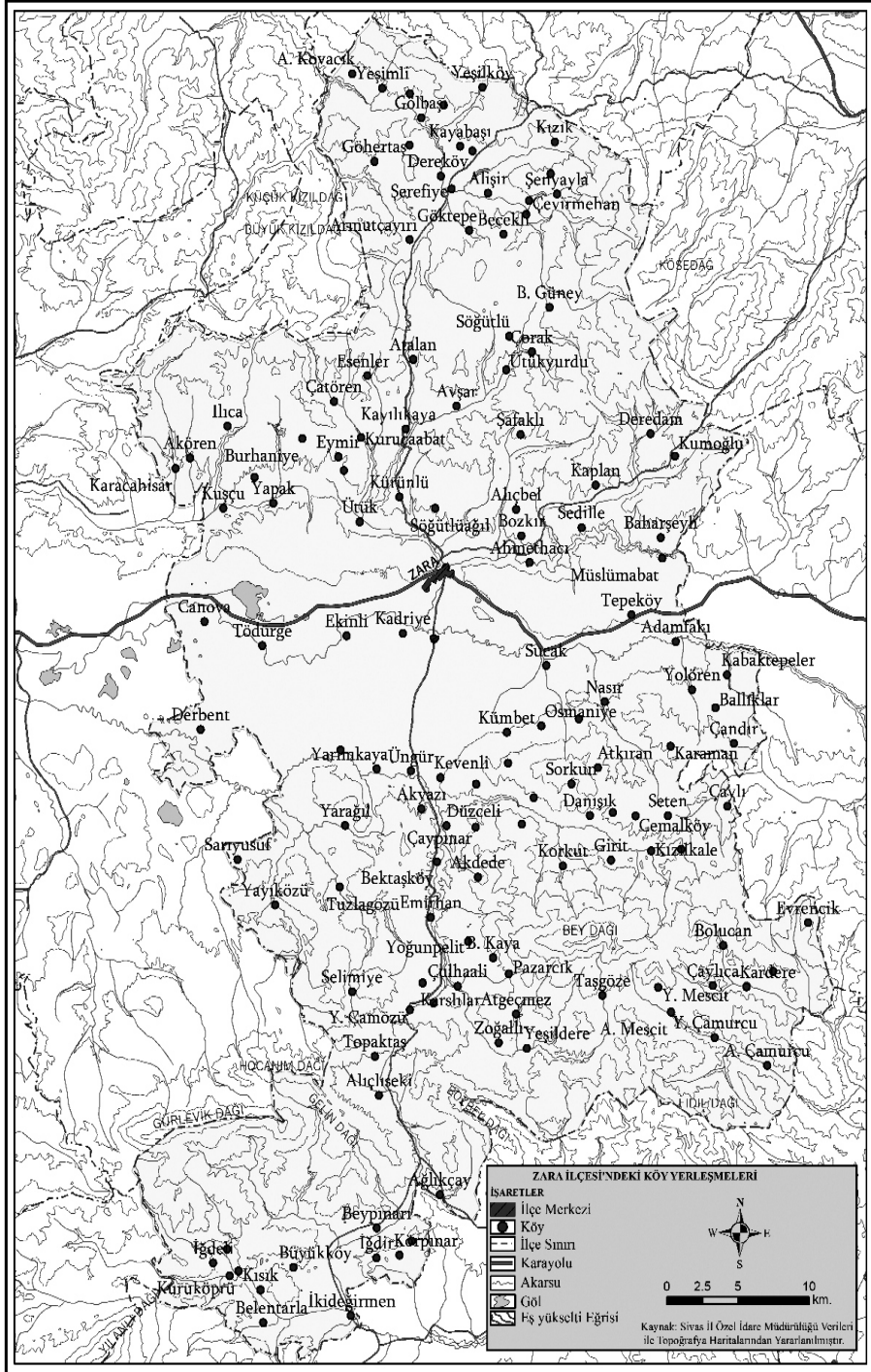
Şekil-2: Zara İlçesinde Köy Adlarına Kaynaklık Eden Faktörlerin Dağılımı

²⁸ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt: 6, Sayı: 8, October 2013, s. 301.

²⁹ Saliha Koday - Günay Kaya - Ferdi Akbaş, "Salihli İlçesinde Köy Adlarında Coğrafyanın Etkisi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2), Nisan 2016, s. 561.

³⁰ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar: Türkiye'nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzenle Bir İnceleme*, İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1993, s. 828.

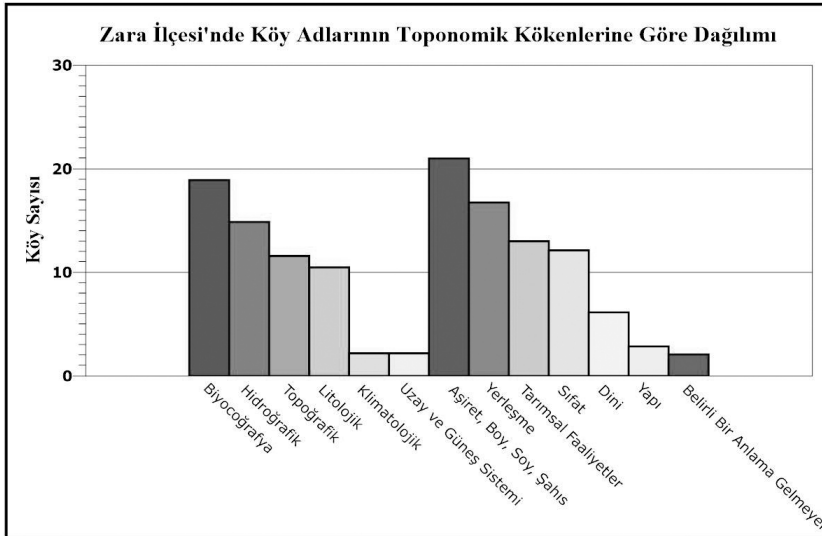
Şekil-3: Zara İlçesinde Köy Yerleşmelerinin Dağılışı Haritası

4.2.1. Fiziki Çevre Koşulları ve Özelliklerinden Kaynağını Alan Köyler

Çalışma sahasında, adını doğal çevre faktörlerinin etkisinden alan köy yerleşmelerinin oranı %45'tir. Bu grup içerisindeki köy adlarının %11'i hidrografik kökenlidir. Öncelikle insanlar yerleşme yerini seçerken iklimin elverişliliği yanı sıra suyun varlığına dikkat etmişlerdir. Yerleşme yerinin seçiminde suların kullanılması istifade edilmesinden dolayı su kaynaklarının varlığı yerleşmelere ad olmuştur. İlçede yaz yağışlarının yetersizliği ve jipsli arazilerin varlığına bağlı olarak bir kısım suların acı olması suyun önemini daha fazla artırmıştır. Bu nedenle yer seçiminde su kaynakları önem arz ederken; dere, göl, pınar, göze gibi su kaynakları sahada 15 köy adına ilham olmuştur. Ağlıkçay, Beypınarı, Çaylı, Çaylıca, Çaypınar, Deredam, Dereköy, Dilekpınarı, Dipsizgöl, Gölbaşı, Kardere, Körpınar, Sucak, Taşgöze ve Yeşildere köyleri hidrografik kökenli köy yerleşmelerine örnek gösterilebilir (Şekil-4, Tablo-2).

Köy adlarının %10'u ise fitolojik kökenlidir. Yörenin zengin sayılabilecek floristik yapısı çam ormanlarının hâkim olduğu kuzey ve güney kesimler haricinde, merkezi kısımlarda bozkırlar genişçe yer kaplamaktadır. Ormanların, ağaçların, bitkilerin insan yaşamına olan büyük etkisi, yerlere ad olarak verilmesinde de etkili olmuştur. Çam ormanları, alıç, armut, ığde ağaçları ve akarsu boylarındaki söğüt ve kavaklar, bozkır, geven ve çayırlar köy adlarında belirleyici olmuştur. Söz konusu sahalarda yer alan Aluçlubel, Aluçluseki, Armutçayırı, Aşağı Çamözü, Bozkır, ığdeli, Kevenli, Kanlıçayır, Karaçayır, Sorkun, Söğütlü, Söğütözü, Yoğunpelit ve Yukarı Çamözü gibi 14 köy, adını doğal bitki örtüsü elemanlarından almıştır. Bitkilerden başka biyocoğrafya unsurları içerisinde yer alan hayvanlarda köy yerleşmelerin isimlendirilmesine kaynaklık etmiştir. Hayvan adını taşıyan köyler Kaplan, Kuşçu, Atalan, Atgeçmez ve Atkıran'dır. İlçedeki köy adlarının %4'ü zoolojik kökenlidir.

Şekil-4: Zara İlçesinde Köy Adlarının Toponomik Kökenlerine Göre Dağılımı

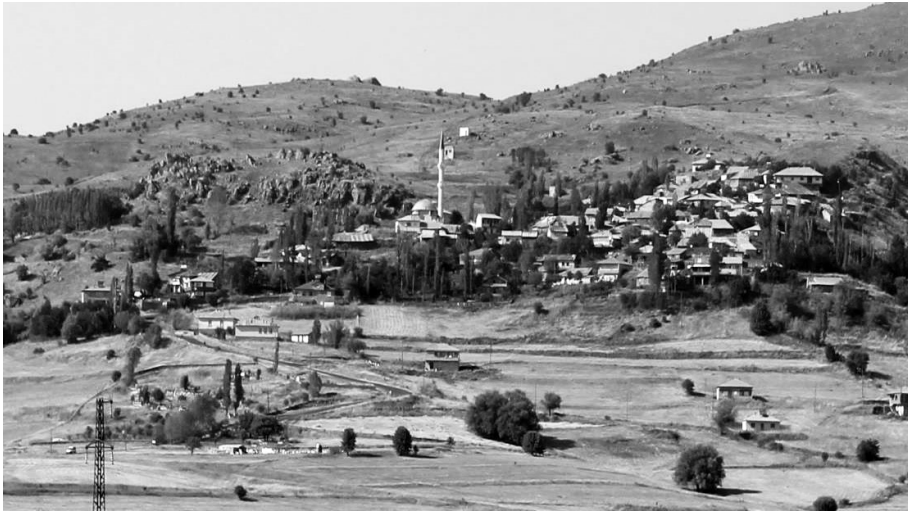
Tablo-2: Zara İlçesinde Köy Adlarının Toponomik Kökenlerine Göre Sayısı ve Oransal Dağılımı

Fiziki Coğrafya Terimleriyle İlgili Olanlar									Toplam	
Kökene	Hidrografik	Fitolojik	Topografik	Litolojik	Zoolojik	Klimatolojik	Uzay ve Güneş Sistemi			
Sayı	15	14	12	11	5	2	2		61	
%'si	11	10	9	8	4	1.5	1.5		45	
Beşeri ve İktisadi Coğrafya Terimleriyle İlgili Olanlar									Toplam	
Kökene	Şahıs, Boy, Aşiret	Tarım-hayvancılık	Tarihi	Geçici Yerleşmeler	Dini, Kutsal	Konum, Üstünlük	Durum	Yapı		Yerleşim Yerleri
Sayı	21	13	8	7	6	6	6	3	2	72
%'si	15.6	9.6	6	5.2	4.4	4.4	4.4	2.2	1.5	53.5
Belirli Bir Anlama Gelmeyen									Toplam	
Sayı									2	
%'si									1.5	
Toplam									100	

Kaynak: Saha Çalışmalarından Derlenmiştir.

Yer adlarının bir kısmı ismini, kurulmuş bulunduğu yerin (dağ kenarında, dere mecralarında, tepe üzerlerinde, yamaçlarda, yaylalarda, taraçalarda, bel, burun geçit gibi) topoğrafik özelliğinden almaktadır. Çalışma alanındaki Akyazı, Belentarla, Canova, Derbent, Düzceli, Kısıq, Göktepe, Kabaktepeler, Pazarbeleni, Sedille, Tepeköy ve Üngür köyleri adını topoğrafik koşullardan almıştır. İlçedeki köy adlarının %9'u bu grupta yer almaktadır (Fotoğraf-1).

Diğer yandan litolojik faktörlerin köy adlandırılmaları üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Zara ilçesinde litolojik özelliklerden kaynağını alan köy sayısının oranı %9'dur. Arazinin litolojik özelliğine göre taşlık, kayalık olması köylerin bu arazi yapısındaki yeri, isimlendirilmesinde etkili olmuştur. Büyükkaya, Göhertaş, Kayabaşı, Kayadibi, Kaylukaya, Kumoğlu, Topaktaş, Yarımkaya, Yeşimli köyleri adlarını litolojik özelliklerden almışlardır. Nitekim Kayabaşı köyü sırtını yasladığı yamaçlardaki iri kaya kütlelerinin dibinde yer aldığından bu adı almıştır. Yine bu grup içerisinde değerlendirmeye alacağı-

Fotoğraf-1: Adını Kayalıklardan Alan Kayabaşı Köyü'nden Bir Görünüm

mız Gümüşçevre ve Tuzlagözü köylerinin adlarının kaynağı madenlerdir. Bazı kayaçlar, birtakım işlemlerden geçirildikten sonra ekonomik olarak kullanabilen madenlere dönüştürülmektedirler. Örneğin Tuzlagözü köyü, köyün içerisinde işletilen tabii bir tuzladan adını almıştır.

Adını doğal çevrenin iklim özelliklerinden alan köy sayısı ikidir. Bulunduğu yerin lokal klimatolojik özelliğine bağlı olarak biraz daha mutedil bir havası olan Ilica köyü ile iklim elemanlarından rüzgarların esiş gücü özelliklerini yansıtan Esenler köyü bu grup içerisinde değerlendirilmektedir. Sahada klimatolojik faktörlerle ilgili köy adlarının oranı %1.5'tur. Bir kısım köyler ise adını uzay ve gök cisimlerinin hareketlerinden adını almıştır. Bu şekilde adını alan köy sayısı 2 olup çalışma alanı içerisindeki toplam köy sayısına oranı %1.5'tur. Güneşin doğuşundan önce oluşan aydınlık anlamına gelen şafak, Şafaklı köyü ile uzay içerisindeki gök cisimlerini temsil eden evren, Evrencik köyleri bu kategori de yer alan köylere örnek gösterilebilir.

4.2.2. Beşerî Çevre Koşulları ve Özelliklerinden Kaynağını Alan Köyler

Çalışma alanında bulunan kırsal yerleşmelerin adının belirlenmesinde beşerî ve iktisadi coğrafya terimleri diğer unsurlara göre daha fazla etkili olmuştur. Zara ilçesinde köy yerleşmelerinin 72'si (%53.5) beşerî ve ekonomik coğrafya özelliklerinden etkilenecek isimlerini almıştır. Köy adlarının kaynağını; aşiret, boy, soy, şahıs, meslek, unvan, dini tabir, tarım ve hayvancılık faaliyet (tarımsal arazi durumu, eşya, ürün, ticaret), yerleşmelerle ilgili olan (geçici yerleşmeler, tarihi yerler, yerleşim yerleri), yerin konumunu, üstünlüğünü ve durumunu belirten sıfatlar ile yapılarla ilgili olan ifadeler oluşturmuştur.

Sahada köy adları içerisinde en çok rastlanana aşiret, boy, soy, şahıs adı, meslek ve unvanları ile ilgili yer adlarıdır. Bu kategorideki köy sayısı 21 olup toplam köy sayısına oranı %15.6'dır. Malazgirt Zaferi'nden sonra (1071) Oğuz Türkleri'nin Anadolu'yu yurt edinmek amacıyla göç hareketleri hızlanmıştır. Oğuz Türkleri gittikleri yerlerde kurdukları köylere, geçici yerleşmelere kendi boylarıyla ilgili olan Türkçe isimler vermişlerdir. *Avşar, Eymir, İğdir, Kızık ve Tödürge*³¹ köyleri adlarından da anlaşılacağı üzere Oğuz boyları yer adlarına kaynaklık etmiştir.

Köy adlarının bir kısmının kaynağı şahıs adı ve özellikleri ile ilgilidir. *Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemlerinde bey, ağa gibi önde gelen şahsiyetler nüfuz ve toprak sahibi olarak bazı yöreleri hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu nedenle günümüzde bazı köy isimlerinin, geçmişte yöreye hâkim olan kişilerin adlarını aldığı görülmektedir.*³² Zara'da köye ilk gelen şahıs, aile ve aşiretlerin isimleri, beylik bey ve ağa gibi unvanlar köylere ad olmuşlardır. Adamfakı, Ahmethacı, Alişir, Cemal, Güllüali, Kadriye, Karahasan, Kelhasan, Sarıyusuf, Emirhan ve Karaman bu tip köylere örnek verilebilir. Köy isimlerinden bazıları günün devlet adamlarının adlarının, özellikle paşa ve padişah

³¹ Sümer, a.g.e., s. 223-226.

³² Adnan Alkan, "Siirt İlinin Eski Köy Adları Üzerine Coğrafi Bir İnceleme", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 68, Yıl: 2017, s. 72.

adlarının sonlarına ‘-ye’ takısının eklenmesiyle oluşturulmuştur. Osmaniye, Selimiye, Burhaniye ve Şerefiye köylerini bu grupta düşünebiliriz. Ayrıca şahısların meslek özelliklerinden esinlenerek adlandırılmış bekçi, nöbetçi anlamlarına gelen Kavasbaşı köyü de bu kategori içerisinde değerlendirilmektedir (Tablo-3).

Tablo-3. Zara İlçesinde Toponomik Kökenlerine Göre Köy Adı Örnekleri

KÖKENİ		SAYI	KÖY ADI ÖRNEKLERİ
FİZİKİ COĞRAFYA TERİMLERİ			
Biyocoğrafya	Fitolojik	14	Aluçlubele, Aluçluseki, Armutçayırı, Aşağıçamözü, Bozkır, İğdeli, Kevenli, Kanlıçayır, Karaçayır, Sorkun, Söğütlü, Söğütözü, Yoğunpelit, Yukarı Çamözü,
	Zoolojik	5	Kaplan, Kuşçu, Atalan, Atgeçmez, Atkıran
Hidroğrafik		15	Ağlıkçay, Beypınarı, Çaylı, Çaylıca, Çaypınar, Deredam, Dereköy, Dilekçayır, Dipsizgöl, Gölbaşı, Kardere, Körpınar, Sıcak, Taşgöze, Yeşildere
Topoğrafik		12	Akyazı, Belentarla, Canova, Derbent, Düzceli, Kısık, Göktepe, Kabaktepeler, Pazarbeleni, Sedille, Tepeköy, Üngür
Litolojik		11	Büyükkaya, Göhertaş, Kayabaşı, Kayadibi, Kaylukaya, Kumoğlu, Topaktaş, Yarımkaya, Yeşimli
Klimatolojik		2	Esenler, Ilıca
Uzay ve Güneş Sistemi		2	Evrencik, Şafaklı
Toplam		61	
BEŞERİ VE İKTİSADİ COĞRAFYA TERİMLERİ			
		SAYI	KÖY ADI ÖRNEKLERİ
Aşiret, Boy, Soy Şahıs		21	Avşar, Eymir, İğdir, Kızık, Tödürge
			Adamfaki, Ahmethacı, Alişir, Burhaniye, Cemal, Emirhan, Güllüali, Kadriye, Karaman, Şerefiye, Kavasbaşı Karahasan, Kelhasan, Osmaniye, Selimiye, Sarıyusuf
Yerleşme	Tarihi Yerleşmeler	8	Akören, Bedirören, Çatören, Çevirmehan, Karacahisar, Kızılkale, Sancakkale, Yolören
	Geçici Yerleşmeler	7	Akdeğirmen, Alişanağılı, İkideğirmen, Mahmutağaçıftığı, Söğütlucağı, Şenyayla, Yarağıl
	Yerleşim Yerleri	2	Girit, Karşılılar
Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri		13	Ballıklar, Becekli, Culhalı, Çandır, Çorak, Ekinli, Kurucaabat, Kürünlü, Seten, Yapak, Yayıközü Keçeyurdu, Pazarcık
Dini		6	Bektaş, Baharşeyh, Aşağımescit, Yukarımescit, Akdede, Müslümat
Sıfat	Durum, Hal	6	Bağlama, Danişik, Korkut, Nasir, Ütük, Ütükurdu
	Konum, Üstünlük	6	Aşağı Çamurcu, Aşağı Kovacı, Büyük Güney, Büyükköy, Yeşilköy, Yukarı Çamurcu
Yapı		3	Kuruköprü, Kümbet, Yıkılğan
Toplam		72	
BELİRLİ BİR ANLAMA GELMEYEN			
		SAYI	KÖY ADI ÖRNEKLERİ
		2	Bolucan, Zoğalli
Genel Toplam		135	

Kaynak: Sivas İli İdari Birimlerine Ait Eski ve Yeni Yer Adları, 1 Mart 1968'e Kadar Köylerimiz Adlı Eserler ile Saha Çalışmalarından Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Zara ilçesinde temel geçim kaynaklarından olan tarım ve hayvancılık faaliyetleri ve bu faaliyetlerle bağlantılı olan ürünlerin ve araç-gereçlerin etkisiyle adlandırılmış köy sayısı 13'tür. Köy adlarına kaynaklık eden hayvancılık faaliyetleri ile ilgili olanlar Ballıklar, Kürünlü, Çandır, Yapak ve Yayıközü köyledir. Küçükbaş ve büyükbaş hayvanların kıl ve yünlerinin işlenmesiyle elde edilen dokuma ürünleri Çulhalı ve Keçeyurdu köylerine ad olurken, cins olarak birbirine karışmış olan (koyun, keçi için), karışık cinsli, melezi anlamına

gelen çandır terimi Çandır köyüne ad olmuştur. Bir dokuma ürünü olan ince ve seyrek dokunmuş, hafif ve yumuşak pamuklu bez anlamına gelen tülbent ya da yöresel ağzıyla ifade edilen becek, Becekli köyüne isim olmuştur. Arazi-nin tarıma uygun olup olmama durumunu belirten çorak terimi, Çorak ve Ku-rucaabat köylerine; yaygın tarımsal ürün durumu hakkında fikir veren ekinli terimi, Ekinli köyüne; bulgur ve yarma dövülen bir çeşit değirmen diyebilece-ğimiz dibektaş anlamına gelen seten terimi Seten köyüne ve ürünlerin ticari değeri kazandığı yer olan pazar ise Pazarcık köyüne ilham kaynağı olmuştur.

İnceleme alanındaki köy adlarının 17'si yerleşme özellikleriyle ilgilidir. Köy adlarının bir kısmı geçici yerleşme yerleri ilgili olan ağıl, değirmen, yayla ve çiftlik gibi isimler taşımaktadır. Bunlara, Akdeğirmen, Alışanağılı, İkideğir-men, Mahmutağaçiftliği, Söğütlüağıl, Şenyayla ve Yarağıl köyleri örnek veri-lebilir. Köy adlarının bazıları adlarını yerleşme tarihi ile ilgili olan ören, hisar, han, kale gibi kelimelerle süslemiştir. Bu şekilde 8 köy bulunmaktadır. Akö-ren, Bedirören, Çatören, Çevirmehan, Karacahisar, Kızılkale, Sancakkale ve Yolören köyleri yerleşme tarihine örnek teşkil edecek köyleri oluşturmaktadır. İlçedeki iki köy (Girit ve Karşlılar) ise başka yerleşim yerlerinin isimlerini taşı-maktadır. Bir Akdeniz adası olan Girit'ten Anadolu'ya XIX. yüzyılın sonlarında kademeli olarak göçler olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılda Kırım Savaşı'ndan sonra ve 93 Harbi denilen 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bütün Anadolu'ya olduğu gibi Zara ilçesine de göçmenler yerleştirilmiştir. Her iki köy halkının 200-300 yıl öncesine kadar Anadolu'nun değişik bölgelerinden (Malatya, Elâzığ, Eskişehir, Muş) göç ederek sahaya yerleşmiş oldukları göz önüne alındığında bugünkü köy adlarının geldikleri yerleşim yerleriyle ilişkili olduğu görülmektedir. Ancak Girit köyü için adadan gelenlere dair güçlü bir emare bulunamamakla birlikte Karşlılar köyü için şüphe yoktur.

Çalışma alanındaki köy adlarının bir kısmının ismi; kutsallık ve saygınlık belirten ve dini kökeni bulunan yer, unvan ve terimlerle ilgilidir. Bu kategori-de yer alan köyler, toplam köy sayısının %4.4'ü olup 6 adettir. Bektaş, Bahar-şeyh, Aşağı Mescit, Yukarı Mescit, Akdede ve Müslümabat köyleri adları dini kökenli kavramlarla ilgili köylerdir. Horasan'dan gelip Anadolu'ya yerleşen Hacı Bektaş Veli tarafından kurulduğu ileri sürülen Bektaşî tarikatına girmiş olanlar, Bektaş köye ad olmuştur.

Köy yer adlarının bir kısmı ise o yerleşim yerinin genel görünüşünü, ko-num özelliğini öne çıkararak aşağı ve yukarı gibi sıfatlar ile ortaya koymaktadır. Örneğin Aşağı Çamurcu, Aşağı Kovacık, Yukarı Çamurcu köylerinde olduğu gibi. Ayrıca rengini niteleyerek bazen de büyük, küçük gibi üstünlük belirten sıfatlarla da tanımlanmaktadır. Bunlara Yeşilköy, Büyükköy ve Büyük Güney köyleri örnek verilebilir. Bu gruptaki köyler ise 6 adet olup %4.4'lük bir paya sahiptir. Bir kısım köy adları ise bu kez durum ve hal bildiren sıfatlar ile ilgilidir. Bu gruptaki köylerin sayısı 6 adettir. Olmayan bir durumu varmış gibi gösteren anlamında Danışık köyü, korkusuz, heybetli anlamında Korkut köyü, üşüme durumunu ifade eden, çabuk üşüyen anlamında Ütük ve Ütük-yurdu köyleri, bağlamak eyleminden Bağlama köyü ve derinin kalınlaşması ve sertleşmesi durumundaki anlamıyla Nasır köyü örnek verilebilir.

İnceleme alanındaki köy adlarının bir kısmı ise beşerî yapı ve onların durumlarıyla ilgilidir. Bu şekilde köy adları toplam köy sayının %2.2'si olup üç adettir. Bu köyler Kuruköprü, Kümbet ve Yıkılğan'dır. Adının anlamını ve kaynağını tam olarak tespit edemediğimiz Bolucan ve Zoğallı köyleri ise değerlendirme dışında bırakılmıştır.

Sonuç

Zara ilçesi, *İç Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Kızılırmak Bölümü* sınırları içerisinde yer alır. Yönetim açısından Sivas iline bağlı olan Zara ilçesinin yüzölçümü yaklaşık 2459 km² kadardır. Araştırma sahası; oldukça dağlık, engebeli ve eğimli bir topoğrafik yapıya sahiptir. Kuzeyden Köse Dağları, güneyden ise Tecer Dağları'nın uzantıları (Gürlevik Dağı, Bey Dağı) araştırma sahasını çevrelemektedir. İlçenin ortalama yükseltisi 1650 m'dir. Yörede karasal iklim koşulları hâkim olup doğal bitki örtüsü kuru ormanlar ile antropojen bozkırlardan oluşmaktadır.

Bu çalışmada, Zara ilçesindeki 135 köy yerleşmesinin adlandırılmasında etkili olan faktörler ele alınarak toponomik analizler yapılmıştır. Sahadaki köy yer adlarının verilmesinde en fazla etkili olan hususlar beşerî ve iktisadi özelliklerden kaynaklanmıştır. Beşerî ve iktisadi coğrafya terimleriyle ilgili olan köy sayısı 72'dir. Bu sınıflandırmanın alt birimlerinde yer alan köyler adlarını aşiret, boy, soy, tarımsal faaliyetler, yerleşme özellikleri, dini yapılar, konum ve üstünlük belirten sıfat ve yapılardan almışlardır. Bu gibi isimler sahanın günümüzdeki doğal yapısı ile geçmişteki yerleşim tarihini, nüfus hareketlerini, ekonomik ve sosyal durumunu analiz etmek bakımından önem taşımaktadır.

Zara ilçesindeki köy adlandırmalarına en fazla kaynaklık eden unsurların başında Türk aşiret, boy, cemaat gibi aile ve soy özellikleri gelmiştir. Nitekim ilçedeki 21 köy adının bu özelliklerden kaynaklı konulduğu anlaşılmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında sahadaki Türk kültürel değerlerinin, örf, adet, gelenek ve göreneklerinin önemli bir katkısının olduğu görülmüştür. Sahanın tam bir Türk yerleşim bölgesi olduğunu çok açık bir şekilde gösteren Öz Dere vadisi boyundaki köyler, köklü tarihi miras ve zengin kültürel geleneksel özelliklerini devam ettirdiğinden dolayı Öz Köyler olarak yöre insanı tarafından özel bir adlandırmaya tabi tutulmaktadır.

Adlandırmada etkili olan bir diğer faktör fiziki çevre özellikleri insan ve mekân arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Adını fiziki coğrafya terimlerinden alan köy sayısı ise 61'dir. Bu kategorideki köylerin adlandırılmasında en fazla etkili olan unsur 20 köy ile biyo-coğrafya özelliğidir. Hidrografik, topoğrafik, litolojik ve klimatolojik diğer tabii faktörler köylerin adlandırılmasında tercih edilen diğer alt birimlerdir. Köylerin adlandırılmasında hâkim jeomorfolojik unsurlar dikkate alındığı zaman sahanın farklı yörelerindeki köy adlarındaki benzerlikler ile o yerlerin yer şekilleri arasındaki benzerlikler fark edilebilmektedir. Köy adlarının coğrafi bir bakış açısıyla ele alındığı bu çalışmada iki köy Bolucan ve Zoğallı belirli bir anlama gelmediği için kaynağı tespit edilememiştir. Bu nedenle bu iki temel sınıflandırmanın haricinde tutulmuştur.

Sonuç olarak Zara'da yer adlarının üzerinde fiziki ve beşerî coğrafi faktörlerin, tarihi gelişimin, ekonomik, sosyal ve kültürel özelliklerin etkisi olduğu açıkça görülmektedir.

Kaynaklar

- ACAR, İsmail: *Zara Folkloru*, 2. bs., Özemek Matbaa, Sivas 1990.
- _____ : *Her Yönüyle Zara*, Portakal Baskı, Sivas 2013.
- AKSAN, Doğan: "Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar", *TDAY-Belleteri*, Yıl: 1973-1974.
- ALAGÖZ, Cemal Arif: "Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yer Adları Sempozyumları Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dergisi Yayınları: 60, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara 1984.
- ALKAN, Adnan: "Siirt İlinin Eski Köy Adları Üzerine Coğrafi Bir İnceleme", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 68, Yıl: 2017.
- ALTUNAY, Mehmet - LAFÇI, Ali: *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Zara I: Sivaslı Kazası Temettü'at Defterleri*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul 2010.
- _____ : *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Zara II: Zara / Koçgiri 1831-1842 / Nüfus Defterleri*, Alfa Aktüel, İstanbul 2013.
- BAŞKAN, Özkan: "Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme", *TDAY-Belleteri* 1970, TDK Yıl: 1989.
- BİLGİÇ, Emin: "Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler", *Türk Tarih Kurumu Belleteri*, Cilt: X, Sayı: 39, Yıl: 1946.
- CANBOLAT, Hasan: *Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Yer Adlarında Değişim Süreci (Siyasi Tarih Açısından)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- DOĞANAY, Hayati: *Türkiye Beşerî Coğrafyası*, (Genişletilmiş ve Güncellenmiş 4. Baskı), Pagem Akademi, Ankara 2014.
- EMİROĞLU, Mecdi: "Bolu Yöresi Yer Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yay., No: 60, Ankara 1984.
- ERÖZ, Mehmet: "Doğu Anadolu Köy Adları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma", *Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Semineri (22-25 Ekim 1973)*, Erzurum 1974.
- GÖNEY, Süha: *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 1895, Coğrafya Enstitüsü Yayın No: 79, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975
- İBRET, Ünal: "Çankırı'daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açısından Bir İnceleme", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 7, Ocak-2003, İstanbul.
- KARABORAN, Hilmi: "Türkiye'de Mevki Adları Üzerine Bir Araştırma", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 60, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara 1984.
- KAYA, Faruk: "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt: 6, Sayı: 8, October 2013.

KODAY, Saliha - KAYA, Günay - AKBAŞ, Ferdi: “Salihli İlçesinde Köy Adlarında Coğrafyanın Etkisi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2), Nisan 2016.

KURT, Yılmaz: “Yabanabad Kazası Kişi ve Yer Adları”, *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C. I, Editörler: Yılmaz Kurt - Ertan Ünlü, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2012.

LAFCI, Ali: *Sivas Zara Demiryurt (Tödürge) Köyü Rehberi*, Yayına Hazırlayan: Ali Lafçı, İstanbul 1994.

MAHİROĞULLARI, Adnan: *Dünden Bugüne Zara*, (Genişletilmiş 3. Baskı), Esnaf Ofset Matbaacılık, Sivas 1999.

_____ : *Seyyahların Gözüyle Sivas*, Acar Matbaacılık, İstanbul 2001.

_____ : *İlk Çağlardan Günümüze Sivas İli*, Kitap Matbaacılık, Sivas 2003.

MEMMEDOV, Nadir: *Azerbaycan'ın Yer Adları (Oronimiya)*, Bakı 1993.

MEŞEDİYEV, G.İ.: *Zağafgaziyanın Azerbaycan Toponomileri*, Elm Yayını, Bakı 1990.

ORHONLU, Cengiz: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınları, İstanbul 1987.

ÖZDEMİR, İbrahim: *Zara İlçesi'nin Coğrafi Etüdü*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2020.

POSPELOV, Y.M. - GARADOV, İmena: *Vçera i Segodniya (1917-1992)*, Ruskiyw Slavari Yayınları, Moskova 1993.

Salname-i Vilayet-i Sivas, H. 1288/M. 1871.

Salname-i Vilayet-i Sivas, H. 1292/M. 1875.

Salname-i Vilayet-i Sivas, H. 1298/M. 1881.

Salname-i Vilayet-i Sivas, H. 1308/M. 1890.

Salname-i Vilayet-i Sivas, H. 1308/M. 1891.

SÜMER, Faruk: *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2016.

T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Köylerimiz 1 Mart 1968 Gününe Kadar*, Başbakanlık Basımevi D.S.İ., Ankara 1968.

TUNCEL, Harun: “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, Elazığ 2000.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/>.

UMAR, Bilge: *Türkiye’deki Tarihsel Adlar: Türkiye’nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzendeki Bir İnceleme*, İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1993.

YAVUZ, Serdar - ŞENEL, Mustafa: “Yer Adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 8/8, Summer 2013, Ankara-Turkey.

Yurt Ansiklopedisi, Cilt: 9, İstanbul 1982.

Extended Abstract

A Geographical Review of Village Names In Zara District

Zara District is located within the borders of Upper Kızılırmak Department of Central Anatolia region. In terms of administration, the area of Zara, which is connected to Sivas province, is about 2459 km². The district is surrounded by the extensions of the Kösedag Mountains from the North and the Tecer Mountains (Gürlevik Mountain, Bey Mountain) from the South. The research area has a highly mountainous, hilly and sloping topographic structure.

Names given to settlements play an important role in the development of any place, region or region in the world. Indeed, in historical development, Place names form a bridge by referring to the current state of settlements and their cultural, social and economic characteristics in past periods. Rural place names, in particular, effectively make sense of the geographical environments in which they are located, often revealing integrity in human-environmental interaction by making the former state of that place visible.

Place names; proof of how a geography was transformed into a dormitory is of great importance in recognizing the historical and traditional character of that place. So, the coincidence of names and place names given are not historical society of the traditions and culture from the past through the filter of the ground gained abroad with natural elements that will constitute the core of economic activity and ongoing meaning and depth. In addition, in place names related to the carvings, tribes and congregations that settled in the region; it is also possible to find information about historical events that have occurred, famous people who have lived in the region, folk heroes and opinion leaders. For this reason, as a result of studying place names, it is possible to identify qualities such as what the place was like, its previous status, historical development, people's activities on the place and what factors influence when naming places of settlement.

Anatolia has been home to many civilizations. The Turkish tribes, who came from Turkestan a thousand years ago and took Anatolia as their homeland, named the rivers, mountains and villages in their places according to the Turkish tradition. So much so that they settled in their own nation, uruk (lineage, family), height and carving names, according to the shape of the land and any event determined as a place name.

Names of Turkish origin, rather than traces of very ancient civilizations, are effective in naming village settlements in Zara district. As a matter of fact, the ancient civilizations and their place names have disappeared by completing their era. The main reason that the vast majority of place names in the field are Turkish names is the result of the significant and long-term dominance of strong, deep-rooted and large Turkish states, such as the Seljuk and Ottoman states established here.

A significant part of the village names in the study site are based on the Turkic Heights (24 Oghuz Heights) in Turkestan. As a result of the end of my Byzantine rule in Anatolia with the Malazgirt War of 1071, Turkish communities from the East soon began to acquire empty lands as homes. Low-lying areas where the stream length and climate were favorable were the first preferred areas in settlements. Dodurga Turks, one of the pioneers who came to Anatolia, became one of the first inhabitants of the village, laying the foundation of today's Tödürge village around Tödürge Lake to the west of Zara. During the Seljuks period, villages such as Ekinli, Kuşçu, Yapak, Gümüşçevre and Karacahisar were established in Kızılırmak. The Oğuz tribes were the founders of villages such as Avşar, Kızık, Eymir in the mountainous areas divided by deep valleys to the north of the district center, and Iğdır and Hargün in the mountainous areas to the South.

It is a fact that the effects of space, culture and social structure are reflected in place names in Anatolia and especially in the research area where there are traces of different cultures. The main purpose of the study is to classify place names in the field from a geographical point of view and analyze them according to geographical methods. For this reason, the impact of the interaction between human and natural environment and the historical development process on place names will be tried to be comprehensively discussed.

In addition, an important part of the village settlements on the work site were established two, three or four centuries ago. It is noteworthy that the villages have been established in recent history. From this point of view, it is desirable to clearly reveal the observations of Turkish culture, Turkish heights and nomads on place names, the effects of the feelings and thoughts of these people on naming in the field, while Anatolia has been turned into a Turkish homeland. On the other hand, it is aimed to increase the wealth of literature on this subject by contributing to the toponymic studies conducted in Anatolia.

In another direction, geographical observations were made by visiting the villages in the district one by one in order to uncover the geographical and historical factors that may have been effective in the formation of village names. In particular, interviews were conducted with village headmen and people living in the village. Thus, the historical, cultural and economic and social characteristics of the settlements were determined and their effect on naming was revealed.

As a result, place names were examined in two main categories in this study, which consisted of three parts. More than half of place names are named after human and economic elements, while 45% are named after natural elements. From human factors, height, tribal and individual names, hydrographic features from natural elements have been seen to come to the fore.

BİR KÖY VE NAHIYE ADI OLARAK “ABACILI” VE ABACILI’NIN İSKÂN TARİHİNE DAİR BİLGİLER

Hüseyin Avni GÜLLÜ*

Öz

Abacılı köyünün idari statü değişimleri, Amanoslar yöresindeki büyüyen, bölünen ve adları değişen yerleşim yerlerine bir örnektir. Daha önce müstakil bir çalışma yapılmamış olmasından dolayı burada Abacılı köyü ve aşireti hakkında verilecek bilgilerle sonraki çalışmalar için bir başlangıç ve yöre araştırmaları için bir kaynak olması amaçlanmıştır. Abacılı aşireti Oğuzların Bozoklar kolunun Bayat boyuna bağlı Boz-ulus Türkmenlerindedir. Abacılı aşiretinden bir grup Tesbili ve Kerkip köylerine yerleşerek yurt edinmişlerdir. Abacılı köyü, Hatay ili İskenderun ilçesinde yedi köy ve iki mahalleyi kapsayan sahanın tamamına verilen addır. Abacılı köyünün esasını/merkezini teşkil eden Tesbili mezarası ile Kerkip köyü, XVI. yüzyılda Ramazanoğullarına bağlı olan Payas, Memluklerin hâkimiyetindeki Belen ve Dulkadirliye bağlı olan Kırkhan kazalarının kesişme noktasında kurulmuştur. Bu özelliği ile birçok yerden göç almaya müsait bir yerde konumlanmıştır. Amanoslar’daki Abacılı aşireti hem göç almasına hem sınırda kalmasına rağmen diğer bünyelerde kaybolmayarak varlığını devam ettirebilmişler ve bugün dahi çeşitli etkinliklerle varlıklarını canlı tutmaya çalışmaktadırlar. Abacılı aşiretine bölgede çıkan Aneze ve Şammar gibi Arap kabilelerinin isyanları ve konar-göçer yörüklerin iskânında karakol görevi verilmiştir. Musa Dağı civarında çıkan Ermeni olaylarında nahiye yapılarak nüfus dengesi oluşturulmuştur. Milli Mücadele’de Belen cephesinin açılmasında üs olarak kullanılmıştır. Kimi zaman da Payas Beyleri için akrabalarının sığınma yeri olmuştur.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Amanoslar, İskenderun, Bekbele, Abacılı, Tesbili, Kerkip.

Information On The Settlement History Of “Abacılı” And Abacılı As A Village And Town Name

Abstract

The administrative status change of Abacılı Village is an example of the growing, divided and renamed settlements in the Amanos Mountains region.

Geliş Tarihi: 03 Mart 2021 - Kabul Tarihi: 01 Mayıs 2021.

Atuf Bilgisi: Hüseyin Avni Güllü, “Bir Köy ve Nahiye Adı Olarak “Abacılı” ve Abacılı’nın İskân Tarihine Dair Bilgiler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 253, İstanbul 2021, s. 419-440.

* Uzman, Adana Yüreğir Şehit Mustafa Gökçal Anadolu Lisesi Okul Müdürü, havnigullu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9517-4334.

Since there has not been an independent study before, it is aimed to be a starting point for future studies and a source for regional research with the information to be given about Abacılı village and its tribe. The Abacılı tribe is one of the Boz-Ulus Turkmens, who belonged to the Bayat clan of the Oguzs. A group from the Abacılı tribe settled in the villages of Tesbili and Kerkip and made a homeland. Abacılı Village is the name of all seven villages and two neighborhoods in Iskenderun district of Hatay province. Tesbili hamlet and Kerkip Village XVI, which are the basis of Abacılı Village. Payas, which was affiliated to the Ramazanoğulları in the century, was established at the intersection point of the Kırkhan districts, which were subordinate to Belen and Dulkadirs under the domination of Mamluks. With this feature, it is located in a place suitable for immigration from many places. Although the Abacılı tribe in the Amanos both received immigration and remained at the border, they were able to survive by not getting lost in other bodies and even today they are trying to keep their existence alive with various activities. The Abacılı Tribe was assigned the duty of a police station during the rebellions of Arab tribes such as Aneze and Şammar and the settlement of nomad nomads. The balance of influence was established by making townships in the Armenian incidents around Mount Musa. It was used as a base for opening the Belen Front during the War of Independence. Sometimes it was a shelter for their relatives for the Payas Beys.

Keywords: Ottoman Empire, Amanos Mountains, İskenderun, Bekbele, Abacılı, Tesbili, Kerkip.

Giriş

Anadolu'ya Türk göçlerinin Malazgirt Savaşı sonrasında yoğunluk gösterdiği genel kabul görür. Bu dönem göçlerinin öncekilerden farklı olarak “yurt” edinme amacı güttüğü de bilinir. Yurt tabiri, Yörük ve Türkmen aşiretlerinin yaylak ve kışlak hayatı sürdükleri sahayı ifade eder. Hayvan sürülerine otlak bulabilmek için mevsimsel değişimlere göre bir hareketliliğe uygun yerler seçilirdi. Haliyle bu göçler, coğrafi bir yer değişiminin yanında kültürel bir değişiminde göstergesi olarak kabul edilir. Konargöçer kültürünün yerleşik yaşama adapte olma sürecinin irdelenmesi de günümüz olaylarına bakışı zenginleştirecektir. Türklerin konargöçer bir yaşamdan yerleşik yaşama geçişte kendi aşiretleriyle beraber hareket ettikleri ve Anadolu'da kurulan bazı köy ve şehirlerin yerleşen ilk aşiretler etrafında şekillendiği görülür. Ancak kendi aşiretlerinin yanında yerleşenler kadar, daha küçük gruplar halinde daha farklı yerlere yerleşen ve etrafına kendi aşiretlerinden olmayıp kendileri gibi büyük parçalardan kopan küçük grupları kabul ederek büyüyen köyler de vardır. Bu şekilde oluşan köylerin kültürel hareketliliğinin diğerlerinden daha zengin ve hızlı olacağı açıktır. Amanoslar yöresinde de bu tarz yerleşimlere rastlamak mümkündür. Bunlardan birisi de Abacılı köyüdür. Daha önce müstakil bir çalışma yapılmamış olmasından dolayı Abacılı köyü ve aşireti hakkında verilecek bilgilerle sonraki çalışmalar için bir başlangıç olması amaçlanmıştır. Amanoslar yöresindeki Türkmen varlığıyla ilgili yapılacak çalışmalara da Abacılı köyü özelinde bir kaynak olacak ve yöre hakkında oluşacak kanaat için fikir verecektir. Abacılı köyünün idari statü değişimleri, Amanoslar yöresindeki büyüyen, bölünen ve adları değişen yerleşim yerlerine de bir örnektir.

Öncelikle Amanoslar yöresinde Türkmen yerleşimleri hakkında kısa bilgiler verilecektir. Köy yerleşimi hakkında fikir vermesi için Osmanlı hâkimi-

yetine kadar olan süreç ve Osmanlı hâkimiyetinin ilk zamanlarındaki Amanoslar yöresindeki Türkmen yerleşimleri irdelenecektir. Daha sonra Abacılı aşiretinin, aşiret, cemaat ya da oymak olarak “*Abacılı*” adıyla tarih sahnesine çıkışı tespiti çalışılacaktır. Bazı tarihi olaylardaki rolleri ve idari taksimattaki statüleri hakkında bilgiler verilirken müdahil oldukları olayların köy veya aşirete temas eden kısımlarına yer verilmiştir. Dönem olarak Osmanlı hâkimiyeti dönemi başından Milli Mücadele sürecindeki olaylara kadarki süreç ve idari değişimler esas alınmıştır. Sonraki idari değişimlere ise sadece konu bütünlüğü açısından yüzeysel olarak yer verilmiştir.

Araştırmamızın bir gayesi de sözlü tarihlerini yaşatmaya çalıştıkları görülen Abacılı köyünün ve aşiretinin kendileri hakkındaki bilgilerini irdelemektir. Bu amaçla aşiret mensuplarından sözlü tarihe ait bilgiler verilecek ve belli başlı olaylar aktarılacak, sonuç kısmı içerisinde kaynaklardan ulaşılan bilgilerle olayların içeriği ve zamanı karşılaştırılacaktır. Sözlü tarihte referans alınmak üzere kendi geleneklerini canlı tutmak için kurdukları Abacılı Yörük Türkmen Derneği (Aba-Der) adındaki dernek esas alınmıştır. Dernek yöneticileri ile derneğin yerel yöneticilik yapmış üyeleri ve yakınları tercih edilmiştir. Hem dernek üyesi olup hem yerel yöneticilik yapmış olanların seçilmesinde, verilecek bilgilerde yarı resmi kişilerin söylemleri olması amaçlanmıştır. Bu amaçla Abacılı köyünün son beş dönem muhtarlarına ve dört dönem belediye başkanlarıyla görüşülmüştür. Ayrıca Tesbilviran mezrasının yayla olarak Orhan Gazi köyü sınırlarında kalması ile köy muhtarlığı yapmış olanlara yer verilmiştir. Böylece araştırma tarihinden geriye doğru yaklaşık altmış yıllık bir hafızaya ulaşılmıştır. Bu kişiler ile mülakatlar 10/08/2019 tarihinde Tesbili yaylasında yüz yüze yapılmıştır. Ulaşılan bilgiler sözlü tarih kısmında verilmiştir. Sonuç kısmı içerisinde sözlü tarih bilgileri ile ulaşılan kaynakların karşılaştırması yapılmıştır.

Abacılı köyünün göç alma merkezi olmasından ve bir nahiyeye olacak kadar büyüüp kendisinden yeni köylere ayrılarak küçüldüğü görüldüğünden dolayı nüfus devamlılığı kapsam dışı bırakılmıştır. Fakat yer yer sözlü tarih kısmında konuya yer verilmiştir. 06/08/2019 - 10/08/2019 tarihinde Tesbili yaylasında sözlü tarih çalışması yapılmıştır. Araştırma esnasında topografiyi canlandırabilmek için, bahsedilen bazı yerlerin devamında bugünkü yaklaşık mevkileri parantez ile belirtilmiştir. Her yıl Abacılı Yörük Türkmen Derneği tarafından geleneksel olarak düzenlenen Yörük-Türkmen şenliği 19/08/2019 tarihinde planlandığından bu şenlik sözlü tarih çalışması esnasında gözlemlenememiştir.

Abacılı aşiretinin bir kısmı, yörede düzenlenen ilk Osmanlı tahrir defterlerine göre Kerkip köyü ve Tesbilviran mezrasını yurt edinmişlerdir.¹ Tesbilviran mezrası *Tesbili* adıyla bugün yayla olarak kullanılan yerdir.² Kerkip köyü bugün *Bekbele* mahallesinin olduğu yerdir. Tesbilviran mezrasının ve Kerkip köyünün zamanla *Abacılı köyü* adıyla birleştiği ve yaylak ve kışlak

¹ BOA, TD, nr. 998 (937/1530), s. 348-350/353.

² Ahmet Faik Türkmen, *Mufassal Hatay Tarihi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1937, s. 107.

olarak kullanılan yerler olduğu anlaşılmaktadır.³ Abacılı köyünün sınırları, Hatay ilinin İskenderun ilçesi içerisinde denize paralel uzanan, iç içe geçmiş iki yarım hilal şeklinde, Tahtır Tepe dağı etrafında birinci, Kırıkhan'ı doğusunda bırakan Sivri Tepe dağı etrafında ikinci sıradağların eteklerine dizilen iki belde (Denizciler, Bekbele) ve yedi köyü (Delibekirli, Yılanlı, Orhan Gazi, Bitişik, Kavaklıoluk, Akçay, Çınarlı) kapsar.⁴ Sözlü kaynaklara göre kendi sayımlarıyla 88 bine yakın mensubu olan tarihi bir köy ve aşirettir.⁵ Sınırları verilen saha bu çalışmada “Abacılı köyü” olarak tanımlanacaktır. Kuruluşu itibarıyla köy, Dulkadiroğulları Beyliği'nin (1298-1522) yöreye hâkim olduğu zamanlarda Ramazanoğulları ve Memlûklüler'in sınırında kalmıştır. Abacılı Köyü, Ramazanoğulları'na bağlı olan Payas, Memlûkler'in her zaman stratejik olarak önem verdikleri Belen ve Dulkadirli'ye bağlı olan Kırıkhan kazalarının kesişme noktasında bulunmaktadır.⁶ Abacılı köyünün kuruluşu ve büyümesi Amanoslar'daki Türkmen yerleşimiyle beraber gelişmiştir. Zira konumu itibarıyla bir göç ve geçiş güzergâhı olmuştur.

Amanoslar'daki Müslüman varlığı Hz. Ömer (634-644) dönemine kadar uzanır. Müslüman varlığının oluşumu döneminde dahi Türkmen varlığının izlerine rastlamak mümkündür. XI. yüzyıl boyunca, Malazgirt savaşından hemen öncesi ve sonrasında, Selçuklu komutanlarının faaliyetlerinde Amanoslar yöresi çok sık kullanılan bir yer olarak ortaya çıkar. Dönem ile ilgili verilen bilgilerde yöre, daha çok Antakya kuşatmaları ve hâkimiyet mücadeleleri içerisinde yer alır. Selçuklu komutanı Afşin'in Antakya hâkimiyeti için Amanos Dağlarını harekât üssü olarak kullandığını bilmekteyiz.⁷ Afşin'in asıl harekât merkezinin Amanos Dağları olması, bugünkü Kahraman Maraş ilinin Afşin ilçesinin ise yalnız bir süre karargâh kurduğu yer olması, Amanoslar'daki Türkmen varlığı ile ilişkilidir. Selçuklu emiri olan Sandak da Amanoslar'dan hareketle Halep, Hama ve Humus'a akınlar düzenlerken, Selçuklu Komutanı Süleyman Şah da Antakya kuşatması esnasında Amanos eteklerinde görülmektedir.⁸ Örneklerini çoğaltabileceğimiz bu bilgiler bize Malazgirt Savaşı hemen öncesi ve yoğun olarak sonrasında Amanos Dağları'nda Türkmen yerleşiminin yoğunlaştığı kanaatine ulaştırır.⁹

Amanos Dağları'ndaki Türkmen yerleşimi, Çukurova ve Halep bölgeleri ile Maraş bölgesinde Türkmen varlığının tarih sahnesine çıkışları ile aynı dönemlere tesadüf etmektedir. Bir Türk devleti olan Memlûkların yörede hâkimiyetlerini güçlendirmek için Üçoklardan Yüreğir, Kınık, Bayındır, Salur ve Özer başta olmak üzere hemen her boydan gruplar ile Bozoklardan Bayat, Afşar,

³ Türkmen, *a.g.e.*, s. 108.

⁴ 22/11/2012 tarih ve 6360 sayılı yasa ile Hatay'ın büyükşehir olmasıyla tamamı mahalle statüsü kazanmışsa da büyüklükleri hakkında fikir vermesi için *köy ve belde* ifadeleri kullanılmıştır.

⁵ D. Taşdelen, (1975-), Mali Müşavir, 2014-2015 yılları arası Dernek Başkanı.

⁶ Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 8.

⁷ Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 23.

⁸ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 24.

⁹ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yay., Ankara 2011, s. 18-32.

Beğ-dili ve Döğer boylarından Türkmenleri yerleştirme politikası yürüttüler.¹⁰ Bu yoğun yerleşme sürecinde Bozoklara bağlı boylar daha çok Kırıkhan, Has-sa, Nurdağı, Maraş güzergâhında, Üçoklara bağlı boylar ise Payas, Dört Yol, Erzin, Ceyhan ve Adana güzergâhında yerleşmişlerdir.¹¹ Bozoklar Dulkadirli Beyliği nüfuzunda iken Üçoklar Ramazanoğulları Beyliği nüfuzunda hareket etmişlerdir.¹² Üçoklardan olup sahil şeridine yerleşen boyların Özer (Uzeyr) adıyla sancak haline getirilip önce Ramazanoğlu Beyliği’ne sonra da Adana sancağına ve zaman zaman Maraş’a bağlandığı görülmektedir.¹³ Kapsadığı alan sahil şeridinde günümüzün Dört Yol-Arsuz ilçeleri arasındadır.¹⁴ Bozoklardan olup Belen’e kadar Reyhaniye, Ulaşlı ve Maraş yörelerine yerleşenler ise Dulkadiroğulları Beyliği hâkimiyeti altındaydı. Memlûklü hâkimiyetinde olan Halep Türkmenleri ise Antakya, Bakras ve Süveydiye hattında fiili bir sınır şeklindeydi.¹⁵ Bu duruma göre Amanoslar’ın bir yüzünün Ramazanoğulları diğer yüzünün ise Dulkadiroğulları hâkimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Her iki beyliğin güney sınırı ise Bakras’tır (Belen). Dolayısıyla Abacılı köyü konumu itibarıyla yukarıda saydığımız bütün hâkimiyet alanlarının uç noktasında bulunmaktadır.

Abacılı köyüne komşu olan yörelere yerleşen aşiretlerle beraber Amanoslar’daki yerleşimde etkili olan Halep merkezli bir Türkmen hareketi daha vardır. Halep Türkmenleri büyük bir gruptur. Halep Türkmenlerinin bir başka adı da Şam Türkmenleri ya da “Şamlı”dır.¹⁶ Bu gurubun zamanla bölünmesiyle; Dulkadirli, Yeni-il (el) ve Boz-ulus adlı Türkmen grupları oluşmuştur. XVI. yüzyılda Halep Türkmenleri; Beğdili, Bayad, Avşar (Köpekli Avşarı), Gündüzlü (Gündüzlü Avşarı), İnallu, Beylik Avşar (Beylikli), Harbendeli, Peçenek ve Şah Melekli, Oyradlu-Osmanlı ve Kösecelü ile Toktemürlü (Tohtemürlü) adlarını taşıyan boy veya taifeler olarak görülür. Zikredilen taifelere bağlı olmayan, fakat Halep Türkmenlerine mensup olarak müstakil bir halde bulunan cemaat grupları da vardır.¹⁷ Halep Türkmen grubundan Gündüzlü Avşarları yörede yaşamışlarsa da 1471 yılından sonra Osmanlıların Çukurova’ya hâkim olmasıyla Gündüzlü Aşireti dağılmıştır.¹⁸ Dağılan Gündüzlü Avşarlarından bir bölümünün İran’a gittiği kalan kısmının ise bugünkü Taşoluk ile Menteşe arasındaki dağ kesimine yerleştiği görülür.¹⁹ Özer Türkmenlerinin mensup olduğu Oğuzların Üçok koluna bağlı Kınık Türkmenlerinin Anadolu’ya göçleri büyük ölçüde Malazgirt Zaferi’nin ardından başladığı daha önce ifade edilmiş olup

¹⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 185.

¹¹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 186.

¹² Yinanç, *a.g.e.*, s. 7-8.

¹³ Faruk Sümer, “Bayındır, Peçenek ve Yüreğir”, *DTCFD*, XI, 1953, s. 320-321.

¹⁴ Faruk Sümer, “Ramazanoğulları Dair”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2007, s. 3.

¹⁵ Altan Çetin, *Memlûklerin Kuzey Sınırı*, TTK Yay., Ankara 2009, s. 38.

¹⁶ Hasan Ayparlar, *Bazı Yönleriyle Kırıkhan*, Kültür Ofset, Kırıkhan 2002, s. 58.

¹⁷ İlhan Sahin, “XVI. Asırda Halep Türkmenleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982, s. 687.

¹⁸ Ayparlar, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁹ Ayparlar, *a.g.e.*, s. 120.

Halep-Adana arasındaki dağlık-ovalık bölgeye yerleşmiş oldukları sebebiyle yöreye “Özer-ili” adı verilmiştir.²⁰ Bu durumda Gündüzlülerin bugünkü Kırıkhan çevresinde yer aldıkları, Özerlilerin de Dört Yol-Payas çevresinde yerleştikleri dolayısıyla Abacılı köyünün yine ikisinin sınırında kaldığı anlaşılmaktadır.²¹

Abacılı Aşireti

Abacılı adını kaydedilen en eski tarihli Osmanlı arşiv kayıtlarında cemaat olarak zikredilir. Sivas ve Uzunyayla civarında Dulkadirli ulusuyla birlikte görülür.²² Dulkadirli ulusunun bir kısmının Timur’un boşalttığı Kara Tatarların yerine Uzunyayla ve Sivas’ın güney doğusunda iskân edildiği ve bir kısmının ise Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin kurucuları arasında yer aldığı dikkate alındığında aşiretin bu olaylar esnasında söz konusu bölgede hareket ettikleri anlaşılmaktadır.²³

Diğer yandan *Abacalu* adı yine aynı döneme ait Osmanlı tahrir defterlerinde *Yozgat* yöresinde Boğazlıyan nahiyesinde görülür.²⁴ Amanoslar’da ise Uzeyr Sancağına bağlı olarak Kerkip köyü ve Tesbilviran mezrasında da yer alır.²⁵ Bu dönemlerde Halep ve Şam arasındaki Dulkadirli ve Boz-ulus Türkmenlerine bağlı unsurların yazları Sivas çevresine çıktıklarını ifade etmek gerekir.²⁶ Her iki yerin de eski Dulkadirli toprağı olduğu göz önüne alındığında Abacılı aşiretinin Dulkadirli ulusuna tabi Boz-ulus Türkmenleri içerisinde yer aldığı söylenebilir. Osmanlı hâkimiyeti ile aşiretin bir kısmı yaylaklarda yerleşirken bir kısmı da kışlaklarda yerleşmiştir. Ancak bu iki grubun birbirlerinden ne sebeple ayrıldıklarına dair bir malumata elimizdeki kaynaklar çerçevesinde maalesef sahip değiliz. Bu dönemde bir kısım Abacılı unsuru Adana eyaletinde, bir kısım unsur da Edirne eyaleti Cısr-i Ergene kazasında görülür.²⁷ Neticede Dulkadirli Beyliği-ne son verilmesiyle Abacılı aşiretinde bir dağılma olduğu anlaşılmaktadır.

Amanoslar’da Abacılı adı, oymak olarak, tahrir defterlerinin haricinde 1690 tarihinde düzenlenen bir hüccette, Payas ve Belen menzilleri arasında 200 kişiyle *‘tüfek endaz neferati’* görevlisi olarak yer alır.²⁸ Osmanlı Devleti için konar-göçerlerin iskân edilmesi genel bir politika olmakla birlikte XVIII. yüzyılda yoğun bir iskân çabası olduğu bilinmektedir. Vezir Ali Paşa konar-göçer aşiret ileri gelenlerini 1690 tarihinde Konya’da toplamış ve onları Rakka ve çevresinde iskâna razı etmiştir. Yörüklerin iskânı için Rakka’nın seçilmesinde bu bölgede isyan eden Aneze ve Şammar gibi Arap kabilelerine karşı bir nüfus

²⁰ Abdulkadir Gül, *Üzeyr Sancağının Sosyo-İktisadi Yapısı (1521-1573)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996, s. 24-25/92.

²¹ Yinanç, *a.g.e.*, s. 24.

²² Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, TTK Yay., Ankara 2009, s. 2.

²³ Faruk Sümer, “Çukurova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1, 1-98, Ankara 1963, s. 8-9.

²⁴ *BOA, TD*, nr. 315, sene 966 (1558-59), s. 365.

²⁵ *TD 998*, (937/1530), s. 349.

²⁶ Halaçoğlu, *Aşiretler*, s. 28.

²⁷ Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yay., İstanbul 2001, s. 151.

²⁸ Türkmen, *a.g.e.*, s. 586.

dengesi sağlanması amaçlanmıştır.²⁹ Abacılı aşiretine, Ali Paşa'nın bu toplantısı sonrasında düzenlenen hüccette görev verilmiştir. *Tüfek endaz neferati*, geçit ve kale güvenliği için devlet adına görevlendirilen unsurlar için kullanılan bir tabirdir. Benzer görevlendirmelere Anadolu'nun başka geçitlerinde ve kalelerinde de rastlanmaktadır.³⁰ Aynı hüccette Payas, Kösecelü ve Alaybeyi'ndeki oymaklara da görev verilmiştir. Bu görevlendirmede Belen geçidinin zamanla eşkiya yatağı olması ve güvenlik zafiyeti bulunması önemli rol oynamıştır.³¹ Hüccetin düzenlenme gayesi Yörüklerin Rakka bölgesine göç ederek iskân edilmeleri olduğundan Belen geçidi yoğun bir göç güzergâhı üzerinde kalmıştır.

Görevlendirmeden bir müddet sonra Karamurt (1702) ve Muratpaşa köprüsünde (1712) kale ve kasaba inşa edilerek yukarıda adı geçen konar-göçer aşiretlerden iskân yapılması ile yol güvenliğinin kalıcı olması amaçlanmıştır.³² Yine bu görevlendirmenin devamında Amanoslar'ın iç yüzüne de iskânlar yapılmıştır. Bu iskânlardan bazıları, Hama'dan getirilen Eymir, Halep ve Yeni-il Türkmenlerinden Saylak Yöresine iskân edilen oymaklar (1713) ile Amik ovasına iskân edilen Reyhaniye aşiretidir (1780).³³ Amanoslar'daki bu iskânlar, Osmanlı idaresinin konar-göçer aşiret ileri gelenlerini Konya'da toplayarak Rakka civarına zorunlu iskân politikasıyla ilişkilidir.³⁴ Yörüklerin yerleşik hayata geçmelerinin devlet için artık zaruret halini aldığı ve göçbeliğe tahammülün kalmamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu vaziyette Abacılı aşiretine Yörüklerin iskân için gösterilen yerlere doğru geçtikleri güzergâh olan buldukları yerde bir nevi karakol görevi verilmiş olmaktadır.

Payas eşrafından Küçük Alioğlu Mustafa Bey'in merkezi yönetim ile bir dargın bir barışık faaliyetlerinde de *Abacılı* adına rastlamaktayız. Çok kısa aralıklarla Mustafa Bey'i bazen yönetici bazen isyancı olarak tanımlanmıştır.³⁵ Öncesinde Mustafa Bey'in sükûneti tesis etmek için Karamurt kalesine yerleştirildiği görülmüşse de sonrasında yine bu karışıklıklara son vermek üzere Belen'den 200 nefer toplanıp Küçük Alioğlu Mustafa Bey üzerine gönderildiğini de görmekteyiz.³⁶ Bu süreçte Küçük Alioğlu Mustafa Bey'in Üzeyr sancağı eski hanedanlarından Zeytunzade Hasan Ağa'yı alenen öldüren yeğeni Ahmet Bey'i 1845 yılında Abacılı köyüne sığınması için göndermiştir.³⁷ Fakat Ahmet Bey 1855 tarihinde Hacılar'da görünmektedir. Hacılar nahiyesi müdürü Çolakoğlu Paşo Bey, Mustafa Bey'in yeğeni Ahmet Bey'e nasihat ve yardım

²⁹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yay., İstanbul 1987, s. 39-52.

³⁰ Gábor Ágoston, “Tüfek”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 41, İstanbul 2012, s. 459-461.

³¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C: 1, 9. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman, YKY Yay., İstanbul 2011, s. 425.

³² Yusuf Halaçoğlu, *18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İskân Siyaseti ve Yapmış Olduğu İskânlar*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 92-93.

³³ Y. Halaçoğlu, *İskânlar*, s. 7-8/56/88/109/138; Ayrıca bkz. Atilla Canbolat, *Hatay Türkmen Aşiretleri ve Bu Aşiretlerin İskânı (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2006, s. 11.

³⁴ Halaçoğlu, *İskânlar*, s. 8; Ayrıca bkz. Türkmen, *a.g.e.*, s. 581.

³⁵ Aydın Efe, *Antakya ve Çevresi Türkmenleri: Küçük Alioğulları ve Reyhanlı Aşireti (XIX. Yüzyıl)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2012, s. 76-94.

³⁶ BA, HAT, 494/24246-A.

³⁷ BA, İ.MVL (*İrade Meclis-i Valâ*), 63/1198.

etmiştir.³⁸ Küçük Alioğlu Mustafa Bey'in merkezi otorite ve etraftaki beyler ile husumeti Fırka-i İslahiye ile son bulmuş ve sonrasında devam etmemiştir.³⁹

Bilindiği üzere Hatay'ın anavatana katılma süreci Anadolu'nun diğer yerlerinden daha uzun ve meşakkatli olmuştur. İlk kurşunun Dörtöl'da sıkılmış olmasına rağmen Hatay'ın anavatana katılması ancak 1939 yılında tamamlanmıştır. Bu durumda Fransızların İskenderun ve Antakya için ayrıca ısrarcı olmaları büyük rol oynamıştır. Misak-ı Milli ile çizilen sınırlar Payas ve Hassa kazalarını İskenderun ve Antakya'dan ayırarak şekilde çizilmiştir.⁴⁰ Dolayısıyla Abacılı köyü konumu itibarıyla iki tarafın sınırında kalarak stratejik bir önem kazanmıştır. Bu özelliğinden dolayı Kuva-yı Milliye hareketinde yörenin üs olarak kullanıldığını görmekteyiz.⁴¹ Abacılı köyü Amanoslar'ın iki yüzü arasında güvenli bir geçiş ve sığınma yeri olarak kabul edilmiş ve Kuva-yı Milliye liderleri ile Güney Cephesi kumandanı Selahaddin Adil Paşa'nın gönderdiği kumandanlar arasındaki görüşmeler bu köyde (Gümüşoluk/Tesbili) yapılmıştır.⁴² Fransızlara karşı Belen cephesinin açılmasında Delibekirli-Tesbili-Sakit hattının mevki olarak kullanıldığı da görülür. Tesbili yaylasında (Gümüşoluk) Mersin müfrezesi ile köylüler beraberce Fransızlara karşı çatışmışlardır. Payas civarından Paşa adlı bir kişi liderliğinde 18 kişi ile destek geldiği ve köy içerisinde Fransızlar ile çatışmalar yaşandığı görülmektedir.⁴³

Ancak Fransız propagandası Hatay'ın Suriye'de kalması üzerine inşa edilmişti. Bu sebeple anavatana katılma referandumu esnasında milli duygularla Araplar, dini duygularla Türkmenler üzerine propaganda çalışması yapılmıştır. Propagandanın olumsuz etkisi ile Yobaz Hacı Ali, Selahattin Baki ve Hasan Bekkare gibi bir kısım köylülerin propagandadan etkilendiği ve Abdurrahman Mürsel ve İnyet Beylerin köylüler ile görüşmeye gelmeleriyle durumun sakinleştiği rapor edilmektedir.⁴⁴ Suriye'den gönderilen nüfuzlu hocalar ve tarikat şeyhlerinin kışkırtmasıyla "cumhuriyet gelirse şapka inkılabı gibi devrimler gelir, gâvur yazısı gelir kutsal Arap yazısı kaldırılır" gibi bahaneler ileri sürülerek anavatana katılmamaları için, özellikle Abacılı, Ceylanlı, Bezge ve Ordu çevresinde yoğun bir propaganda faaliyeti yürütülmüştür.⁴⁵ Bu propagandanın etkisiyle sayılan köylerden ve çevrelerinden bir kısım aileler Suriye'ye göç etmişler fakat Şam'a kabul edilmemeleri üzerine Şam civarında "Cebeli Gasiyun" denilen dağda yerleşmişler ve burada Türk mahallesi kurmuşlardır.⁴⁶ Köy içerisinde bu göçe katılanlar, sözlü tarihte ifade edildiğine göre üç beş evi geçmeyen küçük bir gruptu.

³⁸ BA, A.MKT.UM (Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayât Evrakı), 208/32.

³⁹ Efe, a.g.e., s. 94.

⁴⁰ Volkan Payaslı, *Sancaktan Vilayete Hatay 1921-1960*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017, s. 15.

⁴¹ Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 38.

⁴² Sökmen, a.g.e., s. 39.

⁴³ Türkmen, a.g.e., s. 1007.

⁴⁴ BCA, Belge No: (030.10.222.501.16), No: 378, 22.8.1937, *Tayfur Sökmen'in Dâhiliye Vekili Şükürü Kaya'ya Raporu*, s. 1-2.

⁴⁵ Mehmet Tekin, *Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi (1918-1939)*, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 355.

⁴⁶ Hamit Pehlivanlı - Yusuf Sarınoy - Hüsametdin Yıldırım, *Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939)*, ASAM Yayınları, Ankara 2001, s. 134.

Köy halkındaki kafa karışıklığının oluşmasında köyde bir müddet yaşamış olan ayandan Konyalı Zeynelabidin’in etkisi büyüktür. Milli Mücadele karşıtı bir tavır takınan ve aynı zamanda bir Nakşi şeyhi olan Konyalı Zeynelabidin, TBMM tarafından sınır dışı edildikten sonra İskenderun’da ticaretle uğraşmıştır.⁴⁷ TBMM’de 26 Aralık 1923’te 391 sayı ile ilan edilen genel af yasasının, affedilmeyenlere dair 4. maddesi yani meşhur 150’likler yasasının çıkmasıyla Mısır, Mekke ve Medine’de bir müddet dolaştıktan sonra İskenderun-Şam arasında bulunmuş ve bu iki şehir arasında ticaretle uğraşmıştır.⁴⁸ Konya’da Delibaş Mehmet’in isyanında akrabalarının görülmesi üzerine listeye alınmıştı.⁴⁹ Listedekilerin birçoğu, pişmanlıklarını dile getirmiş, af istemiş ve aftan sonra da yurda dönmüştü. Zeynelabidin Hoca ise saltanat taraftarlığını devam ettirerek aftan sonra Türkiye’ye dönmemiş, Hatay’ın anavatana katılma sürecinde ise Medine’ye yerleşerek orada ölmüştür.⁵⁰ Ancak İskenderun’da (Abacılı) olduğu sürede ve sonrasında polis tarafından sıkı takip edildiğini de belirtmek gerekir.⁵¹

Bir Köy ve Nahiye Adı Olarak “Abacılı”

Her ne kadar sözlü gelenekte isimler kullanılmaya devam etse de Abacılı aşiretinin Amanoslar’da ilk yurt edindikleri yer olan Tesbili mezrası ve Kerkip köyleri ile günümüzdeki kullanımları arasında isim farkı bulunmaktadır. Kerkip (Bekbebe) sahil şeridinde, Tesbilviran (Orhan Gazi) ise bugünkü yaylaların merkezi yerinde yer alır. Her iki ismi de günümüzde yöre halkının aynı yerleri tanımlamak için kullandığı sözlü tarih bilgilerinden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu iki yerleşimin kapsamı beraberce incelenmiştir. Osmanlı dönemi ilk tahrir defterlerinde bugünkü kapsamının içinde yer alan iki köy Kerkip köyü ve Tesbilviran mezrasıdır. Her iki yerleşim yeri de Uzeyr kazasına bağlıdır.⁵² Sonrasında Tesbili köyünün Derb-i Sak nahiyesine bağlandığı görülmüşse de sonraki defterlerde tekrar Uzeyr kazasına bağlanmıştır.⁵³

Tanzimat dönemi vilayet teşkilatlanmalarında Tesbilviran ve Kerkip birleşerek Abacılı köyü adını almıştır. 1865 tarihinde Abacılı karyesi 42 hane 124 nüfus olarak görülür.⁵⁴ Bu tarihte Belen ile beraber Payas’a bağlıdır.⁵⁵ Zira bu tarihte Belen henüz kaza olmamıştır ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa olaylarından sonra Belen Halep’ten Payas’a bağlanmıştır.⁵⁶ Kavalalı İbrahim Paşa’nın ordusuyla Amanoslar üzerinden Nizip’e kadar gelmesi üzerine Belen geçidinin önemi artmıştır. Yörede eskiden beri süren güvensizlik artmış ve özellikle Ka-

⁴⁷ Kamil Erdeha, *Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*, Tekin Yaynevi, İstanbul 1998, s. 194-195.

⁴⁸ İlhami Soysal, “150’likler”, *Milliyet Gazetesi*, Milliyet Yazı Dizisi 7, 13 Ekim 1984.

⁴⁹ Sedat Bingöl, *150’likler Meselesi Bir İhanetin Anatomisi*, Bengi Yayınları, İstanbul 2010, s. 63.

⁵⁰ *E.G.M. Arşivi*, Dosya No: 12222-26/A2.

⁵¹ *E.G.M. Arşivi*, Dosya No: 12222-26/A-1.

⁵² *TD 998*, (937/1530), s. 348-350.

⁵³ *TD 397*, (943/1536), s. 365 vd.

⁵⁴ *BOA, Y.EE.: 37/39, Uzeyr Kazası İle Kazaya Bağlı Nahiyelerin ve Aşiretlerin Nüfus Durumları (Karye-i Abacılı 124/42)*.

⁵⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezahir*, Ed. Cavit Baysun, TTK Yay., Ankara 1991, s. 129.

⁵⁶ *BOA, HAT: 347/19748-E*.

ramurt Derbendi ve Bereket Dağı yazışmalara konu olmuştur.⁵⁷ Belen'in kaza haline gelmesi 1866 yıllarına tesadüf eder.⁵⁸ Daha da ilginç olanı ise İskenderun'un kaza olması Belen'den de sonradır (1879).⁵⁹ İskenderun, bünyesinde liman olmasından dolayı özellikle Fransız konsolosluğu tarafından kaza yapılmasında ısrarcı olunmuştur. Oysa İskenderun kent merkezinde 1886 yılında dahi bataklık ve salgın hastalıklar gibi sorunların olduğu görülmektedir.⁶⁰ Söz konusu 1866 idari taksimatında Kerkip'in Akçay ile birlikte İskenderun'a bağlanmıştır. Tesbili ise Belen'de kalmıştır. Bu durum çok uzun sürmemiş ve 1879 düzenlenmesinde tekrar Abacılı adıyla birleştirilerek İskenderun'a bağlanmıştır.

Abacılı köyü merkez alınarak Delibekirli (Kırıkhan) ve Suçıkacağı (Belen-İskenderun mücaviri) yörelerini de içine alarak 1891 tarihinde Abacılı nahiyesi kurulmuş ve bir müdür ile iki memur görevlendirilmiştir.⁶¹ Abacılı nahiyesinin kurulmasında Musa Dağında çıkan ve Belen ile İskenderun'da etkileri görülen Ermeni olaylarının da etkisi olmuştur.⁶² Balkanlardaki benzer uygulamalarda olduğu gibi Türkmen nüfusun ön plana çıkarılarak merkezi otoritenin tesisinde daha fazla rol üstlenmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Sonraki salnamelerde devam etmeyen bu nahiye olma durumu Belen'in kaza olması ve İskenderun'un kaza merkezi olması ile beraber değerlendirilmelidir.

Ayrıca 1894 tarihli salnameden jandarma kumandanlığından müstakil bir bölüğün İskenderun-Payas arasındaki sahil şeridini korumada görevlendirilmesi ile yörede devlet otoritesinin arttığı dolayısıyla yerel güvenlik güçlerine ihtiyacın azaldığı anlaşılmaktadır.⁶³ Dolayısıyla İskenderun'un kaza statüsünün artarak devam etmesi hem Belen'in hem Abacılı'nın gelişmesine aksi tesir etmiştir denilebilir. Abacılı köyünün kurulmasıyla Tesbilviran Mezrasının artık yayla olarak kullanılmaya başlandığı ve köy merkezinin de sahile doğru indiği görülmektedir. Zira sonraki idari taksimatlarda sahil mücaviri merkez alınmaya başlamış ve bu durum 1950 yılına kadar sürmüş, nihayetinde muhtarlık merkezi Bekbele'ye (Kerkip) taşınmış ve Bekbele adı kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁴

1903 tarihli salnamede Abacılı nahiyesi yerini Abacılı Uğurlu ve Abacılı Güzeli ve Akçay adında üç köye bırakmıştır.⁶⁵ Bu yılda ayrıca Girit muhacirlerinin Akçay'a iskân edildiği görülmektedir.⁶⁶ 1905 tarihli salnamede De-

⁵⁷ BOA, A. MKT, UM: 127/42; Halep İskenderun arasında eşkıyanın vergi aldığına dair şükka.

⁵⁸ 10 Şevval 1282 Tarihli İrade-i Seniyye, BOA, İ. MVL: 548/24602; Ayrıca bkz. 1284 Salname-i Vilayet-i Halep, H. 1284 (1876) Def'a 1, Halep Vilayet Matbaası.

⁵⁹ BOA, İ. DH: 770/62757, 13 Mart 1879 (1 Mart 1295) tarihli İskenderun'un kaza olmasına dair irade-i seniyye.

⁶⁰ Tekin, a.g.e., s. 118.

⁶¹ 1891 Halep Salnamesi, H. 1308 (1891), Def'a 19, Halep Vilayet Matbaası.

⁶² Ender Koçak, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Halep Vilayeti'nde Ermeni Ayaklanmaları (1895-1915)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2007, s. 77.

⁶³ 1894 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1312 (1894), Def'a 22, Halep Vilayet Matbaası.

⁶⁴ Erdoğan Aslıyüce, *Akdeniz'in İncisi İskenderun*, İskenderun 2007, s. 383.

⁶⁵ 1903 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1321 (1903), Def'a 31, Halep Vilayet Matbaası, s. 270.

⁶⁶ BOA., Y. EE. KP, 9/858, Ayrıca bkz: Jülide Akyüz, "19. Yüzyılda Antakya-İskenderun Bölgesinde Nüfus Hareketliliği", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, Elazığ 2008, s. 391.

libekirli ayrılarak ayrı köy olmuştur.⁶⁷ Hatay Devleti zamanında dağınık bir yerleşim gözlemlenmektedir. Abacılı'nın bir kısmı ve Sivritepe'yi havi Delibekirli köyleri Kırıkhan nahiyesine bağlı, Kavaklıoluk, Muhacirköy, Kabaktepe, Kozluçukur, Pekbela, Kerkip, Bitişik, Gömbece'yi havi olacak şekilde üç köy, Akçay, Akçay Muhacirin (Çınarlı) ve Abacılı köyleri İskenderun kazasına bağlı olarak görülür.⁶⁸ Bu şekilde bir parçalanmada Fransız işgalinin etkisi ve ayırıştırıcı politikası göz ardı edilmemelidir.

1940 köy teşkilatlanmasında ayrılan yerler, Abacılı adıyla tekrar birleşmiş fakat köy olarak kalmıştır. Bu taksimatta bünyesinden Delibekirli, Bitişik ve Akçay köyleri ayrılmıştır.⁶⁹ Yılanlı köyü Delibekirli köyünden, Çınarlı (Akçay Muhacirin) köyü Akçay köyünden ayrılmıştır. Daha sonra Akçay tekrar bağlanmış gözükmemektedir.⁷⁰ 1960 sayımında Kavaklıoluk köyü ayrı bir köy olarak yerini alır.⁷¹ Akçay 1973 yılında ayrı köy olur.⁷² 1989 yılında Denizciler ve Bekbele belde olmuş ve son olarak Orhan Gazi köyü 1996 yılında ayrılmış ve bugün Bekbele Mahallesi olarak devam ediyor görünse de aslında yukarıda saydığımız bütün köy ve beldeleri kapsadığını belirtmekte fayda vardır.

Aşiret Mensuplarının Sözlü Tarihinde “Abacılı”

Bu bölümde sözlü tarih için ulaşılabilen referanslardan konuyla ilgili verdikleri bilgilere yer verilmiştir. Sözlü tarih için Aba-Der Başkanı Davut Taşdelen,⁷³ 1963-1984 yılları arasında Abacılı köyü muhtarlığını yapan Hüseyin Demirel'in⁷⁴ oğlu Ali (Mustafa) Demirel⁷⁵ ve damadı Osman Güllü,⁷⁶ 1984-1994 Abacılı köyü muhtarı, 1999-2004 Bekbele Belediye Başkanı Mustafa (Mustuk) Çolak,⁷⁷ 2004-2014 Bekbele Belediye Başkanı Beyazıt Bestami Bilgili,⁷⁸ 1999-2009 Orhan Gazi köyü Muhtarı Ali (Küçük Ali) Güllü⁷⁹ referans alınmıştır. Mülakatlar 10/08/2019 tarihinde Tesbili yaylasında yüz yüze yapılmıştır.

Adı geçen kişiler ile yapılan görüşmede yukarıda tartışılan tarihi bilgiler sorulmuş ve anlatılanlar yazılmıştır. İlk olarak Abacılı aşiretinin kökeni sorulmuş ve ortak bir ifade ile Maraş Dulkadirli Beyiyle oluşan bir husumet

⁶⁷ 1905 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1323 (1905), Defa 33, Halep Vilayet Matbaası.

⁶⁸ Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2000, s. 152; Ayrıca bkz. Türkmen, a.g.e., s. 107-108.

⁶⁹ 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, s. 301-302.

⁷⁰ 1945 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, s. 276.

⁷¹ 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, s. 271.

⁷² Refik Kireççi, *Köylerimiz*, Güney Matbaacılık, İskenderun 1987, s. 55.

⁷³ D. Taşdelen, (1975-).

⁷⁴ Hacı Sofu Hüseyin Demirel (v. 2008), 1964-1984 Bekbele Köyü Muhtarı, Müteahhitlik ve İskenderun Ziraat Odası İkinci Başkanlığı yapmıştır.

⁷⁵ Ali (Mustafa) Demirel (1950-), Petrol Ofisi A.Ş. emekli işçisi.

⁷⁶ Osman Güllü (1950-), Petrol Ofisi A.Ş. emekli işçisi.

⁷⁷ Mustafa (Mustuk) Çolak (1945-), Esnaf, 1984-1994 Bekbele Köyü Muhtarı, 1999-2004 Bekbele Belediye Başkanı.

⁷⁸ Beyazıt Bestami Bilgili (1963-), 1989-2004 Muradiye Mahallesi Muhtarı, 2004-2014 Bekbele Belediye Başkanı.

⁷⁹ Ali (Küçük Ali) Güllü (1947-), Demir-Çelik A.Ş. emekli işçisi.

üzerine bugünkü yere yerleştiklerini belirtmişlerdir. Oğuzların Bayat boyuna bağlı Boz-ulus Türkmenlerine mensup olduklarını söylemişlerdir. Ancak Beyazıt Bestami Bilgili⁸⁰ ise aksine Safeviler ile akraba olduklarını belirtmiştir.

“Abacılı aşireti önceleri Karaman civarına yerleşmiş. Safevilerin kuruluşunda yer almış. Sonra Maraş Dulkadirli Beyiyle beraber hareket etmiş. Maraş Dulkadirli Beyi Osmanlılar tarafından önce vali yapıp sonra da Kanuni zamanında öldürülmesi üzerine 13 aile ile önce Kırıkhan ve Delibekirli etrafına yerleşmişler. 9 ev olarak yerleşmişler. Bir aile burada kalmış. Bugünkü Delibekirli köyünün atası bunlardır. Sonrasında ise bugünkü Tesbili civarına yerleşmişler.”⁸¹

Abacılı köyü denince nerelerin anlaşılması gerektiği, Kerkip ve Tesbili köylerinin nereleri kapsadığı ve bugün buldukları Tesbili ve Kerkip köylerinde daha önce kimlerin bulunduğu hakkında şu bilgiler verilmiştir:

“Kerkip’e önce Gömbece ailesi yerleşmiş. Gömbece’lilerin bir kısmı buradaki Ermeni kızlarıyla evlenmiş akrabalık kurmuşlar. Anneleri Ermenilerdendi. Hatta bugünkü Orhan Gazi köyü civarında yıkık bir kilise vardı. Gedikli ailesi Kerkip’te yaşamış buraların ağası olmuşlar. Belki bizden önce yerleştiler. Onun için Gediksaray demişler. Payas’tan gelip Belen’e giden yol üzerinde.”⁸²

“İlk yerleşim Sivri Tepe dağı ve Daz çevresidir. Bugün artık Daz, Gümüşoluk, Bostancık, Koçağız’da ev yok. Tahtır Tepe, Beşiktaş, Fakılar, Demirçikdibi, Bekbele, Tesbili yayla olarak kullanılır. Sahildeki Kerkip, Yazı, Orhan Gazi, Kavaklıoluk, Gediksaray, Akçay ve Kabaktepe ise yerleşim yerleri olmuşlardır. Zamanla sahile doğru inmişiz.”⁸³

“Eskiden cuma namazına Belen’e gidilmiş. Her camide Cuma kılınmadığından. İskenderun’a ticaret için yapılan odun kömürlerini satmaya giderlermiş. Yine bu zamana kadar Aşağı Yamaç’ta yani Bekbele yaylasında karakol vardı. Biz yetiştik. Muhtarlık buradaymış. Sonra Kerkip’e bugünkü Bekbele-Fatih İlkokulu’nun yanına taşındı. Sonra da kaldırıldı. İskenderun’daki jandarma merkezinden takip edildi. Muhtarlık da okulun yanına taşındı.”⁸⁴

“Kerkip Ermeni dilinde dip dibe evler demektir. Abacılı köyü sahilden Sivri Tepe’nin orda Osmanlı Çukuru’na kadar uzanır. Sarıseki sınırlarına dayanır. İskenderun’da Suçkağı (Sakit) ve Güzelli, Kırıkhan’da Ceylanlı, Alaybeyli, Yılanlı ve Delibekirli köylerini içine alır. Merkezi Tesbili Yaylası. Yaylalar eskiden bu kadar kalabalık da değildi. Elektrik yoktu. Onun için saihel göç edilmiş.”⁸⁵

⁸⁰ B.B. Bilgili (1963-).

⁸¹ B.B. Bilgili (1963-).

⁸² A. Demirel (1950-).

⁸³ M. Çolak (1947-).

⁸⁴ A. Güllü (1947-).

⁸⁵ A. Demirel (1950-).

Osmanlı arşiv kayıtlarında Bekbele adıyla bir yerleşim görülmemekle birlikte Cumhuriyet döneminde Bekbele adının Kerkip yerine kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bekbele adının nasıl ortaya çıktığı, bu adın nereden geldiği ve köy merkezinin nasıl Bekbele’ye dönüştüğü ile ilgili bildikleri sorusuna şu cevaplar verildi:

“Bekbele adı “bekle bela” anlamındadır. Bugünkü Aşağı Yamaç yaylası ve Çamlık mevki ve Kabaktepe civarının adı. Burdan geçmeden önce bekle tehlikeli bir yere geldin anlamında.”⁸⁶

“Bekbele kelimesinin aslı Bekbeli kelimesidir. Bugünkü Çamlık mevkiinde beklenir, Kerkip ve yol gözetlenirdi. Bekleme Beli anlamındadır. Burada sahil yolunu gözetlemek için nöbet tutarlarmış. Gedikli ailesi bugünkü Kerkip’te yaşarlardı. Onun için Gediksaray diye bir yer var. Payas’tan gelip Belen’e giden yol üzerindedir.”⁸⁷

“Payas Beyleri ile Belen Beyleri birbirine düşünce arayı kesmek için bizim burası kilit rol oynamıştır. Bek(leme) Bele(sarma) anlamındadır. Yani iki tarafında yolunu keserek birbirlerine ulaşmaları engellenmiştir.”⁸⁸

Bir diğer soruda ise Milli Mücadele esnasında köyde olan olaylarla ilgili bildiklerinin ve duyduklarının anlatılması istenmiştir.

“Öte yüz Kırkhan. Yol çok kısa. Tayfur Sökmen bu yolu kullanırmış. Hatay için oylama zamanında bazı ağalarla görüşüp onları ikna etmiş.”⁸⁹

“Çelebi Paşa aslen Sarisekili olup Kuva-yi Milliye idi. Bu köyde iki bacısı gelin gelmiş olduğundan çok sık ilişkisi vardı. Köyde kırk kadar kişiye silah dağıtılarak bir milis gücü kurulmuş. Bugün -Milisler- diye bir aile adını bu birlikten alır. Veliler ailesi ile Kesikli ailesi arasında husumet olduğunda Akçay’ın ağaları ricacı olmuşlar ve Çelebi Paşa’ya ricacı olmuşlar. Bekbele yaylasında büyük ziyafet verilerek barış sağlanmış.”⁹⁰

“Hatay’ın anavatana katılması sürecinde suçluların cezalandırılacağını duyanlar Şam’a gitmişler. Çok değil üç beş ev. Orada Abacılı Mahallesi adında bir mahalle var. Yalnız Cıgıllar ailesi değil Gödeler’den de gidenler var. Zeynelabidin Hoca’nın kıskırtmasıyla gitmişler. Cumhuriyet gelirse yeni kanunlar gelir diyerek.”⁹¹

“Kesikli ile husumet Kuva-yi Milliye ile başlamış. Kerkip’te okul vardı. Ben okulun binasını görmüştüm. Ta Osmanlıdan kalma. Okul daha önce Orhan Gazi köyü sınırlarında kalan Ceylan deresi kenarındaydı. Buradaki okul İskenderun kent merkezindeki okuldaki daha eskidir. Şehirdekinden daha eski olduğu bilinir. Zira Hamdi Hoca (Velioğlu) burada hocalık yap-

⁸⁶ O. Güllü (1950-).

⁸⁷ A. Demirel (1950-).

⁸⁸ B.B. Bilgili (1963-).

⁸⁹ M. Çolak (1947-).

⁹⁰ O. Güllü (1950-).

⁹¹ B.B. Bilgili (1963-).

muştı. Hacı Şih (Güllü) burada dersten dönerken Çamlık mevkiinde Kesikli ailesi tarafından vurulmuş. Bu husumet Çelebi Paşa'nın barıştırmasına kadar devam etmiş.⁹²

"Zeynelabidin Hoca yanında bir hocayla gelmiş. Biri çok fanatik biri uysalmuş. İsmi hatırlayamadım. Ali Hoca ile akraba gelirmiş. Onların yanında oturmuş."⁹³

"Zeynelabidin Hoca sık sık köye gelir geldiği zamanlarda köyde kalmış. Tarikat mensubu olduğundan itibar görmüş. Onun yönlendirmesiyle bir kısım aileler Türkiye'ye katılma işine karşı gelmişler. Hocayla birlikte Şam'a gidenler üç beş evdi. Cumhuriyet gelirse suçlarınız affolunmaz. Ceza alırsınız diye korkuttukları kişilerdi. Öte yüzden Aktepe'den de Kırkhan'dan da gidenler oldu. Sonra bir kısmı geri döndüler."⁹⁴

Abacılı köyüne yerleşen ya da sonradan gelen aileler hakkında şu bilgiler verildi:

"Bugün 88 bin kişi internette kurduğumuz aile ağacına kayıtlı. Bireysel birçok yazı olmakla beraber esas sitemiz burası. Dışarıdan çok göç almış. Hem tarihte hem bugün. Gelip, Payas'tan, Kırkhan'dan, Belen'den yerleşenler olmuş. Ama hepsi kız alıp verme ile artık Abacılı olmuşlar.⁹⁵ Bunların bir kısmı sonradan yerleşmiş. Bugün 88 binden fazla kayıt var. Daha da artıyor. Aile ağacına kayıtlı. Sürekli göç almış."⁹⁶

"Aileden ilk ayrılarak yerleşen Delibekirliler olmuş. Sonra Bitişikliler, sonra Akçay ve Kavaklılular. Bugün buralarda oturan ailelerin hepsi birkaç göbek öncesinde akraba gelir. Bunun yanında Kelleler, Sofular, Gödeler gibi sonradan gelip, Payastan, Kırkhandan, Belenden gelip yerleşenler olmuş. Ama hepsi kız alıp verme ile artık Abacılı olmuşlar."⁹⁷

Sözlü tarih bilgilerinde kuvvetle vurgulanan olaylar şunlardır. Abacılı aşireti Dulkadirli Beyliği mahiyetinde iken aralarındaki bir husumet ya da beyliğin yıkılması üzerine Amanoslar yöresine hareket ederek önce Kırkhan civarına yerleşmiş ise de sonrasında bugünkü Tesbili ve Kerkip köylerini yurt edinmişlerdir. Payas Beyleri ile Belen Beyleri arasındaki husumette set görevi verilmiştir. Bugünkü "Bekbele" adı buradan gelmektedir. Daha öncesinde de benzer görevlerden dolayı "tüfenk endaz" tabiri kullanılır. Kerkip eski bir Ermeni köyüdür. Milli Mücadele zamanında Kuvay-ı Milliye grupları ile beraber hareket edilmiş ve savaşılmıştır. Ancak ailelerden bir grup Zeynelabidin Hoca'nın tesiri ile muhalif hareket etmişler ve Şam'a göç etmişlerdir. Köydeki okul İskenderun'dan daha eskidir. Abacılı ailesinden olmayıp sonradan gelen çok aile vardır. Bunlar kız alıp verme ile kaynaşmış ve artık aşirete dahil olmuştur.

⁹² A. Güllü (1947-).

⁹³ D. Taşdelen (1975-).

⁹⁴ M. Çolak (1947-).

⁹⁵ www.aileagaci.net/abacilialesi, (çevrimiçi 10/08/2019).

⁹⁶ D. Taşdelen (1975-).

⁹⁷ B.B. Bilgili (1963-).

Sonuç

Bu araştırmamızda Abacılı köyü ve aşiretinin arşiv kayıtlarına göre ortaya çıkışları, Amanoslar’da yerleştikleri yerler ve bazı tarihi olaylardaki rolleri hakkında bilgiler verilmiştir. Canlı bir sözlü tarihe sahip olan Abacılı aşiretinden derlenen sözlü tarih bilgilerinin arşiv ve tetkik eserlerde karşılığı aranmıştır. Dulkadirîler ve devamında Osmanlılar zamanında çeşitli yerlerde aynı zamanlarda Abacılı adını oymak ya da cemaat olarak görebilmekteyiz. Şu halde yaygın ve devamlı bir şekilde görülmüş olmaları da dikkate alındığında “aşiret” olarak tanımlamak için güçlü işaretler vardır. İncelenen belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Abacılı aşiretine Yörüklerin Rakka civarına yerleştirilmesinde karakol görevi verilmiştir. Suriye’de Arap kabilelerin isyan çıkarması üzerine tüfek endaz (iyi tüfek kullanan, tüfekli) nöbeti görevi verilmiştir. Yine Musa Dağı etrafında Ermeni hareketlenmelerinin başlaması üzerine nahiye statüsü verilerek yöredeki Türk nüfuzu ve nüfusu dengelenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bölgedeki krizlerde merkezi otorite tarafından görevler verilerek krizlerin izalesinde Abacılı aşiretinden ve köyünden yararlanılmıştır. Aşiretin bu karakteristik yapısından yerel yöneticilerin de yararlandıklarını görmekteyiz. Payas beyi Mustafa Beyin yeğenini kendisi için sürekli değişen dengelerden uzaklaştırmak için Abacılı köyüne göndermesi buna örnektir. Yine Milli Mücadele esnasında Fransızlara karşı Belen cephesinin açılmasında Abacılı köyünün üs seçilmesi aşiretin bu karakteristik yapısı ile ilgilidir.

Abacılı Aşireti’nin yurt edindikleri yer olan Kerkip köyü ve Tesbilviran mezrası Tanzimat dönemi teşkilatlanmalarıyla Abacılı karyesi, genişleyerek Abacılı nahiyesi olmuştur. Abacılı, bu “nahiye” hüviyetini kaybetmesiyle ilkin bugünkü Kırıkhan ilçesine bağlı olan Delibekirli ve Delibekirli’den de Yılanlı köyleri ayrılmıştır. Sonrasında ise merkezin İskenderun sahili yönüne, bünyesinden köyler ve beldeler ayrılarak kaydığı gözlemlenmiştir. Bugün, Bekbele (Kerkip), Orhan Gazi (Tesbili), Denizciler, Kavaklıluk ve Bitişik (Abacılı Uğurlu) ile Çınarlı (Akçay muhacirin) ve Akçay (Abacılı Güzeli) ayrı yerel yönetimler şekline almıştır. Şu halde anlaşılmaktadır ki Abacılı Köyü, Tahtır Tepe dağı ve Sivri Tepe dağı etrafında dizilen sıradağların eteklerine yerleşen köy ve mahallelerin tamamının adıdır. Bunun yanında tüm bu sayılanların kendi adlarını taşıyan yaylalarının da bünyede yer aldığını burada zikretmek gerekir.

İlk Osmanlı tahrir defterlerinden itibaren bugünkü köylerinin aynı isimle aynı yerde yer alması ve yerleşim yerlerinin nüfusunun sürekli artması yalnız aşiretin çoğalması olarak değil aynı zamanda göç için bir cazibe merkezi olduğuna işaret etmektedir. Bu durumda tarihin bir cilvesi olarak sürekli sınır hattını teşkil etmesi etkili olmuştur. Liman iskelesi İskenderun ile Abacılı arasında kalmaktadır. Girit muhacirlerinin yerleştirilmesinde de sahil şeridi ve limana yakınlık etkili olmuştur.⁹⁸ Ancak Belen ve İskenderun kazalarının şekillenmesi ve büyümeleri Abacılı nahiyesinin büyümesinin önünü kesmiş-

⁹⁸ Bayram Kodaman - Nedim İpek, “Balkanlar, Girit ve Kafkaslardan Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskan Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 2 / 1995, s. 394.

tir. Belen'in geçit olması nedeniyle, İskenderun'un ise şehirdeki Rum, Ermeni ve Fransızlardan dolayı konsololar tarafından kaza yapılması için Osmanlıya baskı yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira 1942 yılında dahi İskenderun'da bataklık kurutma ve salgın hastalıklar ile ilgili tedbirlerin tartışıldığı görülmektedir.⁹⁹

Son Dulkadirli Beyi Şehsuvaroğlu Ali Bey, Kanuni Sultan Süleyman döneminin başında, 1522'de öldürülmüştür.¹⁰⁰ Dulkadirli vilayetindeki ilk tahrir defterleri ile arasında sekiz yıl kadar kısa bir süre vardır. Haliyle sözlü tarihte ifade edilen Dulkadirli Beyinin katledilmesiyle aşiretin bu yöreye gelmiş olmaları mümkün görünmektedir. Ancak, aşiretin tamamının değil bir kısmının Amanoslar'a gelmiş olması, ilk defterlerde yerleştikleri yerin eski sakinleri olduklarını söyledikleri Ermenilerden devam edenlerin olmaması gibi hususlar, daha öncesinden gelmiş olmaları gerektiğini düşündürmüştür.¹⁰¹ Şu halde sözlü tarihte güçlü bir şekilde vurgulanan "Maras'tan gelme" hadisesi aşiretin Maras Dulkadirli Beyliği'ne bağlı iken ayrılarak Amanoslar'a göçmesi ve yerleşmesi şeklindedir. Beyliğin yıkılması üzerine aşiretin dağılıp bir grubun bugünkü yöreye yerleştikleri ve tüm yörenin Abacılılar tarafından sahiplenilerek yurt edinildiği anlaşılmaktadır.

Abacılı aşiretine tüfek endaz neferatı görevi verilirken kendileri ile beraber Alaybeyli ve Payas'tan aileler de görevlendirilmiştir. 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başına kadar olan sürede Payas-Belen güzergâhının güvenliğinin meskûn aşiretler vasıtasıyla sağlanmaya çalışıldığı ve sonrasında Karamurt ve Muratpaşa kalelerine aşiret iskânı ile kalıcı bir güvenlik sağlamanın amaçlandığı anlaşılmaktadır. Tüfek endaz neferi olarak görevlendirilmeleri belki de bu dönemde Rakka ve Halep civarına göçe zorlanan Türkmen aşiretlerine karşı yerlerini korumak için verilen bir nevi ruhsat olarak yorumlanmalıdır.

Milli Mücadele esnasında köy halkının Kuvay-ı Milliye ile beraber hareket ettikleri görülür. Referandum esnasında küçük bir grubun Fransız propagandasından etkilenerek Suriye'ye göç ettiği ifade edilmiştir. Kafa karışıklığının daha ziyade Nakşi şeyhi Zeynelabidin Hoca'nın kışkırtmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Diğer köylerden göç edenlerle beraber Şam'da Türk Mahallesi kurmaları dini duygularla hareket ettiklerine işaret etmektedir. Fransız propagandasının etkisinin az olmasında köylülerin eğitim düzeyi etkili olmuştur denilebilir. Köy halkının eğitim düzeyinin yüksek olmasında Osmanlıdan beri devam eden, Hatay Manda Yönetimi ve Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren köy içerisinde eğitim öğretim faaliyetlerini sürdüren iki okul olması etkili olmuştur.¹⁰² 1938 tarihinde Abacılı köyünde iki ilkokulun faal olması ve İskenderun merkezde ise sadece bir ilkokulun olması dikkate değerdir.

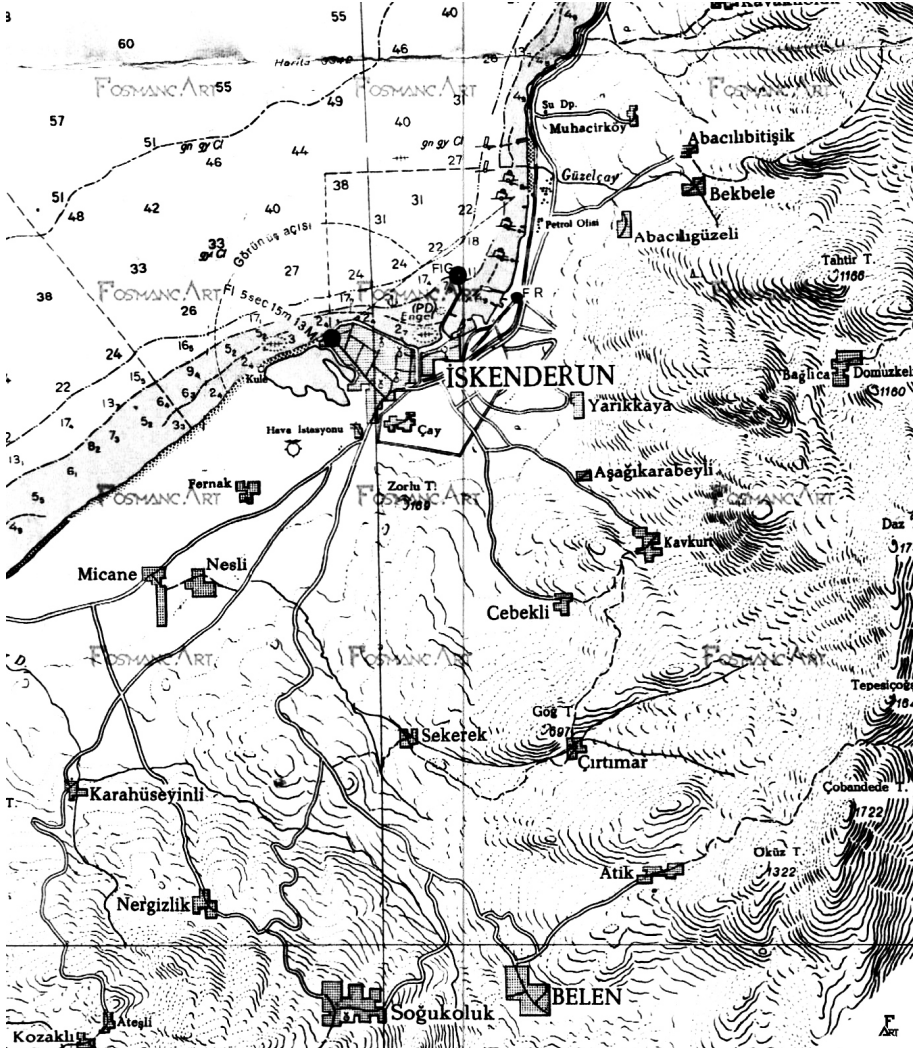
Bekbele adının ortaya çıkışıyla ilgili olarak sözlü tarihte Belen Beyleri ve Payas Beyleri arasında set anlamında kullanılırken yer adı haline geldiğine

⁹⁹ Payaşı, a.g.e., s. 204.

¹⁰⁰ Solakzade, *Târîh-i Solakzâde*, TTK Yay., Ankara 1297, s. 440.

¹⁰¹ TD 998/397 vd.

¹⁰² Zeynep Kıymat, *Hatay'ın Anavatana Katılmasından Sonra İskenderun İlçesinde Eğitim Alanında Gelişmeler (1939-2000)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007, s. 18-19.

1940 Tarihli İskenderun ve Çevresi Haritası

dair bilgiler verilmiştir. “Bel” Türkmen literatüründe dağın geçit veren iniş yerine verilen addır.¹⁰³ Yöre toponomisinde iki hilali birbirine bağlayan ve sahile doğru inen bir güzergâhta yer alır. Bekbele adının bir yerleşim yeri adı olarak kullanımı ilginç bir şekilde kaynaklarda Fransız işgali dönemine denk gelir. Muhtemelen daha önce bir mevki adı olmakla beraber işgal esnasında yoğun bir yerleşime ev sahipliği yaptığı söylenebilir. Yine sözlü tarihteki Payas Beyleri ile Belen Beyleri arasındaki husumet denilen olaylar, Payas Beyi Mustafa Bey ve yeğeni etrafında gelişen olaylar olsa gerektir. Mustafa Bey önce Belen’de huzur tesisi için görevlendirilmiştir. Sonra ise Mustafa Beyin çıkardığı

¹⁰³ Ali Rıza Yalman (Yalkın), *Cenupta Türkmen Oymakları I*, Haz. Sebahat Emir, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977, s. 139.

huzursuzluğun izalesi için Belen'de kuvvet toplandığı görülmektedir.¹⁰⁴ Sözlü tarihte de görüleceği üzere Payas üzerinden köye göç eden aileler olduğu bilinmektedir. Şu halde akrabalarının yanına sığınmış olan Ahmet Bey'in köyde misafir edilmesiyle beraber köyde uzun süre barınmasına müsaade edilmediği anlaşılmaktadır. Şu halde bahsedilen olayların Payas Beyi etrafında gelişen olaylar ve Belen Beylerinden de kastedilenin daha ziyade buradaki eşkiya grupları olduğu anlaşılmaktadır. Payas olayların geçtiği dönemde hala kaza merkezidir ve Belen'de Payas'a bağlıdır.

Sözlü tarihte anlatılan olaylar kronoloji içerisinde var olan olaylardan izler taşımaktadır. Ancak bazı olaylarda zaman kaymaları olduğu ve bazı olaylarda da olay içeriğinin diğer olaylara karıştığı görülmektedir. Ailelerden Gömbece-li, Sofular, Güllüler, Gündüzlü, Kesikli gibi isimlerle Payas, Halep ve Maraş civarlarında köylerin bulunması herhalde tesadüf değildir. Belki başka bir araştırmanın konusu olacaktır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

10 Şevval 1282 Tarihli İrade-i Seniyye, BOA, İ. MVL: 548/24602.

1284 Salname-i Vilayet-i Halep, H. 1284 (1876), Def'a 1, Halep Vilayet Matbaası.

1308 Salname-i Vilayet-i Halep, H. 1308 (1891), Def'a 19, Halep Vilayet Matbaası.

1312 Salname-i Vilayet-i Halep, H. 1312 (1894), Def'a 22, Halep Vilayet Matbaası.

1903 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1321 (1903), Def'a 31, Halep Vilayet Matbaası.

1905 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1323 (1905), Def'a 33, Halep Vilayet Matbaası.

1945 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1945 Nüfus Sayımı).

20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. BA, A. MKT. UM (Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayât Evrakı), 208/32.

BA, HAT, 494/24246-A.

BA, İ. MVL (İrade Meclis-i Valâ), 63/1198.

BOA, A. MKT, UM: 127/42.

BOA, HAT: 347/19748-E.

BOA, İ. DH: 770/62757, 13 Mart 1879 (1 Mart 1295) Tarihli İskenderun'un Kaza Olmasına Dair İrade-i Seniyye.

BOA, İ. MVL: 548/24602, *10 Şevval 1282 Tarihli İrade-i Seniyye*.

BOA, TD, nr. 315, sene 966 (1558-59).

BOA, TD, nr. 397, (943/1536).

¹⁰⁴ Efe, *a.g.e.*, s. 134.

BOA, TD, nr. 998, (937/1530).

BOA, Y.EE.: 37/39, *Uzeyr Kazası İle Kazaya Bağlı Nahiyelerin ve Aşiretlerin Nüfus Durumları (Karye-i Abacılı 124/42)*.

BOA., Y. EE. KP, 9/858.

BCA, Belge No: (030.10.222.501.16), No: 378, 22.8.1937, *Tayfur Sökmen’in Dähiliye Vekili Şükrü Kaya’ya Raporu*.

E.G.M. Arşivi, Dosya No: 12222-26/A I.

E.G.M. Arşivi, Dosya No: 12222-26/A2.

Tetkik Eserler, Makale ve Tezler

ÁGOSTON, Gábor: “Tüfek”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012.

AHMET CEVDET PAŞA: *Tezakir*, Ed. Cavit Baysun, TTK Yay., Ankara 1991.

AKYÜZ, Jülide: “19. Yüzyılda Antakya-İskenderun Bölgesinde Nüfus Hareketliliği”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, Elazığ 2008.

ASLIYÜCE, Erdoğan: *Akdeniz’in İncisi İskenderun*, İskenderun 2007.

AYPARLAR, Hasan: *Bazı Yönleriyle Kırıkhan*, Kültür Ofset, Kırıkhan 2002.

BİNGÖL, Sedat: *150’likler Meselesi Bir İhanetin Anatomisi*, Bengi Yayınları, İstanbul 2010.

CANBOLAT, Atilla: *Hatay Türkmen Aşiretleri ve Bu Aşiretlerin İskânı (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2006.

ÇETİN, Altan: *Memluklerin Kuzey Sınırı*, TTK Yay., Ankara 2009.

EFE, Aydın: *Antakya ve Çevresi Türkmenleri: Küçük Alioğulları ve Reyhanlı Aşireti (XIX. Yüzyıl)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2012.

ERDEHA, Kamil: *Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998.

EVLİYA ÇELEBİ: *Seyahatname*, Günümüz Türkçesiyle *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 9. Kitap*, 1. Cilt, Haz. Seyit Ali Kahraman, YKY Yay., İstanbul 2011.

GÜL, Abdulkadir: *Uzeyr Sancağının Sosyo-İktisadi Yapısı (1521-1573)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996.

HALAÇOĞLU, Yusuf: *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, TTK Yay., Ankara 2009.

_____ : *18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İskan Siyaseti ve Yapmış Olduğu İskanlar*, TTK Yay., Ankara 2014.

KIYMAT, Zeynep: *Hatay’ın Anavatana Katılmasından Sonra İskenderun İlçesinde Eğitim Alanında Gelişmeler (1939-2000)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.

KİREÇÇİ, Refik: *Köylerimiz*, Güney Matbaacılık, İskenderun 1987.

KOÇAK, Ender: *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Halep Vilayeti’nde Ermeni Ayaklanmaları (1895-1915)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2007.

KODAMAN, Bayram, İPEK, Nedim: “Balkanlar, Girit ve Kafkaslardan Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskan Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 2 / 1995.

ORHONLU, Cengiz: *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, Eren Yay., İstanbul 1987.

PAYASLI, Volkan: *Sancaktan Vilayete Hatay 1921-1960*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017.

PEHLİVANLI, Hamit - SARINAY, Yusuf - YILDIRIM, Hüsamettin: *Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939)*, ASAM Yayınları, Ankara 2001.

SAHİN, İlhan, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982.

SEVİM, Ali: *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.

SEVİM, Ali: *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yay., Ankara 2011.

SOLAKZADE: *Târîh-i Solakzâde*, TTK Yay., Ankara 1297.

SOYSAL, İlhami: "150likler", *Milliyet Gazetesi*, Milliyet Yazı Dizisi 7, 13 Ekim 1984.

SÖKMEN, Tayfur: *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, TTK Yay., Ankara 1992.

SÜMER, Faruk: "Bayındır, Peçenek ve Yüreğir", *DTCFD XI*, 1953.

_____ : "Ramazanoğullarına Dair", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2007.

_____ : "Çukurova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1, 1-98, Ankara 1963.

_____ : *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992.

Tekin, Mehmet: *Hatay Tarihi*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2000.

_____ : *Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi (1918-1939)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015.

TÜRKAY, Cevdet: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yay., İstanbul 2001.

TÜRKMEN, Ahmet Faik: *Mufassal Hatay Tarihi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1937.

www.aileagaci.net/abacılıhalesi, (çevrimiçi: 25/08/2019).

YALMAN (YALKIN), Ali Rıza: *Cenupta Türkmen Oymakları I*, Haz. Sebahat Emir, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977.

YİNANÇ, Refet: *Dulkadir Beyliği*, TTK Yay., Ankara 1989.

Sözlü Tarih Referansları

Ali Demirel (1950-), Emekli İşçi (Petrol Ofisi A.Ş.). Hacı Sofu Hüseyin Demirel Oğlu.

Ali Güllü (1947-), Emekli İşçi (Demir-Çelik), 1999-2009 Orhan Gazi Köyü Muhtarı.

Beyazıt Bestami Bilgili (1963-), 1989-2004 Muradiye Mah. Muhtarı, 2004-2014 Bekbele Belediye Başkanı.

Davut Taşdelen (1975-), Mali Müşavir, Aba-Der Başkanı (2014-2015).

Mustafa Çolak (1945-), Esnaf, 1984-1994 Abacılı Köyü Muhtarı, 1999-2004 Bekbele Belediye Başkanı.

Osman Güllü (1950-), Emekli İşçi (Petrol Ofisi A.Ş.). Hacı Sofu Hüseyin Demirel'in Damadı.

Extended Abstract

Information On The Settlement History Of “Abacılı” And Abacılı As A Village And Town Name

Unlike other migrations, the migration of Turks to Anatolia has the aim of acquiring a homeland. The term Yurt refers to the places used as pastures for winter and summer according to the pasture needs of animal herds. In addition to those who settled together with their tribes, there are also villages established by small groups as separated from large groups. It is possible to find such settlements in the Amanos region as well. One of these regions is the Abacılı village. Abacılı village was established at the intersection of the Dulkadirogullari Mamluks and Ramazanogullari principalities. With this feature, it was a position suitable for every kind of migration. Its location affected the increase of the population continuously. Despite this density, they were able to continue their existence by not being assimilated into the bodies around them. Some of the Abacılı tribe adopted the Kerkip village and Tesbilviran hamlet as their homeland according to the first Ottoman census reports in the region. Tesbilviran hamlet is the place called Tesbili, which is used as a plateau today. Kerkip village is where Bekbele district is located today. Tesbilviran hamlet and Kerkip village were united with the name of Abacılı village over time. Today, they are used as plateaus and winter housings. The boundaries of the village of Abacılı consist of two towns (Denizciler and Bekbele) and seven villages that lie parallel to the sea in Iskenderun district of Hatay province, in the shape of two intertwined half-crescents, the first around Tahtır Tepe mountain, and the second around Sivri Tepe mountain, which leaves Kırıkhan to the east, and seven villages. (Delibekirli, Yılanlı, Orhan Gazi, Adjacent, Kavaklıoluk, Akçay, Çınarlı).

Abacılı is mentioned as a community in the earliest Ottoman archive records recorded. It is seen with the Dulkadirli nation around Sivas and Uzunyayla. The name Abacılı is also seen in the Ottoman census registers of the same period in the Bogazlıyan district in the Yozgat region, and it is also located in Kerkip village and Tesbilviran hamlet, depending on the Üzeyr Sanjak in Amanos. Both places are old Dulkadirli land. The Abacılı tribe is among the Boz-Ulus Turkmens who are subject to the Dulkadirli nation. In this period, some Abacılı elements are seen in Adana state and some other elements are seen in Cısr-i Ergene county of Edirne state. In Amanos, the name Abacılı, as a carving, takes place in a cell organized in 1690, as a “rifle sniper” officer with 200 people between the ranges of Payas and Belen. It is known that the Ottoman Empire had an intense settlement effort on the nomads in the 18th century. In the selection of Raqqa for the settlement of the nomads, it was aimed to maintain a population balance against Arab tribes such as Aneze and Shammar who rebelled in this region. “*Tüfek endaz neferatı*” is a term used for elements assigned on behalf of the state for passage and fortress security. Belen passage was a bandit bed over time and security weakness played an important role in this assignment.

We also encounter the name of Abacılı in the inconsistent activities of Little Alioğlu Mustafa, one of the notables of Payas, with the central government. Although it was seen that Mustafa Bey was placed in the Karamurt Castle to establish peace, we also see that 200 soldiers were gathered from Belen and sent to Little Alioğlu Mustafa Bey to put an end to these disturbances. During this period, Küçük Alioğlu sent his nephew Ahmet Bey, who publicly murdered Zeytunzade Hasan Ağa, one of the former dynasties of Üzeyr flag, to seek refuge in Abacılı village in 1845. Little Alioğlu Mustafa Bey’s hostility with the central authority and the surrounding gentlemen ended with the Firka-i İslahiye and did not continue afterward.

The process of Hatay’s accession to the homeland has been longer and more difficult than in other parts of Anatolia. The persistence of the French for Iskenderun and Antakya also played a big role in this case. The boundaries of the Misak-ı Milli were drawn to separate the Payas and Hassa districts from Iskenderun and Antakya. Therefore, Abacılı village has gained strategic importance by staying on the border of both sides due to its location. Because of this feature, we see that the region was used as a base in the Kuvayı Milliye movement. Abacılı village was accepted as a safe passage and refuge between the two sides of the Amanos and the meetings between the leaders of the Kuvayı Milliye and the commanders sent by the Southern Front Commander Selahaddin Adil Pasha were held in this village (Gümüşoluk / Tesbili). It is also seen that the Delibekirli-Tesbili-Sakıt line was used as a location in opening the Belen facade against the French. In Tesbili plateau

(Gümüşoluk) Mersin detachment and peasants clashed together against the French. It is seen that support came from the victory of Payas with 18 people under the leadership of a person named Pasha and there were conflicts with the French in the village. However, the French propaganda was built on Hatay about being dependant on Syria. For this reason, during the referendum to join the motherland, propaganda work was carried out on Arabs with national feelings and on Turkmen with religious feelings. It is reported that with the negative effect of propaganda, some villagers such as Yobaz Hacı Ali, Selahattin Baki, and Hasan Bekkare were affected by the propaganda and the situation calmed down when Abdurrahman Mürsel and İnayet Bey came to meet with the villagers. With the effect of this propaganda, some families from some villages and their surroundings migrated to Syria, but after not being accepted to Damascus, they settled in the mountain called “*Cebeli Gasiyun*” around Damascus and established a Turkish neighborhood here.

Remarkable growth and divisions are observed in the administrative status changes of Abacılı village. Taking Abacılı village as its center, including Delibekirli (Kırkhan) and Suçıkçağı (Belen-İskenderun) districts, Abacılı township was established in 1891 and a director and two civil servants were assigned. But it did not go on and became a village again. In 1903, Abacılı township was replaced by three villages named Abacılı Uğurlu and Abacılı Güzeli and Akçay. It is also seen that the Cretan refugees were settled in Akçay this year. Delibekirli left in 1905 and became a separate village. A dispersed settlement is observed during the Hatay State. After joining the motherland in 1940, the places allocated in the village organization were reunited with the name Abacılı but remained as a village. In this division, Delibekirli, Olanik and Akçay villages were separated from their structure. Yılanlı village is separated from Delibekirli village, Çınarlı (Akçay Muhacirin) village is separated from Akçay village. Later, Akçay seems to be reconnected. Kavaklıluk in 1960 and Akçay in 1973 become separate villages. In 1989, Denizciler and Bekbele became a town and finally, Orhan Gazi village was separated in 1996 and today it continues as Bekbele District.

The events that are strongly emphasized in oral history information are as follows. While the Abacılı tribe was under the rule of the Dulkadirli Principality, they moved to the Amanos region due to an enmity between them or the collapse of the principality, and they first settled around Kırkhan and then settled in today's Tesbili and Kerkip villages. In the hostility between Payas Gentlemen and Belen Gentlemen, a set task was given. Today's name “*Bekbele*” comes from here. Previously, the term “*rifle endaz*” was used for similar tasks. Kerkip is an old Armenian village. During the national struggle, the Kuvayı Milliye acted and fought together with the groups. However, a group of families acted in opposition to Zeynel Abidin Hodja and immigrated to Damascus. The school in the village is older than Iskenderun city. There are many families who are not from the Abacılı family but they moved this province later. They came together through marriage and now belong to the tribe. The events described in oral history bear traces of events that exist in chronology. However, it is seen that there are time shifts in some events and the content of the event is interfering with other events in some cases.

In this research, information was given about the appearance of Abacılı village and its tribe according to archive records, the places where they settled in Amanos, and their roles in some historical events. The verbal history information compiled from the Abacılı tribe, which has a vivid oral history, was sought in archives and study works. During the time of the Dulkadirs and the Ottomans, we can see the name Abacılı carved or as a congregation at the same time in various places. Therefore, there are strong signs to define it as a “*tribal*”, given its widespread and persistent appearance. As understood from the documents examined, the Abacılı tribe was assigned the duty of a police station in the settlement of the nomads around Raqqa. Upon the Arab tribes revolting in Syria, the duty of a tüfek endaz (good rifle using, rifled) watch. Again, upon the start of Armenian mobilization around the Musa Mountain, the Turkish influence and population in the region was tried to be balanced by granting the status of the township. Therefore, during the crises in the region, duties were assigned by the central authority and the Abacılı tribe and village were used to eliminate the crises. We see that local administrators also benefited from this characteristic structure of the tribe. The leader of Payas Mustafa Bey sent his nephew to Abacılı village to keep him away from the ever-changing balances for himself. Again, during the War of Independence, the choice of Abacılı village as a base in opening the Belen facade against the French is related to this characteristic structure of the tribe.

İNTERNET ORTAMINDA ÇOCUKLARIN KORUNMASI

Halil İbrahim ÖZBAY*

Öz

Günümüzde, bilgisayar, tablet, telefon ve internet sistemlerinin inanılmaz bir şekilde gelişmesi, çeşitlenmesi, ulaşımının kolaylaşması ve günlük faaliyetlerimiz ile işlerimizi yürütürken hayatımızı büyük ölçüde kolaylaştırması; onları artık hayatımızda lüks olmaktan çıkarmış, ihtiyaç haline getirmiştir. Artık başta akıllı telefonlar olmak üzere internete erişim sağlayan çeşitli cihazları elimizden düşmez hale gelmiştir. Birkaç yıl öncesine kadar internet ihtiyacını internet kafelerde giderirken, şu anda internetin olmadığı ev veya işyeri neredeyse yok denecek kadar azdır. Birçok kamu kurumu, vatandaşlarına, okullarda, hastanelerde, havaalanlarında, toplu ulaşım araçlarında, cadde ve meydanlarda dahi internet erişim imkânı sunmaktadırlar. Özellikle son yıllarda dünyaya gelen çocuklar da artık bu denli teknoloji ve bilişim dünyasının içine doğmaktadırlar. İnternet; çocukların yetişmeleri ve kendilerini geliştirmeleri için inanılmaz bir fırsat sunsa da bir o kadar özellikle istismar edilmeleri noktasında çeşitli riskler barındırmaktadır. Bu çalışmada internetin çocuklar için faydaları yanında barındırdığı risklerden yola çıkarak, ulusal ve uluslararası hukuki düzenlemeler ve hali hazırdaki çalışmalar ışığında internet ortamında çocukların korunmasına dair hususlar tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: İnternet, Çocuk Hakları, Çocuğun Cinsel İstismarı, İnternet Riskleri, Bilişim Suçları.

Protection Of Children In The Internet Environment

Abstract

Today, incredible development, diversification, affordability, and making daily life easier of computers, tablets, telephones, and the internet, made them no longer a luxury but necessity in our lives. Various devices that provide access to the internet, especially smartphones, have become a part of our daily lives. Until a few years ago the necessity of internet was satisfied in internet cafes but now there are no houses or workplaces left without internet.

Geliş Tarihi: 15 Mart 2021 - Kabul Tarihi: 24 Mayıs 2021.

Atıf Bilgisi: Halil İbrahim Özbay, "İnternet Ortamında Çocukların Korunması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 253, İstanbul 2021, s. 441-460.

* T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi Bilişim Hukuku Tezli Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, Milli Savunma Üniversitesi Öğretim Görevlisi, halil070406@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5528-5379.

Many public institutions provide internet access for their citizens in schools, hospitals, airports, public vehicles, even in streets and squares. Especially in the last years, most children were born in technology and the world of informatics. Even though the internet provides magnificent opportunities for children to develop themselves, that also has many risks of ill-usage. In this study, we will discuss issues related to the protection of children in the internet environment in the light of national and international legal regulations and current studies based on the benefits and risks of the internet for children.

Keywords: *Internet, Children Rights, Child's Sexual Abuse, Risks Of Internet, Cyber Crimes.*

I. GİRİŞ

İnternet insanların kendilerini özgürce ifade edebildiği, düşünce ve fikirlerini paylaşabildiği, başkalarına ait düşünce ve fikirleri görebildiği, başkaca kişilerle anlık iletişim kurabildiği, böylece hem zamandan hem maliyetten tasarruf edebildiği, bilgiye ulaşmanın en büyük ve kullanışlı aracı olduğu bilgisayar ağlarının birleşiminden oluşan devasa ağıdır. Artık hayatımızın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Belirli bir amaca ulaşmak için araç olmaktan çıkmış, sürekli yanı başımızda bulunmasına ihtiyaç duyduğumuz bir yaşam unsuru olmuştur.

Bu unsur hayatımızda öyle bir yer edinmiştir ki özellikle ülkemizde 2020 yılında başlayan Covid-19¹ küresel salgını döneminde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin tamamen, çalışma hayatının ise kısmen internet üzerinden yürütüldüğü, normal dönemde de eğitim, sağlık, turizm ve seyahat, her türlü alışveriş işlemlerinin büyük oranda yapılabildiği, kamu kurumları nezdinde resmi işlemlerin birçoğunun internet üzerinden yapılabildiği, sosyal medya ve anlık mesajlaşma programlarıyla insanların birbirleriyle iletişim halinde sosyalleşebildiği, anlık paylaşımlar yapabildiği, çeşitli oyunların dünyanın başka yerlerinden başka insanlarla aynı oyun içinde aynı anda oynanabildiği, fiziksel yaşamla artık iç içe geçmiş bir yaşam alanı haline gelmiştir. Hemen hemen her evde bilgisayar olmasa bile internetin bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Sanal olarak tanımlanan internet ortamının insanların yaşamına bu kadar entegre olduğunu, yaşamındaki etkisi ve bağımlılık haline geldiği düşünüldüğünde, kanımca birçok insanın yaşamında aslında artık sanal olmaktan çıkmış, yaşamın somut bir parçası haline gelmiştir.

Belirli bir yaşın üzerinde olan insanların hayatına daha geç girmiş olan internet, 2000'li yıllardan itibaren doğan ve şu anda 20'li yaşlarda olan gençlerin doğumuyla birlikte yaşamlarına dahil olmuş, ekmek, su gibi temel ihtiyaç olarak gördükleri bir olgu haline gelmiştir. Çok küçük yaşlardan itibaren interneti tanıyan bu nesil, algılarının daha açık olması nedeniyle birçok bilgiyi daha kısa zamanda öğrenerek, süratle gelişen teknolojiye daha hızlı uyum sağlamaktadırlar. 30 Aralık 2020 tarihi ile yayınlanan We Are Social ve Hootsuite'in birlikte yayınladığı "Dijital in 2020" raporunda dünya İnternet kulla-

¹ Aralık 2019 ayında Çin'in Wuhan bölgesinde ortaya çıkan ve bütün dünya geneline yayılan koronavirüs salgını.

nun istatistiklerine göre; dünya nüfusunun %59'u olan yaklaşık 4,54 milyar internet kullanıcısının %22'si 0-12 yaş grubu, %19'u 13-24 yaş grubu, %29'u 25-44 yaş grubu, %21'i 45-64 yaş grubu, %9'u ise 64 ve üzeri yaş grubudur.² İnternet kullanımının 0-12 yaş arasında büyük bir oranda yoğunlaşması dikkat çekicidir. OECD³ (Organisation for Economic Co-operation and Development) günümüz çocuklarını “Dijital Yerliler” olarak tanımlamaktadır.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 20 Kasım 1989 tarihinde kabul edilen ve Türkiye Cumhuriyeti'nin de taraf olduğu Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 1'nci maddesi daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, onsekiz yaşına kadar her insanı çocuk saymıştır.⁴ 03.06.2005 tarih ve 5395 Sayılı Çocuk Koruma Kanunu'nun *Tanımlar* başlıklı 3/1.a maddesinde çocuk, daha erken yaşta ergin olsa bile, onsekiz yaşını doldurmamış kişi, 26.09.2004 tarihli ve 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu'nun *Tanımlar* başlıklı 6/1.b maddesinde çocuk henüz onsekiz yaşını doldurmamış kişi olarak tanımlanmıştır. Kişilerin çocuk statüsü, ulusal düzenlemelerimizde onsekiz yaşın tamamlanmasıyla sona ererken, Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde onsekiz yaşa girmesiyle sona eriyor olsa da dünya genelinde genellikle onsekiz yaşın başlangıcı veya sonu bir sınır olarak kabul edilmektedir.

Her şeyi yeni öğrenmeye başlayan çocuklar; meraklarını giderme, bilgiye ulaşma, eğlenceli zaman geçirme gibi nedenlerle gün içerisinde internette hatırı sayılır bir zaman geçirmektedir. Yine “Dijital in 2020” raporuna göre internet kullanıcılarının günde ortalama 7,5 saatini internette geçirdiği ifade edilmiştir. İnternet gibi bilgi dünyası bir ortamın çocukların gelişimine, kendilerini ifade etmelerine, eğitimlerine, yaratıcılıklarına yoğun bir şekilde katkı sağladığı yadsınamaz. İnternet kullanımının saymakla tükenmeyecek faydalarının yanında bilinçsiz ve kontrolsüz kullanımıyla birlikte zararlarının da olduğu, birçok riski barındırdığı bilinmektedir. Bu bağlamda; merak ve deneme isteği, tarafsızlık saplantısı ve doğru karar verme becerisindeki eksiklik, devamını düşünmeden hareket etme, riskli davranma ve otoriteye başkaldırma gibi eğilimlerinin olması nedeniyle⁵ internette en fazla çocuklar ve gençler olumsuz etkilenmektedir. Yetişkinlere göre daha savunmasız ve tecrübesizlerdir.

İnternetin çocuklar açısından barındırdığı riskler çok çeşitli olsa da temel olarak bu riskleri üç kategoride inceleyeceğiz. Birincisi karşılaşılan içeriğe ilişkin riskler ile çevrimiçi veya çevrimdışı temas riskleridir. İkincisi alışveriş ve tüketici kavramına ilişkin riskler, üçüncüsü ise kişisel bilgi gizliliği ve bilgi güvenliğine ilişkin risklerdir.⁶ Bu riskler geleceğimizin teminatı olan çocuklar

² <https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media>

³ Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD), Türkiye'nin de kurucu ülkeler arasında yer aldığı, 30 Eylül 1961 tarihinde Avrupa Ekonomi İşbirliği Örgütü'nün (OEEC) devamı şeklinde, bireysel özgürlükleri korumak, genel refah düzeyini arttırmak, ekonomik güç ve refah düzeyini yükseltmek amacıyla 14 Aralık 1960 tarihli Paris Sözleşmesi'ne göre kurulan uluslararası örgüt.

⁴ <https://www.unicef.org/turkey/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme>

⁵ Niyazi Güler - Şahin Bayzan - Abdülhamit Güneş, *İnternette Çocuklara Yönelik Riskler ve Ailelerin Bilinçlendirme Faaliyetlerindeki Rolü*, CITS 2016 - 10. Uluslararası Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Sempozyumu, 2016, s. 6.

⁶ OECD (2011-05-02), “The Protection of Children Online: Risks Faced by Children Online and Policies to Protect Them”, *OECD Digital Economy Papers*, No. 179, OECD Publishing, Paris.

açısından, dolayısıyla da toplum açısından önemli problemler ve sonuçlar doğuracaktır. Dolayısıyla bu sorunların en aza indirilmesi amacıyla; yasal düzenlemeler ve sosyal çalışmalar yapma göreviyle başta devletlere olmak üzere, sonrasında eğitimcilere, ebeveynlere, sivil toplum kuruluşlarına çok önemli görevler düşmektedir. Bu kurumlar çocukları internetin zararlarından korumakla ve onları bilinçlendirmekle mükelleftirler.

Ülkemiz bu yükümlülüğünün kısmen de olsa farkındadır. Bu yükümlülüğünü; uluslararası platformlarda çocukların korunmasına yönelik olarak yapılan sözleşmelere taraf olarak, bu sözleşmelerin taraf devletlere yüklediği yükümlülükleri iç hukuka aktarıp çeşitli düzenlemeler yaparak, kurumsal teşkilatlanmasına yansıtarak ve sivil toplum örgütlerine destek olarak çeşitli yöntemlerle yerine getirmeye çalışmaktadır.

II. İNTERNETİN ÇOCUKLAR AÇISINDAN FAYDALARI

İnternet dünyası çocukları birçok fırsatla buluşturmaktadır. İnternetin başta eğlendirici ve öğretici zengin içeriklerinin eğitim amaçlı kullanımında, çocukların eğlenirken eş zamanlı olarak da bilgi edindikleri ve öğrendikleri bilinmektedir. Ancak aslında; çocukların toplumsal yaşama uyum sağlamaları ve katılmaları, kendilerini geliştirmeleri ve güncelleştirmeleri, ifade yeteneklerini arttırmaları, ufuklarının açılması, bilgiye kolaylıkla ulaşabilmeleri, öğrenme ile yaratıcılıklarının ve sosyal iletişimlerinin gelişmesi açısından internet kullanmalarının katkısı inanılmaz derecede yüksektir.

A. Çocukların İnternete Erişiminin Desteklenmesi Konusunda Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi Düzenlemeleri

Çocukların bir toplumun geleceği olmalarından hareketle devletler ve uluslararası konvansiyonlar çocuklara ayrıca bir önem vermekte, yalnız çocukları korumakla kalmamakta, çocukların gelişmelerinin ve haklarının daha da güçlendirilmesi amacıyla çalışmalar yapmaktadırlar.

Uluslararası otoriteler ve devletler çocukların bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanmalarını teşvik edici projeler ve imkanlar sunmaya çalışmaktadırlar. İnternet çocukların farklı farklı kültürler öğrenerek dünya vatandaşı haline gelmelerine de imkân sağlamaktadır. Dijital medya ile bilgi ve iletişim teknolojileri hem değişimin öznelere ve yaratıcıları hem de toplum, sağlık, refah, eğitim, güvenlik, kapsama ve yurttaş katılımı gibi alanlardaki yenilikçi yaklaşımların alıcıları olarak çocukların önünü açarak çocuk haklarını geliştirmekte ve güçlendirmektedir.⁷

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 20 Kasım 1989 tarihinde kabul edilen ve Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme taraf devletlere oldukça geniş sorumluluk ve yükümlülükler yüklemiştir. Çocuğun toplumda bireysel bir yaşantı sürdürebilmesi için her yönüyle hazırlanmasının, öncelikle taraf devletlere sonra da ailelere, çocukların gelişmeleri ve esenlikleri, korunmaları ve yardım görmeleri ve yeteneklerini geliştirmeleri için sorumluluk

⁷ Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi'nin "Dijital Medya ve Çocuk Hakları" Konulu 2014 Yılı Genel Tartışmalar Günü Raporu, s. 3.

yüklemiştir.⁸ Ayrıca sözleşmenin 43'üncü maddesiyle taraf devletlerin bu sözleşme ile üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirme konusunda kaydettikleri ilerlemeleri incelemek amacıyla, bir Çocuk Hakları Komitesi kurulmuştur. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, tavsiye kararlarında çocukların haklara erişimi konusunda, internete erişim ve dijital okur yazarlığı çocukların ifade özgürlüğü, toplumsal yaşama katılım ve eğitim haklarının bir boyutu olarak kabul etmektedir.⁹ Bu amaçla Avrupa Konseyi Çocuk Hakları Stratejisi 2016-2021 dönemi için çocukların dijital ortamdaki çocuk haklarını 5 nolu öncelikli alan olarak belirlemiştir.

Buna göre, Avrupa Konseyi bu alandaki diğer taraf devletlerle işbirliği içinde, çocukların dijital ortamda ayrımcılığa maruz bırakılmama, ifade özgürlüğü ve dijital ortama katılma haklarını yaygınlaştırıp koruyacaktır.¹⁰ Bu strateji çalışmalarının nihayetinde taraf devletlere; çocukların bilgi ve iletişim teknolojilerinin nimetlerinden maksimum şekilde faydalanmalarını sağlayacak şekilde güçlendirmeye yönelik tedbirler almaları, dijital vatandaşlık konusunda eğitim sağlamaları, internet kullanıcıları için İnsan Hakları Kılavuzu¹¹ ile ilgili olarak çocuk dostu yazılım ve uygulamalar oluşturulması, internette dolaşmayla ilgili olarak çocuklara ve ebeveyne tablet uygulamaları hakkında eğitim verilmesi gibi konularda sorumluluklar tavsiye edilmiştir. Bu kılavuzda çocuklara ve gençlere açık ve net bir şekilde “Yaşınızın küçük olması nedeniyle, interneti kullanırken özel korumaya ve rehberliğe hak kazanmış durumdasınız... Görüşlerinizi özgürce ifade etme ve toplum yaşamına katılma, sesinizi duyurma ve sizi etkileyen konularda karar verme sürecine katkıda bulunma hakkına sahipsiniz...” şeklinde hitap edilmiştir.

B. Çocukların İnternete Erişiminin Desteklenmesi Konusunda Ulusal Düzenlemeler

Türkiye, taraf olduğu Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi çatısı altındaki II/A alt bölümünde izah edilen uluslararası sözleşmeleri ve bunlara ek protokolleri iç hukukuna kanunlaştırma yoluyla ithal etmiş ve taraf devlet statüsü almıştır. Bu sözleşmelerin uygulamasının takibi amacıyla, 26 Mayıs 2000 tarih ve 2000/14 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile oluşturulan “Çocuk Hakları İzleme ve Değerlendirme Üst ve Alt Kurulları” 22 Haziran 2001 tarihinde çalışmalarına başlamıştır. Daha sonra 04 Nisan 2012 tarih ve 2012/9 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin ulusal düzeyde izlenmesi ve gerekli eşgüdüm çalışmalarının yürütülmesi amacıyla, 03 Temmuz 2005 tarihli ve 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu ve 03 Haziran 2011 tarihli ve 633 sayılı Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'deki hususlarında değerlendirilmesiyle “Çocuk Hakları İzleme ve Değerlendirme Kurulları” olarak faaliyet-

⁸ Bkz. Dipnot 4.

⁹ <https://rm.coe.int/avrupa-konseyi-cocuk-haklar-stratejisi-2016-2021-/1680931c9b>

¹⁰ Bkz. Dipnot 8.

¹¹ Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin “İnsan Hakları Kılavuzu” adlı, 16 Nisan 2014 tarihli ve CM/Rec (2014/6) sayılı Tavsiye Kararı ve açıklayıcı memorandumu.

lerine devam etmişlerdir. Ancak daha çok suça sürüklenen çocuklar veya bir şekilde zarar gören ve bakıma muhtaç çocuklar konusunda çalışmalar yürütülmüş, bu çocukların o noktaya gelmemesi, sorunları doğuran nedenleri ortadan kaldıracı yasal düzenlemeler yapılmamış, günü geçiştirici tedbirlerle bu çalışmalar yürütülmeye devam edilmiştir. Başka bir anlatımla, koruyucu hekimlik kavramı gibi olması yani hastalık vücudu sarmadan hastalığın vücuda girmesini engelleyici müdahalelerin yapılmasını sağlayacak hukuki düzenlemeler yapılmamıştır. Özellikle ailelerin bilinçlenmesine ve eğitilmesine yönelik düzenlemeler çok zayıf düzeyde kalmaktadır. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın çocukların internet kullanımına yönelik olarak güvenli internet hizmeti çalışması vardır. Talep eden ailelere, internet servis sağlayıcıları tarafından ücretsiz olarak sunulan ve internetteki zararlı içeriklerden aileyi büyük oranda koruyan alternatif bir internet erişim hizmeti verilmektedir. Ancak bu hizmetten faydalanmak için, ailenin bu tür bir hizmetin varlığından haberdar olması ve bunu talep etmesi gerekmektedir. Günümüzde de öncelikle toplumun bu hizmetin önemini bilmesi ve bu bilince sahip olması gerekmektedir.

C. Çocukların Sıklıkla Kullandığı İnternet Platformları Tarafından Alınan Tedbirler

Çocukların içeriğinde yoğun bir şekilde vakit geçirdiği, çeşitli ilgi çekici ve eğlenceli internet platformu bulunmaktadır. Bu platformlardan bazıları çocukların internette korunmasına yönelik önlemlere önem vermeseler de bazı büyük ve kurumsal olan platformlar, uluslararası mevzuat ve yükümlülükler çerçevesinde özellikle çocukların internet ortamında karşılaşabilecekleri risklere karşı önlemler geliştirmeye önem vermektedirler.

Bu platformların başında YouTube gelmektedir. Geliştirdiği yazılımlar sayesinde belirlediği uygunsuz içerikleri işaretlemekte, 90 gün içinde 3. kez ihlal yapan hesabı içerikleriyle birlikte kapatmaktadır. Üçer aylık raporlarla bu verileri sayısal olarak ve gerekçeleriyle birlikte raporlamaktadır. Bu sebeple 2020 yılında 7.800.000 civarında kanalı kapatmış, yaklaşık olarak 32.000.000 videoyu kaldırmıştır.¹²

Özellikle çocuklar konusunda tespit ettiği yasadışı içerikleri yetkililere bildirmektedir.

Ayrıca, videolar masum olsa bile videoların yorum bölümüne çocuk pornografisi ile ilişkili yorum ve bağlantılar yerleştirilebilmektedir. Bunun gibi sistemsel açıklıkları da kapatmaya çalışan politikalar ve yazılımlar geliştirmektedir.¹³ YouTube gibi diğer büyük platformların da benzer politika ve çalışmaları bulunmaktadır.

¹² https://transparencyreport.google.com/youtube-policy/removals?hl=en&total_channels_removed=period:Y2019Q4&lu=videos_by_country&content_by_flag=period:Y2020Q1;exclude_automated:all&channels_by_reason=period:Y2020Q2&total_removed_videos=period:Y2020Q3;exclude_automated:all&videos_by_country=period:Y2020Q3;region

¹³ <https://phys.org/news/2019-02-google-youtube-glitch-exploited-child.html>

III. ÇOCUKLARIN KARŞILAŞABİLECEKLERİ RİSKLER

A. Çocukların Yaş Gruplarına Göre İlgi Alanları

Çocukların yetenek ve ilgi alanları her konuda olduğu gibi, internet ortamında da yaş gruplarına göre farklılık göstermektedir. Yaş gruplarına göre internet kullanımı esnasında karşılaşılabilecekleri riskler de görebilecekleri zararlar da farklılaşmaktadır. Bu farklılıklara¹⁴ kısaca bakacak olursak:

- 7 yaşın altındaki çocuklar oyun oynamayı severler ve bu konuda motor yetenekleri gayet iyidir. Okumayı ve yazmayı bilmedikleri için web sitelerinde sörf yapamazlar ancak YouTube gibi sosyal paylaşım sitelerinde gezinme ve birbiriyle bağlantılı videolarda sörf yapabilirler. Ayrıca Google gibi arama motorlarında yazı yazmadan sesli komutlar vasıtasıyla aklımdan geçen sitelere kısmen ulaşabilmektedirler.

- 7-10 yaş arası çocuklar sadece istediklerini yapmaktan hoşlanırlar. Bu yaşta çocuklar teknolojiyi çok hızlı bir şekilde öğrenir. Yasaklanan veya normal olmadığını düşündükleri siteler onlara çekici gelir. İlgi çekici şekilde süslenmiş kötü amaçlı, tehlikeli dosya ve programları merak etme potansiyelleri yüksektir. Arkadaş bulma konusunda safiyane davranabilirler, dolayısıyla internette tehlikeli kişilerle ve/veya başta cinsel istismar olmak üzere çeşitli istismar türleriyle karşılaşabilirler.

- 10-13 yaş arası çocuklar internetin ve ulaşabilecekleri bilgilerin genellikle farkındadır. Bu bilgileri elde etmek, okumak, izlemek ve duymak konusunda heveslidirler. Cinsel kimlikleri konusunda meraklıdırlar. Çoğunlukla ödev yapmak için interneti kullanırlar. Çevrimiçi ağlarda bilgisayar oyunlarına meraklıdırlar, bu oyunlara bağımlı olma ihtimalleri yüksektir. Özellikle çevrimiçi oyunlar konusunda tanımadıkları kötü niyetli kişilerle karşılaşma ihtimalleri de çoktur.

- 14-17 yaş arası çocukların neredeyse tüm sosyal iletişimleri internet üzerindedir. Ergenlik döneminde de olduklarından, gün içerisinde her boş kaldıklarında internet ortamındadırlar. Ebeveynler için onların internet ortamında kontrolleri zorlaşmaya ve karmaşıklaşmaya başlamıştır. Bu yaşta ergenler aktif olarak arama motorları, anlık mesajlaşma, müzik ve film indirme, oyun oynama ve pornografik içeriklerde vakit geçirme gibi faaliyetlerde bulunurlar.

- Çocuklar tarafından internet kullanımı zamanla artmaktadır. Zaman ilerledikçe interneti kullanma yaşı düşmeye başlamakta, gün içinde çocukların internet ortamında geçirdiği vakit artmaktadır. Bu durum da çocukların internet riskleriyle karşı karşıya kalma olasılığını her geçen gün daha da arttırmaktadır. Çocukların maruz kalabilecekleri çok çeşitli risk alanları bulunmaktadır ve bu alanda özellikle uluslararası alanda çok fazla çalışmalar yapılmaktadır.

B. İnternet Ortamında Görülebilen Başlıca Risk Türleri

1. Yasadışı İçerik Riskleri

Yasadışı içerik riskleri, internette yayınlanması suç olan içeriklerdir. Yasadışı içerikler farklı ülkelerde kendi yasalarına göre değişebilmektedir. Örne-

¹⁴ Sabira S. Ojagverdiyeva, "Ensuring Child Safety in Internet", *Environment Problems of Information Society*, No: 1, January 2018, ss. 87-93.

ğin, 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu *Müstehcenlik* başlıklı 226'ncı maddesinde çocuk pornografisine yönelik içerikler yasaklanmışken, uluslararası alanda Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi'nin¹⁵ 9'uncu maddesinde bu tarz içerikler yasaklanmıştır. Ayrıca birçok yasa ve konvansiyonlarda, ırkçılık, nefret teşvik edici söylemler, hayvan pornografisi içerikleri, insan ticareti gibi içerikler de bu şekilde yasaklanmıştır.

Türkiye'de yasadışı içerikler; öncelikle 04.05.2007 tarihli ve 5651 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanunu'nun "*içeriğin çıkarılması ve erişimin engellenmesi kararları ile yerine getirilmesi*" başlıklı 8'nci maddesinin 1'nci fıkrasında sayılmıştır.

Buna göre; 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda tanımlanan intihara yönlendirme (madde 84), çocukların cinsel istismarı (madde 103, birinci fıkra), uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanılmasını kolaylaştırma (madde 190), sağlık için tehlikeli madde temini (madde 194), müstehcenlik (madde 226), fuhuş (madde 227), kumar oynanması için yer ve imkân sağlama (madde 228) suçları, 25/7/1951 tarihli ve 5816 sayılı Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanunda yer alan suçlar, 29/4/1959 tarihli ve 7258 sayılı Futbol ve Diğer Spor Müsabakalarında Bahis ve Şans Oyunları Düzenlenmesi Hakkında Kanunda yer alan suçlar,

Ayrıca, 26.09.2004 tarihli ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda basın ve yayın yoluyla¹⁶ işlenen; halk arasında korku ve panik yaratmak amacıyla tehdit (madde 213), suç işlemeye tahrik (madde 214), suç ve suçluyu övme (madde 215), halkı kin ve düşmanlığa tahrik veya aşağılama (madde 216), kanunlara uymamaya tahrik (madde 217), suç örgütünün şiddet veya tehdit içeren yöntemlerini meşru gösterecek veya övecek ya da bu yöntemlere başvurmayı teşvik edecek şekilde propaganda yapma (madde 220), halkı askerlikten soğutma (madde 318) suçları ile 12/4/1991 tarihli 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nda tanımlanan, terör örgütlerinin; cebir, şiddet veya tehdit içeren yöntemlerini meşru gösteren veya öven ya da bu yöntemlere başvurmayı teşvik eden bildiri veya açıklamalarını yayınlama suçları konusu yasadışı içerik olan suçlardır.

2. Yaşa Uygun Olmayan veya Zararlı İçerik Riskleri

Aynı zamanda yasadışı içeriklere de girmekle birlikte, şiddete yönelik içerikler, nefret söylemleri, ırkçı veya ayrımcılık söylemleri ve cinsel/pornografik içerikler yaşa uygun olmayan veya zararlı içerikler statüsünde sayılabilir. Çocukların görsel öğrenme şekli oldukça öne çıkmıştır. Dolayısıyla bu tarz içerikleri çok fazla izleyen çocuklar şiddete daha çok meyilli, istismara daha

¹⁵ Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi, 23 Kasım 2001'de Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de imzaya açılmış ve bugüne kadar 47'si Avrupa Konseyi üyesi ve 18'i üye olmayan ülkelerden olmak üzere toplam 65 ülke tarafından imzalanmıştır.

¹⁶ 26.09.2004 tarihli ve 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu'nun Tanımlar başlıklı 6/1.g maddesinde basın ve yayın yoluyla deyimi, her türlü yazılı, görsel, işitsel ve elektronik kitle iletişim aracıyla yapılan yayınlar şeklinde tanımlanmıştır.

açık olduğunu, sorunlarını çözme ve ihtiyaçlarını giderme konusunda bu yöntemleri uygulama taraftarı olacağını düşünmekteyim.

3. Zararlı Tavsiye İçerikleri

Zararlı tavsiye içerik risklerine örnek olarak, intihara, uyuşturucu ve/veya alkole veya beslenme alışkanlıklarını değiştirerek sağlıksız beslenmeyi özendirici içerikler (anoreksiya¹⁷)¹⁸ verilebilir. Örneğin; son zamanlarda birçok çocuğun kendini veya kardeşini öldürmesiyle sonuçlanan MOMO-Mariam-Mavi Balina-Grand Mom gibi oyunlar üretilmeye başlanmış, buna karşı yerel yetkili makamlar tarafından bu oyunlara ulaşılabilen sitelere erişim yasakları getirilmiş, ayrıca ebeveynlerin de bu risklerle ilgili uyarılması gibi birtakım önlemler alınmıştır.

4. Temas Riskleri

Temas riskleri, genellikle çocukların internette tanımadıkları kişilerce çeşitli şekillerde istismar edilmelerine ilişkin risklerdir. Temas çevrimiçi veya çevrimdışı da olabilir. Ancak kaynak her ikisinde de internettir. Temas risklerine örnek olarak internet ortamında bir yetişkinin kendini çocuk olarak tanıtmaması, bu şekilde sanal ortamda tanıştığı çocukların güvenini kazanarak sanal ya da gerçek dünyada istismar etme şekli olan grooming,¹⁹ çevrimiçi cinsel taciz, kişilerin bireysel veya grup halinde internet aracılığıyla düşmanlık veya korkutma amaçlı iletileri (resim veya mesaj) kasıtlı, ısrarlı ve düzenli bir şekilde kullanıcıya göndererek fiziksel boyutun çok ötesinde psikolojik rahatsızlık vermek üzerine kurulu olan siber zorbalık²⁰ gibi eylemleri verebiliriz.

5. Sorunlu İçerik Paylaşımları

Çocuğun cinsellik unsuru taşıyan kendi görüntülerini veya eğlence amaçlı şiddet veya aşağılama içeren şakalaşma görüntülerini genellikle telefon veya web kamerası ile kayda aldığı internet ortamında paylaşımları sorunlu içerik paylaşımlarıdır. Özellikle bu paylaşımlar çocuklar için bazen cesaret gösterisi, bazen siber zorbalık bazen de kandırılma neticesinde talep edilmeye başkaları tarafından paylaşılmaktadır.

6. Tüketiciliğe İlişkin Riskler

Tüketiciliğe ilişkin riskler, internet ortamında yapılan alışverişler sonucunda maruz kalınabilme olasılığı olan risklerdir. Alkol, sigara gibi özel düzenlemelere tabi olan ürünleri satın alabilecek olmaları, saf ve tecrübesiz olmalarından kaynaklı oyun ve videolarda verilen ürün tanıtımlarında içerik-reklam uyumsuzluğunu yorumlayamayarak nasıl üretildiklerini bilmedikleri ürünleri alabilecek olmaları, ayrıca yanıltıcı ürün pazarlamaları, kumar,

¹⁷ Anoreksiya anormal vücut ağırlığı ile tanımlanan ve hayati tehlikeye sahip bir yeme bozukluğu olan psikolojik bir hastalıktır.

¹⁸ OECD, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁹ Bükre Çıkman - Özlem Salman - Deniz Çalışkan, "Adı: Meraklı, Soyadı: Çocuk, Durum: Çevrimiçi, Sonuç: Grooming, İnternette Çocuk İstismarı", *Bursa Uludağ Üniversitesi Güncel Pediatri Dergisi*, 15 (3), 2017, ss. 87-97.

²⁰ Murat Volkan Dülger, *Bilişim Suçları ve İnternet İletişim Hukuku*, Seçkin Yayınevi, İstanbul 2020, s. 121.

arkadaşlık siteleri (daha çok cinsellik temalı) gibi yasadışı ve yaşına uygun olmayan içeriklerle karşılaşabilecek olmaları, beslenmeleri açısından oldukça zararlı olabilecek yiyeceklere²¹ (HFSS-High Fat Salt Sugar Food) ulaşabilmeleri gibi riskler örnek olarak verilebilir.

7. Bilinçsizce Yapılan Harcamalar

Çocukların bilmeyerek veya aldanarak; oyun, çizgi film veya popüler karakterlerin kullanıldığı içerikler veya cinsel temalı içeriklerde, cep telefonu uygulamalarında abonelik ve anlık satış hizmeti almak suretiyle karşı karşıya kalabilecekleri maliyetli risklerdir. Abonelik oluşturulan durumlarda ne çocuk ne de ebeveyn farkında olmadan aylarca ücret ödemesi yapılabilir. Bu tarz rızaya dayanmayan hileli işlemlerle yetişkinler de karşı karşıya kalmaktadır.

8. Bilgi Gizliliğine İlişkin Riskler

Kullanıcıların özellikle oyunlara yönelik uygulama yüklerken veya farklı içeriklere ulaşmaya çalışırken, ulaşabilmeleri için ön şart olarak sunulan formlarda kullanıcıya ait kişisel veriler istenmektedir. İçerik sağlayıcının talep ettiği kişisel verilere ilişkin bilgileri birçok kullanıcı gönüllü olarak vermektedir. Ancak kişisel verilerin toplanması kullanıcı açısından önemli riskler barındırır. Tüm kullanıcılar için bu riskler mevcutsa da çocuklar bu risklere karşı daha savunmasızdır. Çünkü önemini öngörme yetenekleri henüz gelişmemiştir. Bir an önce ulaşmak istedikleri içeriğe kavuşabilmek için bu talepleri hemen kabul ederek talep edilen bilgileri verirler. Ayrıca sosyal medyada yaptıkları paylaşımlar kendi hayatlarına dair birçok ipucunu kötü niyetli kişilere altın tepside sunmaktadır (yaşadıkları yer, telefon numaraları, arkadaşları, ilgi alanları, elektronik posta adresleri, aile bilgileri, okul ve öğretmen bilgileri).

Yapılan bazı araştırmalarda²² genç yetişkinlerin iş başvurusu yaptıkları, aday işverenlerince sosyal medya profillerinin incelendiği, yaptığı paylaşımlardan kişilik özellikleriyle ilgili ön yargıya kapıldıkları, olumsuz yorumlarda buldukları ve genç yetişkinin henüz kendini yüz yüze ifade etmeden iş başvurusunu reddettikleri ortaya konulmuştur. Bu durum çocukların bilinçsizce hayatlarına dair çok sayıda veriyi internet ortamında paylaşmalarının, ileride manipüle edilebileceğinin ve uzun vadeli öngöremedikleri sorunlarla karşı karşıya kalabileceklerinin bir göstergesidir.

Son dönemlerde yapay zekâ kullanılarak üretilen uygulamalarla sosyal medyada paylaşılan normal fotoğraflar, cinsel içerikli sahte çıplaklık içeren fotoğraflara dönüştürülebilmektedir (DeepFake²³). Ayrıca kişinin ses kaydı kullanılmak suretiyle, ses ile fiziksel özellikler arasında bağlantı kurarak ve

²¹ OECD, *a.g.e.*, s. 26.

²² OECD, *a.g.e.*, s. 30.

²³ DeepFake mesaj uygulaması Telegram'da istek üzerine insan beyninin bilgi işleme tekniğinden esinlenerek geliştirilen yapay sinir ağları teknolojisini kullanan sahte çıplaklar üreten program olarak tasarlanmıştır. Normal fotoğrafları sahte çıplak fotoğraflara dönüştürebilmektedir. Kullanıcı incelemesinde de genellikle çocukların hedef alındığı söylenmektedir. Bkz. <https://www.theverge.com/2020/10/20/21519322/deepfake-fake-nudes-telegram-bot-deepnude-sensity-report>.

yüz modellemeleri yapılabilmektedir (Speech2Face²⁴). Bu uygulamalar da internet üzerinden çocuklara yönelik bir risk oluşturabilmektedir.

9. Bilgi Güvenliğine İlişkin Riskler

Kötü amaçlı çeşitli yazılımlar, kullanıcının bilgisayarına yerleştirilerek, kişisel veya finansal bilgilerin çalınmasına, işlenmesine, kullanılmasına, o bilgisayarı kullanan bireylerin çevrimiçi hareketlerinin izlenmesine, dosyaların şifrelenmesine neden olabilir. Bu sorunun giderilmesi karşılığında bilgisayar kullanıcısından para ya da işe yarayacak menfaatlerin talep edilmesi gibi risklerle karşı karşıya kalınabilir. Bu tarz yazılımların bilgisayarlara çeşitli yöntemlerle yerleşebilmesine, en büyük kolaylığı çocuklar sağlamaktadır. Çünkü risk değerlendirme ve yorumlama yetenekleri henüz yeterince gelişmediği için çocuklar, casus yazılımların spam, e-posta, cezbedici içeriklere erişim gibi yollarla bilgisayara yerleşmesi konusunda her zaman zayıf halka olmuşlardır.

Ayrıca, alkol, uyuşturucu bağımlısı gibi internette çok uzun zaman geçiren ve internet bağımlısı haline gelmiş çocuklar, yeme bozukluğu, uyku bozukluğu, kas iskelet sistemi hastalıkları, fiziksel etkinlikte kısıtlanma gibi bedensel birtakım sorunlar yaşayabilmekte; dikkat eksikliği, depresyon, endişe, sosyal fobi, otistik davranışlar gibi birtakım psikolojik ve nörolojik problemlerle de karşılaşabilmektedirler.²⁵

IV. ÇOCUKLARIN KARŞILAŞABİLECEKLERİ RİSKLERE İLİŞKİN HUKUKİ DÜZENLEMELER

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin "İnsan Hakları Kılavuzu" adlı, CM/Rec (2014/6) sayılı Tavsiye Kararı ve açıklayıcı memorandumu, 16 Nisan 2014 tarihinde Bakanlar Komitesi'nin 1197. toplantısında kabul edilmiştir. Bu tavsiye kararının amacı; kararda da belirtildiği üzere, üye ülkelerin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde yer alan insan haklarını ve temel özgürlüklerini güvence altına almakla yükümlülüklerin internet kullanımını da kapsadığını belirtmektir. Bu bağlamda, tavsiye kararı siber suçlardan korunma, özel hayatın korunması ve kişisel verilerin korunması haklarının savunulmasıyla ilgili diğer Avrupa Konseyi sözleşmeleri ve belgelerinin de geçerli olduğunu vurgular. Komite; devletlere, özellikle çocukların internetin zararlarından korunmaları ve nimetlerinden ise azami ölçüde faydalanmaları için yükümlülük vermiş, çocuklara ayrı ve özel bir önem vermiştir.

İnternetin emniyetli bir biçimde kullanılması konusunda çocukların yaşına ve eğitim düzeyine uygun bir dilde eğitimcilerinden ve velilerinden bilgi alma haklarının devletler tarafından geliştirilmesi gerekmektedir. Başta mahremiyet olmak üzere, özel hayatlarının güvenliği ve gizliliğini ihlal edebilecek

²⁴ Çalışmayı gerçekleştiren bilim insanları Speech2Face'in, bireyin yalnızca sesini temel alarak neye benzediğini henüz tam olarak belirleyemediğini kısmi olarak resmedebildiğini, ancak cinsiyet, yaş ve etnik köken gibi özellikleri ayırt edebildiğini belirttiler. Bkz. <https://speech2face.github.io/>

²⁵ Ali Gündüz, *İnternet Güvenliği Üzerine 2000-2014 Yılları Arasındaki Çalışmaların Bir İçerik Analizi: Riskler, Risklere Etki Eden Faktörler ve Metodolojik Yönelimler*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2015'ten aktaran Güler - Bayzan Güneş, "a.g.m.", s. 4.

yasadışı içerik ve eylemler ile bu konuda başvurabilecekleri yetkili makamlar hakkında yaş gruplarına göre bilinçlendirilmeleri ve desteklenmeleri önemlidir. Bu bağlamda, Bakanlar Komitesi tarafından devletlere, özellikle internette cinsel istismar, taciz ve siber suçlarla ilgili çocuklara özel korunma sağlanacağına ilişkin düzenlemeler yapma gibi yükümlülükler verilmiştir. Aynı zamanda Bakanlar Komitesi, internet kullanan kişilerin kullandıkları bilişim sistemlerinin sorunsuz bir şekilde yönetimini sağlama, kullanma ve kontrol etme hususlarında makul çıkarları olduğundan bahisle bilgisayar ve ilişkili sistemlerinin yasadışı erişimlere karşı korunmaları gerektiğini belirtir.

Çocukların Cinsel Suistimal ve Cinsel İstismara Karşı Korunmasına İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi'nde²⁶ de (Lanzarote Sözleşmesi de denmektedir) özellikle internet ortamında cinsel istismar ve cinsel taciz olmak üzere, ruhsal ve bedensel sağlıklarına müdahale edilmesi riskleri konusunda da bilgilendirilmeleri gerektiğine değinilmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarında çocukların internet ortamında korunmasını sağlamak üzere taraf devletlerin pozitif yükümlülükleri olduğunu vurgulamaktadır.²⁷ Lanzarote Sözleşmesi'ne "*çocuklar internette erişilebilen veya mevcut olan pornografik eylemlere (örneğin web kameraları kanalıyla, sohbet odalarında veya internet üzerinden oynanan oyunlarda) katılmak üzere çalıştırılmalarına, bu eylemlere katılmalarına neden olunmasına veya zorla katılmalarının sağlanmasına karşı korunmalıdır.*" şeklinde pozitif yükümlülükler yüklemiştir.

Lanzarote Sözleşmesi, bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla yapılan sanal ayartma²⁸ tekliflerine ve failin çocukla bizzat buluşmak için attığı bazı somut adımların olduğu durumlara özel olarak atıfta bulunmaktadır.

Bu sözleşmenin *Giriş* bölümünde; çocukların bilişim teknolojilerini artan kullanımları da göz önüne alındığında cinsel istismarlarının hem ulusal hem de uluslararası düzeyde tehlikeli ve yoğun boyutlara tırmandığı belirtilmiş, çocuklara yönelik bu tür cinsel istismarın önlenmesi ve bununla mücadele için uluslararası işbirliğinin gerekli olduğunu ifade edilmiştir. Ancak taraf devlet yasalarında suç teşkil etmesini belirttiği eylemlerden "*çocuk pornografisine ilişkin suçlar*" başlıklı 20/1.f maddesindeki "*bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanarak çocuk pornografisine bilerek erişim sağlamak*" eylemini 20/4 maddesi ile taraf devletlere uygulamama özgürlüğünü vermiş olması, *Giriş* bölümündeki sözleşmenin amacıyla bir çelişki yaratmaktadır.

Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 43'ncü maddesiyle bu sözleşme ile taraf devletlerin üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirme

²⁶ Lanzarote Sözleşmesi, spesifik olarak çocukların cinsel şiddetten korunmasına adanan ilk bölgesel anlaşmadır. 2007 yılında Lanzarote, İspanya'da kabul edilmiş, 2010 yılında yürürlüğe girmiştir ve tüm Avrupa Konseyi üye devletleri tarafından imzalanmıştır.

²⁷ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi mağdur olan 12 yaşındaki çocukla ilgili baktığı K.U. - Finlandiya davasında, 02.12.2008 tarihli ve 2872/02 numaralı kararında, kanun koyucuların internet ortamında özellikle çocuklar ve diğer savunmasız bireyler başta olmak üzere başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunmasını sağlayacak bir sistem kuracak şekilde düzenleme yapması gerektiğini vurgulamıştır.

²⁸ Sanal ayartma bir yetişkinin cinsel olgunluk yaşına ulaşmamış bir çocuğa cinsel olarak istismar etmek veya sömürmek amacıyla çocuğa buluşma teklif ederek yaptığı kasıtlı eylemdir.

<https://rm.coe.int/prems-107219-tur-2576-lanzarote-convention-leaflet-a5-web/168098bd18>

konusunda geliştirdikleri çalışma ve düzenlemeleri incelemek amacıyla bir Çocuk Hakları Komitesi kurulmuştur. Bu komite 18 Nisan 2011 tarihinde yayınladığı 13'ncü *Genel Yorum* adlı sözleşmenin 19'ncü maddesinin²⁹ geniş bir biçimde yorumlandığı belgesinde, sözleşmede korunan çocuk haklarının özellikle gelişen internet ortamında daha kolay ihlal edilebileceğini, komitenin bundan ciddi anlamda kaygı duyduğunu ve devletlerin gerekli teknolojik alt yapılarını bu durumlarla mücadeleye yönelik geliştirmeleri gerektiğini belirterek devletlere çeşitli yükümlülükler yüklemiştir.

Çocukların özel yaşamının internet ortamında korunması gerekliliği de AİHS'nin "*aile ve özel yaşama saygı hakkı*" başlıklı 8'nci maddesine göre yorumlanabilir. Bu hak AİHM'nin içtihatlarıyla da yorumlanmış ve Avrupa Konseyi'nin Kişisel Verilerin Otomatik Olarak İşleme Tabi Tutulması Kapsamında Bireylerin Korunmasına İlişkin Sözleşme³⁰ (108 No.lu Sözleşme) ile güçlendirilmiştir. 108 No.lu sözleşme internet ortamında karşılaşılabilen, kişisel verilerin toplanması, depolanması, değiştirilmesi, silinmesi ve yeniden üretilmesi veya şekillendirilmesi ve dağıtımı dahil tüm işlemleri kapsamaktadır.

AİHM, önüne gelen davalarda, çocuklara ilişkin temel değerlerin ve özel yaşamın çok önemli yanlarını tehlikeye atan ciddi eylemlere karşı etkili ceza hukuku maddeleri ve soruşturmalarının gerekli olduğu görüşüne varmıştır.

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, düzenlemelerin uygulanması çerçevesinde, çocukların internette oluşturdukları içeriğin, çocukların onuru, güvenliği ve özel yaşamı açısından bir sorun yaratabilecek veya yaşamlarının çeşitli evrelerinde çocukların sıkıntılı bir duruma düşmelerine neden olabilecek kalıcı veya her zaman erişilebilir bir kaydının bulunmaması gerektiğini ifade etmiştir. Özellikle çocuklara yönelik faaliyetlerde özel alaka gösterilir şeklinde ifade etmişlerdir. Avrupa Genel Veri Koruma Tüzüğü³¹'nin "*çocuğun bilgi toplumu hizmetlerine ilişkin rızası açısından geçerli koşullar*" başlıklı 8'nci maddesiyle on altı yaşın altındaki çocuklara ait verilerin işlenmesinin yasak olduğu, bu işlemenin hukuken ancak çocuğun veli ya da vasisinin izniyle mümkün olduğu belirtilmiştir.

Avrupa Birliği Siber Suçlar Sözleşmesi'nde bilişim suçlarına ilişkin düzenlemeler bulunmakta olup; ayrıca çocuk pornografisine yönelik detaylı düzen-

²⁹ Madde 19- 1. Bu sözleşmeye taraf devletler, çocuğun ana-babasının ya da onlardan yalnızca birinin, yasal vasi veya vasilerinin ya da bakımını üstlenen herhangi bir kişinin yanında iken bedensel veya zihinsel saldırı, şiddet veya suiistimale, ihmal ya da ihmalkâr muameleye, irza geçme dâhil her türlü istismar ve kötü muameleye karşı 11 korunması için; yasal, idari, toplumsal, eğitsel bütün önlemleri alırlar. 2. Bu tür koruyucu önlemler; burada tanımlanmış olan çocuklara kötü muamele olaylarının önlenmesi, belirlenmesi, bildirilmesi, yetkili makama havale edilmesi, soruşturulması, tedavisi ve izlenmesi için gerekli başkaca yöntemleri ve uygun olduğu takdirde adliyenin işe el koymasına kadar durumun gereklerine göre çocuğa ve onun bakımını üstlenen kişilere, gereken desteği sağlamak amacıyla sosyal programların düzenlenmesi için etkin usulleri de içermelidir.

³⁰ Sözleşme 28.01.1981 tarihinde taraf ülkelerce Strazburg'da imzalandı. Kişilerin kendisiyle ilgili kişisel verilerin otomatik işleme tabi tutulması karşısında özel hayata saygı hakkını güvence altına almak amacıyla oluşturulmuştur.

³¹ Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü 14 Nisan 2016 tarihinde Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanarak kabul edilmiştir. Ancak uygulamaya başlama tarihi olarak 25 Mayıs 2018 olarak belirlenmiştir. Orijinal metin için bkz. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679&from=EN#d1e2029-1-1>

leme mevcuttur. Avrupa Birliği Ekonomik ve Sosyal Komitesi'nin Çocukların İnternette Korunması Programında Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi'nde öne çıkan çocukların nesne olarak pornografik içerikte kullanılmasının önüne geçilmesi kaygısından çok çocukların internetteki şiddet, alkol reklamı ve pornografik içerikten korunması kaygısı öne çıkmış ve bunlara ilişkin önlemler eylem planına dahil edilmiştir.³²

Uluslararası düzenlemelere paralel olacak şekilde ulusal anlamda mevzuatlarımızda da çeşitli şekillerde çocukların korunmasına yönelik düzenlemeler yapılmıştır. 18.10.1982 tarih ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın "ailenin korunması ve çocuk hakları" başlıklı 41'nci maddesinde devlete, çocukların her çeşit istismara karşı korunması konusunda pozitif yükümlülük yüklemiştir. Bu kapsamda, Bölüm III'te belirtilen yasadışı içerik risklerine ilişkin 5651 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun, 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu ile 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nda düzenlemeler yapılmıştır.³³

Türk Ceza Kanunu'nun öncelikle *Müstehcenlik* başlıklı 226'nci maddesinde çocukların pornografik içeriklerde kullanılması ve kendilerine bu içeriklerin ulaştırılmasına ilişkin düzenleme bulunmaktadır. Ayrıca *Cinsel Taciz* başlıklı 105'nci maddesi, "uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti" başlıklı 188'nci maddesinde uyuşturucu veya uyarıcı madde verilen veya satılan kişinin çocuk olması hâlinde cezanın arttırılmış şekli, "sağlık için tehlikeli madde temini" başlıklı 194'ncü maddesi, "kumar oynanması için yer ve imkân sağlama" başlıklı 228'nci maddesinde çocuklara kumar oynaması için yer ve imkan sağlama suçları da şüphesiz internet yoluyla veya ortamında işlenmesi durumunda da aynı şekilde cezalandırılacaktır.

V. SONUÇ VE ÖNERİLER

İnternet kullanımı her geçen gün artmaktadır, ancak çocuk kullanıcı oranı çok daha hızlı bir şekilde artmaktadır. İnternet ve bilişim sistemlerini kullanma yeteneği küçük yaşlarda çok daha hızlı gelişmektedir. Bilişim sistemlerini ve internet ortamını küçük yaşlarda kullanmaya başlayan çocukların algıları daha açık, öğrenme çeşitlilikleri ve hızları yüksek, hayal dünyaları ve yaratıcılık yetenekleri daha gelişmiş, kendilerini daha iyi ifade edebilen çocuklardır. Toplumsal yaşama daha çabuk uyum sağlayan, özgüveni daha yüksek, katılımcılardır. Daha kısa sürede daha çok bilgiye ulaşabilirler. Ancak çocuklar,

³² Murat Volkan Dülger, *Türk Ceza Hukuku'nda Bilişim Suçları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2004, s. 2'den aktaran Murat Volkan Dülger, "Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği Düzenlemelerinde Çocuk Pornografisinin İnternet Aracılığıyla Yayılmasına Karşı Yapılan Düzenlemeler", *İstanbul Barosu Dergisi*, İstanbul 2004, s. 1485-1496.

³³ Örneğin; Yargıtay 18'nci Ceza Dairesi 2015/29886 sayılı Esas, 2017/2091 sayılı kararında "...Tüm bu bilgiler ışığında somut olay değerlendirildiğinde, sanığın, internet ortamında tanıştığı ve suç tarihinde onsekiz yaşından küçük olan katılan çocuğun müstehcen nitelikteki çıplak görüntülerini internet üzerinden bilgisayar kamerası ve özel bir yazılım aracılığıyla kaydetmesi şeklindeki eyleminin, TCK'nun anılan maddesinde düzenlenen "müstehcen görüntü, yazı veya sözleri içeren ürünlerin üretiminde çocukları kullanma" suçunu oluşturduğu gözetilmeksizin..." şeklinde hüküm kurmuştur.

ebeveyn, eğitimci, yasal temsilci veya bakıcı tarafından internet kullanımında kontrolsüz bırakılırlarsa, az önce saydığımız tüm faydalarını yitiren internet kullanımı artık zararlı ve uzak durmaları gereken bir olgu olmaya başlar. Çocuk bu durumda; fizyolojik veya psikolojik açıdan hasta, çeşitli şekillerde istismara açık, suça sürüklenen, asosyal yapıda bir birey olma yolunda olur.

Aileler, çocuklarının kontrolünü sağlamalıdır. İnternet ve bilişim araçlarını kullanmayı yasaklamak yerine denetimli bir şekilde, makul süre belirleyerek süreci yürütmelidirler. Çocuklarındaki davranış değişimlerini iyi gözlemlemeli, gözden kaçırmamalıdır. Çocuklarına ait sosyal medya arkadaş listesinde bulunmalıdırlar, ziyaret ettiği siteleri kontrol etmelidirler. Bunları yaparken de çocuklarının özgüvenlerini zedeleyen ve kişiliklerinin oluşumuna olumsuz etki yapan yöntemlerden kaçınmaları gerekmektedir. Karşılaşabilecekleri muhtemel risklerde nasıl hareket etmeleri gerektiği, kişisel verilerin ilgisiz kimselerin eline geçmesi durumundaki riskler konusunda bilinçlendirmelidirler. Ebeveynler tarafından çocuklarda özellikle suçun bildirilmesi bilincinin geliştirilmesi gerekir.

Bu noktada sorumluluk başta çocuktan sorumlu kişilerde olsa da devletin de yerine getirmesi gereken çeşitli yükümlülükleri vardır. İnternet kullanımında çocukların korunması amacıyla devlet tarafından hem teknik hem hukuki hem de eğitim anlamında düzenlemelerin yapılması gerekir.

Ülkemizde birçok konuda olduğu gibi çocuk haklarına yönelik sistemler iyi entegre edilmiş, uluslararası platformlarda yükümlülükler altına girilmiş, başka ülkelerle işbirliği geliştirilmiş olmasına rağmen mevcut hukuki düzenlemelerin uygulamalarında sorunlar bulunmakta, çocuklar toplum olarak önceliğimiz olmamakta, güzel kurulan sistem geliştirilememekte, kadük bırakılmaktadır. Çocuk haklarını savunma ve destekleme konusunda daha çok sivil toplum kuruluşları ön ayak olmaktadır.

Devlet tarafından çocukların geleceğimiz olduğu, bu çocukların artık gerçek dünya ile iç içe geçmiş sanal dünyanın da onların yaşam alanının önemli bölümünü oluşturduğu tamamıyla idrak edilmeli, internetin risklerine ilişkin eğitim ve bilinçlendirme konusunda politikalar üretilmeli, toplumun geniş kesimini de içine alacak çalıştaylar yapılmalıdır. Toplumun tabanına kadar ulaşacak eğitim ve bilinçlendirme çalışmaları yapılmalıdır. Teknik anlamda ise; yasaklama yolundan ziyade yaş gruplarının ilgi alanları ve karşılaşma olasılığı bulunan riskler baz alınmak suretiyle aile içinde ayrı kullanıcı profilleri oluşturacak ve profile göre otomatik filtreleme yapabilecek internet hizmeti sağlayabilmelidir. İnternetin sunduğu faydalarla riskleri arasında bir denge kurulmaya çalışılmalıdır.

Taraf olduğumuz uluslararası sözleşmeler iç hukuk sistemimize aktarılırken daha detaylandırılmalı ve toplum tarafından da benimsenecek amacına uygun bir şekilde getirilmelidir. Gerek ceza hükümleri gerek düzenleyici hükümler yasak savacak şekilde, etkisiz, ölü hükümler olarak kalmamalıdır.

Ceza hukukunun öncelikli amacının geleceğe yönelik suçu önleme olduğu görüşünden hareketle, suçun kolaylıkla işlenmesinin önüne geçilmelidir. Bu

nedenle suçun internet yoluyla veya ortamında işlenmesi halinin nitelikli hal olarak düzenlenmesi gerektiğini düşünmekteyim. Çünkü suç aynı suç olsa da fail açısından, failin tespit edilebilme olasılığının daha düşük olması, internet ortamında sokaktaki gibi çevre baskısı veya yakalandığı anın vereceği endişeyi taşımadığı için fail daha rahat bir şekilde suç işleyebilmektedir. Ayrıca internet ortamında gerçek hayatta yaklaşamayacağı kadar çocuğun yanına yaklaşabilmektedir.

Türk Ceza Kanunu'nda internet kavramına doğrudan işaret eden “*bilişim yoluyla*” veya dolaylı olarak işaret eden “*basın ve yayın yoluyla*” kavramları bulunmaktadır. Ancak özellikle çocukların internette sıklıkla karşılaştıkları ve mağduru oldukları, “*intihara yönlendirme, çocukların cinsel istismarı, uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanılmasını kolaylaştırma, sağlık için tehlikeli madde temini, fuhuş*” suçlarının internet ortamının sağladığı kolaylık yoluyla işlenmesinin bu kavramlarla dahi suçun nitelikli hali olarak düzenlenmediği görülmektedir.

Bu kavramların kullanıldığı, internet ortamında çocuklara karşı işlenebilecek suç tipleri incelendiğinde, Türk Ceza Kanunu'nda *bilişim yoluyla* işlenmesinin doğrudan nitelikli hal olarak düzenlendiği suç tipleri “*nitelikli hırsızlık, nitelikli dolandırıcılık, kumar oynanması için yer ve imkân sağlama*” suçlarıdır. Bunun dışında çocuklara karşı internet ortamında işlenmesinin nitelikli hal olarak değerlendirilebileceği “*özel hayatın gizliliğini ihlal, suç işlemeye tahrik, müstehcenlik*” suçlarında “*basın ve yayın yoluyla*” deyiminin kullanıldığını görmekteyiz. Ancak “*basın ve yayın yoluyla*” tabiri Türk Ceza Kanunu'nun 6/1.g maddesinde “*Basın ve yayın yolu ile deyiminden; her türlü yazılı, görsel, işitsel ve elektronik kitle iletişim aracıyla yapılan yayınlar anlaşılır.*” şeklinde tanımlanmıştır.

Bu tanım çocukların internet yoluyla veya ortamında maruz kalabilecekleri yöntemleri doğrudan karşılamamaktadır. Çünkü basın ve yayın yoluyla deyiminden söz etmek için internetin kitle iletişim aracı olarak kabulüyle içeriğe belirsiz sayıda kişinin ulaşabileceği bir durumdan söz etmek gerekir.³⁴⁻³⁵ Çocukların internet ortamında maruz kalacakları risklerin yalnızca yayın³⁶ yoluyla işlenmeyeceği açıktır.

Bu bağlamda suçun mağdurunun kim olduğuna göre değil, suçun hangi yolla işlendiği de dikkate alınmalı, halihazırdaki suç tanımlarında bu doğrultuda bir regülasyona gidilmelidir. Özellikle Türk Ceza Kanunu'nda “*internet ortamında*” veya “*sanal ortamda*” gibi bir kavram, *Tanımlar* başlığı altında yer almalı ve bu kavramlar ile çocukların internet ortamında mağduru olabilecekleri suçlara, cezanın nitelikli hali olacak şekilde düzenlenmelidir.

³⁴ Yargıtay 14'ncü Ceza Dairesi'nin 11.03.2013 tarih ve 2011/22662 Esas ve 2013/2461 Karar sayılı kararı.

³⁵ Yargıtay 18'nci Ceza Dairesi'nin 31.05.2018 tarih ve 2017/1867 Esas ve 2017/6815 karar sayılı kararından aktaran Gökhan Taneri, “Müstehcenlik Suçu”, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 1, Kayseri 2018, s. 561-624.

³⁶ <https://sozluk.gov.tr/>, 1. Basılıp satışı çıkarılan kitap, gazete vb., neşriyat. 2. Radyo ve televizyon aracılığıyla halka sunulan, duyurulan, iletilen eser, program, neşriyat.

Kaynaklar

Kitaplar

DÜLGER, Murat Volkan: *Bilişim Suçları ve İnternet İletişim Hukuku*, Seçkin Yayınevi, 8. Baskı, İstanbul 2020.

TAŞKIN, Ş. Cankat: *İnternete Erişim Yasakları*, Seçkin Yayınevi, İstanbul 2016.

Makaleler

ÇALIŞKAN, M.: “Toplum ve Suç Araştırmalarında Sınırları Aşan Bir Suç: “Çevrimiçi Çocuk İstismarı” ve Bu Suça Karşı Alınabilecek Önlemler”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kütahya 2019.

ÇIKMAN, Bükre - SALMAN, Özlem - ÇALIŞKAN, Deniz: “Adı: Meraklı, Soyadı: Çocuk, Durum: Çevrimiçi, Sonuç: Grooming, İnternette Çocuk İstismarı”, *Bursa Uludağ Üniversitesi Güncel Pediatri Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 3, 2017.

DÜLGER, Murat Volkan: “Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği Düzenlemelerinde Çocuk Pornografisinin İnternet Aracılığıyla Yayılmasına Karşı Yapılan Düzenlemeler”, *İstanbul Barosu Dergisi*, Sayı: 4, İstanbul 2004.

GÜLER, Niyazi - BAYZAN, Şahin - GÜNEŞ, Abdülhamit: *İnternette Çocuklara Yönelik Riskler ve Ailelerin Bilinçlendirme Faaliyetlerindeki Rolü*, CITS 2016 - 10. Uluslararası Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Sempozyumu, 2016.

OJAGVERDİYEVA, Sabira S.: “Ensuring Child Safety in Internet”, *Environment Problems of Information Society*, No: 1, January 2018.

TANERİ, Gökhan: “Müstehcenlik Suçu”, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 1, Kayseri 2018.

Elektronik Kaynaklar

URL-1 “We Are Social ve Hootsuite’in Birlikte Yayınladığı “Dijital in 2020” Raporu”, <https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media>, (Erişim Tarihi: 22 Ocak 2021).

URL-2 “İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD)”, http://www.mfa.gov.tr/iktisadi-isbirligi_ve-gelisme-teskilati_oecd_tr.mfa#:~:text=OECD'nin%2020%20kurucu%20%C3%BCyesi,%C4%B0zlanda%2C%20Norve%C3%A7%2C%20Portekiz, (Erişim Tarihi: 19 Aralık 2020).

URL-3 <https://www.unicef.org/turkey/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-da-ir-s%C3%B6zle%C5%9Fme>, (Erişim tarihi: 19 Kasım 2020).

URL-4 <https://rm.coe.int/avrupa-konseyi-cocuk-haklar-stratejisi-2016-2021-/1680931c9b>, (Erişim Tarihi: 19 Aralık 2020).

URL-5 “İnternet Kullanım Alışkanlıkları Açısından İlköğretim 5. - 6. - 7. - 8. Sınıf Öğrencilerinin Durumu İnternet Kullanımı İle İlgili Ailelerin Değerlendirmeleri”, <http://acikerisim.baskent.edu.tr:8080/bitstream/handle/11727/2340/10008302.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, (Erişim Tarihi: 17 Aralık 2020).

URL-6 <https://rm.coe.int/prems-107219-tur-2576-lanzarote-convention-leafl-a5-web/168098bd18>, (Erişim Tarihi: 21 Ocak 2020).

URL-7 “European Union General Data Protection Regulation”, <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679&from=EN#d1e2029-1-1>, (Erişim Tarihi: 18 Aralık 2020).

URL-8 “Telegram’daki DeepFake Botları”, <https://www.theverge.com/2020/10/20/21519322/deepfake-fake-nudes-telegram-bot-deepnude-sensitivity-report>, (Erişim Tarihi: 17 Aralık 2020).

URL-9 “Speech2Face: Bir Sesin Arkasındaki Yüzü Öğrenme”, <https://speech2face.github.io/>, (Erişim Tarihi: 17 Aralık 2020).

URL-10 https://transparencyreport.google.com/youtube-policy/removals?hl=en&total_channels_removed=period:Y2019Q4&lu=videos_by_country&content_by_flag=period:Y2020Q1;exclude_automated:all&channels_by_reason=period:Y2020Q2&total_removed_videos=period:Y2020Q3;exclude_automated:all&videos_by_country=period:Y2020Q3;region, (Erişim Tarihi: 22 Ocak 2020).

URL-11 “yayın: kelime anlamı”, <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2021).

Diğer Kaynaklar

OECD (2011-05-02), “The Protection of Children Online: Risks Faced by Children Online and Policies to Protect Them”, *OECD Digital Economy Papers*, No. 179, OECD Publishing, Paris.

20 Kasım 1989 Tarihli Birleşmiş Milletlerin Çocuk Haklarına Dair Sözleşmesi.

03.06.2005 tarih ve 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu.

18.10.1982 tarih ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası.

24.03.2016 tarih ve 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu.

26.09.2004 tarih ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu.

12.04.1991 tarih ve 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu.

04.05.2007 tarih ve 5651 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun.

03 Haziran 2011 tarihli ve 633 sayılı Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname.

01 Temmuz 2010 tarihli Çocukların Cinsel Suistimal ve Cinsel İstismara Karşı Korunmasına İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi.

Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi’nin 12 Eylül 2014 tarihli “*Dijital Medya ve Çocuk Hakları*” konulu 2014 yılı Genel Tartışmalar Günü Raporu.

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi’nin 16 Nisan 2014 tarihli ve CM/Rec (2014/6) sayılı “*İnsan Hakları Kılavuzu*” adlı, Tavsiye Kararı ve Açıklayıcı Memorandumu.

Avrupa Konseyi’nin 1 Ekim 1985 tarihli Kişisel Verilerin Otomatik Olarak İşleme Tabi Tutulması Kapsamında Bireylerin Korunmasına İlişkin 108 Nolu Sözleşme.

Avrupa Parlamentosu’nun 14 Nisan 2016 tarihli Avrupa Genel Veri Koruma Tüzüğü.

26 Mayıs 2000 tarih ve 2000/14 sayılı Başbakanlık Genelgesi.

04 Nisan 2012 tarih ve 2012/9 sayılı Başbakanlık Genelgesi.

01 Temmuz 2004 tarihli Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi.

Yargıtay 18’nci Ceza Dairesi’nin 22.02.2017 tarih ve 2015/29886 Esas ve 2017/2091 Karar sayılı kararı.

Yargıtay 14’ncü Ceza Dairesi’nin 11.03.2013 tarih ve 2011/22662 Esas ve 2013/2461 Karar sayılı kararı.

Extended Abstract

Protection Of Children In The Internet Environment

The Internet is a huge network consisting of a combination of computer networks where people can express themselves freely, share their thoughts and ideas, see the thoughts and ideas of others, communicate with other people instantly, thus saving both time and cost, and being the largest and most useful tool for accessing information. It has now become an indispensable part of our lives. It has ceased to be a tool to achieve a certain goal, but has become an element of life that we need to be always beside us.

This element has taken such a place in our lives: Especially during the Covid-19 pandemic period that started in our country in 2020, education and training activities were carried out completely and working life partially on the internet, in the normal period, education, health, tourism and travel, all kinds of shopping transactions were largely a life that is now intertwined with physical life, where most of the official transactions can be made by public institutions over the internet, where people can socialize in communication with each other with social media and instant messaging programs, where they can make instant sharing, various games can be played in the same game with other people from other parts of the world has become the field. It would not be wrong to say that almost every home has internet, even if there is no computer. Considering that the internet environment, which is defined as virtual, is so integrated into people's lives and has become an impact and addition in their lives, in my opinion, it is no longer virtual in many people's lives, but has become a part of their concrete life.

Internet, which entered the lives of people over a certain age later, young people who were born in the 2000's and are now in their 20's have grown up in information, technology and the internet. This generation, who has known the Internet from a very young age, learn a lot of information in a shorter time due to their more open perceptions and adapt and adapt to rapidly developing technology. According to the world Internet usage statistics in the "Digital in 2020" report published by We Are Social and Hootsuite published on December 30th, 2020; Of the approximately 4.54 billion internet users, 59% of the world population, 22% are in the 0-12 age group, 19% in the 13-24 age group, 29% in the 25-44 age group, 21% in the 45-64 age group, 9% is the age group of 64 and over. It is noteworthy that internet usage is highly concentrated between 0-12. OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) defines today's children as "Digital natives".

United Nations General Assembly by November 20, adopted in 1989 and the Republic of Turkey is a signatory to the Children's Rights Convention of the 1st material at an earlier age, except that case is underage, the number of children each person up to the age of eighteen. In the article 3/1.a of the Child Protection Law No. 5395 dated 03.06.2005, even if the child is an adult at an earlier age, a person who has not completed the age of eighteen, the Turkish Criminal Law dated 26.09.2004 and numbered 5237 has 6 / In item 1.b, the child is defined as a person who has not yet reached the age of eighteen. As in our national legislation, people under the age of eighteen are generally in the status of children in international and foreign legislation.

Children who are just starting to learn everything; He spends a considerable amount of time on the internet during the day for reasons such as relieving his curiosity, accessing information, and having fun. Again, according to the "Digital in 2020" report, the average number of internet users per day.

It was stated that he spent 7.5 hours on the Internet. It cannot be denied that an information world environment such as the Internet contributes intensely to children development, self-expression, education and creativity. It is known that in addition to the countless benefits of internet use, it also has damages with its unconscious and uncontrolled use and it carries many risks. In this context; Children and adolescents are most adversely affected by the Internet due to their curiosity and desire to experiment, obsession with impartiality and lack of ability to make the right decision, their tendency to act without thinking about

the continuation, act risky and rebel against authority. They are more vulnerable and inexperienced than adults.

Although the risks posed by the internet for children are diverse, we will basically examine these risks in three categories. The first is the risks of content or online or offline contact encountered. The second is the risks related to the concept of shopping and consumer, and the third is the risks related to personal information privacy and information security. These risks will create important problems and consequences for the children, who are the guarantors of our future, and therefore for the society. Therefore, in order to minimize these problems; With the duty of doing legal regulations and social studies, a very important role falls on the state, then educators, parents and non-governmental organizations. These institutions are obliged to protect children from the harms of the internet and to raise their awareness.

Our country is partially aware of this obligation. This obligation; by being a party to the conventions made for the protection of children in international platforms, it tries to fulfill the obligations imposed by these conventions on the contracting states by transposing them into domestic law, making various regulations, reflecting them in their institutional organization and supporting non-governmental organizations.

Makale Türü: Kitap İncelemeleri

AVRUPA HEGEMONYASINDAN ÖNCE: 1250-1350 YILLARI ARASINDA DÜNYA SİSTEMİ

Baykal H. AYDEMİR*

Janet Abu-Lughod, Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi, Çev. Cansen Mavituna, Vakıfbank Kültür Yayınları, 12,5 cm x 19,5 cm, Karton Kapak, Kitap Kağıdı, 615 sayfa, ISBN: 978-605-794-765-9, İstanbul 2020.

Orijinal adı *Before European Hegemony The World System A.D. 1250-1350* olan ve Cansen Mavituna tarafından “*Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi*” olarak Türkçe’ye çevrilen eser, Vakıfbank Kültür Yayınları tarih kategorisinde neşredilmiştir. Editörlüğünü kültürel antropoloji doktoru Erdem İlgi Akter yapmıştır. Kitap üç kısımdan ve 11 bölümden oluşmaktadır. Yazar, birinci kısımda Avrupa’ya, ikinci kısımda Ortadoğu’ya ve üçüncü kısımda da Asya’ya yer vermektedir. Daha geniş bir ifadeyle dünyadaki beşeri faaliyetleri ve bu faaliyetlerin sonucunda ortaya çıkan ilişkiler ağını dünya sistemi ekseninde analiz etmektedir. Dolayısıyla “*Dünya Sistemleri Analizi Teorisi*” literatürüne katkıda bulunmaktadır. Yazarın katkısı; kent sosyoloğu olması sebebiyle kentleri öne çıkaran bir analiz ortaya koymasındır. Ek olarak; iktisadi ilişkileri yerel ölçekte kentlerle ele alırken kentlerarası ve bölgelerarası bir değerlendirme de yapmaktadır. Teknik bir tabirle; alt sistemlerin yapısı açıklanmaktadır. Dolayısıyla dünya sistemi yaklaşımına dair küresel bakış açısını yerel dinamiklerle örmektedir.

Birinci kısımda yazar üç bölüm içinde Avrupa’yı incelemektedir. Champagne fuar şehirlerini iktisadi ilişkiler dairesinde irdelemektedir. Brugge ve Gent hakkında ticari ve sanayii olgulara değinmekte, Flaman tekstil endüstrisinin kökenlerine yer vermektedir. Tekstilde Gent şehrinin öne çıkışını ve Brugge şehrinin ticari hayatına olumlu etkilerini anlatmaktadır. Brugge şeh-

Geliş Tarihi: 15 Temmuz 2021 - Kabul Tarihi: 09 Ağustos 2021.

Atıf Bilgisi: Baykal H. Aydemir, “Kitap İncelemeleri: Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 253, İstanbul 2021, s. 461-470.

* Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, baykalaydemir38@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5100-4760.

rinin önemli bir özelliği yabancı sermayedarların olmasıdır. Cenova ve Venedik'in tüccar denizcileri ve bunların oynadığı rolün etkileri açıklanmaktadır. Bunun akabinde yazar; ticaret sistemindeki değişikliklere odaklanmaktadır. İkinci kısımda üç bölümde Ortadoğu'ya ve Türkistan'a (yazar Orta Asya kavramını kullanmıştır) bakmaktadır. Bunu yaparken doğuya giden üç rotayı ve Türkistan'ın fiziki ve sosyal yönlerini incelemektedir. Moğollara da yer veren yazar Semerkant gibi kervan merkezlerini de anlatmaktadır. Bağdat, Basra, körfez rotası, Kahire, Kızıldeniz ve Aden'i imalat, ticaret, suyuolları vb. üzerinden çözümlenmektedir. Üçüncü kısım da üç bölümden oluşmakta ve bu bölümde Hint Yarımadası, Hindistan, Güneydoğu Asya ve Çin etrafı bir şekilde alt sistemlerle birlikte aktarılmaktadır.¹ Her bölümde çıkarılacak dersleri izah etmektedir. Örneğin; Champagne fuarlarından çıkarılan üç dersten biri *"bir bölgenin dünya ticareti için stratejik olup olmayacağıın belirlenmesinde, hariçi etkenlerin kesinlikle çok önemli olduğudur."*² Moğollar üzerinden de analiz kuran yazar *"üç istikrarsızlık"* kavramsallaştırması yaparak açıklamaya girişmiştir. Bu bağlamda *"geniş bir alan üzerinde kontrol sağlama yeteneğine dayalı bir ekonomik kolaylaştırıcı rolünün, temelde istikrarsız, politik ve demografik dalgalanmalara tâbi olduğunu savlamaktadır. Söz konusu kontrolün sağlanması ve alanın birleştirilmesi kendi başına, transit maliyetlerinin muhakkak azalmasını sağlamaz, ama idare tercihlerine bağlı olarak bunu yapma potansiyeli vardır. Kanun ve nizama dayalı bir yönetimin başlıca katkısı, öngörülemez koruma ücretlerini azaltmasıdır."*³ Ek olarak geçiş ücretlerinin düzenlenmesi, nakliye maliyetlerinin hesaplanabilir hale gelmesi, toplam ticari riskin azaltılması etkileri olabilmektedir. Diğer taraftan yazar Moğol devlet sistemine eleştiri getirmektedir. Ona göre Moğol devlet sisteminin asalak doğasından kaynaklı yapısı ile üretimde ve ticarete Moğolların olmaması ve bunun neticesinde fethedilen bölgelerdeki insan kitlelerinin yeteneklerine ve iş güçlerine olan bağımlılık ciddi bir sorundur.⁴ Hindistan örneğini de inceleyen Abu-Lughod, stratejik konumun tek başına kalıcı hegemonyayı güvence altına alamadığını öne sürmektedir. Daha geniş ifadeyle; *"Akdeniz'den Çin'e giden deniz yolunun merkezi olan Hint Okyanusu'nun doğu ve batı havzalarının arasındaki menceşe konumuyla Güney Hindistan, 13. yüzyıldan hem önce hem de sonra, dünya sistemindeki rakipsiz konumunu koruması gerektiği ancak bunun olmadığını vurgulamaktadır."*⁵ Çin açısından da saldırganlığı benimseydiği zamanlarda ara limanların çelişkili bir şekilde daha müreffeh ama daha önemsiz hale geldiği tespitine yer vermiştir. Çin kadırgaları çeşitli ticaret ortaklıkları ile Palembang, Kedah veya daha sonra Malakka'da bir araya gelerek doğu çemberindeki ticari durgunluğu gidermekteydi. Fakat 15. yüzyılda Çin

¹ Janet Abu-Lughod, *Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi*, Çev. Cansen Mavituna, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 77-501.

² a.g.e., s. 121.

³ a.g.e., s. 270.

⁴ a.g.e., s. 270-271.

⁵ a.g.e., s. 413.

bölgenin batısından çekildiğinde bir boşluk meydana gelmiş ve Avrupalılar bu boşluğu doldurmuştur. Avrupalılar bu boşluğu doldurunca günümüzde halen dünyayı biçimlendirmekte olan modern sistemin nüvesi ortaya çıkmıştır.⁶

Abu Lughod eserinde kaynak sorununa da detaylı bir şekilde bakmaktadır.⁷ Yazar son bölümde, “*Bünyevi Değişim Teorisi*”ni ve “*Gelecek Dünya Sistemlerini*” değerlendirmektedir. Eser, dünya sistem(ler)i ekseninde kültür, iktisat, teknoloji, ticaret, kara ve deniz ticaret yolları, üretim, ulaştırma, sanat eserleri gibi sosyal olgulara sistemik bir bakış getirmeye çalışmaktadır. Bu bakımdan yazar çalışmasında küresel⁸ bir sosyal tarih okumasına girişmiştir. Bir bakıma tarihsel sosyolojik bir bakış açısıyla Uluslararası İlişkiler anlatısı görülmektedir. Bunu, teorik ve metodolojik olarak dünya sistemleri yaklaşımından yararlanarak yapmıştır. Kitap için “*sosyal bilimlerde herşey, herşeyle ilişkilidir*” ifadesinin somut bir örneği benzetmesi yapılabilir.

Kitap, 1250-1350 yılları arasını ele almasına ve tarih kategorisinde neşretilmesine karşın yalnız bir tarih eseri değildir. Tarihle ilgili diğer sosyal bilim alanlarını da kapsayan bir çalışmadır. Eser ele aldığı dönemin “*Uluslararası İlişkiler*”⁹ panoramasını da sergilemektedir. Diğer taraftan iktisadi, ticari, kültürel, sanatsal, siyasal, sosyolojik arka planı olmasından ötürü disiplinler arası bir eser olduğunu söylemek mümkündür. Yazarın dünya sistemi teorisinden beslendiği de kitabın isminden anlaşılmaktadır. Amerikalı bir sosyolog olan Janet Abu-Lughod’un dünya sistemi teorisine katkılarının somut bir örneğidir.¹⁰ Bu bağlamda Abu-Lughod’un eleştirel yaklaşımı çalışmanın daha dikkatle okunmasını gerektiriyor. Çünkü yazar yerleşik literatüre, yani “*(modern) dünya sistemine, modern kapitalizme, Avrupa merkezli tarihe, Batı’nın yükselişine*”¹¹ vb. dair kalıplaşmış yargılara karşı eleştirel bir tutum içindedir. Bu doğrultuda kitabın kısımlarından önce önsözüne değinmek kitaba yönelik daha anlaşılır bir çerçeve sunacaktır.

Kitabın önsözünde yazar, Kuhncu bilim felsefesiyle söze başlamaktadır. Ardından daha farklı bir öncül olduğunu ifade ettiği görecilik düşüncesiyle devam etmektedir. Bilimsel bilgi ve dünya arasındaki irtibatına değinmekte ve var olan bilgilerden hareketle paradigmalara şöyle bir eleştiri getirmektedir:

⁶ a.g.e., s. 450-451.

⁷ 1. Bölüm ve 9. Bölüm.

⁸ Çalışmada Afrika’nın kısmen veya belki de daha az ele alındığına da belirtmeliyim.

⁹ Uluslararası ilişkiler ifadesi disipline atfen kullanılmaktadır. Bundan sonraki kullanımları disipline atfen olduğunu göstermek için Uluslararası İlişkiler (UI) şeklinde yazılacaktır. Yerleşik görüşe göre modern uluslararası ilişkiler 17. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Burada ilgili tartışmayı dışarıda bırakarak Uluslararası İlişkiler kavramını kullandım.

¹⁰ Dünya Sistemi Teorisi’ne yazarın katkılarının bazıları da şunlardır: Der. Andre Gunder Frank - Barry K. Gills, *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mı?*, Çev. Esin Soğancılar, Yayın Hazırlayanlar: Alaeddin Şenel ve Yavuz Alogan, İmge Kitabevi; Janet Lippman, *The World System in the Thirteenth Century: Dead-End or Precursor?* (Essays on Global and Comparative History Series), American Historical Association; Janet Abu-Lughod, *Restructuring the Premodern World-System, Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 13, No. 2, Spring 1990, pp. 273-286; Janet Abu-Lughod, *The Shape Of The World System In The Thirteenth Century*, Studies in Comparative International Developments, Winter 1987-88.

¹¹ Janet Abu-Lughod, *Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi*, Çev. Cansel Mavituna, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 22-55.

“Özellikle sosyal ve kültürel bilimlerde anormal bulgular, gözlenen şeyden olduğu kadar gözlemciye dair bir şeyden de kaynaklanabilir. Daha rölativist olan bu görüş, bilimsel bilginin sosyal olarak kurulmuş olduğunu varsayar. Eğer bilgi, dünyayla birebir örtüşen bağımsız bir ürün değil de ortak tanımlar üzerinden üretilen bir şeyse, yani insanların dünyaya dair geçici mutabakatını temsil ediyorsa, yalnızca yeni bilgiler değil, mevcut bilgileri gözlemleyecek yeni bakış açıları paradigmalarda devrimlere yol açabilir.”¹²

Yazarın bir diğer eleştirisi de sosyal-tarihsel çalışmalardaki bazı dönüşümler ve eski bilgilerin tekrar düzenlenmesinin zaruretine işaret etmektedir. Dönüşümle ilgili tasviri de üç sebebe dayanmaktadır. Bunlar i) yeni olguların etkisi, ii) bilen kişinin kimliğindeki değişimler, iii) veya bilme biçimlerindeki değişimlerdir. Yeni bakış açısını mümkün kılan ilk etken, dönüşümden ve değişimden kaynaklı olarak gerçek dünya üzerine anlamının bir disiplinin sınırlarını aştığı ve disiplinler arası bakmakla ilgilidir. İkincisi, Batı kökenli olmayan bilim insanların tarih ve sosyal bilimlerde çeşitli revizyonist çalışmalarıdır. Bu meyanda yazar, Üçüncü Dünya'nın her yerinde etno-merkezci Batı biliminden kaynaklı genel geçer bilgiler ile madunların¹³ Batı karşısında geri kalmışlığı üzerinden doğan gerilime bakarak mağdur edeni ve edileni bir araya getiren yeni bir doğru sunmak gayretindedir. Üçüncü etken ise bilginin değişmesine neden olan olguyla ilişkili inceleme sahasına nelerin girdiğine dairdir. Batı-dışından bakma anlayışının Abu-Lughod'un Kahire tarihini araştırdığı bir dönemde filizlendiğini söyleyebiliriz. İlgili çalışmasını yürütürken Avrupa-merkezci bakış açısının “kendince” yanlış olduğunu fark etmiş ve Henri Pirenne ile Max Weber'i eleştirmiştir. Yaşamını Avrupa'da sürdürdüğü ve araştırmalarına devam ettiği dönemde Kahire, Hangchow, Brugge ve Venedik ve diğer yerler arasındaki bağlantıyı küresel bir sistem olarak tasavvur etmeye başlamıştır. Bu görüşüne uygun sistemli bir yorum içeren eser aramaya başladığı sırada Imanuel Wallerstein'a ait iki ciltlik *Modern Dünya Sistemi* kitabı yayımlanmıştır. Kendi görüşleri çerçevesinde eseri inceleyen Lughod Wallerstein'in 16. yüzyılda Avrupa hâkimiyetinin dünya sistemini yoktan meydan getirmişçesine bir tablo çizdiğini görmüştür.

Yazar birinci bölümde sistemin meydana gelişini, 13. yüzyıl için dünya sistemi ifadesinin kullanılabilirliğini, 13. ve 16. yüzyıllardaki Avrupa modellerini, tarih yazımında metodolojik bazı problemleri ve kitabın planını izah etmektedir.¹⁴ Tarih yazımındaki bazı metodolojik sorunlar arasında bütünüyle farklı bilgi kaynaklarının ortaya çıkardığı zorluk ifade edilmektedir.¹⁵ Yazara

¹² a.g.e., s. 11.

¹³ Arapça kökenli olan sözcük alt aşamada bulunan manasına gelir. Abu-Lughod'un ifadesine göre bu şekilde değerlendirilen insanlara Hint tarih yazımının verdiği bir addir (sy. 13). Madun sözcüğü Hint kökenli akademisyen Gayatri Chakravorty Spivak tarafından da eserinde yer almaktadır. Bkz. *Madun Konuşabilir mi?*, Dipnot Yayınları, Ankara 2016.

¹⁴ a.g.e., s. 22-76.

¹⁵ a.g.e., s. 55-57.

göre bu zorluklardan biri kültürler için “neyin kaydedilmeye değer olduğu, bu kaydın nerede saklanacağı, kayıttaki hangi detaya yer verecekleri ve ne kadar titiz olacakları”¹⁶ arasındaki farkın tespit edilmesidir. Söz konusu farktan dolayı karşılaştırmalı çalışmada ideal biçimde düzenli ve eşit oranda güvenilir verilere erişememe ile veri problemleri ortaya çıkabilmektedir. İkinci fark da şahitlik problemi olarak adlandırdığı gerçek dünya ile belgeler arasındaki uçurumdur. Metodolojik olarak en büyük zorluk ise yazarın deyiimiyle perspektif problemidir. Bu da şahitlik problemiyle ilişkilidir. Bir başka deyişle; “şahitliklerin doğruyu söylediği umudundan vazgeçildiğinde- seçici ve çarpıtılmış şahitlikleri yine de neler olduğunu okumanın başka bir yolu olarak kullanmak” yazarın perspektif sorunu olarak nitelediği şeydir. Bundan kurtulmak ve sağlıklı bir karşılaştırma yapmak için yazar çözümü her toplumun kendi görüşlerini göz önünde tutmakta diğer taraftan da aynı olguya yönelik farklı görüşleri değerlendirmekte bulmuştur. Böylelikle daha “nesnel” bir görüş açısına erişmeye çalışmaktadır.¹⁷

13. yüzyıl dünya sistemi tek bir egemenin olmadığı bir sistemdir. İhtilafı ve işbirliği içinde olan birimlerin olduğu sistemde 14. yüzyılın ilk yarısı boyunca bütünleşmenin arttığı anlatılmaktadır. Hegemonik açıdan ise bir aradan var olan birkaç ana egemen birim mevcuttur. Dolayısıyla sistem hiyerarşik değildir ve hiçbir coğrafi oluşum sisteminde merkezinde değildir. Yani sistem merkezli bir karaktere sahiptir. Diğer bir deyişle; sistemde merkezler, çevreler ve yarı çevreler vardır. Dönemin önemli bir özelliği de klasik döneme dayanmasıdır. Klasik dönemin sistemik başlangıcı 2000 yıl öncesine dayanmakta ve Kuzey Avrupa hariç hemen hemen bütün bölgeleri kapsamaktadır. Bu bağlamda 13. yüzyıl dünya sistemi klasik sistemle modern sistem arasındaki köprüdür. 13. yüzyıl öncesi sistem dolaylı ve sınırlı iletişimi içermektedir. Sistemin zıt uçlarında imparatorluk gücü vardır ve bunlar zayıfladığında sistemi devam ettiremeyecek olan çok sayıda parça bulunmaktadır. Bu sistem Roma'nın düşmesi ve Hun birliğinin bozulmasından dolayı başarısız olmuştur. Nihayetinde İslam dünyasının yükselmesi ve doğruya doğru genişleyen uzantılarıyla dünya sistemi tekrar yapılanmıştır. 13. yüzyıl; İslam'ın dünyanın iki yakasını birleştirdiği, diğer bir ifadeyle, Avrupa ve Çin'in sınırlı olsa da irtibat kurduğu ve dünya iktisadının çok fazla bölgesinin mübadele sisteminde yer aldığı bir zaman dilimidir. Mezkûr dönemde öncesinde görülmeyen türde kültürel ve sanatsal başarılar ve entelektüel üretkenlik ortaya çıkmıştır. Kısacası 13. yüzyıl, iktisadi bütünleşme ve kültürel üretimde belirgin bir farka sahiptir. Yine yazara göre bu dönem teknoloji ve toplumsal alandaki yenilikler aracılığıyla üretim fazlasını da yaratmıştır. Böylece uluslararası ticaret büyümüş ve kalkınma da ivme kazanmıştır. Ek olarak devlet idarelerinin ve ulaşım ağlarının eşgüdümlü gelişimi birbirine uzak toplumları yakınlaştırmıştır. Bundan dolayı 13. yüzyılın ikinci yarısı dünya tarihinin kayda değer bir dev-

¹⁶ a.g.e., s. 56.

¹⁷ a.g.e., s. 56-57.

resi olmuştur. Yazar oluşum merhalesindeki bu sistemi incelerken iletişim, (yüksek) kültür, entelektüel üretkenlik, iktisadi bütünleşme, üretim fazlası, refah ve bir bütün olarak dünya ekonomisine odaklanmaktadır. Bu olgular etrafında 13. yüzyılı kritik eden yazara göre bu dönemde sistemde hegemonik bir güç bulunmamaktadır. Hatta bu durumu; Avrupa hegemonyasıyla kıyaslayınca önemli bir tezatın meydana geldiğini de eklemektedir. Bu bağlamda; Avrupa'nın gelişimine dair Amerika kıtasını da içine alan küreselleşmiş yeni dünya sisteminin, Avrupa'ya dünya çapında bir hegemonya kurması konusunda destek olduğunu söylemektedir.

13. yüzyılın kayda değer olmasının sebeplerinden biri de dünyanın farklı bölgelerinde kültürel ve sanatsal gelişmelerin kendini göstermesidir. Yazara göre, Eski Dünya'nın aynı anda çoğu bölgesinde kültürel olgunluğun görülmesi önceden tanıklık edilmiş bir durum değildi. Çin'de üretilen en gösterişli çömlek işi olan Song Hanedanı seladonu¹⁸ yapılırken, İran'da da seladonla rekabet edebilecek tek şey olan turkuaz ışıltılı parlak kâseler yapılmaktaydı. Memluk Devleti egemenliği altında olan Mısır'da da zanaatkarlar incelikle yapılan mobilyalara altın ve gümüşten karmaşık Arabesk kakmalar yapıyordu. Doğu Avrupa'da ise katedral yapımı altın zamanını yaşamaktadır. Pencereleri mücevher gibi vitraylarla süslenen Paris'teki Sainte-Chapelle de 13. yüzyılın ortasında, IX. Louis Haçlı Seferlerine dâhil olmadan önce yapıldı. Hindistan'ın güneyindeki Hindu tapınakları da bu dönem yükseliyordu. Neredeyse bütün bölgelerde süslemeli ve görkemli eserlere harcanan bir servet vardı. Bu dönem entelektüel yönden de aynı şekilde üretkendi; bu durumda sermaye fazlası sadece bir şeyleri üretmek için değil, âlimlere destek olmak için de harcanıyordu.¹⁹ Diğer taraftan; üretim ölçeğinde 13. yüzyıldaki üretim ve ticaret ölçeği, 15. yüzyıldakinden büyüktü. 13. yüzyılda ticarete belirgin bir artış yaşanmış mıdır? Bu artış gelişmekte olan birçok bölgeyi bütünleştirmiş midir? Çoğu ortaçağ uzmanına göre bunlar gerçekleşti.²⁰ Yazar bu örnekler vasıtasıyla 13. yüzyılın ayrıcalığını ortaya koymak istemiştir. Buna bağlı olarak Abu-Lughod, Kuzeybatı Avrupa ve Çin arasında kalan büyük coğrafyadaki sosyal dinamikleri yeni başlayan bir dünya sistemi olarak açıklamakta ve “dünya sisteminin sentezlenmiş hali”²¹ olarak savlamaktadır. Yazar, sistemdeki döngüyü ele aldıktan sonra bağlantılı bölgelerin yükselme döngüleri arasında bir çakışma dönemi olduğunda, bu döngülerin birlikte işlediğini ileri sürmektedir. Ona göre yükselmeler, en azından kısmen, her bölgenin dünya sisteminin diğer parçalarıyla kurmayı başardığı bağların sonucudur ve karşılığında o sistemden gelen geri bildirimler yerel gelişimi artırmaktadır.²² Yazar böylece teorik bir açıklama getirmek istemektedir.

¹⁸ Seladon; kaolin ve feldspat karıştırılmasıyla elde edilen, açık gri hamurlu, sert ve gözeneksiz bir seramik türüdür. Sert, ağır ve kalın yapısı ile taş görünümüne sahiptir. Sırları yüksek oranda feldspat ile az miktarda silika ve demirden meydana gelir ve yarı saydam yeşil sırlıdır (<http://www.antikalar.com/cin-seladonlari>, 15.08.2021, çevrimiçi).

¹⁹ Abu-Lughod, *a.g.e.*

²⁰ *a.g.e.*, s. 33-34.

²¹ *a.g.e.*, s. 502.

²² *a.g.e.*, s. 511.

Dünya sistemlerinin sabit olmadığını söyleyen yazar, sistemdeki değişime ve gelişime vurgu yapmaktadır. Yine sistem hakkında düzenleme ilkelerinin değişkenlik gösterdiğini, dinamik olduğunu ve düzenli aralıklarla yeniden yapılandırılmalardan geçtiğini eklemektedir. Sistemin iktisadi karakteri; baskın üretim biçiminin dönüşümünü yaşayan toplumlarda eski toplumsal teşekküllerin sürmesine benzer biçimde genellikle eski parçaların yeni parçalara katılmasıdır. Bu, düzenleme sisteminin dinamik olması ve sistemde dağılımların olduğu anlamına gelmektedir. Eski ve yeni olgusunda ise eskinin yeniye adapte olduğunu ve bundan dolayı yeni olgusunun baskın bir yapıya sahip olduğu yorumu yapılabilir. Bu bağlamda, Immanuel Wallerstein'in 1974'te Avrupa'nın 16. asırda modern dünya sistemini meydana getirmesini refere ederken eski sistemden geriye ne kaldığını irdelemektedir. Yazarın eserine biçtiği vazife de budur: Avrupa hegemonyasından önceki dönemi incelemek. Bunu yaparken oluşum aşamasındaki bir sistemin olduğunu öne sürmektedir. Dolayısıyla yaklaşık 2000 yıl önce, 13. yüzyıldaki dünya sisteminin hemen hemen tüm bölgelerini kapsayan başlangıç evresindeki²³ bir sistemle 16. yüzyıl dünya sistemi arasındaki sistem mercek altına alınmaktadır. Bir diğer ifadeyle; Hun birliği ve Roma'nın düşüşüyle başarısızlık yaşayan dünya sisteminin İslam dünyasının yükselişi ve doğuya doğru büyüyen uzantılarıyla sistemin yeniden yapılandırılmasıdır.²⁴ Böylece eserde; yeni sistemde ortaya çıkan hiyerarşik olmayan merkezler ve bunların çevresinde kalan alt sistemler tartışılmıştır. 13. yüzyıla dair bir dünya sistemi denebilir mi sorusuyla tartışma devam etmektedir. Dönemin kökenine değinmek isteyen yazarın dünya sistemindeki dönüşümü eski ve yeni çerçevesinde değerlendirmesi sosyal olguların sürekliliğinden ziyade coğrafyaların yükselişi ve düşüşü eksenindedir. Fakat kitabın amacı kökeni belirlemekten ziyade bir kesiti ele almaktır. Çünkü yazar için 13. yüzyıl, dünya tarihinde kritik bir dönüm noktasıdır. Bunun bir diğer manası hegemonik ilişkilerin sosyal, kültürel ve iktisadi dinamiklerini ve değişimi izah etmektir. Neticede, sistem sabit değildir, gelişir ve değişir. İçinde bulunduğu dönemin izdüşümünü de izah eden yazar 1988 yılından geriye bakınca dünyanın 500 yıldır Batı hegemonyası altında olduğunu ileri sürmektedir. Yazara göre 500 yıllık zaman zarfında *"gelişmiş ve devam etmiş dünya sisteminde temel bir dönüşüme sebep olan en önemli şey, Avrupalıların yeni ticaret ve yağma yaklaşımı"*²⁵ olmuştur. Abu-Lughod'un Avrupa-merkezci bakış açısını eleştiren²⁶ mezkûr bakış açısına rağmen Batılı kavramsallaştırmanın içinden çıkamamış olduğunu düşünülebilir. Çünkü eserinde zaman zaman Batılı olmayan dünya ifadesini kullanmaktadır. Bu ifade Batı-merkezci bir yaklaşımı içermekle birlikte Batılı olmayanın kimliksiz bırakılışı anlamında da olabilir. Ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte *'modern'* Avrupa'nın kökenlerini 1500'lere götürmek dünya tarihini de indirgemek anlamına ge-

²³ a.g.e., s. 521.

²⁴ a.g.e., s. 522.

²⁵ a.g.e., s. 515.

²⁶ a.g.e., s. 35 ve s. 505.

lebilir. Bir başka ifadeyle; Avrupa tarihini dünyanın tarihi olarak anlatmak anlamını doğurabilir.

Yazarın, Avrupa-merkezci tutuma da getirdiği eleştiri ve bundan kaçınmaya çalışması da dikkate değer bir yaklaşımdır. Kitabın ana tezi budur. Abu-Lughod dünya sisteminin Doğu değil de Batı merkezli dönüşümünde içsel bir tarihi gerekçenin bulunmadığı ileri sürülmektedir. Yine Doğu'daki kültürlerin modern bir dünya sisteminin ataları olmasına mani olacak herhangi bir tarihi gerekçenin de olmadığı tezini işlemektedir. Bu noktada, yaygın tutuma da eleştiri yöneltmektedir. Yazar, Batı'nın modern iktisadi ve siyasi hegemonyasını geriye doğru ele alıp Batı üstünlüğünün “*tarihsel bir zorunluluk*” olduğu çıkarımından uzaklaşmaktadır. Bu yaklaşımın önemi şudur: mevcut sonuçlar üzerinden sonuçların nedenlerini açıklayacak faktörleri bulmak. Dolayısıyla tabloyu nedensel ilişkilere dayanmadan ve üstün gelen sosyal rekabete göre oluşturmak sakıncası tarihten ibret alınmamasını ve onun yanlış anlaşılmasını beraberinde getirmektedir. Bu husus; yazara göre sonucun anlatımı belirlemesidir ve tarih yazımının en büyük metodolojik sorunudur.

Dünya sistemleri birbiri ardına gelirken yaşanan şey, düzensizlik dönemlerini de içerse, yeniden yapılandırmadır. Bu durumda da “*başarısızlık parçalarının kendilerine değil, yalnızca bu parçalar arasındaki eski bağlantıların etki ve işleyişlerinde zayıflamaya atfedilebilir.*”²⁷ Tıpkı Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib’in, “*inen yükselir, yükselen iner, parlayan söner, ilerleyen durur*” dediği gibi Abu-Lughod eseri bağlarken sonculuk yaklaşımlarına da eleştiri getirmekte ve 13. yüzyıl dünya sisteminden hareketle gelecek dünya sistemleri hakkında şunları söylemektedir:

*“13. yüzyıl dünya sisteminin harabeleri üzerinde kurulmuş Avrupa-merkezli modern dünya sisteminin sürme ihtimalinin olup olmadığı ya da hâlihazırda, eninde sonunda en az 16. yüzyılda vuku bulan yeniden yapılandırma kadar çarpıcı ve önemli görülecek bir yeniden yapılandırma evresine girip girmediğimiz. Dünya sistemleriyle uğraşan çalışmaların çoğu, Avrupa hegemonyasını ‘son’ söz olarak görüyor. Fakat önceden var olan bir sisteme dair analizlerimiz ışığında bakınca, tüm sistemlerin geçici olduğu yorumunda bulunmak mümkün.”*²⁸

Literatürde önde gelen bir yer edinen Janet Abu-Lughod’un tanıtmaya çalıştığım “*Avrupa Hegemonyasından Önce*” adlı eseri, Helsinki Üniversitesi’nden Barry K. Gills tarafından çığır açıcı bir eser olarak bilime dikkate değer bir katkı yaptığı ve klasik statüsü kazandığı şeklinde değerlendirilmektedir. Gills’e göre kitabın entelektüel değeri ve ehemmiyeti, dünya sisteminin kökenlerini ve tarihi gelişimini radikal bir biçimde yorumlayan küresel tarihin Avrupa-merkezci sonrası zaviyelerinin ortaya çıkışını ve pekiştirmesini etkilemesindeydi. Andre Gunder Frank ise Abu-Lughod’u dünya sisteminin başlangıcını 1250’ye doğru götürürken dünya tarihindeki sözde kopuşun 1500’deki

²⁷ a.g.e., s. 522-523.

²⁸ a.g.e., s. 528.

Gordion düğümünü kesen, tarihi kanıtlar ve analizler ortaya koyan kilit bir figür olduğunu vurgulamıştır.²⁹ Saskia Sassen da onun Avrupa öncesini kalıkış noktası olarak bir dünya sistemini şekillendirdiğine dikkat çekmektedir. Benzer bir biçimde; Immanuel Wallerstein'in Modern Dünya Sistemi'ni hem eleştirmesinin hem de genişletmesinin altını çizmektedir. Sassen'a göre Abu-Lughod, modern Avrupa dünya sisteminin, büyük ölçüde Moğollar ve Asya merkezli bir dünya sisteminin devamı olduğunu savlamaktadır.³⁰ Wallerstein, Abu-Lughod'un hayat hikâyesinin fikirlerinin oluşumuna etkisine vurgu yapmaktadır. Eşikle beraber Kahire'ye yerleşen Abu-Lughod Kahire'nin şehir yaşamını tanıması ve içselleştirmesi ile Mısır kültürünün dünyanın diğer kültürleriyle ilişkilerini görmüştür. Wallerstein kitap başlığındaki Avrupa Hegemonyası'ndan Önce ibaresinde iki unsura dikkat çekmektedir. İlki; önce kelimesini içermesidir. Abu-Lughod, kitabının Avrupa-merkezciliğe ve modern dünya sisteminde Avrupa'nın zaferinin anahtarının Batı Avrupa'nın bazı kültürel özelliklerine dayandığına dair herhangi bir düşünceye karşı savaşan bir kitap olmasını hedeflemiştir. İkincisi, zaman sınırlamasıdır. Kitap, 5.000 veya 10.000 yıllık dünya tarihinin bir sergisi olarak tasarlanmamıştır. Abu-Lughod Batı'nın yükselişi için önemli bir başlangıç dönemi olduğunu düşündüğü şeye odaklanmıştır. Yöntemi, politik-ekonomilerinde bir şekilde eşdeğer olan, kesişen ve örtüşen çevrelerden oluşan bir dünya sisteminin varlığını göstermektedir. 13. yüzyıl tam da bu çevrelerin kesiştiği ve örtüştüğü zamandır.³¹

Abu-Lughod eserinde sistemin sabit olmayan karakterde tasavvur etmiştir. Dolayısıyla değişken dünya sistemi insan doğasını da kapsayan bir düzleme sahiptir. Kanımca, sistem her ne kadar insanlığın çeşitli faaliyetlerinin makro yönünü merkeze koysa da sistemin kişi düzlemindeki bağlamı da analize dâhil edilmelidir. Bu sebeple Abu-Lughodvari bir çerçeve kurmadan evvel Yunus Emre'nin de ifade ettiği gibi *"her dem yeniden doğabilen bir insan"* anlayışı ile bireyden sisteme uzanan bir analitik zemin kurulması Uluslararası İlişkiler açısından sistemik analizi genişletebilecektir. Böylece sistem ve birey arasındaki irtibatla mikro-makro etkileşimi meselesine cevap aranabilir. Öte yandan teknoloji ve dünya sistemi arasında ilişki açısından konuyu değerlendirdiğimizde teknolojinin sosyal meseleleri etkilediği, çevrelediği ve değiş(tir)meye zorladığı ifade edilebilir. Tabii sosyal olay/olgu ile teknoloji arasında karşılıklı bir ilişki kurulduğunu da hatırd tutmak gerekir. Bu meyanda dünya sistemi teknoloji ile güvenlikten taşarak insan faaliyetinin her tarafına yayılır. Dolayısıyla dünya sisteminin değişimi ve dönüşümü teknoloji ile kesişen örtüşen bir yapı gösterir.

Eserin geneli ve sundukları bağlamında üç hususun altı çizilmelidir: i) dünyanın Batılı sosyal karakteri ve yapısı, ii) dünya sisteminde Batı ile bir

²⁹ Barry K. Gills, "Janet Abu-Lughod and the World System: The History of World System Development and the Development of World System History", *Journal of World-Systems Research*, Pittsburgh, Vol. 20, Iss. 2, Summer 2014, s. 174-179.

³⁰ Saskia Sassen, "Extricating the Analytics: Janet Abu-Lughod's Before European Hegemony", *Journal of World-Systems Research*; Pittsburgh, Vol. 20, Iss. 2, Summer 2014, s. 179-181.

³¹ Immanuel Wallerstein, "Remembering Janet Abu-Lughod", *Journal of World-Systems Research*; Pittsburgh, Vol. 20, Iss. 2, Summer 2014, s. 182-183.

arada olabilmenin doğurduğu sorunlar, iii) Batı-dışılık olgusu ve Batı-merkezli sosyal kimlikten doğan bakış açılarının yerleşikliği ve hâkimiyeti. Yazar, “*Dünya Sistemi Teorisi*”ni söz konusu sorunlar çevresinde yeniden okumak gerektiğini savunmaktadır.

Sonuç olarak insanın dünya üzerinde somut ve soyut sosyal yönü; sistemlerin gelişiminde ve değişiminde ne, neden ve nasıl bir rotaya evrileceği hakkında öngörü ortaya koymayı sağlayabilir. Örneğin; 14. yüzyıldaki veba salgınının sistemde doğurduğu boşluklar³² ile 21. yüzyılda yaşanan Covid-19 küresel salgınının sistemde doğurabileceği boşluklar arasında bağıntı kurulabilir. Sosyal koşulların aynı olmadığı iki yüzyıla dair karşılaştırma da ise anakronizme düşmemek için olgusal bir bakış açısı tarihi izdüşümün modellenmesinde kullanılabilir. Diğer yandan, dünya sisteminde devam eden Batı-merkezci hiyerarşik görüntü sistemin yeniden yapılandırılmasında nasıl bir yol izlenebileceğine ışık tutabilir. Bu yüzden sosyal ve beşeri faaliyetlere olay çerçevesi bakışın ötesine geçilerek olgusal bir dizi sonuçla birlikte anlamlandırma yapılabilir. Çünkü dünya sistemi yaklaşımına Uluslararası İlişkiler disiplininin felsefi arka planı nitelmesi yapılabilir. Sistemde, yarı çevre veya çevrede bulunan ve buradan çıkmak isteyen siyasi birimlere düşen sorumluluğun iktisadi bir güç olmakla sınırlı kalmadığı eser boyunca görülmektedir. Eser, sosyal unsurların iç içeliğinden doğan çok boyutlu benzetimlerin neden ve nasıl olabileceğinin bilimsel bir denemesidir. Kültür, ticaret, ulaşım yolları, siyaset, iktisat, devlet vb. unsurların birbirleriyle olan bağı eser boyunca teorik ve vaka temelli irdelenmektedir.

---

³² a.g.e., s. 528.